

BULUDXAN XƏLİLOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Türkologiyaya giriş

İKİNCİ NƏŞR

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Elmi-Metodik Şurası «Azərbaycan dili və ədəbiyyat»
bölməsinin 06.12.2005-ci il tarixli 26 nömrəli iclasının
qərarına əsasən dərslik kimi təsdiq olunmuşdur.
Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin əmri:
əmr №860, 16.12.2005-ci il.

Bakı - 2013

Redaktor:
Nizami Cəfərov,
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:
Vilayət Əliyev,
filologiya elmləri doktoru, professor
Aslan Bayramov,
filologiya elmləri doktoru

Buludxan Xəlilov. **TÜRKOLOGİYAYA GİRİŞ.**
Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 2013, 384 səh.

Dərslərdə dillərin morfoloji təsnifi, türk dillərinin aqlütinativ (iltisafı) dillər kimi digər dil ailələri arasındakı yeri, eyni zamanda türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğu barədə mövcud olan cərəyanlar haqqında (Ural-Altay, Altay, Skif dillər, Turan dillər cərəyanları) məlumat verilir. Ural-Altay nəzəriyyəsinin əmələ gəlməsi, Ural-Altay dillərinin öyrənilməsi, Ural-Altay nəzəriyyəsinin müasir mərhələdəki mövqeyi, Ural-Altay dil ailəsi və onun təsnifi, Ural-Altay dillərinin təsnifatının ümumiləşməsinə təşəbbüs və s. məsələlər geniş izahını tapır.

Dərslərdə türk dillərinin tarixinə, quruluşuna, türk dillərinin təsnifi barədə mövcud fikirlərə xüsusi olaraq yer verilir. Oğuz, qırpaq, bulqar, karluq-uyğur, uyğur-oğuz, çuvaş və yakut dilləri qrupuna daxil olan türk dillərinin hər biri barədə təhlillər aparılır. Türk xalqlarının əlifbalari, I Türkoloji qurultay barədə də məlumat verilir.

Dərslərdən ali məktəbin tələbələri, magistrələr, elmi işçilər, ali və orta məktəbin müəllimləri istifadə edə bilərlər.

Dərslər barədə qeyd və təkliflərini çatdıracaq oxuculara müəllif əvvəlcədən öz minnətdarlığını bildirir.

4702000000
N – 098 – 2066 *Qrifli nəşr*

© B.XƏLİLOV, 2013

Türk xalqları haqqında qısa məlumat

Yer üzərində türkdilli xalqların sayı 250 milyondan çoxdur

Müstəqil Dövlətlər Birliyində yaşayan türkdilli xalqların sayı aşağıdakı kimidir:

Özbəklər	16 686 240	nəfər
Qazaxlar	8 137 878	nəfər
Azərbaycanlılar	8 300 000	nəfər
Tatarlar	6 645 588	nəfər
Türkmənlər	2 718 297	nəfər
Qırğızlar	2 530 998	nəfər
Çuvaşlar	1 839 228	nəfər
Başqırdlar	1 449 462	nəfər
Kırım tatarları	268 739	nəfər
Qaqauzlar	197 164	nəfər
Yakutlar	382 255	nəfər
Qaraqalpaqlar	425 436	nəfər
Uyğurlar	262 199	nəfər
Kumıklar	282 178	nəfər
Tuvinlər	206 924	nəfər
Qaraçaylar	156 140	nəfər
Mesxetilər	207 239	nəfər
Xakaslar	81 428	nəfər
Balqarlar	88 771	nəfər
Altaylar	71 717	nəfər
Noqaylar	75 564	nəfər
Şorlar	16 572	nəfər
Karaimlər	2 803	nəfər

CƏMİ: 49 521 656

(Qırx doqquz milyon beş yüz iyirmi bir min altı yüz əlli altı nəfər)

*Dərslük I Türkoloji qurultayın
80 illik yubileyinə ithaf olunur.*

Giriş

“Türkologiyaya giriş” fənni türk dillərinin quruluşunu, keçdiyi inkişaf dövrlərini, qohumluğunu və müqayisəli təhlilini, təsnifini və tədqiqini, yazılı mənbələrini və s. məsələləri öyrənir.

“Türkologiyaya giriş” fənninin tədrisində əsas məqsəd türk dillərinin təsviri və müqayisəli şəkildə öyrənilməsindən ibarətdir. Türk dillərini təsviri və müqayisəli şəkildə öyrənməklə bu dillər arasındakı fonetik, leksik, morfoloji-tipoloji (quruluş) və genoloji (kök) yaxınlıqları, qohumluğu müəyyən etmək olur. Eyni zamanda türk dillərinin inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək asanlaşır. Türk dillərinin inkişafı prosesində baş verən fərqli cəhətlər də ortaya çıxır. Həm də türk dillərinin qohumluğunun fonetik, leksik və qrammatik səviyyəsi müəyyən olunur. Bununla da türk dillərinin qohum olmayan dillər arasında tutduğu yer, mövqə məsələsi də meydana çıxır.

“Türkologiyaya giriş” fənninin bir sıra vəzifələri vardır:

- I. Türk dillərinin keçdiyi inkişaf tarixini öyrənmək;
- II. Türk dillərinin quruluşunu öyrənmək;
- III. Türk dillərinin yayıldığı coğrafi arealı öyrənmək;
- IV. Türk dillərinin qohumluğu barədə mövcud olan Ural-Altay, Altay, Turan, Skif dillər cərəyanlarını öyrənmək və s.

Türkdilli xalqlar dünyanın müxtəlif bölgələrində yaşayırlar. Onlar Avropa və Asiya ərazilərinin sakinləri arasında mü-

hüm yer tuturlar. Türkdilli xalqlar *Türkiyədə, Azərbaycanda, Kiprdə, Suriyada, İraqda, Livanda, Səudiyyə Ərəbistanında, Bolqarıstanda, keçmiş Yuqoslaviya ərazisində, Yunanıstanda, Rumıniyada, Fransada, İngiltərədə, Almaniyada, İtaliyada, Belçikada, İsveçrədə, Amerikada, Argentinada, Çilidə, Peruda, Avstraliyada, İranda, Əfqanıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Çində, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Monqolustanda, Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Ukraynada, Litvada, Moldovada, Dağıstanda, Gürcüstanda, Yakutiya, Tuva, Xakas, Altay Muxtar Respublikalarında* və digər yerlərdə öz dillərini, adət - ənənələrini, mədəniyyətlərini yaşatmaqla yanaşı, həm də inkişaf etdirirlər. **Yer üzərində türkdilli xalqların sayı 250 milyondan çoxdur.** Onların böyük bir qismi isə hal-hazırda Müstəqil Dövlətlər Birliyində yaşayırlar. Müstəqil Dövlətlər Birliyində yaşayan türkdilli xalqların sayı aşağıdakı kimidir:

Özbəklər 16. 686. 240, **qazaxlar** 8. 137. 878, **azərbaycanlılar** 8.300.000, **tatarlar** 6. 645. 588, **türkmənlər** 2. 718. 297, **qırğızlar** 2. 530. 998, **çuvaşlar** 1. 839. 228, **başqırdlar** 1. 449. 462, **Kırım tatarları** 268. 739, **qaqauzlar** 197.164, **yakutlar** 382. 255, **qaraqalpaqlar** 425. 436, **uyğurlar** 262. 199, **kumiklar** 282. 178, **tuvinlər** 206. 924, **qaraçaylar** 156.140, **mesxetilər** 207. 239, **xakaslar** 81. 428, **balqarlar** 88. 771, **altaylar** 71. 717, **noqaylar** 75.564, **şorlar** 16. 572, **karamilər** 2. 803, **cəmi: 49. 521. 656.**

Ərazi baxımından türkdilli xalqlara aid olan coğrafi koordinatların geniş xəritəsi göstərir ki, indi onların əlaqələrinin genişlənməsinə böyük ehtiyac vardır.

Son dövrlərdə türkdilli xalqlar arasındakı əlaqələr genişlənilir və gündən-günə güclənir. Artıq müasir dövrdə türkdilli dövlətlərin sayı artmışdır. Bu da bir faktır ki, keçmiş Sovetlər İttifaqında yaşayan türkdilli xalqlar müstəqilliklərini elan edərək dünya dövlətləri sırasında mühüm yerlərdən birini tuturlar. Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızistan, Özbəkistan, Qazaxıstan Respublikaları öz dövlət dillərində - Azərbaycan, türkmən, qırğız, özbək, qazax dillərində rəsmi danışığı aparırlar. Bunların hamısı türk dillərinin nüfuz dairəsinin getdikcə gücləndiyini göstərir.

Tarix boyu dünyanın dil ailələri içərisində türk dillərinin özünəməxsus yeri olmuşdur. Müasir dövrdə isə bu yerin çəkisi və rolu daha çox hiss olunur. Odur ki, hazırda türkdilli dövlətlərə, o cümlədən türk dillərinə qarşı maraq türkologiya

elminin qarşısında duran məqsəd və vəzifələri birə-beş qat artırır.

Türk dilləri ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşsa da, uzun illər boyu fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxartmışdır. Ona görə də türk dillərinin hər biri, demək olar ki, fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən özünəməxsus ümumiləşdirici əlamətlər əsasında qruplaşdırılır: **Oğuz** (*Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, mesxeti və balkan türklərinin dilləri*), **Qıpçaq** (*qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay, kırım-tatar dilləri*), **Bulqar** (*kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, qumuq, karaim dilləri*), **Karluq-uyğur** (*özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri*), **Uyğur-Oğuz** (*tuva, tofalar (karaqas), xakas, Barabın və Çulım tatarlarının dilləri*), **çuvaş** və **yakut** (*çuvaş və yakut dilləri*) qrupu türk dilləri. Bu qrupların fonetik, leksik, qrammatik quruluşları arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətləri öyrənilməsinə "Türkologiyaya giriş" fənninin həlledici rolu vardır.

Müasir türk dillərinin fonetik, leksik sistemini və qrammatik quruluşunu yaxşı mənimsəmək üçün müqayisəli metoda xüsusi fikir vermək lazımdır. Müqayisəli metodla **türk, monqol, tunqus, mancur** və s. dillərin qohumluğu məsələsi tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış, tədqiq olunmuşdur. Altay dillərinə daxil olan türk, monqol, tunqus, mancur dillərini müqayisəli şəkildə öyrənməklə onların inkişafı tarixində Ural-Altay və Altay mərhələlərini sübut etmişlər. Ural-Altay mərhələsində fin-uqor, monqol, tunqus və mancur dilləri türk dilləri ilə bir qrupda olmuşdur. Bu mərhələnin adına uyğun olaraq Ural-Altay cərəyanı meydana çıxmışdır. **Ural-Altay cərəyanına görə, fin dilləri—fin, eston, karel, udmurd, komi, mari, mordov, saam; uqor dilləri—macar, mansi, xanti; monqol dilləri—monqol, buryat, kalmık, dunsyan, monqor, baon, daqur; tunqus dilləri—tunqus, even, negidal; mancur dilləri—mancur, nanay, udey, ulç, oroç** dilləri türk dilləri ilə genealoji cəhətdən qohumdur. Ural-Altay cərəyanının İ.T.Stralenberq tərəfindən əsası qoyulmuşdur. Sonralar bu cərəyanı V.Şott, F.Vidmen, B.Munkaçi, M.A.Kastren, V.Banq, R.Rask, Q.Ramstedt, M.Resenen, N.Poppe daha da inkişaf etdirmişdir. A.M.Şerbak, C.Klouson, Q.Dörfer, Q.D.Sanjeyev Ural-Altay cərəyanını inkar edən fikirlər irəli sürmüşdür.

Altay mərhələsində türk, monqol, tunqus, mancur dilləri ayrıca bir qrupa ayrılmış və Altay dilləri qrupunu yaratmışdır. Altay mərhələsinin adına uyğun olaraq Altay cərəyanı mey-

dana çıxmışdır. Bu cərəyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, türk, monqol, tunqus və mancur dilləri bir qrupa daxil olan qohum dillərdir.

Bundan başqa, türk dillərinin qohumluğu barədə Skif və Turan dillər cərəyanı da yaranmışdır. Bu cərəyanların tərəfdarları tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji tədqiqat metodları əsasında öz fikirlərini, mülahizələrini sübuta yetirməyə çalışmışlar. Hər iki metod müqayisə yolu ilə türk dillərinin, o cümlədən türk dilləri ilə qohum olan dillərin oxşar, fərqli xüsusiyyətlərini də üzə çıxartmışdır. Bunların hamısı onu göstərir ki, dil ailələrini, o cümlədən türk dillərini methodsuz və sistem-siz öyrənmək mümkün deyildir. Bu baxımdan da "Türkologiyaya giriş" fənni müqayisəli metoda əsaslanmaqla müasir türk dillərinin yaxşı mənimsənilməsinə geniş şərait və imkan yaradır.

Türk dillərinin genealoji, morfoloji və tipoloji cəhətdən təsnifi sübut edir ki, bu qrupa daxil olan dillərin ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri möhkəm bir qanunauyğunluq təşkil edir. Türk dilləri arasındakı qohumluq hər şeydən əvvəl qrammatik quruluşda, o cümlədən lüğət tərkibində özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Fəsil

Dillərin morfoloji təsnifi

Dillər morfoloji təsnifə görə dörd qrupa bölünür:

- 1) *Amorf dillər;*
- 2) *Aqlütinativ (iltisəqi) dillər;*
- 3) *Flektiv dillər;*
- 4) *İnkorporlaşan dillər.*

1) Amorf dillər

Amorf sözü yunan mənşəlidir: **a** inkarlığın əlaməti, **morf** “forma” deməkdir. Beləliklə, **amorf** sözü “formasız” mənəsindədir.

Amorf dillərin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri vardır:

Birincisi, *amorf* dillərdə morfoloji göstəricilər, şəkilçilər çox azdır;

İkincisi, *bu* dillərdə şəkilçilər az olduğu üçün vurğunun rolu daha böyükdür;

Üçüncüsü, *amorf* quruluşlu dillərdə bir söz kökü müxtəlif nitq hissələri kimi - isim, sifət, fel kimi çıxış edir. Belə hesab olunur ki, *amorf* dillərin morfoloqiyası, o cümlədən *bu* dillərin nitq hissələri tam şəkildə formalaşmamışdır;

Dördüncüsü, *amorf* dillərdə zəngin qrammatik formalar olmadığına görə sözlər arasındakı qrammatik əlaqəni şəkilçilər deyil, sözlər yerinə yetirir. Belə ki, sözlər qrammatik əlaqəni yaratmaq üçün bəzən öz müstəqilliyini itirir, şəkilçilər kimi sözlər arasında qrammatik cəhətdən əlaqələnməyə xidmət edir.

Müasir dövrdə amorf dillərə məxsus olan xüsusiyyətləri çin, tibet, koreya, vyetnam və s. dillər az-çox qoruyub saxlamışdır.

2) Aqlütinativ (iltisqa) dillər

Aqlütinativ (iltisqa) dillər amorf dillərdən fərqli olaraq zəngin morfoloji göstəriciləri ilə fərqlənir. Aqlütinativ latın mənşəli sözdür və “bitişdirmək, yapışdırmaq” mənasını bildirir. Bu cür dillərdə şəkilçi sözün kökünə qoşulur. “Bitişdirmək, yapışdırmaq” mənası da bununla bağlıdır.

Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili morfoloji bölgüsünə görə aqlütinativ (iltisqa) dillərə daxildir. Aqlütinativ dillər iltisqa dillər də adlanır. Aqlütinativ (iltisqa) dillərin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

I. Aqlütinativ (iltisqa) dillərdə söz kök və şəkilçilərə ayrılır. Təbii ki, bu, türk dilləri üçün də xarakterikdir. Türk dillərində sözün kök və şəkilçiyə ayrılmasını belə də səciyyələndirmək olar: “Türk sözləri aqlütinativdir: yəni kök və şəkilçilər diffuziyaya uğrayıb birləşmir. Türk sözləri öz quruluşu ilə (morfoloji quruluşu–B.X.) bir növ qatırı xatırladır. Kök paravoz həmişə irəlidedir və heç vaxt mövqeyini dəyişmir. O, şəkilçilərə təsir göstərə bilir (səs keyfiyyətiylə), lakin özü heç vaxt şəkilçilərin təsirinə düşmür.

Hind-Avropa köklü sözlər türk sözlərinə nisbətən daha çox diffuziya hadisəsinə məruz qalır. Ona görə ki, aqlütinativ dillərdə, o cümlədən monqol və türk dillərində də diffuziya hadisəsinə müşahidə etmək olar. Lakin türk dillərində aqlütinativlik—qaydadır, diffuziya—istisna. Hind-Avropa dillərində vəziyyət tərsinədir.

Mahir və naşı pianoçunun çalğısını təsəvvür etmək. Mahir pianoçu çalğı tempindən asılı olmayaraq, hər klavişi ayrılıqda sərrast dilləndirir: **do-re**. Bu, aqlütinativliyin düsturudur. Naşı

pianoçu isə bəzən barmağı ilə iki dilə birdən toxunur və nəticədə səslər bir-birinə qarışır: **dre**. Bu da diffuzivliyin obrazlı düsturu sayıla bilər.

Aqlütinativlik sözü qoruyub saxlayır, diffuziya onu söküb dağıdır, şəklini (morfoloji quruluşunu -B.X.) dəyişdirir”.¹

Qeyd: Türk dillərində bir sıra sözlər tarixən asemantikləşdiyinə görə kök və şəkilçiyə ayrılma bilmir. Məsələn, Azərbaycan dilində *oraq, ordu, uzaq, uzun* və s. sözlər asemantikləşmişdir. Bu cür sözlər tarixən mövcud olmuş **or-** və **uz-**köklərinin asemantikləşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Ona görə də qeyd olunan sözlərdə kök və şəkilçinin sərhədini ayırmaq mümkün deyildir. Yaxud, bəzi sözlərdə köklə şəkilçi birləşmişdir: **ağla, saxla** və s. **Ağla, saxla** tipli sözlər kök və şəkilçiyə ayrılmır. Bəzilərinə isə iki söz birləşərək sadələşmişdir: **axsamaq** (ayaq və saxlamaq), **aparmaq** (almaq və varmaq) və s.

Asemantikləşmə qədim leksik - semantik hadisədir. Təsadüfi deyildir ki, asemantikləşmənin tarixi qədim olduğu üçün ikiqat, üçqat asemantikləşməyə uğramış sözlər olmuşdur. Məsələn, Orxon - Yenisey yazılı abidələrində **u** - sözü “yuxu, rəya” mənasında işlənmişdir. Bu söz sonradan asemantikləşmiş və ondan “yatmaq, yuxulmaq” mənasında olan **udı-//uyı** - feli yaranmışdır. Belə asemantikləşmə birqat asemantikləşmədən xəbər verir. Sonradan birqat asemantikləşmiş **udı - //uyı** - felinə **-kull -ğull -xu** şəkilçisi qoşulmaqla **udku//uyğul/yuxu** ismini əmələ gətirmişdir. Bu isim isə ikiqat asemantikləşmədən məlumat verir.

Yaxud, Orxon - Yenisey yazılı abidələrində işlənmiş **ö** - sözü üçqat asemantikləşməyə uğramışdır. “Düşün, fikirləş” mənasında olan bu söz birqat asemantikləşərək **ög** - sözünü əmələ gətirmişdir. Birqat asemantikləşmiş **ög** - sözündən **ögrə- //öyrə-** sözü yaranmışdır. Bu da ikiqat asemantikləşmənin nəticəsi olmuşdur. İkiqat asemantikləşmiş **ögrə-//öyrə-** sözündən **öyrən-//öyrət-** feli formalaşmış və üçqat asemantikləşməni sübut etmişdir.

Dil faktları təsdiq edir ki, qədimdə türk dillərində

təkhəcalı sözlər daha çox asemantikləşmişdir. Həm də asemantikləşmə türk dillərinin morfoloji quruluşunun tələbinə uyğun bir proses olmuşdur. Bu prosesin nəticəsi kimi türk dillərində bəzi ikihecalı, üçhecalı (və digərləri) sözlər belə yaranmışdır.

II. Aqlütinativ (iltisacı) dillərin morfoloji quruluşu üçün önlüklər xarakterik deyildir. Yəni bu dillərdə önlüklər iştirak etmir. Yalnız saylar sözün əvvəlində qeyri-müəyyənlik bildirən artıql funksiyasında işləyə bilər. Məsələn: *az adam, çox kitab* və s.

“Türk sözlərində ön şəkilçisi (prefiks) yoxdur. Prefikslər sözün kökünə təsir edir və nəticədə aldadıcı əsaslar yaradır”.¹

Qeyd: Aqlütinativ (iltisacı) dillərdə önlüklər alınma sözlərdə özünü göstərir: *bivəfa, bihal, bihuş, namünasib, namərd* və s.

III. Aqlütinativ (iltisacı) dillərə məxsus olan sözlərdə vurğu bir qayda olaraq sonuncu hecaya düşür. Məsələn: *ata, oğul, gəl, bil* və s. Məlumdur ki, türk dillərindəki şəkilçilərin bir çoxu vurğu qəbul edir. Ona görə də vurğu qəbul edən şəkilçilər sözə qoşulduqda vurğu sondakı şəkilçinin üzərinə düşür. Məsələn, Azərbaycan dilində: *dinlə-dinləyir, öyrət-öyrətmək, çiçək-çiçəklik* və s.

IV. Aqlütinativ (iltisacı) dillərdə kökdən sonra gələn şəkilçilərin köməyi ilə sözlər dəyişir. Sözə sözdüzəldici şəkilçi qoşulduqda yeni mənalı söz yaranır: *əkin-çi, dəmir-çi, balıq-çi* və s.

Sözdəyişdirici şəkilçi artırıldıqda isə sözün mənasında deyil, formasında dəyişiklik əmələ gəlir: *kitab-lar, ev-ə, dəniz-də, dost-um* və s.

Sözə qoşulan sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin yeri məqbul bir qaydaya uyğun gəlir. Belə ki, əgər sözdə həm söz-

1. Oljas Süleymenov. Az-ya. Bakı, 1993, s. 177-178.

1. Oljas Süleymenov. Az-ya. Bakı, 1993, s. 178.

düzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi varsa, əvvəlcə sözdüzəldici, sonra isə sözdəyişdirici şəkilçi işlənir: **ək-in-çi-lər, üzüm-çü-lər, dəniz-çi-lər** və s.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, aqlütinativ (iltisqa) dillərdə isim-sifət, isim-fel, isim-zərf, say-fel, əvəzlik-zərf, say-zərf kimi işlədilən sözlər vardır. Bu qəbildən olan sözlər heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən müxtəlif nitq hissələrinə aid olurlar. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, aqlütinativ (iltisqa) dillərdə ilkin sözlər morfoloji göstəricisiz çıxış etmişdir. Bu, həm də amorf dillərin morfoloji xüsusiyyəti kimi aqlütinativ (iltisqa) dillərdə də özünü göstərməkdədir.

V. Aqlütinativ (iltisqa) dillərdə qrammatik cins iştirak etmir. Bu dillərdə qrammatik cins göstəriciləri olmadığı üçün belə bir kateqoriya da yoxdur.

Qeyd: Türk dillərində cins anlayışı leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunur. **Leksik üsulla** cins anlayışı aşağıdakı sözlərin mənasında özünü göstərir:

1) Qohumluq bildirən sözlərin mənasında kişi və qadın cinsi müəyyən olunur: **əmi, dayı, baba, qardaş, xala, bibi, nənə** və s.

2) Sözlərin ifadə etdiyi mənada kişi və qadın cinsi bildirilir: **kişi, qadın, oğlan, qız** və s.

3) Heyvanların bir qisminin adlarında cins fərqlərini ayırmaq olur: **inək, öküz, qoç, qoyun** və s.

Morfoloji üsulla cins anlayışı türk dillərində aşağıdakı qaydalarda özünü göstərir:

1) Peşə, sənət bildirən sözlərə ərəb mənşəli **-ə** şəkilçisi qoşularaq qadın cinsini əmələ gətirir: müəllim-**müəllimə**, katib-**katibə**, şair-**şairə** və s.

2) Kişi adlarına **-ə** şəkilçisi artırılır və qadın adlarını əmələ gətirməklə qadın cinsini bildirir: Arif-**Arifə**, Adil-**Adilə**, Əziz-**Əzizə**, Rəşid-**Rəşidə** və s.

3) Türk dillərinin bəzilərində (məsələn, uyğur dilində) kişi adlarından **-əm** şəkilçisi ilə qadın adları yaranır və bu da cinsi bildirir: Rəhim - **Rəhiməm**, Rəşid- **Rəşidəm**, Kamil - **Kamiləm** və s.

4) Bəzi türk dillərində (məsələn, qaqaz dilində)

cins anlayışı **-ka, -yka** morfoloji əlaməti ilə yaranır: deputat - **deputatka**, kolxozçu - **kolxozçuyka** və s.

Sintaktik üsulla cins anlayışı aşağıdakı qaydalarda özünü göstərir:

1) Qadın cinsini bildirən sözə peşə, sənət mənalı söz yanaşır: **sürücü qız, həkim qız** və s.

2) Kişi cinsini bildirən sözə peşə, sənət mənalı söz yanaşır: **sürücü oğlan, mühəndis oğlan** və s.

VI. Aqlütinativ (iltisqa) dillərdə sözyaratmaq imkanları zəngindir. Ona görə də hər hansı sözə bir və bir neçə sözdüzəldici şəkilçi artırmaq mümkündür. Misallara diqqət yetirək:

a) söz kökünə bir sözdüzəldici şəkilçinin artırılması: **duzduzlu, su-sulu** və s.

b) söz sonuna iki sözdüzəldici şəkilçinin artırılması: **yağyağlı-yağlılıq, üzüm-üzümçü-üzümçülük** və s.

c) söz sonuna üç sözdüzəldici şəkilçinin artırılması: **ək-əkin-əkinçi-əkinçilik, yaz-yazı-yazıçı-yazıçılıq, duy-duyğu-duyğusuz-duyğusuzluq** və s.

Beləliklə, bu misallardan aydın olur ki, aqlütinativliyin tələbindən asılı olaraq sözün sonuna bir neçə sözdüzəldici şəkilçi qoşula bilər.

3) Flektiv dillər

Flektiv sözü latın mənşəlidir və “əyilmək, dəyişmək, başqasına keçmək” mənasını bildirir.

Flektiv dillərdə də aqlütinativ (iltisacı) dillərdə olduğu kimi zəngin morfoloji göstəricilər, şəkilçilər vardır. Lakin flektiv dillərdə aqlütinativ (iltisacı) dillərdən fərqli olan özünəməxsus xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılardır:

Birincisi, flektiv dillərdə köklə şəkilçinin sərhədi yoxdur;

İkincisi, flektiv dillərdə söz köklərində səslərin dəyişməsi nəticəsində məna da dəyişir. Məsələn: *rus dilində* **друз-** dost, **друзья**-dostlar; *alman dilində* **bruder-**qardaş, **brüder-**qardaşlar və s.

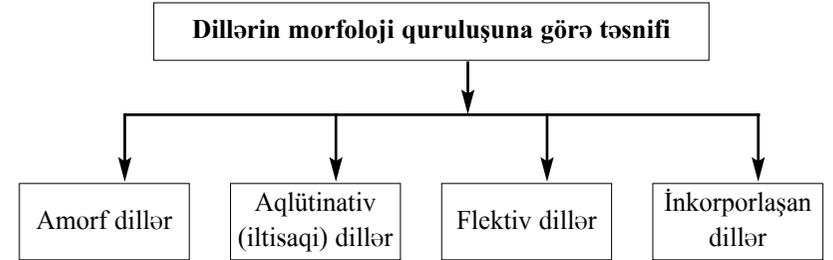
Flektiv dillərə alman, rus, ingilis, latın, ərəb, yəhudi və s. dilləri misal göstərmək olar.

4) İnkorporlaşan dillər

İnkorporlaşan sözü latınca “birləşmək” deməkdir.

Bu cür dillərdə bir neçə söz morfoloji yolla birləşir və cümləni əmələ gətirir. Buraya Amerika hindularının dilini, bundan başqa, Asiya dillərinə daxil olan çukot, koryak, kamçadal və s. dilləri misal göstərmək olar.

Beləliklə, dillərin morfoloji quruluşuna görə təsnifini aşağıdakı sxemdə belə vermək olar.

Dilçilikdə belə bir fikir mövcuddur ki, bütün dillərin morfoloji quruluşu tarixən amorf quruluşlu olmuşdur. Ona görə də amorf dillər daha qədim, ilkin dillər hesab edilmişdir. Sonralar amorf dillərin inkişafı ilə bağlı olaraq aqlütinativ (iltisacı) və flektiv dillər meydana çıxmışdır.

N.Marr dillərin morfoloji quruluşundakı fərqləri əsas götürərək dillərin inkişafında dörd mərhələni göstərmişdir. Onun fikrincə, birinci mərhələ dillərin inkişafındakı ilk mərhələdir. Bu mərhələdə birinci qrup dillər – Çin və bəzi Afrika dilləri mövcud olmuşdur. Belə bir mərhələni amorf mərhələsi adlandırmaq daha düzgündür. Dillərin inkişafındakı ikinci mərhələdə ikinci qrup dillər – fin-uqor, türk, monqol dilləri yaranmışdır.

İkinci mərhələni aqlütinativ (iltisəqi) dillər mərhələsi adlandırmaq daha elmidir. Üçüncü mərhələdə üçüncü qrup dillər – yafəs, hami dilləri özünü göstərmişdir. Dördüncü mərhələdə isə dördüncü qrup dillər – sami, hind-avropa dilləri formalaşmışdır. Üçüncü və dördüncü qrupa daxil olan dillər flektiv dillərdir. Ona görə də üçüncü və dördüncü mərhələni flektiv dillər mərhələsi kimi səciyyələndirmək olar. N.Marrın fikrincə, birinci qrup dillər ən ibtidai, dördüncü qrup isə ən inkişaf etmiş dillər hesab olunur. Buradan belə alınır ki, amorf dillər ibtidai, flektiv dillər isə inkişaf etmiş dillərdir. Lakin bu fikirlə heç cür razılaşımaq olmur. Dillərin inkişaf səviyyəsini onların morfoloji quruluşundakı fərqləri nəzərə almaqla tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Bu baxımdan dilləri ibtidai və inkişaf etmiş hesab edənlərin mövqeyində heç bir elmi əsas yoxdur.

Türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğu barədə məlumat

Türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğunu irəli sürən bir sıra alimlər olmuşdur. Bu qohumluqla bağlı irəli sürülmüş nəzəri fikirlər dünyada məşhurlaşmış dilçilik cərəyanlarını əmələ gətirmişdir. Türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğunu sübut etməyə çalışmış həmin cərəyanlar, əsasən, bunlardır: **Ural-Altay cərəyanı, Altay cərəyanı, Skif dillər cərəyanı, Turan dillər cərəyanı.**

Ural-Altay cərəyanı

*Bu cərəyanın banisi İsveçli əsir zabıt **Filip İ.Stralenberg** olmuşdur. O, 1730-cu ildə yazdığı “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı əsərində fin-uqor, türk, monqol, tunqus və mancur dillərinin genoloji qohumluğunu irəli sürmüşdür.*

F.İ.Stralenberg tərəfindən irəli sürülmüş bu nəzəriyyə sonralar V.Şott, F.Vidmen, B.Munkaçi, M.A.Kastren, V.Banq, R.Rask, Q.Ramstedt, M. Resenen, N.Poppe tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Q.Vinkler, V.Pröle, B. Laufer, B.Adler və başqaları koreya və yapon dillərini də Ural-Altay dillərinə qohum hesab etmişlər. Vamberi, Nemet bu nəzəriyyəni qismən qəbul etmişlər.

Ural - Altay cərəyanını inkar edənlər də olmuşdur. Məsələn, A.M.Şerbak, C.Klouson, Q.Dörfer, Q.Sanjeyev Ural - Altay nəzəriyyəsini inkar edən mülahizələr söyləmişlər.

Qeyd: Fin-uqor dillərinə fin və uqor dilləri daxildir. Fin dillərinə fin, eston, karel, udmurt, komi, mari, mordov, sam dilləri aiddir. Uqor dillərinə isə daxil olanlar bunlardır: macar, mansi və xanti dilləri.

Monqol dillərinə monqol, buryat, kalmıq, dunsyan, monqor, baon, daqur dilləri daxildir.

Tunqus dillərinə tunqus, even, negidal dilləri aiddir.

Mancur dillərinə mancur, nanay, udey, ulç, oroç dilləri daxildir.

F.İ.Stralenberg türk dillərini tatar dilləri də adlandırmışdır. O, “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” əsərində Volqaboyunda və Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların coğrafi ərazisini

Böyük Tatar adlandırmışdır. Böyük Tatarın ərazisini isə Böyük Tatar və Kiçik Tatar deyə iki yerə bölmüşdür. Böyük Tatar da və Kiçik Tatar da yaşayan türkdilli xalqlara tatarlar, dillərinə isə tatar dili demişdir. İrəlidə F.İ.Stralenbergin həyat və yaradıcılığından bəhs edən zaman bu məsələlərə bir də qayıdacağıq.

Filip İohan Tabbert Stralenberg¹ (1676-1747)

Filip İohan Tabbert Stralenberg 1766-cı ildə çox da böyük olmayan qədim Stralund şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası xristian Tabbert 1657-ci ildə Stralund şəhərində dövlət xidmətinə girmiş (1657-1663-cü illər) və xəzinədar vəzifəsində ömrünün sonuna kimi (1693-cü il) işləmişdir. Anası Mariya Yeleonora varlı və adlı-sanlı ailənin qızı olmuşdur. Filip İohanın anasının qohumları daha çox hərbi karyera sahibləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1694-cü ildə Filip İohan İsveç ordusunda polkovnik Maklierin polkunda xidmətə girmişdir. O, 1695-ci ildə öz dayısı polkovnik Martin Klinskovstryemanın polkuna keçmişdir. Filip Tabbert 1697-ci ildə kiçik konduktor rütbəsində Stralund şəhərinə gəlmişdir. Bir ildən sonra leytenant rütbəsini qazanmışdır. 1700-cü ildə Şimal müharibəsi (1700-1721) başladıqdan sonra Filipin qardaşı və özü İsveç ordusunun tərkibində xidmət etmişdir. 1701-ci ildə Filip xidmət etmək üçün Zyudermanland polkuna göndərilmişdir. O, 1703-cü ildə Torn qalasını ələ keçirdiyinə görə kapitan rütbəsini almışdır. Hər iki qardaş Şimal müharibəsindəki şücaət və igidliklərinə görə kral XII Karl tərəfindən 31 yanvar 1707-ci ildə Stralenberg² soyadı ilə mükafatlandırılmışdır.

27 iyun 1709-cu ildə Filip və onun qardaşı Poltava döyüşündə iştirak etmişdir. Poltava döyüşündə çoxlu sayda İsveç zabıt

1. Filip İohan Tabbert Stralenbergin həyat və yaradıcılığını işləyən zaman M.Q.Novlyanskayanın “Filipp İoqann Stralenberg” (M.-L., 1966) kitabından faydalanmışıq.

2. Stralenberg zadəganlara məxsus soyaddır.

ləri, o cümlədən Filip Tabbert ruslara əsir düşmüşdür. Əsir düşmüş İsveç zabıtları Sibirə sürgün edilmişdir. Filip Tabbert əsir olduğu müddətdə Sibirin təbiətini, etnoqrafiyasını, coğrafiyasını, əhalisini öyrənməyə başlamış və çoxlu maraqlı materiallar toplamışdır. O, 1723-cü ildə əsirlikdən azad olmuş və İsveçə qayıtmışdır. 28 avqust 1723-cü ildə kral I Fridrix Filip Tabbertə podpolkovnik rütbəsini vermişdir. Filip Tabbert 1740-cı ildə Karls qalasının komendantı təyin edilmiş və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə işləmişdir. O, 71 yaşında 1747-ci ildə vəfat etmişdir.

Poltava döyüşündə əsir düşmüş isveçlilərin arasında çoxlu təhsilli, bilikli riyaziyyatçılar, tarixçilər, coğrafiyaçılar, linqvistlər, arxeoloqlar, xəritəçilər (kartoqraflar) olmuşdur. Buna görə də onların bir qismi Sibiri öyrənmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmiş, əsir olduqları müddətdə müəyyən işlər görmüşlər. Filip Tabbert Stralenberq də bu görülmüş işlərin qabaqcıllarından biri kimi “Rusiya xəritəsi və Böyük Tatar”, “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı əsərlərini yazmışdır.

2 noyabr 1723-cü ildə podpolkovnik F.İ.Stralenberqin mətbuatda bir elanı çap olunmuşdur. Elanda qeyd edilmişdi ki, Sibirə əsir olmuş F.İ.Stralenberqin topladığı materiallar əsasında “Böyük Tatar” xəritəsi işıq üzünə gələcəkdir. Ona görə də arzu edənlər 1724-cü ilin 1 martına qədər xəritənin abunəçiləri ola bilərlər. Lakin bu elana baxmayaraq abunəçilər xəritəni əldə etməyə üçün o qədər də tələsməmişlər. Belə olduğu üçün 20 mart 1724-cü ildə yenidən elan çıxmışdır. Elanda məlumat verilmişdir ki, podpolkovnik Stralenberq böyük səylə öz xəritəsi üzərində işləyir, onun yaxın illərdə çap olunmasına çalışır. Bundan başqa, elanda qeyd edilmişdir ki, xəritə ilə yanaşı, həcmi 100 səhifəyə yaxın çap olunmuş traktat da olacaqdır. Traktat isə “Özbək və başqa ölkələrin hökmdarlarından və dünyada məşhur olan Çingiz xan nəslindən törəmiş Abülqazi Bayadur xan tərəfindən təsvir edilmiş Böyük Tatar hökmdarlarının və xanlarının nəslinin qısa tarixi” adlanacaqdır. Lakin nə xəritə, nə də traktat qısa bir müddətdə çap olunmamışdır. Nəhayət, 1729-cu

ildə Almaniyada nəşr olunmuş “Bibliothèque Germanique” jurnalında “Berlindən ədəbiyyat yenilikləri” adlanan bölmədə yeni bir məlumat çap edilmişdir. Həmin məlumatda bildirilmişdir ki, Şimali Asiya və Avropanın coğrafi təsviri, yəni Rusiya imperiyası və Böyük Tatar xəritəsi çapa verilmişdir. Beləliklə, 1730-cu ildə “Böyük Tatar” xəritəsi və “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı kitab çapdan çıxmışdır.

F.İ.Stralenberqin xəritəsində Rusiya imperiyası və Böyük Tatarın sərhədləri, hətta onların qonşu olduğu ölkələr də göstərilmişdir: Polşa, Türkiyə, İran, Hindistan, Monqolustan, Çin və s. Xəritədə Rusiya imperiyasındakı və Böyük Tataradakı dənizlər, okeanlar, çaylar, göllər təsvir edilmişdir: Xəzər dənizi, Azov dənizi, Aral dənizi, Qara dəniz, Ağ dəniz, Şimal Buzlu okean, Sakit okean, Baykal gölü, Ladoqa gölü və s. Rusiya və Böyük Tatar ərazisindəki düzlər, çöllər, çaylar, meşələr, dağlar da xəritədə öz əksini tapmışdır.

F.İ.Stralenberq Rusiyayı 6 hissəyə bölmüşdür: Rusiya, Həştərxan çarlığı, Kazan çarlığı, Böyük Perm, Samodi və torpaq, Niştadt sülhünə əsasən Rusiyaya daxil olmuş ərazi. Onun fikrincə, Niştadt sülhünə əsasən Rusiyaya daxil olmuş torpaqlar indiyə qədər düzgün təyin edilməmişdir¹. F.İ.Stralenberq daha sonra xəritədə Rusiyayı üç hissəyə ayırmışdır: Böyük Rusiya, Kiçik Rusiya və Ağ Rusiya.

Xəritədə Böyük Tatar Böyük və Kiçik Tatarə bölünmüşdür. Böyük Tatar öz növbəsində 6 hissəyə ayrılmışdır. Kiçik Tatarə türkmən, özbək, kazak, ordası,² qaraqalpaq, kalmıq, Kaşqar, Kiçik Buxara, Monqolustan, Şərqi Tatar, Tibet və s. torpaqlar da xil olmuşdur.

Xəritədə həm də Sibirin və Böyük Tatarın rayonlarında məskunlaşmış xalqların adları göstərilmişdir: Şimal Buzlu okeanın sahilindən başlamış Lena çayına qədər—samodilər, Lena çayın-

1. Bu torpaqlar, əsasən, Pribaltika ərazisini əhatə etmişdir.

2. Orda qədimdə monqol köçəri xalqlarının dövlət birləşməsi formalarından biridir.

dan Şərqə doğru–yakutlar, daha uzaq şərqə qədər–yukaqirlər, çukçalar, koryaklar, olyutorlar, Kamçatka yarımadasında–kamçadallar, Kamçatkanın cənub qurtaracağında–kurillər, Oxot dənizinin sahili boyunca–lamutlar, çilyaklar, ondan qərbə doğru–tunquslar (itdən istifadə edirlər), Yenisey və onun qolunda–tunquslar (maral və at saxlayırlar), Anqarda–biryatlar, Yenisey yüksəkliyində–kaçınlər, arınlər, tubınlər, abınlər və s., Çulımdan aşağıda–çulım tatarları, şimala doğru Ob çayının aşağısında və qolunda–narımlar, surqutlar, irtıslar, kazımlar, lya-pınlər, odborlar, nadımlar və s. Bundan başqa, Böyük Tatar da məskunlaşmış xalqların adı–türkmənlər, özbəklər, qazaxlar, qaraqalpaqlar, kalmıqlar, monqollar, çilyaklar və başqaları xəritədə göstərilmişdir.

Qeyd: Tunquslar evenlərin köhnə adıdır. Bir çox xalqların köhnəlmiş və müasir adları ilə qarşılaşmalı oluruq. Məsələn: ostryak–xant, ket, selkup; samodi–nənes, enes; lamut–even; çilyak–nivxi; kaçınts–xakas; voqu–mans; çeremis–mariyis; votyak–udmurt; kuril–aynı; kamçadal–itelmen; qırğız–qazax və s.

F.İ.Stralenberqin “Avropa və Asiyanın şimal–şərq hissəsi” (1730) adlı kitabı iki hissədən –136 səhifəlik “Giriş”dən və “Avropa və Asiyanın şimal–şərq hissəsinin tarixi–coğrafi təsviri”ndən ibarətdir. “Giriş” 6 fəslə əhatə etmişdir. **Birinci fəsildə** demək olar ki, əsasən, bir çox qaranlıq, o cümlədən məlum olmayan məsələlərdən bəhs edilmiş, xalqların əmələ gəlməsi və yerləşdirilməsi kimi problemlərə diqqət yetirilmişdir. F.İ.Stralenberq qeyd etmişdir ki, onun özünün yaşadığı dövrdə bu məsələlərlə bağlı bir çox alimlərin yeni və maraqlı fikirləri olsa da, onların heç biri hələ də elmə lazımı aydınlıq gətirməmişdir.

İkinci fəsildə F.İ.Stralenberq oxucunu Rusiya, Sibir və Böyük Tatarın inzibati–ərazi bölgüsü və başqa məsələlərlə tanış etmişdir. F.İ.Stralenberq Avropanın şimal–şərq hissəsində məskunlaşmış və qərbi Avropada ümumi tatar adı ilə tanınmış xalqların üzərində xüsusi olaraq dayanmışdır. Qeyd etmişdir ki,

Avropa və Asiyanın şimal–şərq hissəsində tatarlardan başqa, digər xalqlar da yaşamışdır. F.İ.Stralenberq həmin xalqları, o cümlədən tatarları 6 sinfə ayırmışdır.

“Giriş”in **üçüncü fəslə** başlıca olaraq həmin siniflərə daxil olan xalqların təsvirinə həsr edilmişdir:

- I.** fin–uqor dilləri;
- II.** şimali türk xalqlarının dilləri;
- III.** samodi dilləri;
- IV.** kalmık, mancur və tanqut dilləri;
- V.** tunqus, paleodi və uqor dilləri;
- VI.** qafqaz dilləri.

F.İ.Stralenberq ayrı–ayrı dil qrupları (sinifləri) arasındakı əlaqəni bərpa etmək üçün cədvəl tərtib etmişdir. Cədvəldə 32 dildən müxtəlif sözlər nümunə göstərilmişdir. F.İ.Stralenberq müqayisə üçün 60 söz götürmüşdür. Onun müqayisə üçün götürdüyü sözlərdən bir qismi saylar (birdən ona və iyirmiyə qədər), bir qismi isə isimlər (Allah, ata, ana, qəbilə, od, su, torpaq, külək, günəş, ay, gecə, gün, göz, ağız, dil, əl, ayaq, at, it və s.) olmuşdur.

“Giriş”in **dördüncü fəslində** F.İ.Stralenberq I qrupa daxil olan fin–uqor dillərinin qohumluğunu təsdiq edən cədvəldə nümunələr vermişdir. O, I qrupa daxil olan dilləri təkcə yaxın qohum dillər deyil, həm də onların qədim dövrlərdə bir yerdə yaşadıqlarını və bir xalq olduqlarını da söyləmişdir.

Beşinci fəsil sayların təhlilinə həsr edilmişdir. Müəllif müxtəlif xalqların qədimdən bəri xüsusi əhəmiyyət verdikləri 3, 7, 9 saylarının linqvistik izahına çalışmışdır. F.İ.Stralenberq çoxlu nümunələr gətirmiş və inandırmışdır ki, 3, 7, 9 saylarına müxtəlif xalqlar ehtiram bəsləmişdir.

Altıncı fəsildə Avropa və Asiyanın sərhədinin ayrılması bir problem kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. O, sonra müxtəlif iqlimləri və onun səbəblərini də göstərmişdir. Məsələn, Uzaq Şərqdə soyuğun olmasının səbəbini Şimal Buzlu okeandan gələn soyuq küləklə bağlamışdır.

“Avropa və Asiyanın şimal–şərq hissəsi” kitabının **ikinci**

hissəsi 13 fəsildən ibarətdir. **Birinci üç fəsildə** müəllif skif, rus və s. kimi adların mənasını izah etmişdir. **9 fəsildə** isə Rus dövlətinin tarixindən geniş məlumat vermişdir. F.İ.Stralenberq Boris Qodunovun dövründən başlayaraq Rus dövlətinin tarixini şərh etmişdir. Sonuncu **on üçüncü** fəsildə topladığı müxtəlif xəbərləri (məlumatları) əlifba sırası ilə təqdim etmişdir: çayları, dağları, şəhərləri, Sibir xalqlarını, bitki və canlıları, qədim yazılı abidələri və nadir inciləri, mədənləri, yarmarkaları və s.

F.İ.Stralenberqin kitabı bütün dünyanın marağına səbəb olmuşdur. Onun kitabından bir mənbə kimi etnoqraflar, arxeoloqlar, dilçilər, tarixçilər, coğrafiyaçılar faydalanmışdır. Ona görə də kitab 1736 və 1738-ci illərdə ingilis dilinə tərcümə olunmuş və Londonda nəşr edilmişdir. Kitab 1757-ci ildə fransız dilində Hollandiyada, 1780-ci ildə isə ispan dilində çap olunmuşdur. F.İ.Stralenberqin kitabı bir neçə dəfə rus dilinə də tərcümə olunmuşdur. Birinci dəfə 1738-ci ildə kitabın 4-cü, 5-ci, 6-cı fəsilləri, sonralar isə 12-ci fəslə də rus dilinə çevrilmişdir. Bu tərcümənin əlyazması 1748-ci ildə V.N.Tatişevə göndərilmiş və hazırda Elmlər Akademiyasının kitabxanasında qorunur. Bundan başqa, Moskva ümumi kitabxanasında və Rummyantsev muzeyində 1879-1882-ci illərdə rus dilinə tərcümə edilmiş 3 əlyazma saxlanılır: №56, 1119 və 2641. Eyni zamanda V. Tomilevskinin tərcüməsi Mərkəzi Dövlət Arxivində mühafizə olunur. Lakin bu tərcümələrin heç biri rus dilində çap edilməmişdir.

Lakin burada **tatar** sözünün ümumiləşdirici xarakterinə aydınlıq gətirmək istərdik. **Tatar** sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında **tat eri** kimi işlənir: **Sakalı uzun tat eri banladıq-ta** – Saqqalı uzun tat əri azan çəkdi. Burada **tat eri** birləşməsində **tat** sözü “yad”, **eri** isə “insan, kişi, adam” mənasındadır. Deməli, **tatar** “yad, yabançı insan” (İslamı, müsəlmanlığı qəbul etməyən, gec qəbul edən) mənasında olan **tat eri // tat er // tat ər** birləşməsinin **tatar** formasına düşməsindən yaranmışdır. Ona görə **tat eri // tat er // tat ər // tatar** sözləri “yad, yabançı insan” mənasını bildirir.

Məlumdur ki, türklərin bir qismi islamiyyəti gec qəbul etmişdir¹. İslamı tez qəbul edən türklər isə onları (islami gec qəbul edənləri) **tatar**, yəni “yad insan” adlandırmışlar. Türk xalqları içərisində uyğurlar müsəlmançılığı (islami) gec qəbul edənlərdən biridir. Bu mənada M.Kaşğarının lüğətində yazılır ki, **tat** sözü Toxsı və Yağma dillərində uyğur kafirlərinin adıdır². Burada M.Kaşğari kafir dedikdə müsəlman olmayan uyğurları nəzərdə tutmuşdur. Məşhur türkoloq həm də yazmışdır ki, **tat** bütün türklərə görə, farsca danışanlardır.³ Aydınca görünür ki, burada iran-fars mənşəli tatlardan söhbət getmişdir. Ona görə də **tatar** sözündəki **tat** ilə iran-fars mənşəli etnik qrupu bildirən **tat** sözünü qarışdırmaq heç cür mümkün deyildir. Bizə belə gəlir ki, türk xalqları içərisində ilk dəfə olaraq uyğurlar **tatar** adlanmışdır.

M.Kaşğarının uyğur kafirlərini (müsəlman olmayanlarını) **tat** adlandırması da bizim mövqeyimizə dəstəkdir. Ümumiyyətlə, türk xalqları içərisində uyğurlar müsəlmanlığı gec qəbul etmişlər. Onlar (745-840-cı illər) manihenizm adlanan dinə qulluq etmişlər. Bu din xristianlıq, məzdəklik və buddizmin qarışığından meydana gəlmişdir.⁴ Sonralar uyğurların bir qismi müsəlmançılığı qəbul edib onu Çinə yaysalar da, islamiyyəti ilk qəbul edən türk soyları onları **tat** (yad, yabançı insan) adlandırmışdır.

Məlumdur ki, bir çox vaxtlar azərbaycanlıları da **tatar** adlandırmışlar. Azərbaycan dilinə isə **tatar** dili demişlər. Gürcülərin əksəriyyəti azərbaycanlıları indi də **tatar** kimi çağırırlar. Hal-hazırda isə **tatar** sözü türk xalqlarından birinin adıdır. **Tatar** sözü Kazan, Çulım, Barabin, Tobol və s. tatarları ümumiləşdirən bir etnik termin kimi işlədilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **türk** sözü də belə ümumiləşdirici etnik termindir.

1. Türk xalqlarının bəziləri, o cümlədən xakas türkləri İslam dinini qəbul etməmişdir.
2. Divani lüğət-it-türk. II c., Ankara, 1992, s. 280-281.
3. Bax: Yenə orada.
4. Bax: Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, 1992, s. 138-139.

Altay cərəyanı

Bu cərəyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, türk, monqol, tunqus və mancur dilləri bir qrupa daxil olan qohum dillərdir. Yəni bu dillərin mənşəyi eynidir. Altay dilləri Ural-Altay dillərindən ayrılmışdır. Bu isə onu göstərir ki, türk dillərinin inkişafında iki mərhələ mövcud olmuşdur: Ural-Altay və Altay mərhələləri.

Altay cərəyanı Ural-Altay cərəyanı əsasında yaranmışdır. Bu cərəyanın tərəfdarlarının fikrincə, Altay imperiyasının dili Altay dili olmuşdur. Və onlar eradan əvvəl Altay dövlətinin mövcud olmasından da bəhs etmişlər. Altay cərəyanını N.A.Baskakov və digərləri daha geniş şəkildə müdafiə etmişlər. Altay dillərinin qohumluğunu inkar edən dilçilər də olmuşdur: A.M.Şerbak, C.Klouson, Q. Dörfer, Q.Sanjeyev və başqaları. XX əsrin 50-ci illərində Altay cərəyanının tərəfdarları fəal mövqə tutmuşlar. Onların bu fəallığı sayəsində ABŞ-ın İndiana Universitetində Beynəlxalq Altayşünaslıq konqresi keçirilmişdir.

Skif¹ dillər cərəyanı

Bu cərəyanın banisi R.Raskdır. O, F.İ.Stralenberqin Ural-Altay nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmişdir. Nəticədə türk, monqol, tunqus, mancur, fin-uqor, qreland, Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dillərini də qohum hesab etmişdir. Onun bu nəzəriyyəsi Skif dillər nəzəriyyəsi adlanmışdır.

Qeyd: Asiya dillərinə çin, dunqan, tay, laos, vyetnam, himalay, birma, kaçın, karen dilləri daxildir. Bu dillərə Çin-Tibet dilləri də deyilir. Çin-Tibet dilləri iki yerə bölünür: Çin-Tay dilləri (çin, dunqan, tay, laos, vyetnam) və Tibet-Birma dilləri (tibet, himalay, birma, kaçın, karen).

Qafqaz dillərinə Kartvel (İber) dilləri (gürcü, svan, zan), Abxaz-Abıgey dilləri (abxaz, abazin, abıgey, kabarda (çərköz), ubıx dilləri), Nax dilləri (çəçen, inquş, basbi), Dağıstan dilləri (avar, dargin, lark, ləzgi, tabasaran, buduq, xımalıq, qırız) aiddir. Bu dillərə bəzən İber-Qafqaz dilləri də deyilir.

Şimali Afrika dillərini Hami dillər qrupu da adlandırırlar. Bu qrup kuşit dillər yarımqrupuna (afar, aqay, bebaue, saxo, somali, sidami və s.) və berber dillər yarımqrupuna (şilx, tamaziq, qabilə və s.) ayrılır.

1. F.Zeynalov skif deyil iskid dillər cərəyanı adlandırmışdır. Bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s. 63.

Turan dillər cərəyanı

Bu cərəyan M.Miller tərəfindən yaranmışdır. M.Miller Ural-Altay dilləri qrupuna Cənubi hind, Tibet, Siyam və Malay Arxipelağı dillərini daxil etməklə Turan dilləri nəzəriyyəsinə ərsəyə gətirmişdir.

O, ilk dəfə olaraq adları qeyd olunan bu dillərin qohumluğunu söyləmişdir. F.Zeynalov yazır: “Türk dillərini Turan adı ilə bağlamaq müasir dövrümüzdə də müşahidə olunur. Belə ki, A.S.Çikobava bu dilləri “Altay və ya Turan-monqol dilləri” deyərək səciyyələndirmişdir”¹. **Turan** sözü təkə dilçilikdə deyil, son dövrlərdə siyasətdə də işlənir. Bu sözün dilçilik anlamı belədir ki, türkcə danışan millətlər turanlılardır². **Turan** sözü türklər deməkdir. Burada “tur” **türk** sözünün qalığı, “an” isə **cəmlilik** göstəricisidir. **Turan** sözü ərazi anlamında da bütün türkləri birləşdirir: “Turan bütün türklərin keçmişdə və bəlkə də gələcəkdə bir gerçək olan böyük vətənidir”³. Bu gün tatarları, özbəkləri, qırğızları, türkmənləri və s. **türk** xalqlarını bir ad altında birləşdirdikdə türk sözünə nisbətən **turan** sözü daha uyarlıdır. Ona görə ki, **türk** sözü müasir Türkiyədəki millətin adıdır.

Türklərin digər qollarını da bu sərhədin içərisində yerləşdirməklə türkün ərazisini, ideologiyasını, dilinin arealını məhdudlaşdırmalı oluruq. Belə olduğu halda, bütün türk xalqlarının dil və ənənə birliyini itiririk. Unutmaq olmaz ki, türkcülüyün uzaq

1. Bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981, s. 63.

2. Ziya Göyöl. Türkcülüyün əsasları. Bakı, 1991. s. 39.

3. Bax: Yenə orada.

ülküsü–məfkurəsi isə turandır¹. Ziya Göyölün türkcülük və turançılıq barədəki fikirləri bu baxımdan çox qiymətlidir. O yazır: “Turan sözünü bütün türk boylarını içinə alan böyük Türküstan üçün işlətməyimiz lazımdır. Çünki, “türk” sözü bu gün yalnız Türkiyə türklərinə verilən bir ad olmuşdur... Mənim inamıma görə, bütün oğuzlar yaxın bir zamanda bu ad altında birləşəcəklər. Ancaq tatarlar, özbəklər, qırğızlar ayrı kultürlər–harslar ortaya çıxartdıqları zaman, ayrı-ayrı millətlər halını alacaqlar və buna görə də yalnız öz adları ilə anılacaqlar. O zaman bütün əsgə qohumları qövmi bir topluluq halında birləşdirən ortaqlar bir ada ehtiyac duyulacaqdır. Bax bu ortaqlar ad “Turan” sözüdür”².

Turan məfkurəsinin gerçəkləşməsində isə türkcülüynün üç məfkurəsi mövcuddur: Türkiyəçilik; Oğuzçuluq, yaxud Türkmənçilik; Turançılıq³.

Ural-Altay, Altay, Skif, Turan cərəyanları tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji tədqiqat metodları əsasında yaranmışdır. Müqayisəli-tipoloji və tarixi-müqayisəli metodlar tədqiqat sərhədlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, onlar arasında yaxınlıqlar da çoxdur. Hər iki metod müqayisə yolu ilə dillərin oxşar, fərqli və fərdi cəhətlərini üzərək çıxarmaqla müqayisəli üsuldan geniş şəkildə istifadə edir. Müqayisəli-tarixi⁴ metodun inkişafında Frans Boppun, Rasmus Raskın, Yakob Qrimin, Aleksandr Vostokovun və başqalarının rolu daha böyükdür. Həm müqayisəli-tarixi, həm də müqayisəli-tipoloji metodun inkişafında bir çox dilçilərin, o cümlədən akademik N.Marrın rolu danılmazdır. Ona görə də biz akademik N.Marrın həyat və yaradıcılığı barədə qısa məlumat verməyi vacib hesab edirik.

1. Ziya Göyöl. Türkcülüynün əsasları. Bakı, 1991. s. 39

2. Bax: Yenə orada. s. 37.

3. Bax: Yenə orada. s. 38.

4. Müqayisəli-tarixi metod əvəzinə tarixi-müqayisəli metod da işlənə bilər.

Qeyd: Yeri gəlmişkən N.Y.Marrın tədqiqatlarını yaxşı mənimsəmək üçün Adəm və Həvva, Qabil və Habil, Nuhun gəmişi hadisələrinin məzmunu ilə bağlı bilgiləri də əldə etmək yerinə düşər. Ona görə də həmin hadisələrin məzmunu irəlidə veriləcəkdir.

Nikolay Yakovleviç Marr (1864-1934) Nikolay Yakovleviç Marr 25 dekabr 1864-cü ildə (yaxud 6 yanvar 1865-ci ildə), bəzi mənbələrdə 25 may (6 iyun) 1864-cü ildə Gürcüstanın Kutaisi şəhərində anadan olmuşdur.

Onun atası şotland Ceyms Marr Gürcüstana gəlmişdir. Knyaz Qurieli Ceyms Marra Kutaisinin botanika bağında torpaq hədiyyə etmişdir. Ceyms Marr burada yaşamışdır. O, yaşının səksəni keçdiyi bir dövrdə cavan bir gürcü qızı ilə evlənmişdir. Bu kəbindən sonra Nikolay Yakovleviç Marr dünyaya gəlmişdir. Onun valideynləri eyni dildə danışmağı bacarmamışlar. Belə ki, ata ingilis, fransız dillərini, ana isə yalnız gürcü dilini bilmişdir. Ona görə də onun valideynləri bir ümumi dildə danışmamışdır. Bəlkə də bu cür şərait N.Marrda dillərə olan maraq və həvəsini daha da artırmışdır. N.Marrın uşaqlığı gürcülərin arasında keçmişdir. O, Kutaisidəki gimnaziyaya daxil olana qədər yalnız gürcü dilində danışmışdır. Kutaisi gimnaziyasında oxuduğu zamanlarda isə rus, alman, fransız, ingilis, latın, qədim yunan və türk dilləri ilə maraqlanmışdır. 1884-cü ildə N.Marr gimnaziyanı bitirmişdir. Onun attestatında bütün fənlər beş, yalnız rus dili dörd olmuşdur. Bunun səbəbi isə N.Marrın rus dilində ləhcəylə danışması ilə bağlıdır. N.Marr ömrünün sonuna qədər rus dilində ləhcə ilə danışmışdır. N.Marr gimnaziyanı qurtardıqdan sonra Neva şəhərinə gəlmiş və Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsinə daxil olmuşdur. O, tələbəlik illərində eyni vaxtda dörd istiqamətdə dillərin öyrənilməsinə qarşısına məqsəd qoymuşdur: erməni-gürcü, erməni-fars-türk-tatar, sanskrit-fars-erməni və ərəb-yəhudi-suriya. Bundan başqa, Yaxın Şərq və Qafqaz dilləri ilə də maraqlanmışdır.

Nikolay Yakovleviç Marr 1888-ci ildə Peterburq Universite-

tini bitirmişdir. 1891-ci ildə Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində dərs deməyə başlamışdır. Şərq dilləri fakültəsində 1918-ci ilə qədər çalışmışdır. O, 1899-cu ildən gürcü ədəbiyyatını da tədris etmişdir. N.Marrın gürcü dilinə və ədəbiyyatına bağlılığı danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, onun ən böyük arzularından biri də Gürcüstanın öz azadlığı və müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi olmuşdur. Belə olduğu təqdirdə N.Marrın gürcü dilinə və ədəbiyyatına bağlılığı təbiidir. Lakin 1918-ci ildə gürcü dilçisi A.A.Tsaqareli ilə münaqişəsi olduğu üçün N.Marr gürcü filologiyasından erməni filologiyasına keçmişdir. Nikolay Yakovleviç Marr 1891-ci ildə dosent, 1902-ci ildə professor, 1911-ci ildə Şərq dilləri fakültəsinin dekanı, 1912-ci ildə akademik olmuşdur. O, ömrünün sonuna qədər Peterburqda yaşamışdır.

Nikolay Yakovleviç Marr dilçilik elmində Yafəs dilləri nəzəriyyəsini yaratmışdır. O, Sami və Hami dil ailələrinə üçüncünü də əlavə edərək yafəs adlandırmışdır.

N.Marr dillərin inkişafında dörd mərhələni əsas götürmüşdür. Birinci mərhələ dillərin inkişafındakı ilk mərhələdir. Bu mərhələdə **birinci qrup dillər** – Çin və bəzi Afrika dilləri mövcud olmuşdur. Dillərin inkişafındakı ikinci mərhələdə **ikinci qrup dillər** – fin-üqor, türk, monqol dilləri yaranmışdır. Üçüncü mərhələdə **üçüncü qrup dillər** – yafəs, hami dilləri özünü göstərmişdir. Dördüncü mərhələdə isə **dördüncü qrup dillər** – sami, hind-avropa dilləri formalaşmışdır. N.Marrın fikrincə, birinci qrup dillər ən ibtəadi, dördüncü qrup isə ən inkişaf etmiş dil hesab olunur. Ancaq N.Marrın bu fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir.

Qeyd: Sami dillər qrupuna ərəb, yəhudi (ivrit), amxar, **Hami** dillər qrupuna isə Kuşit və Berber dilləri yarımqrupu daxildir. **Kuşit** dilləri yarımqrupuna afar, aqau, bedauye, saxo, somali, sidama və s. dillər aiddir. **Berber** dillər yarımqrupuna ilx, tamaziq, qabilə və başqa dillər məxsusdur.

Sami, Hami və Yafəs adları dini əfsanə ilə bağlıdır.

Bu əfsanənin məzmunu Ziya Göyalpın “Türkçülüyn əsasları” kitabının “izahlar və şərhələr” bölümündə belə verilmişdir: “İslam mifologiyasına görə, Nuh peyğəmbərin Xam, Sam və Yafəs adlı üç oğlu olmuşdur. Nuh peyğəmbər güneydən (cənub) quzeyə (şimal) doğru yer üzünü üç hissəyə ayırmış, birincini Xama, ikincini Sama, üçüncünü isə Yafəsə vermişdir, dünya xalqları da bunlardan törəmişdir. İran mifologiyasında da İran padşahı Feridunun Tur (Tura), İrəç (Airyü) və Səlm (Sairima) adlı üç oğlu vardır və xalqlar bu üç oğuldan törəmişdir. Amu - Dəryanın quzeyində (şimalında) olan torpaqlar Tura verildiyi üçün o bölgəyə–əraziyə Turan deyilmişdir. Səlm isə Sami xalqlarının ulu babasıdır. İrəçin payına isə İran düşmüşdür.

İstər islam-türk, istərsə də İran mifologiyasında baş verən bu hadisələr “Tövrat”dakı Noy və onun oğulları–Sim (Şem), Xam, İafet ilə bağlı hadisələrin oxşarıdır¹.

Nikolay Yakovleviç Marrın² fikrincə, ilkin səsli danışiq dörd elementdən ibarət olmuşdur: SAL, BER, YON, ROŞ. Onun fikrincə, bu dörd linqvistik element bütün dillərə məxsusdur. Həm də istənilən dildəki bütün sözlər bu elementlərin kombinasiyası yolu ilə əmələ gəlmişdir. Məs.: *красный* sözü (rus dilində) **k-** və **-n** hissələrinə ayrılır, yerdə qalan **-ras-** isə ROŞ elementinin modifikasiyası kimi qəbul olunur. Daha sonra ROŞ elementi ilə rus dilində *рыжий* “sarı”, *русый* “açıq şabalıdı”, *рус* (xalq adı), fransız dilin-

1. Bax: Ziya Göyalp. Türkçülüyn əsasları. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1991, s. 148.

2. N.Marrın tədqiqatları ilə bağlı geniş məlumat almaq üçün bax: *Март Николай Яковлевич. Избранные работы. I, II, III, IV, V т., М.-Л., 1933, 1936, 1934, 1937, 1935; В.М. Алтагов. История одного мифа. М., 1991; Миханкова В.А. Николай Яковлевич Март. Очерк его жизни и научной деятельности, 3 изд., М.-Л., 1949; Абаев В.И. Н.Я. Март (1864-1939). К 25-летию со дня смерти. “Вопрос языкознания”, 1960, №1; Тронский И.М. Сравнительно-исторические исследования в кн.: Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968; Гухман М.М. Типологические исследования, в кн.: Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.*

də *rouge* “qırmızı”, alman dilində *roth* “qırmızı”, etrusk (xalq adı) sözləri tutuşdurulur, müqayisə olunur. Yaxud: BER elementi xalq adı **i-ber**, **mar-i** sözlərinin tərkibində işlənir.

N.Marrın irəli sürdüyü dörd ünsürün heç birinin lüğəti mənası olmamışdır. Onların hər biri Aralıq dənizi sahilində yaşayan tayfaların adı kimi bərpa olunmuşdur. Tayfa adı kimi işlənən dörd linqvistik elementin fonetik modifikasiyası və kombinasiyaya uğraması müxtəlif dillərdə törəmə sözləri əmələ gətirmişdir. Bir faktı da qeyd edək ki, N.Marrın səsli danışiq üçün bərpa etdiyi ilkin elementlərin sayı əvvəlcə 12 olmuşdur. N.Marr sonralar onların sayını müəyyən qədər azaltmış – 10-na, 8-ə, 7-yə, 5-ə və son həddə 4-ə endirmişdir. Sonradan bu dörd elementi birləşdirmək, sayını azaltmaq heç cür mümkün olmamışdır. Beləliklə, linqvistik elementlərin sayının məhz dörd olması aydınlaşmamış, izah olunmamış şəkildə qalmışdır. Dörd dil ünsürünün kodlaşma mexanizmi də sirr olaraq açılmamışdır. Bununla belə, səsli danışiqda iştirak edən ilk dil elementlərinin fonetik və semantik diferensiasiyası N.Marrın tədqiqatının ana xəttini təşkil etmişdir ki, həqiqətən də bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyildir. Bir də dörd dil ünsürünün fonetik kombinasiyası yolu ilə müxtəlif dillərdə törəmə sözlərin əmələ gəlməsi fikri N.Marrın əldə etdiyi düzgün və dəqiq elmi qənaətdir. Onun tədqiqatındakı təhlil və müqayisələr canlı dil faktlarına əsaslanan inandırıcı dəlillərdir. Dünyanın maraq obyektinə çevrilən N.Marrın nəzəriyyəsi XX əsrin 20-50-ci illərinin siyasi və ideoloji şəraitində gah təbliğ, gah da tənqid olunmuşdur. Populyarlaşmış Yafəs nəzəriyyəsinin tənqidi Stalinin marrizmin əleyhinə olan çıxışından sonra başlamışdır. Həmin dövrdə daban-dabana zidd olan iki ictimai-iqtisadi formasiya və ideologiya mövcud olmuşdur. N.Marrın nəzəriyyəsi isə bu barışmaz ideologiyaları alt-üst edir, süni olaraq yaranmış “Bütün ölkələrin proletarları birləşin” şüarını dəyişərək az qala “Bütün ölkələrin insanları birləşin” ideologiyasını təbliğ edirdi. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının ideologiyasına və siyasətinə uyğun gəlməyən belə bir bəşəri dəyərlərə söykənmiş Yafəs nəzəriyyəsi isə təbii

olaraq 50-ci illərdə daha güclü şəkildə tənqid olunurdu. Kapitalist və sosialist dünyasını deyil, onların sərhədlərində yaşayan xalqların, millətlərin yaxın dil əlaqələrini öyrənmək, tədqiq etmək hər iki ideologiyanın mənafeyinə heç cür uyğun gəlmirdi. Hələ də Marrın nəzəriyyəsi tam şəkildə açıqlanmamış, qavranılmamış və mənimsənilməmiş nəzəriyyə olaraq qalmaqdadır.

Müxtəlif dil ailələrinin qohumluğunu sübuta yetirməyə çalışan dilçilərdən V.M.İlliç-Svitiçin mövqeyi zəngin dil faktlarına əsaslanır. Bir sözlə, V.M.İlliç-Svitiç hind-avropa, sami-hami, ural, altay, kartvel və dravid dil ailələrinin qohumluğunu sübuta yetirməyə çalışmış və buna da nail olmuşdur. O, həm də bu dil ailələrinin ilk vətən, ilk yurd xəritəsini müəyyənləşdirmişdir¹.

Qeyd: Kartvel dillərinə gürcü, zan və svan dilləri, Dravid dillərinə isə teluqu, tamil, malayalam, kannada, tulu, braquy dilləri daxildir.

Uca Tanrı əvvəlcə yeri yaratdı, sonra **Adəm və Həvva** isə göyü ucaltı. Daha sonra mələkləri yaratdı. Mələklər Uca Tanrıya dua oxuyar və ibadət edərdilər. Bir müddət sonra Tanrı mələklərə belə bir xəbər göndərdi:

-Tezliklə Adəmi – ilk insanı yaradacağam. O, mənim Yer üzündəki xəlifəm olacaqdır. Adəm Yer üzündə məskən salıb, nəslini hər yana yayacaqdır.

Mələklər Adəmin yaranışındakı hikməti anlamadılar. Onlar özlərini Uca Tanrıya daha yaxın sayırdılar. Buna görə də Tanrıya üz tutaraq dedilər:

-Yer üzündə fitnə törədən, qanlar tökən bir kəsimi yaradacaqsan? Axı sənə dua oxuyan, ibadət edən bəndələrin bizik.

1. V.M. İlliç-Svitiçin araşdırmaları ilə tanış olmaq üçün bax: *В.М.Иллич-Свитиш. Опыт сравнения постратических языков: Введение сравнительный словарь. I, II, III т., М., 1971, 1976, 1984.*

Uca Tanrının mələklərə cavabı belə oldu:

-Siz yeni yaradacağım bəndənin vəzifəsini bilmirsiniz. Onun üstün keyfiyyətlərindən də xəbərsizsiniz. O, Yer üzündəki bütün əşyaların adını biləcəkdir. Siz isə bunlardan xəbərsizsiniz.

Mələklər Tanrının bu sözlərindən sonra susdular. Onlar başlarını aşağı salıb dinməz qaldılar.

Ulu Tanrının əmri ilə insanın yaranışı üçün qırx gün, qırx gecə yağış yağdı. Düz otuz doqquz gün göydən yerə qəm yağışı çiləndi. Yalnız qırxıncı günün yağışı sevinc yağmuru oldu. Bu yağışın torpaqla qarışığından Adəm babamız yarandı.

Uca Tanrı Adəmi yaratdıqdan sonra mələklərə əmr etdi:

-Adəmə baş əyin və ona səcdə edin. O, Yer üzündə yaratdıqlarımın ən şərəflisidir.

Mələklər Tanrının əmrinə itaət etdilər. Təkcə dikbaş və lovgə şeytan bu əmrə tabe olmadı. O dedi :

-Mən oddan törəmişəm, Adəm isə torpaqdan yaranmışdır. Mən ki, ondan üstünəm! Adəmə baş əymək mənə yaraşmaz.

Uca Tanrı şeytana əmr etdi :

-Əmrimdən boyun qaçırdığın üçün cənnətdən qovulursan! Sən qiyamət gününədək nifrətlə damğalanacaqsan!

Şeytan bu sözlərin cavabında dedi :

-Məni Adəmə görə cənnətdən qovursan. Çalışacağam ki, onu hər yerdə izləyib yoldan çıxarım.

Adəmin dünyaya qədəm basdığı gün cümə gününə düşdü. Elə buna görə də cümə günü müqəddəs sayılır.

Adəmin məskəni cənnət oldu. Bir müddət o, burada təkcə yaşadı. Sonra Tanrı Adəmi bu təklikdən qurtarmaq üçün Həvvanı da ona yoldaş olaraq yaratdı.

Adəmlə Həvva bir müddət behiştə yaşadılar. Onlar behiştin meyvələrindən yeyir, bulaqlarından içir, qayğısız günlər yaşayırdılar.

Uca Tanrı onlara behiştin bütün nemətlərindən istifadə etməyə icazə vermişdi. Bircə ağaca yaxın düşməyi qadağan etmişdi. Məqsədi Adəmə dözümlü və iradəli olmağı öyrətmək idi.

Uca Tanrı Adəmlə Həvvaya buyurmuşdu :

-Şeytana yaxın düşməyin, dediklərinə qulaq asmayın.

Adəmlə Həvvanın behiştəki bu xoşbəxt həyatı şeytanın gözüne tikan kimi batırdı. Çox keçmədi ki, şeytan qadağan olunmuş ağacdən xəbər tutdu.

Şeytan bir qoca kişi donuna girdi. O, xəlvətə behiştə girib şirin dilini işə saldı. Qadağan olunmuş ağacı Adəmə göstərirdi :

-Bu ətirli ağacın meyvəsindən niyə yemirsən? Əgər onu yəsən, sənə böyük səadət nəsib olar, əbədilik behiştə qalarsan.

Adəm Tanrısının sözlərini yada salıb o ağaca toxunmadı. Şeytan isə öz işini görür, hər gün onu şirnikdirirdi.

Lakin bir gün Adəmlə Həvva şeytanın sözlərinə aldandılar. Onlar həmin ağacın meyvəsindən yeyərək günah iş tutdular. Bu günah işə görə də dərhal behiştədən qovuldular.

Adəmlə Həvva behiştədən qovulandan sonra uzun müddət bir-birindən ayrı düşdülər. Onlar bir müddət əzablı günlər yaşadılar. Sonra hər ikisi tutduqları işdən peşman olub, tövbə etdilər. Ulu Tanrıya üz tutub bağışlanmalarını dilədilər.

Tanrı Adəmlə Həvvanın tövbələrini qəbul edib, onları bir-birinə qovuşdurdu. Ancaq bir daha onları behiştə yaxın qoymadı. Adəm öz ömür-gün yoldaşı Həvva ilə Yer üzündə yaşamağa başladı...

Qabil və Habil

Adəmlə Həvvanın Yer üzündəki birgə həyatı yavaş-yavaş öz qaydasına düşdü. Bir müddətdən sonra onların bir neçə övladı dünyaya gəldi.

İllər ötdü. Adəmin oğlanlarından Qabil və Habil böyüyüb yeniyetmə cavan oldular. Hər ikisinin evlənmək çağı gəlib çatdı.

Adəm oğlanlarını evləndirib xoşbəxt etmək istədi. O, ulu Tanrının göstərişi ilə Qabilə Habilin hərəsi üçün bir qız seçdi. Kiçik qardaş Habilin qismətinə düşən qız daha gözəl idi. Ona

görə də böyük qardaş Qabil atasının qərarı ilə razılaşmadı. Onun üçün seçilmiş qızı bəyənmədi.

Adəm çıxılmaz vəziyyətdə qalıb nə edəcəyini bilmədi. O, ələcsiz qalıb İlahiyə üz tutdu. Uca Tanrıdan belə bir nida gəldi :

-Qoy oğlanlarının hər biri özü üçün bir qurbanlıq seçsin. Kimin qurbanlığı qəbul olunsa, istədiyi qız da ona verilsin.

Qabil əkinçiliklə məşğul olurdu. Buğda əkib becərirdi. Habil isə çobanlıq edirdi. Dəvə və qoyun otarırdı. Qardaşlardan hər biri özü üçün bir qurbanlıq hazırladı. Qabilin qurbanlığı buğda oldu, Habil isə bir dəvəni qurbanlıq üçün seçdi.

Buğda ilə dəvəni gətirib uca bir dağın zirvəsinə qoydular. Şərtə görə göydən od enməli və qardaşların qurbanlığını yandırmalı idi. Qardaşların hər biri bu ümiddə idi ki, məhz onun qurbanlığı qəbul olunacaq. İş elə gətirdi ki, göydən düşən od dəvəni yandırdı, buğdaya isə toxunmadı.

O gündən başlayaraq Qabilin qəlbini paxıllıq hissləri bürüdü. O, içindən yanıb-yaxılır, bir yerdə qərar tuta bilmirdi. Qabil xeyli düşünüb-daşındıqdan sonra Habilin öldürmək fikrinə düşdü.

Bir gün Adəm uzaq səfərə çıxmışdı. Qabil fürsəti əldən verməyib Habilin yanına gəldi. Ona hədə-qorxu gələrək dedi:

-Səni öldürəcəyəm. Necə olur ki, sənin qurbanlığın qəbul olur, ancaq mənimki yox?

Habil qardaşına öyüd-nəsihət etdi. Onu bu yoldan döndərmək üçün çox əlləşdi, ancaq xeyri olmadı. Qabil yerdən iri bir daş götürüb Habilin başına vurdu. Beləcə qardaş-qardaşa əl qaldıraraq onun qanını tökdü.

Bu, Yer üzündə tökülən ilk insan qanı idi. İndiyədək Yer üzündə kimsə ölməmişdi. Ona görə də Qabil özünü itirib çaşbaş qalmışdı. Bilmirdi ki, qardaşının cansız bədənini necə örtsün, onu necə dəfn etsin.

Qabil qardaşı Habilin soyumuş bədənini çiyinə alıb bir müddət yol getdi. Sonra yorulub əldən düşdü və dincəlmək istədi. Günahsız Habilin pak və cansız bədənini ulu Tanrının rəhmi gəldi. O, dikbaş bəndəsinə dərs vermək istədi.

Qabil dalğın halda yerdə oturmuşdu. Bu zaman iki qarğa gə-

lib onun qarşısında bir-birilə vuruşdu. Qarğalardan biri o birini öldürdü. Diri qarğa dimdiyi ilə bir çala qazıb ölü qarğanı torpağa basdırdı. Bunu görə Qabil də qardaşı Habili beləcə torpağa tapşırırdı. Sonra isə hönkür-hönkür ağlayıb göz yaşlarını axıtdı.

Nuhun gəmisini

Çox-çox qədim zamanlarda Yer üzündə bir tayfa yaşayırdı. Ulu Tanrı o tayfanın sularını bol, torpaqlarını bərəkətli etmişdi.

Lakin tayfa camaatı bu nemətə görə Tanrını tanımaq belə istəmirdi. Onlar gildən və taxtadan bütələr düzəldər, Tanrı əvəzinə bu cansız əşyalara səcdə edərtilər. Adamlar bir çətinliyə düşdükdə tez özlərini bütələrin yanına yetirər, onlardan kömək dilərdilər. Onların çoxu günlərini oğurluqla, bir-birini aldatmaqla və başqa yaramaz işlərlə keçirirdi. Zülm və haqsızlıq hər yeri bürümüşdü.

Tayfada yaşca hamıdan böyük olan Nuh isə neçə illər idi ki, Tanrıya iman gətirmişdi. O, kasıb bir kişi idi. Dülğərlik sənətini öyrənmiş, bir müddət də çobanlıq etmişdi.

Nuh çox ağıllı, təmkinli və iradəli bir insan idi. Yalan danışmaz, kimsəni aldatmazdı. Gününün çoxunu Allaha ibadətdə keçirirdi. Nuh camaat arasında həm də gözəl və aydın nitqi ilə seçilirdi. Bütün bunlara görə mərhəmətli Tanrı Nuhu özünə peyğəmbər seçdi. Peyğəmbərlərə çox şərəfli bir vəzifə tapşırılmışdı. Onlar camaatı bütperəstlikdən çəkindirər, bir olan Allaha inanmağa dəvət edərtilər. Allaha inananlar isə pis əməllərdən əl çəkər, nəcib işlər görərtilər.

Nuh peyğəmbər seçilən kimi səbir və təmkinlə camaatı Allaha inanmağa çağırırdı. Bu yolda gecə-gündüz var qüvvəsilə çalışdı. O, tez-tez camaatın arasında olur, onları bütələrdən əl çəkməyə çağırırdı.

Cümə günləri camaat meydana yığılardı. Həmin günlərdə Nuh həmişə meydana gələr, camaata deyərdi :

-Ay camaat, taxta bütələrinizdən əl çəkin. Doğru yola gəlin.

Bilin ki, yeri də, göyü də, sizi də yaradan bir Allahdır. Yalnız ona inanın.

Bir dəfə tayfa varlılarından biri Nuhu itələyərək qəzəblə dedi:

-Bir buna baxın! Gör kim bizə dərs verir? Sənin nəyin bizdən artıqdır?! Mənim qoyunlarımı otaran sən deyildin?! İndi mənə öyrədirsən?! Ay camaat, Nuhun sözlərinə qulaq asmayın. Onun ağı olsaydı, qarşısında bir inəyi olardı.

Bu sözlərdən sonra dikbaş camaat Nuhu danlayaraq ondan aralandı. Sonralar da belə hallar çox olmuşdur. Nuhu ələ salıb gülmüşdülər. Lakin Nuh ruhdan düşmürdü. O, səbirlə və inadla adamları doğru yola dəvət edirdi. Nuh bu yolda çox əzablara dözdü. Pis sözlər eşitdi, təhqir olundu. Lakin tutduğu yoldan dönmədi ki, dönmədi. Əksinə, daha böyük iradə ilə tayfasını Allaha inandırmağa çalışdı.

İllər ötdü. Nuhun səy və təlaşı öz işini gördü. Hamıdan birinci öz həyat yoldaşı ona iman gətirdi. Sonra daha bir neçə nəfər Nuha qoşuldu.

Nuhun dörd oğlu var idi : Sam, Ham, Yafəs və Yam. Yamdan başqa, oğlanlarının hamısı atasına qoşuldu. Yam isə inadkarlıq edib, kafirlikdən əl çəkmədi.

Nuhun tərəfdarlarının artması tayfa varlılarını qəzəbləndirdi. Onların paxıllıqları tutdu. Camaat Nuhu əvvəlkindən də artıq incitməyə, söyüb-döyməyə başladı. Bir neçə dəfə hətta onu və yoldaşlarını şəhərdən qovub çıxardılar.

Nuh bir dəfə meydana toplaşmış camaatı dilə tutmaq üçün uca səslə dedi :

-Ay camaat, mən sizə yaxşılıq etmək istəyirəm. Tərslik etməyin. Bir olan Allaha inanın. Niyə öz xeyrinizdən qaçırırsınız? Əgər inadınızdan dönməsəniz, ulu Tanrı sizə bəla göndərər.

İnadkar və lovğa tayfa adamları yenə də Nuhu eşitmədilər.

Bir gün Nuh yenə də camaata öyüd-nəsihət verirdi. Qabaqda dayanmış nüfuzlu adamlardan biri Nuhun üstünə qışqıraraq dedi:

-Biz sənin Tanrından qorxmuruq. Tanrına de, qoy bəlasını göndərsin.

Nuh daha bir neçə il bu əzablara dözdü. Axırda onun səbri tükəndi. Nuh bir gün göylərə əl açaraq yalvarışla dedi:

-Uca Tanrım, sən özün şahidsən ki, mən əlimdən gələni etdim. Bu insanlar yola gələn deyillər. Öz bəlanı onların üstünə göndər.

Bir an keçmədi ki, Allahın ən yaxın mələyi Cəbrayıl görünürdü. O, Nuha çinar ağacının bir neçə budağını verərək dedi :

-Bu budaqları ək. Onlar böyüyəndə işlər qaydasına düşər.

Nuh bir neçə il də dözdü. Ağaclar boy atıb ucaldı. Elə bu vaxt Cəbrayıl yenidən hazır olub Nuha dedi:

-Bu ağacları kəs, onlardan gəmi düzəlt.

Nuh gəminin nə olduğunu bilmirdi. Cəbrayıl ona gəmi düzəltməyi öyrədib yoxa çıxdı.

Nuh gecə-gündüz gəmi düzəltməklə məşğul oldu. Camaat dəstə-dəstə Nuhun yanına gələrək bu qərribə şeyə təəccüblə baxırdı. Bir dəfə onlardan biri soruşdu:

-Ay Nuh, bu nədir belə? Nə edəcəksən bunu?

Nuh başını qaldırmadan dedi:

-Bu, suda üzmək üçündür. Tezliklə onun nəyə gərək olduğunu görəcəksiniz.

Başqa birisi isə Nuhu sanmaq üçün dilləndi:

-Yaxşı, bəs gəmini burada niyə düzəldirsən? Burada ki, su yoxdur? Olmaya, onu öküzü qoşub aparacaqsan? Yoxsa küləyə əmr edəcəksən ki, gəmini dartıb sahilə aparsın?

Nuh onlara zərrəcə də əhəmiyyət verməyib öz işini görürdü. Nəhayət, gəmi hazır oldu. Bu zaman Cəbrayıl yenə görünüb dedi:

- Sənə iman gətirmiş adamların hamısını gəmiyə mindir. Heyvanların da hərəsindən bir cüt götürməyi unutma.

Nuh Cəbrayılın buyurduğunu yerinə yetirdi. Nuh və ona iman gətirənlər uca Tanrının adını dillərinə gətirib gəmiyə mindilər. Heyvanların da hərəsindən bir cüt özləri ilə götürdülər.

Çox keçmədi ki, görünməmiş güclü bir tufan qopdu. Sonra qırx gün, qırx gecə yağış yağdı. Hər yeri su basdı. Gəmi hərəkətə gəldi. Şiddətlə əsən külək gəmini irəli aparırdı. Kükrəyən

qorxunc dalğalar kafirləri qoynuna alırdı. Köpüklənən ağ sular isə onlara kəfən toxuyurdu.

Nuhun oğlu Yam da kafirlər arasında idi. Nuh nə qədər etsə də, onu yola gətirə bilməmişdi. O, kafir olaraq qalmış, Allaha inanmamışdı.

Nuh gəminin göyertəsindən dənizə baxıb suda çapalayan oğlunu gördü. Yam əl-qol ataraq ölümlə çarpışırdı. Atalıq hissləri Nuha güc gəlirdi. O qışqırdı:

-Əziz övladım, imana gəl, bizə qoşul. Belə etsən, ölümdən qurtulmuş olarsan.

Tərs oğlan isə atasının sözlərini eşitməyib dedi:

-Sənə də, gəminə də ehtiyacım yoxdur. Qaçıb dağa sığınacağam.

Nuh oğlunu dilə tutub yalvarmaq istədi. Bu anda coşqun dalğalar onu ayırdı. Nuhun oğlu görünməz oldu. Nuh üzünü göylərə tutub dilləndi:

-Ya Rəbbim, o, suda boğulan mənim övladımdır! Ona rəhm et!

Nuha göylərdən belə bir səs gəlirdi:

-Nuh, yanılırsan. Artıq o, sənə övladın deyil! O, dinsizdir və cəzasına çatmalıdır.

Nuh yanıldığını başa düşüb sarsıldı. Bildi ki, atalıq hissi ona güc gəlibdir. Bu dəfə o, bağışlanması üçün Allaha üz tutdu:

-Ya Rəbb, günahımdan keç, bağışla məni. Axı sən rəhmlilərin rəhmlisən, bağışlayarsan!

Mərhəmətli Tanrı peyğəmbərinin günahından keçib onu bağışladı.

Bir müddətdən sonra İlahinin o dinsiz tayfa üçün göndərdiyi bəla sona yetdi. Kafirlər öz cəzalarına çatdılar. İlahi əmri ilə göylər yağışını kəsdi. Sular yerin dərinliyinə axdı. Nuhun gəmi-si gəlib Ağrı dağının ətəyində dayandı. Nuha İlahidən əmr gəlirdi ki, gəmidən düşüb yeni həyata başlasınlar. Onlar İlahi əmrinə boyun əyib gəmidən düşdülər və yeni yurdlarında yaşamağa başladılar...

Nuh artıq qocalıb əldən düşmüşdü. Bir gün o, lənətə gəlmiş

şeytanla rastlaşdı. Şeytan dayanmadan gülürdü. Nuh təəccüblə soruşdu:

Nəyə gülürsən? Burada ki, səni eşidən kafirlər yoxdur? Şeytan cavabında dedi:

-Sevindiyimdən gülürəm. Sənin tayfanın adamları indi mənim qonşumdurlar.Cəhənnəm əzabında yanırırlar. Onları mən yoldan çıxarmışdım. Hələ çoxlarını aldadıb öz toruma salacağam.

Nuh marağını gizlədə bilməyib soruşdu:

-Yaxşı, de görüm, sən və qonşuların hansı xasiyyətinizə görə cəhənnəmə düşübsünüz?

Şeytan bic-bic gülümsəyərək dedi:

-Həmin xasiyyətlər əsasən üçdür: birincisi, paxılıqdır. Mən min illər boyu Allaha ibadət etdim. Amma paxılığım qoymadı ki, onun yaratdığı Adəmə səcdə edim. İkincisi, lovğalıqdır. Mən lovğalığıma görə Adəm qarşısında baş əymədim. Üçüncüsü, tamahdır. Tamah nəinki mənə, hətta Adəmə də üstün gəldi. Adəmi cənnətdən qovduran tamahı oldu...

Nuh dərin fikrə gedib şeytandan uzaqlaşdı. Tayfasından çox zülmələr çəksə də, Nuh onların acı talelərinə heyifsilənirdi...

Bir müddətdən sonra qoca Nuh bu dünyadan köçdü. Lakin özü köçsə də, adı dünya durduqca yaşadı, dillər əzbəri oldu.

Qeyd: Nuh tufanı ilə bağlı hadisənin məzmununun burada verilməsi təsadüfi sayılmamalıdır. Ona görə ki, Nuh tufanından sonra insan cəmiyyəti və onun dili ilə bağlı tədqiqatlara hələ də son qoyulmamışdır.

Ural-Altay nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi və öyrənilməsi

Ural-Altay dillərinə dair çoxlu ədəbiyyat var. 266 il ərzində rus, ingilis, fransız, isveç, fin, macar və alman dillərində ədəbiyyat nəşr olunmuşdur. Ural-Altay nəzəriyyəsi ilə XVIII əsrdən başlayaraq dünyanın ən məşhur alimləri məşğul olmuş və indi də bu sahəyə olan maraq diqqətdən yayınmamışdır.

Ural-Altay dillərinin öyrənilməsi ilə ilk məşğul olan isveçrəli əsir zabıt F.İ.Stralenberq olmuşdur. O, 1930-cu ildə “Avropa və Asiyanın şimal-şərq hissəsi” adlı əsərini yazmışdır. F.İ.Stralenberq Ural-Altay dillərini 6 qrupa bölmüşdür: **1) uyğur (o, bunu fin-uqor adlandırmışdır), 2) türk-tatar, 3) samodi, 4) monqol və mancur, 5) tunqus, 6) Qara və Xəzər dənizləri arasında yaşayan tayfalar.** Ural-Altay dillərinin səmərəli tədqiqi XIX əsrdə başlamışdır. XIX əsrdə Ural-Altay dillərinin qohumluğunu öyrənən ilk alimlərdən biri də Berlin universitetinin professoru, şərqşünas V.Şott olmuşdur. O, 1836-cı ildə “Tatar dillərinin öyrənilməsi təcrübəsi” adlı kitabını çap etdirmişdir. V.Şott öz kitabında bütün Ural-Altay dilləri üçün müvafiq olan bütün leksik və qrammatik uyğunluqları göstərmişdir. Sonra V.Şott İ.Stralenberqdən fərqli olaraq Ural-Altay dillərini dörd qrupa ayırmışdır: 1) ural, 2) türk, 3) monqol, 4) tunqus.

Demək olar ki, V.Şottla eyni vaxtda Ural-Altay dillərinin öyrənilməsi ilə, o cümlədən eston dilçisi F.E.Vidmen də məşğul olmuşdur. Onun “Çud xalqının qədim ərazisi və onların Mərkəzi Asiya xalqları ilə dil qohumluğu haqqında” kitabı 1838-ci ildə alman dilində çapdan çıxmışdır. F.Vidmen sübut etməyə çalışmışdır ki, fin-uqor xalqı, yaxud, “çud xalqı” (onda onları bu cür adlandırmışdır) Mərkəzi Asiya xalqları ilə dil baxımından qohumdurlar. Yəni fin-uqor dilləri ilə mancur, monqol, türk dilləri qohumdur. F.Vidmenin əsas xidməti onunla bağlıdır ki, o, öz işində Ural-Altay dillərinin hind-avropa dillərindən fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsini göstərmişdir. Bütün Ural-Altay dilləri üçün oxşar (eyni) olan əlamətlər aşağıdakı kimi qeyd edilmişdir:

- 1) *Saitlərin ahəngə uyğunluğunun mövcud olması;*
- 2) *Qrammatik cinsin iştirak etməməsi;*
- 3) *Önlüklərin iştirak etməməsi, yalnız saylar sözün əvvəlində qeyri-müəyyənlik bildirən artıkl funksiyasında işlənə bilər;*
- 4) *Sözdən sonra gələn şəkilçilərin köməyi ilə sözlər dəyişir, yəni aqlütinativ yolla;*

- 5) *Hal şəkilçiləri təkdə və cəmdə olan adlara qoşulur;*
- 6) *Saylar və sifətlər isimdən əvvəl işlənərkən təyin edirsə, onda (saylar və sifətlər) heç zaman dəyişmir (şəkilçi qəbul etmir);*

- 7) *Yiyəlik hal şəkilçisi mövcuddur;*
- 8) *Şəkilçilərin çoxluğu fel formalarını əmələ gətirir;*
- 9) *Önlük yerinə qoşmaların işlənməsi;*
- 10) *Təyin olunandan əvvəl təyin edəninin olması;*
- 11) *Saydan sonra təkdə olan isimlərin işlənməsi;*
- 12) *Çıxışlıq halın işlənməsi;*
- 13) *“Olmaq”, “etmək” və “ələmək” mənasında olan köməkçi fellərin işlənməsi;*
- 14) *Ural-Altay dillərində inkar fellərin mövcudluğu;*
- 15) *Aqlütinativ sual hissəsinin mövcudluğu;*
- 16) *Bağlayıcı yerinə mürəkkəb cümlələrdə feli sifət, feli bağlama, məsdər tərkiblərinin (konstruksiyalarının) işlənməsi.*

1963-cü ildə Finlandiya Elmlər Akademiyasının iclasında fin ural-altayşünası M.Resenen “Ural-Altay dillərinin qohumluğu” məruzəsi ilə çıxış etmişdir.

Ural-Altay dillərində fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin uyğun olmasını macar alimi Bernat Munkeç də göstərmişdir. O, F.Vidmenin yuxarıda sadaladıqlarından başqa, **k-q, k-ğ, x-ğ** səs dəyişmələrini, sözün əvvəlində yalnız bir samit səsin mövcudluğunu, sözün kökündə səsin sabitliyi, ilk və son hecanın vurğulu olması kimi əlamətləri də ayıraraq göstərmişdir. Q.İ.Ramstedt yalnız altay dillərinin qohumluğunu qəbul etmişdir. Buraya yapon dilini də qoşmuşdur. O, “Altay dilinin digər dil qruplarına münasibəti” adlı məruzəsində Ural-Altay nəzəriyyəsini inkar etmişdir. Altay dillərinə məxsus sintaktik xüsusiyyətləri göstərmişdir. Onun göstərdiyi sintaktik xüsusiyyətlər təkcə altay dillərinə deyil, bütövlükdə Ural-Altay dillərinə aiddir. Həmin sintaktik xüsusiyyətlər bunlardır: Mübtədə cümlənin əvvəlində yerləşir; təyin edənlə təyin olunan bir vahid intonasiyada olur; əgər təyin olunan baş vurğunu qəbul edirsə, onda təyin edən ikinci dərəcəli vurğunu qəbul edir; təyin olunan müxtəlif şəkil-

çilər qəbul edə bilir, amma təyin edən şəkilçi qəbul etmir; zərf xəbərin qabağında dayanır. Ural və Altay dillərinin qrammatik xüsusiyyətlərini F.Vidmen, B.Munkeç və Q.İ. Ramstedtdən başqa, fin alimi P.Ravil, macar alimi M.İrai, leksik uyğunluqlar əsasında fransız alimi A.Sovane və fin ural-altayşünası M.Resenen göstərmişdir.

V.Şottun və F.Vidmenin arxasınca XIX əsrin ortalarında ilk Ural-Altay dillərinin tədqiqatçısından biri də fin alimi M.A.Kastren olmuşdur. O, bu dilləri öyrənən zaman Rusiyanın şərq hissəsinə səfər etmiş və çoxlu dil materialları toplamışdır. Nəticədə alman və isveç dillərində çap edilmiş “Şimal səfəri və tədqiqatlar” (1845, 1849-cu illər) kitabında Ural-Altay dillərinin qohumluğunu şərh etmişdir. M.A.Kastren, o cümlədən ayrı-ayrı dillərə də tədqiqat əsərləri həsr etmişdir: “Samodi qrammatikası” (1854), “Tunqus dilinin əsas xüsusiyyətləri” (1856), “Müxtəsər lüğətin əlavəsi ilə buryat dilinin öyrənilməsi təcrübəsi” (1857), “Koybal və karakas dillərinin öyrənilməsi təcrübəsi” (1857) və s.

M.A.Kastren V.Şottun fikirlərini inkişaf etdirməklə ural və altay dillərinin qohumluğu nəzəriyyəsini genişləndirmişdir. O, Ural-Altay nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Həm də ilk dəfə olaraq Ural və Altay dillərini müqayisəli-tarixi istiqamətdə, hərtərəfli öyrənmişdir.

XIX əsrin ortalarında Ural-Altay nəzəriyyəsini dəstəkləyəndən (müdafiə edəndən) biri də məşhur rus alimi, sanskritşünas O.Byötlinq olmuşdur. O, bu məsələ ilə bağlı məşhur “Yakutların dili” (1851) kitabını yazmışdır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində alimlər Ural-Altay dillərinin əhatə dairəsini genişləndirmiş, bu ailəyə yapon və koreya dillərini də daxil etmişdir. Bu münasibətlə çoxsaylı tədqiqatçılar içərisində alman alimi, şərqşünas Q.Vinklerin xidmətləri, xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir. O, Ural-Altay dillərinin qohumluğunu, xüsusilə, M.A.Kastrenin mövqeyini müdafiə etmişdir. Q.Vinkler də, M.A.Kastren də digər alimlər kimi ural-altay ailəsi ilə fin-uqor, samodi, türk, monqol, tunqus-mancur dilləri-

nin bağlılığını və onların hərtərəfli leksik-qrammatik xarakterini vermişdir. Q.Vinkler Ural-Altay dillərinə aid “Ural-Altay xalqı və dili” (1884), “Ural-Altay protodili, fin və yapon dilləri” (1909) adlı tədqiqatları ilə xüsusi diqqət göstərmişdir. Macar alimləri B.Munkeç, B.Prele, B.Laufer və V.Adler koreya və yapon dillərini Ural-Altay dilləri ilə qohum hesab etmişlər.

Qeyd: Yapon və türk dillərinin leksik tərkibi arasında qohumluq bildirən sözlərin bir qismini E.Q.Azərbayev müqayisəyə cəlb etmişdir. Məsələn, *ana, ər, baba, qardaş* və s. (Вах: Э.Г. Азербайев. О лексике японского и тюркских языков, связанной с терминами родства. - Советская тюркология. № 6, 1986, с. 59-67). Bu cür söz qrupları üzrə qohum olanları – leksik elementləri müxtəlif dillərin materialları əsasında müqayisə etmək olar.

Koreya dilində Şimali və Cənubi Koreyada 64 milyon nəfər koreyalı danışır. Yapon dilində danışanların sayı isə 121, 5 milyon nəfərdir.

Ural-Altay nəzəriyyəsi müasir mərhələdə

Hamıya məlumdur ki, hind-avropa dillərinin çox qədim yazılı abidələri vardır. Bu abidələr eramızdan əvvəl II minilliyə gedib çıxır. O cümlədən qədim hind yazılı abidələri, yaxud qədim sanskrit də buraya daxildir. Qədim İran və qədim yunan yazılı mənbələri hind-avropa dillərinin inkişafının həmin mərhələsinə daxil olur. Hansı ki, onların bir-birindən ərazi baxımından aralanmasına qədər yaxın münasibətləri olmuşdur. Yəni bu yaxınlıq ümumi hind-avropa dil-əsaslı mərhələsi ilə bağlıdır.

Ural-Altay dillərinə məxsus ilk yazılı abidə türk dillərinə məxsusdur. Bu da bizim eranın VIII əsrinə aiddir. Düzdür, Orxon-Yenisey, talas mətnləri türk yazılı abidələrini V-VI əsrlərə aparıb çıxarır. Qədim monqol dillərinə aid mənbələr isə XII əsrin sonu və XIII əsrin əvvəllərində yazılmışdır. Bu mənbə macar dili ilə də əlaqəlidir. Fin, eston, komi-zıryan, özbək, Azərbaycan, türk və poloves dillərinə aid mənbələr, əsasən, XIII - XIV - XVI əsrlərə aiddir.

Konkret Azərbaycan dili ilə bağlı mənbələrə gəldikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə XI əsrə aid dilimizin və ədəbiyyatımızın nadir abidəsi tapılmışdır. Bu, XI əsr şairi İsanın Azərbaycan dilində yazdığı “Mehri və Vəfa” poemasıdır. Klasik məsnəvi tərzində yazılmış bu əsərdə Mehri və Vəfanın bir-birinə olan məhəbbəti tərənnüm olunur. “Mehri və Vəfa” poemasının iki əlyazması dövrümüzə gəlib çatmışdır. Əlyazmalardan biri Əbdülqəni Nüxəvi Xalisəqarızadə tərəfindən 1834-cü ildə, ikinci əlyazma isə 1827-ci ildə Qazaxlı Məhəmməd Kəminə tərəfindən köçürülmüşdür. Əbdülqəni Nüxəvinin köçürdüyü əlyazmanın həcmi 1574 misradan ibarətdir. Qazaxlı Məhəmməd Kəminənin köçürdüyü əlyazma isə 1490 misradır. Qazaxlı Məhəmməd Kəminənin köçürdüyü nüsxədə ixtisarlara, müəyyən təhriflərə yol verilmişdir.

Ural-Altay dillərinin bir-birindən aralanmasından bir neçə minilliklər keçmişdir. Ona görə də Ural-Altay dillərinə aid bütün yazılı abidələrdəki ümumi olan leksik elementlər bütövlükdə o qədər də əhəmiyyət kəsb edə bilmir. N.A.Baskakovun məlumatına görə, bir sıra alimlər (Resenen, Nemet, Kollinder və başqaları) Ural-Altay dillərində 300-ə yaxın ümumi leksik uyğunluq təşkil edən sözləri aydınlaşdırmış və nəticəyə gəlmişlər ki, Ural-Altay dilləri çox qədimdən qohum olmuşlar.

Ural-Altay dillərinə aid yeni işlər

1967-ci ildə məşhur sovet yaponşünası N.A.Sıromyatnikov “Qədim yapon dilində Ural-Altay dillərinin qatları” adlı məqaləsini çap etdirmişdir. Düzdür, müəllifin məqsədi Ural-Altay dillərinin qohumluğunu təsdiq və inkar etmək, yaxud onların yapon dili ilə qohumluğunu sübut etmək olmamışdır. Müəllif yapon dilində Ural-Altay dillərinə uyğun olan leksik elementləri təqdim etmiş və göstərmişdir.

Ural-altayşünasların ən inandırıcılarından biri də məşhur fin alimi M.Resenen Ural-Altay dillərinin fonetikasını və leksikasını ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Bu dillərin leksikasına aid ilk işlərini fin dilində olan iki tədqiqatında (1947-1948-ci illər) çap etdirmişdir. O, bu işlərində ural-altay dillərində leksik uyğunluq yaradan 180 sözü nümunə gətirmişdir. Nəticədə o, leksikaya aid bir sıra işlərin nəticəsi kimi “Ural-Altay leksikasına aid tədqiqatlar” başlığı altında iş çap etdirmişdir.

1965-ci ildə M.Resenen “Ural-Altay dillərinin qohumluğu” adlı məruzəsini çap etdirmişdir. Bunu 1963-cü ildə Finlandiya Elmlər Akademiyasının iclaslarının birində məruzə etmişdir¹. Bu məruzədə müəllif Ural-Altay dillərinə aid çoxlu ədəbiyyatlar verir, çoxlu tədqiqatçıların işlərini göstərir. M.Resenenin bu məruzəsi keyfiyyətə elmi-populyar xarakter daşıyır.

M.Resenenin Ural-Altay dillərinə aid “Türk dillərinin tarixi fonetikasına dair materiallar” adlı tədqiqatı rus dilində 1955-ci ildə çap edilmişdir. Müəllif Ural-Altay dillərinin fonetik praformalarını bir

1. Bu məruzə Finlandiya Elmlər Akademiyasının protokolunda qorunur. Eyni zamanda rus dilində “Вопросы языкознания” (1968-ci il, №1, s. 43-49) jurnalında çap olunmuşdur.

neçə samitlər üzrə bərpa etməyə cəhd göstərmişdir. Bu kitab təkcə türkoloqların deyil, həm də ural-altayşünasların böyük elmi marağına çevrilmişdir.

Ural-Altay dillərinin qohumluğuna aid ən sanballı işlərdən biri də macar alimi D.Fokoş-Fuksa məxsusdur. Onun 1962-ci ildə çap edilmiş “Dillərin qohumluğunun bərpasında sintaksisin rolu” kitabı maraqlıdır. Bu kitabda “Ural-Altay dillərinin qohumluğunun nəzərə alınması” başlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. D.Fokoş-Fuksun işinə iki məşhur alim resenziya yazmışdır. Alman alimləri V.Şlaxter və Q.Dörfer öz resenziyalarında D.Fokoş-Fuksun əməyini yüksək qiymətləndirmişlər. Qeyd etmişlər ki, bu tədqiqat ural-altayşünaslıqda fundamental əsər kimi özünü təqdim edir. Və uralşünas, o cümlədən altayşünaslar bu cür müqayisəli tədqiqatlar aparmalıdır.

D.Fokoş-Fuks öz tədqiqatında belə bir maraqlı fikir söyləyir ki, sintaktik bənzərlik, oxşarlıq Ural-Altay dillərinin genetik qohumluğunu yox, nəticədə tipoloji oxşarlıqları da ortaya çıxarır. D.Fokoş-Fuks öz tədqiqatında dillərin tipoloji bənzərliyini, onların genetik qohumluğu ilə müqayisədə öyrənir. O, tipoloji ümumiliklə (bənzərliklə) genetik qohumluq arasında tam aydın, səlis sərhədi göstərmir. D.Fokoş-Fuks dillər arasındakı genetik qohumluğun həlledici olduğunu sadalayır. Eyni zamanda o, müəyyən kriteriyaları (ölçüləri) göstərir. Onun fikrincə, həmin ölçülər aşağıdakılardır.

I. Sintaktik uyğunluqlar sırasında olanlar:

- a) *Sintaktik uyğunluqlara nisbətən sonrakı hallar kimi baxmaq olmaz;*
- b) *Uyğunluqlar qədimdən başlayaraq inkişaf etmiş, dillərə irsən keçmişdir (yaranmışdır). Bunu əlaqə hesab etmək olmur;*
- c) *Ümumi uyğunluqları çox olan dillər bir ailəyə, hərdən bir uyğunluq yaradanlar isə başqa ailəyə daxil olur.*

II. Sintaktik uyğunluqlardan başqa, genetik qohumluğun həllediciliyi üçün qədim fonetik, leksik və morfoloji qanunauyğunluqlar da əsasdır.

D.Fokoş-Fuks öz tədqiqatında sintaktik uyğunluqlardan nümunələr gətirməklə Ural-Altay dillərinin genetik qohumluğunu sübut edir.

Ural və hind-avropa dillərinin qohumluğu haqqında ehtimal

Ural və hind-avropa dilləri arasındakı qohumluq ehtimalı XIX əsrin sonlarında meydana gəlmişdir. Bu ehtimalı irəli sürən ilk alim keçmiş Derpt (indiki Tartu) Universitetinin professoru Q.Anderson olmuşdur. O, bu problemə “Fin-uqor və hind-german dillərinin müqayisəli öyrənilməsi” (“Сравнительно изучение финно-угорских и индогерманских языков”. Дерпт, 1879) adlı tədqiqatını həsr etmişdir. Q.Anderson qeyd etmişdir ki, fin-uqor və ural-altay dilləri arasındakı uyğunluqlar ola bilsin ki, əlaqələr əsasında və təsadüfi hadisələrlə bağlı olmuşdur.

Q.Andersonun ardınca fin-uqor və hind-avropa dillərinin qohumluğu nəzəriyyəsinin xeyrinə ingilis alimi Q.Svit də çıxış etmişdir. Onun “Dilin tarixi” (1900-cü il) (“История языка”. 1900) adlı kitabında fin-uqor və hind-avropa dillərində olan çoxlu sayda leksik və qrammatik uyğunluqlar bu iki dil ailəsi arasında genetik qohumluğu qəti surətdə sübut etdi.

XX əsrin birinci yarısında ural-hind avropa nəzəriyyəsinə alimlər müxtəlif şəkildə münasibət göstərmişlər. İsveç alimi K.B.Viklund və X.Skeld öz tədqiqatlarında bu nəzəriyyəni dəstəkləmişdir. Q.Xirt və X.Paasonen buna şübhə ilə yanaşmışlar. Hind-germanşünas Y.Şmidt bu nəzəriyyəni inkar etmiş və K.B.Viklundun fikrinin və ural-hind-avropa nəzəriyyəsinin havadarlarının əleyhinə çıxmışdır.

Ural və hind-avropa dilləri arasındakı qohumluq nəzəriyyəsinə İsveç fin-uqorşünası B.Kollinder müdafiə etmişdir. Onun bu məsələ ilə bağlı gördüyü işlər sırasında xüsusi diqqəti cəlb edən tədqiqatlardan biri də “Hind-ural dil fondu” (1934) (“Инд-

уральский языковой фонд”, 1934) adlı əsərdir. B.Kollinder bu işində cəhd etmişdir ki, ural və hind-german dilləri arasında qohumluğu leksik uyğunluqlarla və ondan çox əvəzlik kökü ilə sübut etsin. O cümlədən bir sıra morfoloji uyğunluqlarla – 15-ə yaxın sözdüzəldici və üç hal şəkilçiləri ilə öz mövqeyini təsdiq etməyə çalışmışdır.

B.Kollinder fin-uqorşünasların 1966-cı ilin avqust ayında Helsinkidə çağırılmış beynəlxalq konqresində məruzə ilə çıxış etmiş, ural (fin-uqor) və hind-avropa dilləri arasındakı qohumluğu qəbul etməyənləri təkzib etmişdir.

Keçmiş Sovetlər İttifaqındakı fin-uqorşünasları, o cümlədən V.Xallar, Yu.Tedrs (Estoniya) B.Kollinderin fikrini dəstəkləmişlər. Ural və hind-avropa dillərinin qohumluğu nəzəriyyəsini sovet alimi K.E.Maytinskaya və V.İ.Lıtkin də ehtiyat edərək müdafiə etmişlər.

Fin alimi (fin-uqorşünası) E.İtkonen 1962-ci ildə çap etdirdiyi “Fin-uqor ulu dilinin fonetik və morfoloji quruluşu” (“Фонетический и морфологический строй финно-угорского языка-основы”) adlı kitabında fin-uqor və hind-avropa dillərinin genetik qohumluğu fikrini söyləmişdir.

Macar dilçisi D.Deçi ural və hind-avropa dillərinin qohumluğunun əleyhinə olmuşdur. O, həm də Ural və Altay dillərinin öz aralarındakı qohumluğunu da inkar etmişdir. Onun fikrincə, ural (fin-uqor və samodi) dilləri digər dillərlə heç bir qohumluq münasibətinə malik deyildir. D.Deçi ural və hind-avropa dilləri arasındakı leksik və morfoloji uyğunluqları təsadüfi bir hal sayır. Ona görə, ural və hind-avropa dillərinin ümumi ulu dilə aid olması mümkün hesab olunmur. Ural və hind-avropa nəzəriyyəsi ilə bağlı aşağıdakıları demək mümkündür:

I. Hind-Avropa, sami-hami, ural, altay, şumer və digər dillərin qohumluğu nəzəriyyəsi XX əsrin əvvəllərində X.Pedersen tərəfindən irəli sürülmüşdür. Öz növbəsində hind-avropa-sami, şumer-hind-avropa, şumer-kartvel, ural-çukot dilləri arasındakı qohumluq nəzəriyyəsi də bir çox alimlər tərəfindən irəli sürülmüşdür.

X.Pedersenin ideyasını sovet alimi A.B.Dolqopolskiy müdafiə etmişdir. Onun bu məsələ ilə bağlı “Avrasiya dil ailəsinin qədim qohumluğu nəzəriyyəsinin mümkünlüyü fikri” (“Гипотеза древнего родства языковых семей Евразии с вероятностной точки зрения” - “Вопросы языкознания”, 1964, №2, стр., 52-53) adlı məqaləsi çap olunmuşdur.

Qeyd: Avrasiya dedikdə Avropa və Asiya nəzərdə tutulur.

Bu məqalədə 7 dil (hind-avropa, sami-hami, Ural-Altay, çukot-kamçat, kartvel və şumer) müqayisə olunaraq bir “sibir-avropa dilləri” qrupunda birləşdirilir. O, sayları, əvəzlilikləri, bədən üzvlərinin adlarını müqayisə edir, tutuşdurur. Müəllif yazır: “Beləliklə, sibir-avropa dilləri arasındakı uyğunluqları təsadüfi və əlaqə kimi aydınlaşdırmaq olmaz. Yeganə mümkün olan izah sibir-avropa dilləri arasındakı genetik qohumluğun mövcud olmasıdır”. Bununla da müəllif qeyd edir ki, qohumluq heç olmasa bir sıra dil ailələri arasında mümkün ola bilər.

II. Ural, o cümlədən sami, hami, şumer və bir sıra digər dillərin məhz Hind-Avropa dilləri ilə qohumluğu nəzəriyyəsi bir çox alimlərin cəhdi ilə bu dilləri bir-biri ilə bağlayır.

Qohum dillərin müqayisəli-tarixi öyrənilməsində quruluş linqvistikasının dəyişməsi metodu barədə

Struktur nəzəriyyəsi ilə Praqa dilçilik məktəbi XX əsrin 20-ci illərinin axırında keçmiş Çexoslovakiyada məşğul olmuşdur. İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürün nəzəri konsepsiyası başqalarından seçilmişdir. O, dilə yalnız sinxron istiqamətdə baxmışdır. XIX əsrin 80-ci illərində rus alimi Boduen de Kurtene dilə sinxron yanaşmanı müəyyən dərəcədə nəzərdə saxlamışdır.

Amerika strukturalizm məktəbinin nümayəndələri L.Blumfild, Z.Xarris, E.Nayda, N.Xomskiy və başqaları distributiv (təsnif etmək) və deskriptiv (təsviri) linqvistikadan bəhs etmişdir.

London strukturalizm məktəbinin nümayəndələri Q.Suit, D.Counz və digərlərinin bu məsələ ilə bağlı konsepsiyaları olmuşdur. Bu problemlə Q.D. Sanjeyev, V.N.Toporov da məşğul olmuşdur.

N.N.Poppenin “Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu haqqında məsələnin müasir mövqeyi və tarixi” məruzəsi

Mənim məruzəm (N.N.Poppenin - B.X.) türk dillərinin monqol dilləri ilə qohumluğu haqqında məsələyə həsr olunacaq. Mən, əsasən, bu məsələnin tarixi və müasir mövqeyinə toxunacağam.

Altay dillərinin, yəni monqol, türk, tunqus dillərinin müqayisəli tədqiqatı uzun bir yol keçmişdir. Bu yol hər yerdə düz, hamar və təhlükəsiz deyil: onu seçənlər dəfələrlə yolunu azmış, cəngəlliklərdə uzun müddət sərgərdan gəzdikdən sonra yenidən bu yola çıxmış və öz səyahətlərini davam etdirmişlər. Əgər indi bizim qarşımızda geniş və düz yol salınıbsa, bunun üçün biz onu salanlara və bizi qarşıdakı uzun yolun göründüyü yüksəkliyə çıxaranlara minnətdarıq. Bu yerdən biz geriye baxarkən keçdiyimiz yola nəzər sala bilərik.

Altay dillərinin müqayisəli öyrənilməsində iki əsas dövrü fərqləndirmək olar. Birinci dövr odur ki, bu dövr ərzində Altay dilləri ayrı-ayrı qruplara bölünməmiş və tədqiqatçıların nəzərincə, böyük bir dil ailəsinin üzvləridir və onlar tez-tez öz adlarını dəyişir, miqdarı eyni olmurdu. İndi onlar Ural-Altay dilləri adlanır və buna görə də bu dövrü Ural-Altay dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrün əksinə olaraq ikinci dövr belə xarakterizə olunur ki, Altay dilləri əvvəldən xüsusi bir qrup kimi seçilmiş, çünki o vaxta kimi dəqiqləşdirilmişdir ki, ən sıx qohumluq (əgər, ümumiyyətlə, Ural-Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu haqqında danışmaq olarsa) hər şeydən əvvəl türk və monqol dillə-

rini bağlayır, həmçinin ola bilər ki, tunquz dilini də. Nəticədə bu dillərin tədqiqatçıların səyi ona yönəlir ki, onların bir-birinə olan münasibətlərini, ural dillərinə olan münasibətlərini (daha dəqiq desək, samodi və fin-uqor dillərinə) dəqiq öyrənsinlər, ona görə də unutmaq olmaz ki, xüsusən müqayisəli Altay dilçiliyinin başlanğıcı bu dövrə təsadüf edir. Əlbəttə ki, bunu təsdiq etmək heç də düzgün olmazdı ki, Altay müqayisəli dilçiliyinin birinci dövrü tamamilə faydasız keçib, çünki bu dövrə hazırlıq dövrü idi. Ayrı-ayrı dillərin metodsuz və systemsiz öyrənilməsi vaxtı artıq altay dilçiliyi üçün ötüb keçmişdir.

Altay müqayisəli dilçiliyi öz yolu ilə gedir. Onunla paralel Ural-Altay dilinin nəzəriyyəsi, daha doğrusu, altay dillərinin ural dilləri ilə qohumluq fərziyyəsi mövcud olmuşdur.

Qeyd: N.N.Poppenin bu məruzəsi I Türkoloji qurultayda söylənilmişdir.

N.N.Poppenin “Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor və samodi’ dilləri ilə qohumluq əlaqələri” barədə tezisləri

- I. Altay dillərini–türk, monqol, tunqus dillərini müqayisəli öyrəndikdə onların tarixini iki əsas mərhələyə (Ural-Altay və Altay mərhələlərinə-B.X.) ayırmaq olar. Türk dili və yaxın qohum dillər birinci mərhələ ərzində Ural-Altay dillərindən ayrılmamışdır. İkinci mərhələ isə xarakterikdir ona görə ki, türk, monqol və tunqus dilləri ayrıca bir qrupa ayrılmış–Altay dillər qrupunu yaratmışdır. Altay dillərinin müqayisəli öyrənilməsi bu ikinci mərhələdən başlamışdır.
- II. Türk dillərinin digər dillərlə qohumluq əlaqələri ilk dəfə F.İ.Stralenberq tərəfindən qeyd edilmişdir. Sonralar onun nəzəriyyəsinin inkişafı ilə bağlı Raskin “Skif” və Millerin “Turan” dillər nəzəriyyəsi yaranmışdır.
- III. Türk, monqol, tunqus, samodi və fin-uqor dillərinin qohumluğu – Ural-Altay nəzəriyyəsi öz başlanğıcını M.Kastren və Şott dövrünə aparır.
- IV. Ural-Altay dillərinə yapon dilinin məxsusluğunu sübut edən təşəbbüslər olmuşdur. Lakin indiyə qədər bunu müvəffəqiyyətli hesab etmək mümkün deyildir.
- V. Ural-Altay dillərinin qohumluq əlaqəsi məsələsi çox tez ortaya çıxmışdır. Ural-Altay nəzəriyyəsinin möhkəm özü-

1. Samodi dillərinə nenes, enes, selkup, nqanasan dilləri daxildir.

lü (bünövrəsi) olmadığı üçün bu qrupa daxil olan dillərin bir çoxu öyrənilməmişdir.

VI. Hazırkı dövrdə samodi və fin-uqor dillərinin, bir tərəfdən də türk, monqol və digər dillərin qohumluğu sübut olunmuşdur.

VII. Tunqus dilinin türk və monqol dillərinə münasibəti məsələsi aşkar edilmişdir. Onların yaxınlığının və əlaqə tarixinin müxtəlif səbəbləri ola bilər.

VIII. Türk və monqol dilləri həqiqətən yaxın qohumdur və bir ümumi ulu dilə daxildir. Türk-monqol dillərinin dil birliyi müddətində türk-çuvaş dil birliyi mərhələsi də özünü göstərmişdir. Qədim türk yazılı abidələrinin dili (Orxon) ulu türk dilinə çox yaxındır.

Qeyd: N.N.Poppenin bu tezləri I Türkoloji qurultayda söylənilmişdir.

Ural-Altay dil ailəsi və onun təsnifi

Ural-Altay dil ailəsinə öz aralarında qohum olan Ural və Altay dilləri daxildir.

Ural dilləri

Ural-Altay dillərinin Ural qolu iki qrupdan təşkil edilmişdir: a) uqro-fin, yaxud, fin-uqor və b) samodi.

a) uqro-fin, yaxud fin-uqor dilləri. Öz aralarında yaxın qohum olan uqro-fin, yaxud fin-uqor dilləri aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

- 1) *Pribaltika- fin yarımqrupu: fin, eston, karel, icor, veps, vods, livs dilləri.*
- 2) *Volqa boyu yarımqrupu: mokşa-mordov (mokşan), erzya-mordov (erzyan), dağ-mari və luqov-mari dilləri.*
- 3) *Perm yarımqrupu: udmurt, komi-zıryan, komi-permyak dilləri.*
- 4) *Uqor yarımqrupu: xantı, mansi və macar dilləri.*
- 5) *Saam (qədim adı lopar) dili. Bu dil fin-uqor dilləri arasında elə bir yer tutur ki, necə çuvaş və yakut dilləri türk dilləri arasında elə bir yer tutur. Məlumdur ki, çuvaş və yakut dilləri elə bir inkişaf yolu keçmişdir ki, nəticədə digər türk dillərindən kəskin şəkildə fərqlənmişdir.*

Fin-uqor dillərinin təsnifi ilə xaricdəki alimlər də məşğul olmuşdur. Xaricdəki alimlər yuxarıdakı təsnifdən fərqli olaraq fin-uqor dillərini iki böyük qola ayırmışlar: 1) Uqor qolu buraya yuxarıdakı uqor yarımqrupu və macar dili daxildir; 2) Fin-perm qolu. Bu, perm və volqa yarımqruplarından ibarətdir. Xaricdəki alimlərə görə, fin-Volqaboyu dilləri əsasında Pribaltika-fin qrupu formalaşmışdır. Eyni zamanda Volqaboyu yarımqrupuna yuxarıda göstərilən dillərlə yanaşı, saam dili də daxil edilmişdir. Bundan başqa, fin-uqor dillərini tədqiq edən xarici alimlər, o cümlədən D.Deçi perm yarımqrupunun tərkibində komi-perm

(komi-permyak) dilini xüsusi olaraq ayırmamış, onu komi-zıryan dilinin dialekti kimi müəyyənləşdirmişdir. Xarici alimlər fin-uqor dillərinin çoxusunun adını köhnə terminlərlə işlətmislər. Məsələn: *çerelis*-mari, *votyak*-udmurt, *voqul*-mansı, *ostyak*-xantı, *lopar*-saam.

Mari dili ilə məşğul olan dilçilər onun tərkibində iki ədəbi dili ayırmışlar: **dağ-mari** və **luqov-şərq mari** dilləri. Bunların hər birinin öz ədəbi normaları vardır. Lakin **luqov-şərq mari** dili ümumi ədəbi dil kimi daha aparıcı rol oynayır.

Fin-uqor dillərinin təsnifi ilə M. A. Kastren də məşğul olmuşdur. Bir çox vaxt belə hesab olunur ki, M. A. Kastrenin təsnifi köhnəlmişdir. M. A. Kastren volqa boyu yarımqrupuna mordov və mari dillərini də qoşmuşdur. Halbuki bu dillər bir-birindən öz qrammatik xüsusiyyətlərinə görə kəskin surətdə fərqlənirlər. B. A. Serebrennikov **mari** və **mordov** dillərinin müqayisəli təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, mari dilini perm, mordov dillərinə aid etmək olmaz. Mari dili ural dillərinə daxil olan müstəqil bir dildir. Onu başqa bir qrupa keçirmək düzgün deyildir.

Fin-uqor dillərinin əksəriyyəti keçmiş Sovet İttifaqının ərazisində yayılmışdır. Məsələn: udmurtlar **Udmurt**, komi-zıryanlar **Komi**, marilər **Mari**, mordovlar **Mordov Muxtar Respublikalarında**, estonlar **Estoniyada** yaşayırlar. Bundan başqa, **marilər, mordovlar, udmurtlar** digər ərazilərdə və Muxtar Respublikalarda da məskunlaşmışdır. Xantı, mansi dillərində danışan əhalinin əsas hissəsi Tümen vilayətinin Xantı-Mansi milli dairəsində yaşayır. Komi-Permyak dilində danışanlar isə Perm Vilayətinin Komi-Permyak milli dairəsində məskunlaşmışdır. Karellər Kareliya Muxtar Respublikasında, o cümlədən Kalinin və Voloqod vilayətində yaşayır, karel dilində danışirlər. Karel dili yazısı olmayan dildir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, fin-uqor dillərinə daxil olan **vods, icor, pens, livs** və **kol-saam** dillərinin də yazısı yoxdur. Bunlardan **kol-saam dili** Estoniyada, Kareliyada, Sankt-Peterburqda və Murmanskda yayılmışdır. **Saam dili** (kol-saam) İsveçrədə, Norveçdə və Şimali Finlandiyada da iş-

lədir. Fin-uqor dillərinə daxil olan **fin** və **macar dillərində** danışan əhali Finlandiyada, Macarıstanda yaşayır. Bundan başqa, macarlar Karpatyanı Ukraynada, Rumıniyada, keçmiş Çexoslovakiyada, Yuqoslaviyada yaşayırlar.

b) **Samodi dilləri.** Ural dillərinin Samodi qrupuna **nenes, enes, nqanasan** və **selkub** dilləri daxildir. Onların yayılma ərazisi keçmiş Sovet İttifaqının şimal ucqarıdır. Neneslər Arxankelsk vilayətinin Nenes milli dairəsində, Tümen vilayətinin Yamal-Nenes milli dairəsində və Krasnoyarsk diyarının Taymır milli dairəsində yaşayırlar. Neneslər qismən Tümen vilayətinin Xantı-Mansi milli dairəsində və Kols yarımadasında məskunlaşmışdır. Samodi xalqlarının köhnə adı samodilər termini ilə adlandırılmışdır. Məsələn: **nenes-yurak samodiləri, enes-yeni-sey samodiləri, selkup-ostyak samodiləri, nqanasan-tavqiya samodiləri.** Neneslər digər samodi xalqları ilə müqayisədə say çoxluğuna və qədimliyinə görə fərqlənirlər.

Qeyd: **Yurak** (cəmdə yuraklar) sözü nenes dilində işlənir. **Yur** (yaxud yurh) nenes dilində “yüz” mənasını verir, **-ak** isə sözdüzəldici şəkilçidir.

Fin-uqorçular arasında samodi dillərinin təsnifi ilə bağlı vahid fikir yoxdur. Bir qrup fin - uqorçulara görə, samodi dilləri qruplara ayrılmır. Digərlərinə görə, samodi dilləri iki yarımqrupa bölünür:

- 1) Şimal, yaxud şimal-şərq yarımqrupu: **nenes, enes, nqanasan** dilləri.
- 2) Cənub, yaxud cənub-şərq yarımqrupu: **selkup dili.**

Macar dilçisi P. Xaydu cənub yarımqrupuna selkup dilindən başqa **sayan-samodi dilini** də aid etmişdir.

Altay dilləri

Ural-Altay dillərinin Altay qolunu üç dil qrupu təşkil edir:
a) **monqol**, b) **tunqus-mancur**, c) **türk.**

a) **Monqol.** Monqol qrupuna aşağıdakı dillər daxildir:

- 1) **Monqol və xalxa-monqol dili.** Bu dil Monqolustan Xalq Respublikasının ərazisində və Çində monqolların yaşadığı muxtar rayonda yayılmışdır. Monqolşünasların bir çoxunun təsnifatında monqol (yaxud xalxa) dili monqol dilinin şərq qrupuna daxil olmuşdur.
- 2) **Buryat, yaxud buryat-monqol dili.** Bu dildə Buryatda, İrkutsk və Çita vilayətlərində danışirlar.
- 3) **Monqol dili.** Əfqanıstan və Şimali Hindistanda yaşayan “böyük monqollar” da bu dildə danışirlar. Monqol dili uzun müddət onu əhatə edən kalmıq dialektlərinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinin təsir və nüfuzunu hiss etdirir.
- 4) **Oyrot dili.** Oyrot dili Monqolustanın şimal- qərbində və Çinin Sintezyan ərazisində yayılmışdır.
- 5) **Kalmıq dili.** Kalmıq dili Kalmıq ərazisində işlədir. Bu dil elmi ədəbiyyatlarda tez-tez oyrot dili də adlanır. Amma kalmıq dili oyrot dilindən ayrılır, fərqlənir.
- 6) **Monqor dili.** Monqor dili Çin ərazisində, təxminən Xuanxe çayının yuxarı axarında yayılmışdır.
- 7) **Daqur dili.** Daqurlar Çin ərazisində, təxminən Xaylar çayının hövzəsində yaşayırlar. Daqur dilini xalxa dili ilə birlikdə şərq qrupunda da vermək olar. Onların hər ikisi fo-

netik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə, digər monqol dillərindən fərqlənirlər.

İyirminci əsrin 50-ci illərinin axırlarında B.X.Todayev monqol dilini hərtərəfli tədqiq etmişdir. Belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Çin ərazisində monqol, daqur, monqor dillərindən başqa, baoan, dunsyan dilləri də (Çinin Qansu ərazisində) yayılmışdır.

Monqolşünaslardan Q.D. Sanjeyev monqol dilinin tərkibində 6 müstəqil dil ayırmışdır: monqol, monqor, daqur, oyrot, buryat və monqol (xalxa-monqol) dilləri. Xarici monqolşünaslar, o cümlədən N. Poppe üç monqol qrupunda 6 müstəqil monqol dilini təsnif etmişdir. Onları, əsasən, fonetik prinsip əsasında bölmüşdür. N. Poppe sözün əvvəlində f, x səslərinin iştirak etməsinə görə, monqol dilini üç yarımqrupa ayırmışdır:

1) qrup- f: monqor dilində, məs.: **fulan** “qırmızı”.

2) qrup- x: daqur dilində, məs.: **xulan** “qırmızı”.

3) qrup-sıfır: monqol, kalmıq, buryat, şərq monqol (xalxa) dillərində, məs.: **ulan** “qırmızı”.

N. Poppe üçüncü qrupu (qrup-sıfır) öz növbəsində **a** və **o** səslərinin iştirak etməsinə görə, iki yarımqrupa bölmüşdür: I. yarımqrup-a. Məs.: monqol və kalmıq dillərində **cola** “qayıq, kəmə”.

II. yarımqrup-o. Məs.: xalxa-monqol və buryat dillərində **colo** “qayıq, kəmə”.

b) **Tunqus-mancur dilləri.** Tunqus-mancur dilləri başlıca olaraq Uzaq Şərqdə, keçmiş Sovet İttifaqının şimal-şərqində və Çinin şimalında (Mancuriyada) geniş yayılmışdır. Altay qoluna daxil olan tunqus-mancur dilləri aşağıdakılardır:

1) **Evenk** (yaxud həqiqətdə **tunqus**) **dili.** Bu dildə danışan əsas əhali Krasnoyarsk diyarının Evenk milli dairəsində məskunlaşmışdır. Bundan başqa, evenklər Yakutiyanın qərbində və Buryat Muxtar Respublikasının şimalında, o cümlədən Oxot dənizinin sahilində yaşayırlar.

2) **Even** (yaxud **lamut**) **dili.** Əsasən, Yakutiyanın şimal-şərqində, Maqadanda, Kamçatkada yayılmışdır.

3) **Nanay** (yaxud **qold**) **dili.** Xabarovskinin geniş ərazisində, Primoriyada və Çinin şimalında işlədilir.

4) **Udey dili.** Amur çayı boyunca məskunlaşmış udeylərin dilidir. Udeylər nanaylarla və bu dilin müxtəlif dialektləri ilə qonşuluqdadır.

5) **Mancur dili.** Şimali Çin ərazisində (Mancuriyada) yayılmış və hazırkı dövrdə demək olar ki, nəslə kəsilmişdir.

Tunqus-mancur dillərinin tərkibinə adları sadalanan dillərdən başqa, **negidal, solon, oroks, oroç, ulç** dilləri də daxildir. Tunqus-mancur dillərindən **evenk, even, nanay** dillərinin çoxlu dialekt və şivələri vardır. Bu dillərin dialekt və şivələri fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə, bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu, onu göstərir ki, keçmişdə tunqus-mancur xalqı və tayfası bir-birindən təcrid olunaraq köçəri həyat tərzini keçirmiş, geniş tayqa və tundrada öz maral sürüləri üçün otlaq yerləri axtarmışlar. Beləliklə, bir-birindən ayrı düşmüş xalqın dilində dialekt fərqləri yaranmışdır. Məs.: even dilində beş dialekt formalaşmışdır. Bunun tərkibində iyirmiə yaxın kiçik dialekt və şivələr müəyyən edilmişdir. Yaxud, nanay dilində dörd dialekt vardır.

Tunqus-mancur dillərinin təsnifi məsələsi ilə XIX əsrdə L.Şrenk də (1883-cü il) məşğul olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində P. Şmidt, L. Şternberq və başqaları tez-tez tunqus-mancur dillərinin təsnifinə diqqət yetirmişlər. L. Şrenk tunqus-mancur dillərində iki qolu ayırmışdır: 1) şimal, yaxud sibir; 2) cənub, yaxud mancur. O cümlədən P. Şmidt tunqus-mancur dillərini iki qrupa – tunqus və mancur dillərinə ayırmışdır. L.Şternberq isə üç qrupu ayırd etmişdir: 1) even qrupu, 2) nan qrupu, 3) mancur qrupu.

Tunquşünaslığa aid bəzi ədəbiyyatlarda (1932-1939-cu illər) tunqus-mancur dilləri iki qrupa bölünmüşdür: 1) şimal, yaxud tunqus qrupu – evenk, even (lamum) dilləri və 2) cənub, yaxud mancur qrupu – mancur, nanay (qold), udey dilləri.

Alimlər, o cümlədən İ.Bentsinq öz təsnifində 1932-1939-cu illərdəki bölgünü əsas istiqamət kimi götürmüşdür. İndiki dövrdə tunqus-mancur dillərinin tərkibində üç qol ayrılır:

1) şimal, yaxud tunqus qolu – buraya **evenk, even, negidal** və **solon** dilləri daxil olur; 2) cənub qolu – buraya **nanay, oroks, oroç, ulç** və **udey** dilləri aid olur; 3) qərb, yaxud mancür qolu – buraya **mancür** və **çjur-çjen** dilləri aiddir.

c) **Türk dilləri.** Türk dilləri altay ailəsinə daxil olan azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, özbək, başqırd, qaraqalpaq, karaçay-balkar, tatar, tuvin, çuvaş, yakut, xakas, oyrot (yaxud dağlıq-altay), kumık, şor, karaim, noqay, uyğur, türk, qaquuz, sarı uyğur, salar, dolqan, kamasin, karakas (yaxud tofalar) və çulım tatarlarının dillərindən ibarətdir. Bu dillərdə danışan əhali yığcam şəkildə aşağıdakı ərazilərdə yaşayırlar.

Azərbaycanda, İranda (Cənubi Azərbaycan) azərbaycanlılar, Türkmənistanda türkmənlər, Qazaxıstanda qazaxlar, Qırğızıstanda qırğızlar, Özbəkistanda özbəklər, Başqırdıstanda başqırdlar, Qaraqalpaq Muxtar Respublikasında qaraqalpaqlar, Tatarıstanda tatarlar, Tuvada tuvinlər, Çuvaşda çuvaşlar, Yakutiya da yakutlar, Xakasiyada xakaslar, Dağlıq Altay Muxtar vilayətində oyrotlar (yaxud dağlıq-altaylar), Dağıstanda kumıqlar, Kabardin Balkarda, Qaraçay Çerkəzdə və Stavropol diyarında karaçay-balkarlar (həm də bu ərazilərdə noqaylar da yaşayır), Kemerov vilayətinin cənubunda, Xakas Muxtar vilayətinin qonşuluğunda şorlar, Krasnoyarsk diyarında tofalar (karakaslar) və kamasinlər, Novosibirsk vilayətində çulımlar, Moldovada və Rumıniyada qaquuzlar, Litvada, Ukraynada, o cümlədən Polşanın cənubunda karaimlər, Türkiyədə, Balkanda (Bolqarıstanda və qismən keçmiş Yuqoslaviyada) türklər, Çinin qərbində Sintezyan Uyğur Muxtar vilayətində, Qazaxıstanda (qismən) uyğurlar, Qərbi Çində Aksu çayının hövzəsində sarı uyğurlar və salarlar (sarı uyğur və salar dilləri uyğur dilinə çox yaxındır), Yakutiyanın şimal-qərb hissəsində dolqanlar (dolqan dili yakut dilindən bir çox cəhətdən fərqlənir).

Burada türk dillərinin hər birinin daha çox yayıldığı ərazi-respublika və muxtar vilayətlər göstərilmişdir. Halbuki, hər bir türk dillərində danışan əhali göstərilmiş konkret ərazilərin hü-

dudlarından kənarda da yaşayır. Məsələn, Azərbaycan xalqı təkcə Azərbaycanda, İranda (Cənubi Azərbaycanda) deyil, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayırlar. Eləcə də bu, digər türk dilli əhaliyə də aiddir.

Türk dillərinin təsnifinin böyük tarixi vardır. Bu problemlə orta əsrlərdə də məşğul olmuşlar. Məsələn, Mahmud Kaşğari məşhur “Divani lüğət-it-türk” kitabında türk dillərini təsnif etmişdir. Bununla o, türk dillərindəki fonetik, morfoloji xüsusiyyətləri göstərmişdir. Bu xüsusiyyətlər başlıca olaraq müasir türk dillərində qorunub saxlanılmışdır.

Türk dillərinin təsnifi ilə XIX əsrdə məşhur rus türkoloqlarından V.V.Radlov, N.İ.İlminski, İ.N.Berezin, N.A.Aristov, N.F.Katanov, XX əsrin əvvəllərində F.E.Korş, A.N.Samayloviç, nisbətən sonralar V.A.Boqoroditski, S.E.Malov, İ.A.Batmanov və başqaları məşğul olmuşdur. Türkologiyada türk dillərinin təsnifi ilə bağlı ən geniş yayılmış bölgü A.N.Samoyloviçə məxsusdur. A.N.Samoyloviç türk dillərini altı əsas qrupa ayırmışdır:

- 1) **r-qrupu** – bulqar, yaxud çuvaş: müasir çuvaş və qədim bulqar dilləri;
- 2) **d-qrupu** – uyğur, yaxud şimal-şərq: müasir karakas, salar, tuvin, xakas, şor, sarı uyğur və yakut dilləri; qədim Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dili (V-VIII əsrlər) və qədim uyğur dili (V-X əsrlər);
- 3) **tau-qrupu** – qırçaq, yaxud şimal-qərb: qırğız, kumık, karaçay-balkar, karaim, başqırd, tatar, qazax, noqay, qaraqalpaq, oyrot (dağlıq-altay) dilləri;
- 4) **tağlık-qrupu** – cığatay, yaxud cənub-şərq: müasir özbək və qara tatar, qədim cığatay dili (XV əsr);
- 5) **tağlı-qrup** – qırçaq-türkmən, yaxud orta qrup: **Xarəzm** özbəklərinin dili;
- 6) **ol-qrup** – türkmən, yaxud cənub-qərb: türkmən, azərbaycan, türk və qaquuz dilləri.

A.N.Samoyloviçin türk dillərini fonetik prinsip əsasında təsnif etməsi türkologiyada böyük tarixi rol oynamışdır.

Son dövrlərdə türk dillərinin dərinədən təsnifi sahəsində məşhur türkoloq və altayşünas N.A.Baskakovun zəhməti böyükdür. Onun təsnifi fəaliyyət göstərən bütün təsniflərin sintezindən ibarət olmaqla yanaşı, həm də fərqlidir. Fərqlidir ona görə ki, N.A.Baskakov türk xalqlarının tarixi əlaqələrini, milli türk dillərinin formalaşmasının tarixi şəraitini əks etdirmişdir. O, türk dillərinin inkişaf tarixini beş mərhələyə ayırmışdır: 1) **altay**, 2) **hun** (bizim eranın V əsrinə qədər), 3) **qədim türk** (V-X əsr), 4) **orta türk** (X-XV əsr) və 5) **yeni türk** (XV-XIX əsr).

Hun dövründə türk dillərinin iki qolu formalaşmışdır: 1) **qərbi hun dilləri** və 2) **şərqi hun dilləri**. Qərbi hun dilləri iki qrupa ayrılmışdır: **bulqar qrupu** və **oğuz-karluq-qıpçaq qrupu**. Bulqar qrupu **r-l**, oğuz-karluq-qıpçaq qrupu isə **z-ş, d-t** fonetik xüsusiyyətlərlə fərqlənirlər. Şərqi hun dilləri də öz növbəsində iki qrupa – **uyğur-oğuz** və **qırğız-qıpçaq** qruplarına ayrılmışdır. Bu qrupların hər ikisi **z-ş, d-t** fonetik xüsusiyyətlərin xarakterikliyi ilə mövcuddur.

Qədim türk mərhələsində bulqar qrupundan **xəzər** və **bulqar** dilləri formalaşmışdır. Oğuz-karluq-qıpçaq qrupundan **qıpçaq-oğuz** və **karluq dilləri** ərsəyə gəlmişdir. Uyğur-oğuz qrupundan **uyğur-türk**, qırğız-qıpçaqdan isə **qədim qırğız** dili ayrılmışdır.

Türk dillərinin təsnifi ilə məşğul olmuş xarici türkoloqların mövqeləri rus türkoloqlarından o qədər də fərqlənməmişdir. Fin alimi Q.İ.Ramstedt türk dillərini altı qrupa ayırmışdır. Onun bu təsnifi A.N.Samoyloviçin yuxarıda qeyd olunan bölgüsündən çox az fərqlənmişdir.

Fin türkoloqu və ural-altayşünas M.Resenen türk dillərini təsnif edərkən Q.İ.Ramstedtin təsnifini əsas götürməklə yanaşı, bir sıra dəqiqləşmələr də aparmışdır. Məsələn, Q.İ.Ramstedtdən fərqli olaraq qıpçaq qrupunu qərb qrupu adlandırmışdır. M.Resenen və A.N.Samoyloviç onu “şimal-qərb” qrupu kimi bölmüşdür. A.N.Samoyloviç türkmən, azərbaycan, türk və qaqauz dillərini **ol-qrupuna** (yəni cənub-qərb) daxil etmişdir. M.Resenen isə onu cənub-şərq qrupu kimi (Q.İ.Ramstedt cənub qrupu

demişdir) adlandırmışdır. Bundan başqa, M.Resenen yakut dilini türk dilinin müstəqil bir qrupu kimi ayırmışdır. O, bir çox alimlərin çuvaş dilini “türkləşmiş fin-uqor xalqlarının qarışıq dili” hesab etmələrinin əleyhinə olmuşdur. Çox haqlı olaraq M.Resenen çuvaş dilini qarışıq dil yox, əsl türk dili kimi qeyd etmişdir. Çuvaş dili türk dillərinə aid çoxlu arxaik və itirilmiş xüsusiyyətləri qoruyub saxlamışdır.

N.Poppe səthi bir şəkildə türk dillərinin təsnifi ilə bağlı fikir söyləmişdir. M.Resenəndən fərqli olaraq N.Poppe türk dillərini iki əsas qrupa ayırmışdır: 1) **r qrupu dilləri** – volqa-bulqar (qədim) və müasir çuvaş dili; 2) **z qrupu dilləri** – yerdə qalan digər türk dilləri. N.Poppenin fikrincə, yalnız ikinci əsas qrupu altı qrupa ayırmaq mümkündür.

**Ural-Altay dillərinin
təsnifatının
ümumiləşdirilməsi,
formalaşması və
qiymətləndirilməsi**

Ural-Altay dillərinin təsnifatının ümumiləşməsinə təşəbbüs

Ural-Altay dil ailəsinin fonetik, grammatik və leksik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi əsasında onu şərq, qərb, şimal və cənub qruplarına ayırmaq olar. Şimali Ural-Altay dillərinə fonetik cəhətdən even, buryat, yakut, başqırd və pribaltika-fin dillərini aid etmək mümkündür. Bu qrup qədim s samitinin h boğaz spirant (sürtünən səs) samitində və sözün əvvəlində, ortasında saitlərin bir-birinə keçməsi ilə xarakterizə olunur.

Bir qayda olaraq ümumtürk affrikatı **c** (tʃ), **ц** (ts) pilləsindən keçərək başqırd dilinə **s** səsi kimi gəlmişdir¹. Ümumtürk **s** samiti **ç** pilləsindən başqırd dilində spirant **h** samitinə keçmişdir.

Pribaltika-fin dillərində qədim **t** səsi **s** səsinə **s** isə spirant **h**-ya keçmişdir. Yakut dilində spirant **h** sözün əvvəlində meydana çıxmışdır. Yeni **s** səsi sözün əvvəlində ümumtürkdəki **y** samitindən inkişaf etmişdir. Canlı danışq dilində müntəzəm sürətdə və qanunauyğun olaraq **h** spirantı ilə əvəz olunur; yakut dilində **süüs** “yüz” (türk dillərinin əksəriyyətində **yüz**, xakas dilində **çüs** “yüz”). Yakut dilində **iki süüs** iki hüüs (“iki yüz”) kimi tələffüz olunur.

Macar dilində **s** samiti **h** mərhələsindən (pilləsindən) keçərək əhəmiyyətini itirmişdir. Ancaq başqırd dilində bu proses **s-h** keçidi mərhələsində qalmışdır.

Cənubi Ural-Altay dillərində qədim **ç**, **ц**, **t** səsləri qorunmuş, **s** samitinin **h**-ya keçməsi baş verməmişdir.

1. Сравнительная грамматика алтайских языков. Часть 1, фонетика, Висбаден, 1960

Şimali Ural-Altay dilləri üçün morfoloji cəhətdən, əsasən, even, mari və samodi dillərində təsirlik halda **-m** şəkilçisinin mövcud olması xarakterikdir. Bu şəkilçi daha qədim **-p**, **-b** (>**-v**) -ya daxil olur. Cənubi ural-altay dillərində təsirlik halda **-m**, yaxud **-p**, **-b** (**-v**) həqiqətən iştirak etmir.

Şərqi ural-altay dillərində (məsələn: monqol, tunqus-mancur dillərində) **b** samiti I şəxsin təkində və cəmində qorunub saxlanılmışdır. Məsələn: **bi** “mən”, **bu**, **bid** “biz”. Qərbi ural-altay dillərində **b** samiti şəxs əvəzliyinin I şəxsinin təkində və cəmində **m** samitinə keçmişdir: **mi** (mən), **miz** (biz).

Ural-Altay dillərinin formalaşması

Ural-Altay dillərinin formalaşması tarixdən qabaqkı vaxtlarda (söhbət bizə məlum olmayan tarixdən gedir) yer kürəsində qohum dillər kimi mövcud olmuşdur. O cümlədən vahid dil-mənbə, yaxud dil-əsas kimi özünü göstərmişdir. Ural-Altay dilləri ərazi baxımından bir-birindən aralanmanın (uzaqlaşmanın) nəticəsində formalaşmışdır. Onlar bir vaxtlar vahid tayfa dilindən və dialektindən aralanaraq, əlaqəni itirərək yaranmışdır.

Qəbilə-tayfa təşkilatının təbii və danılmaz qanunudur ki, yenedən formalaşmış tayfanın həmişə ayrılmaq arzusu, istəyi, o cümlədən cəhdi baş vermişdir. Şübhəsiz, Ural-Altay dilləri bir vaxtlar mövcud olmuş tayfalardan və onların dialektlərindən sonralar törəmişdir. Başqa yerə köç etmiş tayfa ərazi baxımından aralanmanın nəticəsində təklənmiş və tamamilə müstəqillik əldə etmişdir. Bu zaman ayrılmış tayfanın ilk tayfa ilə olan bütün əlaqələri itmişdir. Sonralar ayrılmış tayfadan da yeniləri əmələ gəlmişdir. Öz növbəsində əhalinin sayının artması nəticəsində yeni tayfalardan daha yeni “gənc” tayfalar törəmişdir. On-

lar da müxtəlif səbəblərdən başqa yerlərə köçmüşdür. İndi onların bir çoxları arasındakı əlaqələr qırılmışdır. Bu proses müntəzəm olaraq sərbəst şəkildə bir neçə minilliklər ərzində baş vermişdir. Bununla da bir-birindən aralanmış tayfaların hər biri yaşadıkları ərazilərdə özləri üçün münasib şərait yaratmışdır. Tayfalar arasındakı sərhədlər də indiki kimi olmamışdır.

Tayfa özünün yeni ərazisinə məskunlaşaraq müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk tayfa ilə olan əlaqəsini itirmişdir. Bu zaman onların dilləri də tədricən bir-birindən fərqli istiqamətdə dəyişmişdir. Nəticədə müəyyən zaman müddətindən sonra hər hansı yeni tayfanın dili digər tayfalar üçün (qohum tayfalar nəzərdə tutulur) aydın olmamışdır. Bu cür təbii yolla inkişafdan başqa, xarici amillər də tayfanın köç etməsində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, iri və xırda basqınlar, hücumlar, yürüşlər məcbur etmişdir ki, tayfalar, xalqlar məskunlaşdıqları yerdən başqa ərazilərə miqrasiya etsinlər. Təbii ki, qədim dövrlərdə ural-altay dilləri yayıldığı ərazilərdə də bu hadisələr az olmamışdır. Bu səbəblərlə bağlıdır ki, yakutlar Asiyanın şimal-qərb diyarında məskən salmışdır. Yaxud, müasir macarların qədim vətəni Ob və İrtiş çayının hövzəsi olsa da, onlar təqribən bizim eradan əvvəl II minilliyin ortalarında cənub-qərbə doğru hərəkət etmiş və bizim eranın VII əsrinə qədər cənubi Uralda yerləşmişlər. Sonra qərbə doğru köç etmiş və Avropanın ortalarında görünmüşlər. Bundan başqa, kalmıqlar hazırda Xəzər çöllərində, dəqiq desək, Volqanın aşağı axarı boyunca yaşayırlar. Yaxud monqol dillərinə daxil olan monqollar Əfqanıstan ərazisində yaşayırlar. Sayı çox da böyük olmayan noqaylar XVI əsrin ortalarına qədər cənub-ural çöllərinə köç etmişdir. Hazırda isə Şimali Qafqazda yaşayırlar.

Ural-Altay dillərinin dil-əsas kimi formalaşması və onların ərazi cəhətdən ayrılması haqqında

İki qohum dilin bir-birindən ərazi cəhətdən 1000 illik ayrılmasından sonra statistik hesablama metoduna görə müəyyən olunur ki, leksik tərkibdə 74 faiz ümumi köklü sözlər qalır. Bu hesablamanın nəticələri göstərir ki, 2000 ildən sonra bu faiz 55, 3000 ildən sonra 41, 4000 ildən sonra 30, 5000 ildən sonra 22, 6000 ildən sonra 16, 7000 ildən sonra artıq 12 faizə çatır.

Fin alimi A.Raunun hesablamalarına görə, macar və fin dillərində ümumi köklü sözlərin sayı 21 və 27 faiz arasında tərəddüd edir. Mordov və mari dilləri arasında 36-dan 40 faizə qədər, macar və mansi dillərində 34 faiz, udmurt və komi-zıryan dillərində 70 faiz, nenes və fin dillərində 15 faiz, nenes və macar dilləri arasında yalnız 13 faizdir. Beləliklə, A.Raunun hesablamasına görə, fin-uqor və samodi dillərinin ərazi baxımından bir-birindən ayrılmasından 6000 ildən çox vaxt keçmişdir. Bu vaxtın müddəti macar və fin dillərində 4500-5000 ilə, perm dillərinin bir-birindən ayrılması isə 1000 ildən az deyildir. Macar dilinin mansi dilindən ayrılma müddəti isə 3500 ilə yaxındır. Bu cür müəyyən olunmuş faktlardan çıxış edərək ural dillərinin ümumiliyi (birliyi, dil-əsas) bizim eradan çox qabaq olmuş və bizim eradan əvvəl IV minilliyə qədər davam etmişdir. Fin-uqor dil-əsası təqribən bizim eradan əvvəl III minilliyin sonundan bizim eraya qədər uqor və fin-perm dil-əsasına ayrılmışdır. İrəli sürmək lazımdır ki, bizim eradan əvvəl III minilliyə qədər samodi dil-əsası da formalaşmışdır. Düzdür, P.Xaydu konkret şəkildə ümu-

mi samodi dillərinin formalaşması mərhələsindən danışır. Yalnız onu göstərir ki, samodi dilləri “təqribən bizim tarixə qədər” formalaşmışdır.

Demək olar ki, altayşünaslıqda lüğət tərkibinin hesablanması bir problem kimi işlənilməmişdir. Ona görə də altayşünasların tədqiqatında ümumi altay dilləri mərhələsinin formalaşması barəsindəki problemlər həll edilməmiş qalır. Bu suala cavabı Q.İ.Ramstedtdə, V.Kotviçdə, N.Poppedə və başqalarında tapa bilmirik. N.A.Baskakov öz təsnifatında (türk dillərinin təsnifatı) heç olmazsa, türk dillərinin inkişaf mərhələsində bizim eramın V əsrinə qədərki dövrü hun mərhələsi kimi verir. Lakin o da Altay mərhələsinin xronologiyasını göstərmir. Bundan başqa, altayşünaslıqda altay dil-əsasının sonrakı qol-budaqları barəsində vahid fikir yoxdur. B.Vladimirtsovun fikrincə, altay dil-əzası, yaxud proto-altay dili əvvəlcə iki qola ayrılmışdır: **türk-monqol dil-əzas** və **tunqus-mancur dil-əzas**. Türk monqol dil-əzasından ayrıca türk və monqol dil-əzas formalaşmışdır. N.A.Baskakov da B.Vladimirtsov kimi öz tədqiqatında altay-dil əsasını **tunqus-mancur** və **türk-monqol** dillərinə ayırmışdır. Altay mərhələsinin sonlarında ayrıca türk və monqol dilləri əmələ gəlmişdir.

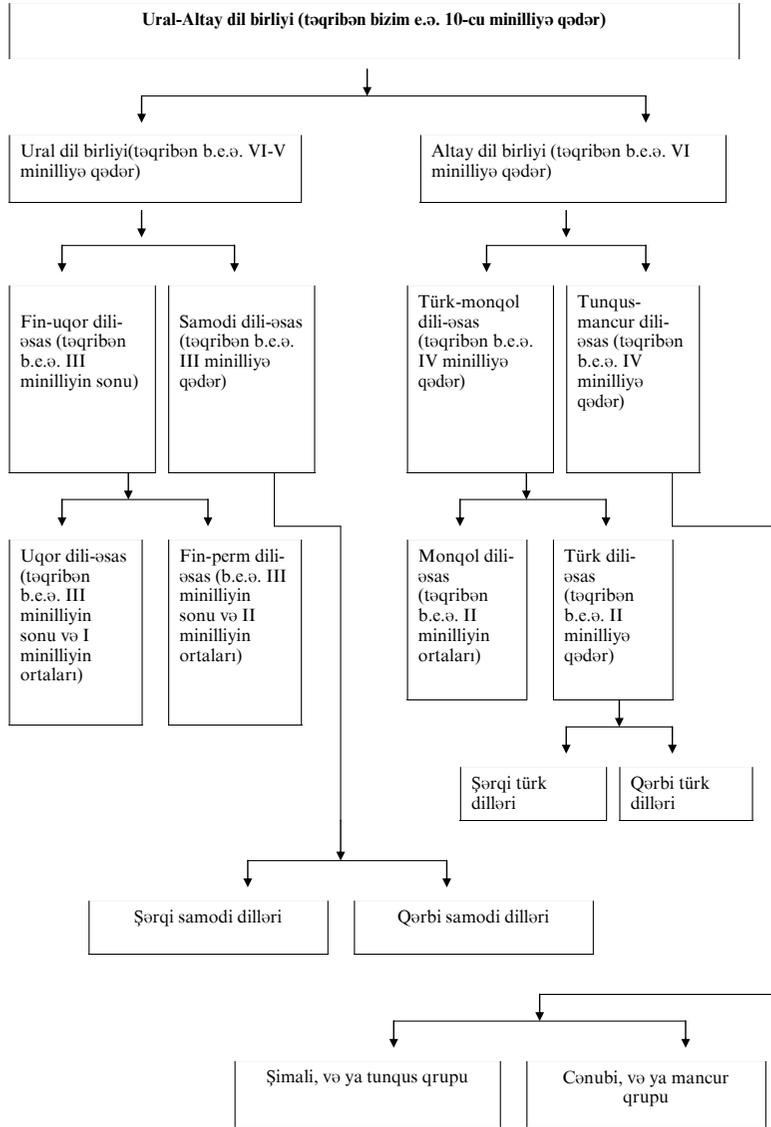
Macar alimi B.Munkeç XX əsrin əvvəllərində ural-altay ailəsini iki qola ayırmışdır: 1) **qərb, yaxud ural qolu** və 2) **şərq, yaxud altay qolu**. O, altay qolunu da iki qrupa bölmüşdür: 1) **tunqus-mancur** və 2) **türk-monqol**. Türk-monqol qrupu öz növbəsində ayrıca **türk** və **monqol** dillərini törətmişdir. Bununla B.Munkeç ural-altay dilini “qədim dil tipi”nə ucaltmış (yüksəltmiş, qaldırmış), ondan bilavasitə koreya və yapon dillərini də ayırmışdır.

Q.İ.Ramstedt altay dillərinə tunqus-mancur, monqol və türk dillərindən başqa, o cümlədən koreya dilini də daxil etmişdir. Ona görə, monqol və tunqusların ulu babaları altay dilləri sahəsinin şimal hissəsində, türk və koreyalıların ulu babaları isə cənub hissəsində məskən salmışdır. Q.İ.Ramstedtin dediklərindən çıxış edərək N.Poppe ulu altay dilini iki qola ayırmışdır: 1) türk-

monqol-tunqus-mancur dilləri. Hansı ki, bunlar proto-türk və monqol-tunqus-mancur dillərindən formalaşmışdır; 2) qədim koreya dili, hansı ki, təcrid olunmuş şəkildə bundan müasir koreya dili yaranmışdır. N.Poppe koreya dilinin tunqus-mancur dilinə yaxın olduğunu ümumi altay dilləri fondu ilə əsaslandırır. Tunqus-mancur dilləri öz növbəsində fonetik xüsusiyyətlərinə görə, türk dilinə nisbətən monqol dilinə daha yaxındır. N.Poppenin fikrincə, buradan iki nəticə üzə çıxır: ya prototürk dili digər altay dillərindən çox erkən ayrılmışdır, ya da o, fonetik xüsusiyyətlərini çox tez inkişaf etdirmişdir. Türk dillərinin monqol-tunqus-mancur dillərindən ayrılması ilə bağlı bütün ehtimallar çox uzun sürmüşdür.

C.Q.Kiekbayev qeyd edir ki, bizim təxmini hesablamamıza görə, oyrot (dağlıq-altay) və başqırd dillərində ümumi olan söz kökləri 47-50 faizə yaxındır. Tatar və müasir uyğur dillərində təqribən 53-57 faiz, çuvaş və başqırd dillərində 32-35 faiz, qədim türk və başqırd dillərində 30-33 faizə yaxındır.

Nəticə etibarlı ilə oyrot və başqırd dillərinin bir-birindən ayrılmasından təqribən 2500-3000 il, tatar və müasir uyğur dillərinin ayrılmasından 2000 il, çuvaş və başqırd dillərinin ayrılmasından 3500 il, qədim türk və başqırd dillərinin ayrılmasından 4000 ilə yaxın müddət keçmişdir. “Qədim türk lüğəti” hər bir müstəqil türk dilində lüğət tərkibinin hansı səviyyədə dəyişməsinə kömək etməkdə ən sanballı mənbədir. C.Q.Kiekbayev də bu fikirdədir. Əgər N.A.Baskakova görə, türk dillərinin inkişafında hun mərhələsi bizim eramın V əsrinə qədər davam etmişdir. Onda ulu türk dili bizim eradan əvvəl II minilliyə qədər mövcud olmuşdur. Ulu-Altay dili isə bizim eradan əvvəl təqribən VI minilliyə qədər ulu Ural-Altay dillərindən ayrılmışdır. Ural-Altay dillərinin Ural və Altay dillərinə ayrılması bir neçə minilliklərlə bağlıdır. Ona görə də M.Resenenə görə, Ural-Altay dillərinin formalaşması bizim eradan əvvəl X minilliyə qədərki mərhələyə, yəni daş dövrünə aparıb çıxarır.

Ural-Altay nəzəriyyəsinin məzmunu, onun əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi

Ural-Altay dillərinin qohumluğu haqqında nəzəriyyə XIX əsrin I yarısında tədqiqatçılardan R.Rask, V.Şott və M.A.Kastren tərəfindən irəli sürülmüşdür.

I. 1. Ural-Altay dillərinin qohumluğu haqqında nəzəriyyə XIX əsrin I yarısında tədqiqatçılardan R.Rask, V.Şott və M.A.Kastren tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun meydana gəlməsi müqayisəli dilçiliyin təşəkkülü və inkişafı ilə sıx bağlıdır, hansı ki, Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsində onun nailiyyətləri mütəxəssislərin geniş dairəsinin diqqətini cəlb etmiş və yeni dillərin ümumiliyi axtarışlarının genişlənməsinə imkan yaratmışdır.

Əvvəllər Ural-Altay ailəsinin tərkibi fin, uqor, samodi, türk, moñqol, tunqus-mancur dilləri ilə məhdudlaşdı. Sonralar buraya dravid (tamil, kannada və s.), yenisey (ket, kott, arin, assan) və yapon dillərini də daxil etdilər. Bir çox dilləri Ural-Altay dillərinin hər hansı bir və ya bir neçə şaxəsi ilə müqayisə edərək ona yaxınlaşdırdılar. Məs.: Bir tərəfdən ural dilləri ilə yukakir, türk dili ilə moñqol dilinin qohumluğunun olması, digər tərəfdən həm də şumer dili ilə qohumluğu, türk, moñqol və tunqus-mancur dillərinin və koreya dilinin yaxın olması güman edilirdi. Eyni zamanda ural-altay ailəsi tərkibinin dəqiqləşdirilməsi və genişləndirilməsi ilə yanaşı, ural-altay, yaxud ancaq ural dillərini digər dil ailələri ilə hər şeydən əvvəl hind-avropa dilləri ilə birləşdirməyə cəhd göstərilirdi. Bu istiqamətdə aparılan axtarışlara X.Pedersen özünə məxsus yekun vurdu. O, Ural-Altay dillərinin nostratik ailə çərçivəsi deyilən sistemdə hind-avropa, kartvel, sami və hami dilləri ilə qohumluğunun ehtimal olundu-

ğunu irəli sürdü.

I. 2. Ural-Altay dillərinin müqayisəli öyrənilməsi Ural-Altay ailəsi ilə nəticələndi. Fin, uqor, samodi dilləri birinciyə (yəni ural dillərinə), türk, monqol, tunqus-mancur, həm də bəzi düzəlişlərlə koreya dili ikinciyyə daxil edildi (yəni altay dillərinə).

Ural-altay ideyalarının inkişafında XX əsrin əvvəllərində yeni mərhələ başlanmışdır. Bununla da ural və altay dillərinin genetik qohumluğunun elmi əsaslandırılması sahəsində axtarışlar başlandı. Və hər bir dili ayrılıqda öyrənməyə cəhd edildi. Onların hansı dil əlamətləri əsasında birləşmələri üzə çıxarıldı. Nəticədə ural dillərinin qohumluğu hamı tərəfindən tanındı. Ancaq altay ailəsinin olması isə indiyə qədər ciddi mübahisələr doğurur.

II. Altay dillərində müxtəlif növlü paralellərin və uyğunluqların olması onların bir dil ailəsinə birləşdirilməsi üçün əsas verir.

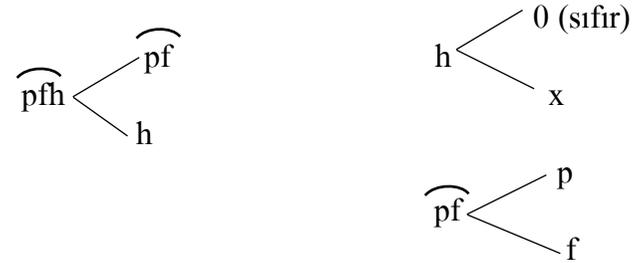
Leksik paralellərə müxtəlif tematik qruplarda rast gəlmək olar. Lakin onlardan ən çoxu əkinçilik məhsullarının və alətlərinin adlarında, heyvandarlıqla, metal adları ilə bağlı sözlərdə, sosial və hərbi terminlərdə, həmçinin titul adlarında da oxşarlıq var.

Türk, monqol və tunqus-mancur dillərini bir ailəyə daxil edərkən fonetik və struktur-fonetik əlamətlərə aşağıdakıları daxil edirlər: saitlərin uyğunluğunu, sözün əvvəlində sonor (bütün dillərdə, tunqus-mancur dilindən başqa), sözün əvvəlində və axırında saitlərin qovuşmasından yan keçilməsinə can atılması, yarım saitlərin qeyri tipikliyi, açıq hecalara meyl, vurğunun daimi yeri və s. Morfoloji quruluşda uyğun gələn göstəricilər şübhəsiz ki, mövcuddur. İsim düzəldən **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçiləri və isimdən fel əmələ gətirən **-la, -lə** şəkilçiləri və başqaları. Ümumi cəhətlər arasında həmçinin qrammatik formaların əmələ gəlməsi formalarını da söyləyirlər (sözün kökünü dəyişmədən şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər düzəltmə), önlük və ön şəkilçilərin olmaması, qrammatik cinslərin olmaması, “çılpaq” köklərin müstəqil işlənməsi. Bundan başqa, şəxs əvəzliliklərinin oxşarlığı, yiyəlik, yerlik-çıxışlıq və yönlük-yönəltmə hallarında affikslərin yaxınlığı və s. qeyd edilir.

Sintaksisdə dillərin genetik qohumluğundan irəli gələn uy-

ğunluğu müəyyən etmək çox çətinidir: konstruksiyaların sayı məhduddur və onlar arasında mövcud olan əlaqələrin xarakterindən asılı olmayaraq paralellər müxtəlif dillərdə də ola bilər. Türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin genetik qohumluğunu sübut edən sistemlərdə **Ramstedt-Pelliyo fonetik qanunu** xüsusi yer tutur. Q.Ramstedt və P.Pelliyonun fərziyyələrinə görə, ulu altay dilində əvvəlcə partlayan P(yaxud nov samiti F) olmuşdur. Bunlar müasir altay dillərində müxtəlif cür əks olunmuşdur (tunqus-P, mancur-F). Yaxud, ümumiyyətlə, heç bir iz qoymamışdır. Q.D.Sanjeyev **Ramsdedt-Pelliyo qanununu** monqol dillərinə münasibətdə, V.İ.Tsintsius isə tunqus-mancur dillərinə münasibətdə konkretləşdirmişdir.

Həm də **pfh**-in təkamülünü belə göstərmişdir:

P.Pelliyo türk və monqol dillərinin əvvəllərdən qohum olduğuna şübhə etməmişdir. P.Pelliyo qeyd edir ki, türk və monqol dillərində **anlaut p**-nin yox olması prosesi çox qədimdən başlamışdır, lakin ulu monqol dilində başa çatmamışdır, çünki XIII-XIV əsrlərdə **h**-dan hamı istifadə etmişdir.

III. Ural-Altay nəzəriyyəsinin qiymətləndirilməsi çox çətin və məsuliyyətli məsələdir. Ona keçməzdən əvvəl yada salaq ki, dillərin hər hansı bir oxşarlığı heç də onların qohumluğu demək deyildir. Xüsusilə də, ümumi sistemin oxşarlığı və yaxud əksinə, həm də ümumi struktur, həm də lüğət sözlərindəki çoxlu oxşarlıqların olması heç də həmişə qohumluğun olması demək deyildir. Başqa sözlə, komparativistlərin (müqayisəli dilçilik tərəfdarlarının) fikrincə, oxşarlıq müxtəlif dillərin eyni ailəyə mənsub olduğunu göstərən ciddi elmi ölçü deyildir.

III.1. Müxtəlif dillərdə çox az, yaxud xeyli sayda leksik, morfoloji və digər paralellərin olması ciddi diqqət tələb edir və müəyyən dərəcədə müqayisəli tədqiqat üçün şərait yaradır. Bununla yanaşı, paralellərin olması təkcə dillərin genetik əlaqələrindən əmələ gəlmir. Əgər təsadüfi uyğunluğu hesaba almasaq, törəmə ümumiliyinin nəticəsi olan uyğunluğun iki səbəbi vardır: 1) Ulu dil anlayışında birləşən dillərin qohumluğu – ümumi protiplərdən olan dil vahidlərinin divergentiv (inkişaf prosesində əlamətlərin bir-birindən fərqlənməsi) inkışafı. 2) Dillərin qarşılıqlı təsiri, vasitəli ifadə etmə münasibətləri şəraitində, bilavasitə əlaqələrdə, yaxud azacıq qatışıq salınmış ikidillilikdə.

Dillərin qohumluğu qəbilələrin parçalanması prosesində əmələ gələn fərqlərin nəticəsidir. Eyni zamanda onların coğrafi, iqtisadi və siyasi ayrılmasının nəticəsidir. Vahid qəbilələr böyük əraziyə yayılır və parçalanaraq (bölünərək) qəbilə qruplarına çevrilirlər, yeni yaranan qəbilələr arasında sıx əlaqələrin olmaması dil fərqlərinin yaranmasına səbəb olur, bu isə ümumi sərvətin müxtəlif variantlarının inkışafına gətirib çıxarır. Qohumluqdan fərqli olaraq qarışma bir sıra amillərdən əmələ gəlir: köçmə, qəbilələrin və xalqların toqquşması, mədəni və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və İ.A.Boduen de Kurtenin dəqiq qeydinə görə, bu, “bütün həyatın başlanğıcıdır”. Bununla yanaşı, altay dillərinin sıx və uzun sürən (uzunmüddətli), çox saylı əlaqələrinin olması qəbul edilmiş faktır. Belə ki, L.Ligeti göstərir ki, türklər, monqollar, tunquslar və mancurilər ən qədim zamanlardan başlayaraq dəfələrlə bir-birləri ilə uzunmüddətli yaxın əlaqədə olmuşlar. Bu əlaqələr şübhəsiz ki, ayrı-ayrı altay dillərinin həm lüğət tərkibində, həm də qrammatik quruluşunda izlər qoymuşdur.

III.2. Müqayisəli metod dilin öyrənilməsinin tarixi metodudur, ona görə də müqayisəli dilçilik, əsasən, tarixi fəndir. A.Meye qeyd edir ki, müqayisəli-tarixi metod ilkin dillə və ondan inkışaf etmiş ayrı-ayrı dillər arasındakı uyğunluq qanununu müəyyən etməyə imkan verir.

Türk dillərinin tarixi

Məlumdur ki, Orxon-Yenisey abidələrindən əvvəl başqa bir türk yazılı abidəsinin mövcud olması barədə dəqiq fikir yoxdur. Bu abidənin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun zənginliyi göstərir ki, abidəni eradan əvvəlki dövrlərə də aid etmək olar. Eradan əvvəl türkdilli xalqlar qəbilə və tayfa birlikləri şəklində olmuş, böyük tarixi inkışaf yolu keçərək müxtəlif dillərlə əlaqədə olmuş, dəfələrlə ayrılma və birləşmə nəticəsində qohum dil ailəsində birləşən türksisemli dillər yaranmışdır.

Qeyd: Türk xalqlarının və dillərinin formalaşmasında qədim türk qəbilə və tayfa birliklərinin böyük rolu olmuşdur. Onların sırasında **oğuz, oqur, karluq, xəzər, peçeneq, sabir, abdal, bulqar, qıpçaq, hun, türkeş, avar, uqur, barsil, kutiqur, çəpni, salar, çulım, teleut** və digər qədim türk qəbilə və tayfa birlikləri tarixdə daha dərin iz buraxmışdır.

Belə hesab olunur ki, türklərin ana yurdu Orta Asiyada Altay-Ural dağları arasındakı bozqırlar olub, buradan ətrafa yayılmışlar. Türklərin yayılmasının səbəbi artan əhalinin, bir də otlaq sahəsinin törətdiyi çətinliklər olmuşdur.

Türklərin əski ataları e.ə. 1700-cü ildə Altay və Tanrı (Tyan-şan) dağları ətrafına hakim olmuşlar. E.ə. 1500-cü ildə türklərin bir qismi Qazaxıstan yolu ilə Məvarənnəhrə (Sırdərya ilə Amudərya arasına) gəlib, Arilər və Ural ellərilə təmas qurmuşlar. Bu təmas sayəsində onların aralarında qarşılıqlı əlaqələr başlamışdır.

Əski türklərin bir qismi ana yurddan ayrılaraq Çinin şimal qərbində Qansu və Ordos (Daxili Monqolustanda) bozqırlarına göçmüşlər. Bir qismi isə Volqa (İtil) çayından keçərək Qara dənizin quzey bozqırlarında yerləşmişlər. Bu zaman müxtəlif ləhcələrin yaranması üçün şərait yaranmışdır.

Türk adı. “Türk” sözü əski mənbələrdə müxtəlif şəkildə işlənmişdir: Herodotda **Tarkita**, Hind mənbəsində **Turuxa**, Çin mənbəsində **Tukuyə** və s. Qədim türk lüğətində türk sözü “güclü, qüvvətli” mənalarında və millət adı kimi işlənmişdir¹. VII əsrdə Orxon-Yenisey yazılı abidələrində türk sözü millət və dövlət mənasında işlədilmişdir.

Türk sözünə “törəmək, güc və qüvvət, intizamlı” və s. kimi müxtəlif mənalar verilmişdir. Belə hesab olunur ki, **türk** sözü Göytürk dövlətini quran (552-ci il) və idarə edən Aşina (aşmaq-

dan) qəbiləsinin adı olmuş, sonradan bütün millətə və bu dildə danışanlara şamil olunmuşdur.

Aşina qəbiləsi ilə bağlı bilgilər mifoloji xarakter daşıyır. Çin qaynaqlarına görə, göytürklər əski hunlardan gələn bir qoldur və Aşina qəbiləsinə mənsubdur. Çin qaynaqlarında Aşina qəbiləsinin yaranması barəsində mövcud olan məlumat belədir: Türklər Lin ölkəsinin ordusu tərəfindən məğlubiyyətə uğradılır. Onların hamısını Lin ölkəsinin əsgərləri öldürür. Yalnız 10 yaşında bir uşaq bu ölümdən qurtara bilir. Belə ki, Lin ölkəsinin əsgərləri 10 yaşında olan bu uşağın ayaqlarını kəsir və bataqlığa atırlar. Dişi bir qurd bu uşağı tapır və onu ötlə böyüdür. Uşaq böyüdükdən sonra dişi qurd ondan hamilə qalır. Lin ölkəsi bundan xəbər tutduqda həm uşağı, həm də dişi qurdu öldürmək istəyirlər. Dişi qurd qaçaraq Turfan bölgəsindəki dağlara çıxır. Dağda dərin bir mağarada özünə yer tapır. Hamilə qurd bu mağarada 10 oğlan uşağı doğur. Həmin oğlan uşaqları böyüdükdən sonra kənardan olan qızlarla evlənirlər. Bu qızlar da hamilə olurlar və hər birindən yeni bir soy törəyir. Bir müddətdən sonra dişi qurdun törəmələri sığındıqları mağaradan çıxır və Altay dağlarının ətəklərində yaşamağa başlayırlar¹. Belə hesab olunur ki, Göytürk İmperatorluğunu quran Aşina qəbiləsi dişi qurdun törəmələrindən biridir.

Əlbəttə, Aşina qəbiləsi barəsində Çin mənbələrində olan məlumat mifoloji məlumatdır. Türklərə məxsus olan bu mifologiyada Aşina qəbiləsinin qurdun törəmələri kimi verilməsi rəmzidir. Türklər qurdu həmişə təqdir etmiş, onun cəsarətini, gücünü, qüvvətini təqdir edərək savaşa qurda bənzəmələrini də anlatmağa çalışmışlar. Ona görə də Aşina qəbiləsinin qurdun törəməsi kimi verilməsi mifologiya olmaqla rəmzi mahiyyət daşıyır. Heç zaman Aşina qəbiləsinin qurdun törəmələri olmasını həqiqət kimi qəbul etmək olmaz.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **aşina** sözünün mənası canavar

1. Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969. с. 599

1. Bax: Anıl Çeçen. Türk Devletleri. İstanbul, 1986, s. 71-72.

deməkdir. Türklər canavara **börü**, **qurd** deyirlər. Deməli **aşina** sözü canavar mənasında türk dillərində işlənməmişdir. Monqol dilində canavar mənasında olan **şonol/çino** sözü işlənir. Bu sözün əvvəlində “a” prefiksi vardır. Çin dilində “a” prefiksi hörmət bildirir. Və **aşina** nəcib canavar deməkdir. Deməli, “a” prefiksi çin, **şina** sözü isə monqol mənşəlidir.

Türklərin soyu. Türklər ağ irqin Turan qolundan olub üzgirdə və badam gözlü olmuşlar.

Türk dillərinin tarixi haqqında həm xarici, həm də keçmiş itifaqda yaşayan türkoloqların fikirləri olmuşdur. İ.Stralenberq, R.Rask, M.Müller, V.Şott, M.Kastren, V.Kotviç, Y.Nemet, L.Ligeti, K.Menqes, Q.Ramstedt, M.Resenen, V.V.Radlov, S.Y.Malov, N.A.Baskakov və başqaları türk dillərinin inkişaf tarixi barəsində fikirlər söyləmişdir. Son vaxtlar türk dillərinin inkişaf tarixi barəsində daha çox yayılmış bölgünü belə vermək olar: 1. Altay dövrü; 2. Hun dövrü; 3. Qədim türk dövrü; 4. Orta türk dövrü; 5. Yeni türk dövrü; 6. Ən yeni türk dövrü. Bu bölgünü şərti olaraq belə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

- I. Ən qədim türk dövrü (pratürk mərhələsi) – **yeni eradan əvvəl IV minillikdən eramızın V əsrinə qədər;**
- II. Qədim türk dövrü – **V-X əsrlər;**
- III. Orta türk dövrü – **X-XVI əsrlər;**
- IV. Yeni türk dövrü – **XVI-XX əsrlər;**
- V. Ən yeni türk dövrü – **XX əsrin sonlarından hal-hazırkı dövrə qədər.**

Ən qədim türk dövrü

Ən qədim türk dövrü iki mərhələni özündə birləşdirir: Altay və Hun mərhələləri.

Bu dövrü xarakterizə edən heç bir yazılı abidə dövrümüzə gəlib çıxmamışdır. Yunan, çin, ərəb mənbələrində verilən məlumatlara görə, yeni eradan əvvəl I minilliyə qədər davam edən Altay imperiyasının varlığı haqqında danışmaq mümkündür. Tədqiqatçılar yeni eradan əvvəl (üçüncü minillik) Mərkəzi Asiyada bürünc dövründəki mədəniyyəti Qəbir daşları mədəniyyəti adlandıraraq, onu türkdilli xalqlarla əlaqələndirirlər. Qəbir daşları dövrünə üzərində heyvan şəkilləri, ən çox maral şəkli (maral daşları dövrü) həkk olunmuş hündür daş dirəklər də daxildir. Bu dövrdə türk qəbilə və tayfaları, əsasən, heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Onlar köçəri həyat tərzini keçirmiş, əsasən, günəşə, aya, ulduza, oda, dağa və s. -yə sitayiş etmişlər. Baykal gölü ətrafında, Monqolustanda, Tuvada tapılan rəsmlər (daş üzərindəki) bu dövr haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Altay dövründə üç böyük dil ailəsi fəaliyyət göstərmişdir: **türk dilləri ailəsi, monqol-tunqus-mancur dilləri ailəsi və fin-uqor dilləri ailəsi.** Bu dillər arasında uzun müddət əlaqə olmuş, sözlərin leksik, qrammatik quruluşunda uyğunluqlar özünü göstərmişdir.

Altay dövrünə aid məlumat 1961-ci ildən sonra dərinləşməyə başlamışdır. Bu, 1961-ci ildə Dağlıq Altayda keçirilmiş konfransdan sonra olmuşdur.

1961-ci ildə Dağlıq Altayda elmi konfrans keçirilmişdir. Bu konfransa arxeoloq Aleksey Pavloviç Okladnikov da gəlmişdi.

Görünür, taleyinə tarixə düşmək qisməti yazılıbmış. Konfransın iştirakçıları cansıxıcı məruzələrdən ora-bura dağılır, gedir, yığıncağın qurtarmasını və banketi gözləyirdilər. A.P. Okladnikov da darıxıb şəhər parkına çıxmışdı. Birdən A.P. Okladnikovun nəzəri bir daşın üzərində dayandı. Aleksey Pavloviç Okladnikov anadangəlmə arxeoloq idi, bütün ömrü boyu qədimliyin izlərini axtarırdı. Və tapdı.

Şəhər parkında hamar yumurtavari bir çay daşını əlinə götürdü, bir tərəfi iti idi. İbtidai insan lazımsız, yararsız daşları yığıb ondan əmək aləti düzəldirdi. Budur bir daş əmək aləti arxeoloqun əlindədir. Nə çay, nə bulaq onu belə yona bilməzdi. Ancaq insan onu bu şəkllə sala bilərdi.

Sonra Ulalinka çayı yaxınlığındakı təpəyə ekspedisiya gəldi. Adi qazıntı başlandı.

Uzaq keçmişə aid yüzlərlə əşyalar tapıldı. Altay məşhurlaşdı. Planetimizin tarixində cəmi bir neçə belə qədim və zəngin tapıntı var. Nadir “Sibir” mədəniyyətindən söhbətlər gedirdi. Alimlər sübut edirdilər ki, Sibir ən qədim dövrlərdən yaşayış məskəni olub. Onun sakinləri kimlər olublar? Bu suala toxunulmurdu. Belə çıxır ki, qədim sibirililərin özlərinin daşlar üzərində işləmə texnologiyası olub. Onların alətləri adi doğranmış daş deyil, məhz üzərində iş gedib. Elə bil müasir cilalayıcı dəzgahlarda hamarlanıb.

Qeyd: O zamanlar Çin öz torpağının darlığından gileylənirdi. Sibirin qədimdən boş torpaqlar olduğunu deyib əhalisinin oraya ekspansiyası tələbini ortaya atmışdı. Türkün – qıpçağın bəxti onda gətirdi ki, SSRİ Çinə cavab versin ki, Sibir Çinin deyil, SSRİ-də yaşayan xalqlardan kimin olur-olsun, hətta lap Türkün olsun, ancaq burada Çinin əlaməti tapılmasın.

Bir az sonra, arxeologiya ilə əlaqəsi olmayan adamların – mühəndislərin, fiziklərin, başqa elm nümayəndələrinin işə mütəxəssislərdən sonra aydın oldu ki, altaylılar öz başqa yerdən olan müasirləri kimi daşı sadəcə kəsməyiblər, üzərində od və su ilə işləyiblər.

Qədim altaylılar təbiətin biliciləri olublar. Onlar biliblər ki,

belə, üzərində işləmək üçün hansı daş yararlıdır, hansı daş yararlı deyil.

A.P. Okladnikovun ekspedisiyasında ən qızğın mübahisə qədim tapıntıların yaşını müəyyənləşdirməklə bağlı oldu. Radioaktiv metodla müəyyən etdilər ki, nümunələr təxminən iki yüz min il əvvələ aiddir. Rus arxeologiyasında belə şey görünməmişdi. Deməli, o vaxt Altayda ilk daşyonanlar olublar. O vaxtlar, deyəsən, heç Avropada adam yox idi.

Bu Altaydakı daş ustaları kimlər idi? Arxeoloqlar onlara **troqlodit** dedilər – mağarada yaşayan tayfaları belə adlandırdılar.

İndi Altayın dağ ətəklərində və Cənubi Sibirin başqa yerlərində çox mağaralar aşkar edilib ki, orada qədim insanlar yaşayıblar. Ancaq ən çox tapıntısı olanı Kan (Qan) çayı yaxınlığında yüksək sıldırım qayadakı mağarada oldu. **Troqloditlər** burada bir neçə min il yaşayıblar. Bu mağaranın ətəyindəki mədəni qatın qalınlığı altı metrədən yüksək idi.

Bu anbarda çoxlu daş alətlər tapıldı. Saxlanmış heyvan sümüklərinə görə arxeoloqlar o qədim zamanın təbiətini canlandırdılar.

Antiloplar, kərgədanlar, mamontlar və başqa güclü heyvanlar mahir ovçulardan yaxalarını qurtara bilməyiblər. Sümük dağları uçqun altında qalıb – Kan (Qan) sahilindəki mağaranın girəcəyi oradan olub. Mağarada ovçularla yanaşı, sənətkarlar da yaşayıblar. Yoxsa tapılmış daş bıçaq və xəncər tədarüklərini nə ilə izah etmək olar? Muncuqların və dəvəquşu yumurtasının qabığından hazırlanmış digər qadın bəzəklərinin varlığına nə deyəsən?

Bu tapıntıların 40-45 min il yaşı var. İlk bəzək şeyləri diqqətə çəkir. Onları hamı yox, ancaq seçmə qadınlar daşıyıblar. Deməli, onda Altayın ibtidai insanların arasında estetik zövq mövcud olub, yəqin nitqləri fəaliyyət göstərən – nəğmələr, nağıllar deyiblər. Əsrlərlə bu yaddaş toplanıb. Gözlənilmədən tapılan başqa şeylər də təxminən bu vaxta aiddir – heyranedicilik şəkildə müasir xəncərlərə bənzəyən iti nazik tiyələr daşdan hazırlanıb. Əl-

də işlətmək üçün daş bıçaqlara rast gəlinir. Çoxlu gözəl və iti ox ucluqları vardı.

Çoxlu tapıntılar “**Altay**” və “**Sibir**” mədəniyyəti adlanan sivilizasiyanın təkamülünü, təkmilləşməsini göstərir.

Yeni təkmil əmək alətləri qorunmaq imkanı verdikcə insanlar ilk vətənlərindən, həmsoylarından aralanır, naməlum uzaqlara gedir, Avrasiya düzənlərini məskunlaşdırmağa başlayırlar.

Minlərlə il sonra Rusiya adlanacaq, meşələrlə örtülmüş insansız yerlərdə tədricən insan yaşayışı başlanır.

Ən qədim türk dövrünün ikinci mərhələsi hunlarla bağlıdır (onlar suyunlar, xunlar da adlanmışlar). Hun imperiyası yeni eradan əvvəl birinci minillikdən eramızın beşinci əsrinə qədər Monqolustan çöllərində, Baykal gölü hövzəsində müxtəlif xalqları öz ətrafında birləşdirən hunlardan qurulmuşdur. Hunlar Asiya və Avropa xalqlarının tarixində əsaslı rol oynamışlar. Bu ərazidəki xalqların formalaşmasında xidmətləri az olmamışdır.

Hunlar ən qədimlərdə (y.e.ə. ikimininci illərdə) dövlət quruluşuna malik olmamış, tayfalar halında köçəri həyat keçirmişlər. Çin mənbələrində onları **xuxun** adlandırmışlar. Hunlar çinlilərlə iqtisadi-siyasi əlaqədə olmuşlar.

Türkoloqların bir qismi hunların müasir nəslini yakutlarla bağlayırlar.

Hunları son vaxta qədər bəzən vəhşi, geridə qalmış xalqlar kimi səciyyələndirirlər. Halbuki tədqiqatçılar sübut edir ki, hunlar o dövrün mədəni xalqları ilə eyni səviyyədə olmuşlar.

Hunların qurduğu Hun imperiyası 300 il mövcud olmuşdur. Hun imperiyası nizam-intizamlı, dövlətçilik ənənəsi möhkəm olan, ağıla və məntiqə əsaslanan bir imperiya kimi tanınmışdır. Hun xaqanı belə hesab etmişdir ki, hunlar Tanrının məğrur övladlarıdır.

Hunlarda torpaq dövlətin təməli və kökü hesab olunmuşdur. Bunu təsdiq edən belə bir tarixi hadisə də hunlarla bağlıdır. Belə ki, Mete taxta çıxdıqdan sonra tunqhular bir elçi göndəririlər və kimsəsiz bir sahəni istəyirlər. Hələ bundan əvvəl Metedən at və qadınını alırlar. Lakin torpağı istədikdə Mete əsəbiləşir və

müharibəyə başlayır. Ona görə ki, hunlulara görə dövlətlə yanaşı torpaq da müqəddəsdir. Həm də torpaq dövlətin dövlət olmasını şərtləndirən bir amildir. Dövlətin təməlidir, köküdür, söykəndiyi yerdir. Bir sözlə, dövlətə məxsusdur. Ancaq at və qadın isə hər hansı bir insana (kişiyə) məxsus olsalar da, onları dövləti əmələ gətirən elementlərlə qarışdırmaq olmaz.

Hunlarda torpağın müqəddəs olması ilə bağlı hadisənin məzmunu belədir:

“Mete taxta çıxarkən tunqhular ən güclü vaxtlarını yaşayırdılar.

Tunqhular Metenin atasını öldürüb özünün taxta çıxmasını hiss etdilər. Bundan sonra Meteyə bir elçi göndərdilər. Tumanın o vaxtlarda sahib olduğu və min mil qaça bilən atının özlərinə verilməsini istədilər.

Mete dövlətin bütün nüfuzlu adamlarını çağırdı. Dövlətin nüfuzlu adamları yığılıb Meteyə belə dedilər: - Min mil qaça bilən at hunların qiymətli bir atıdır. Buna görə at tunqhulara verilə bilməz. Bundan sonra Mete onlara belə dedi: - Nə? Bir atı qonşu bir dövlətdən necə üstün tuta bilərik? Bundan sonra da “min mil qaça bilən atı” tunqhulara verdi. (Atı verməsinə baxmayaraq) tunqhular Metenin buna çox hiddətləndiyini başa düşmüşdülər. (Bundan sonra) Metedən (Hun hökmdarlarının, yəni şanyüsünün) xatunlarından birini istəmək üçün yenidən elçi göndərdilər.

Mete özünün sağında və solunda dayanan dövlət böyüklərini çağırdı. Hamı tunqhuların bu istəyinə qeyzlənərək belə dedilər: - Bu tunqhularda əxlaq deyilən bir şey yoxdur. İndi də bir xatun (yin-cü) istəyirlər. Biz onlarla vuruşmaq istəyirik. Bundan sonra isə Mete belə dedi: Nə? Bir xatunu bir qonşu dövlətdən necə üstün tuta bilərik? -dedi və bundan sonra sevimli xatununu tunqhulara verdi.

Bundan sonra tunqhuların başçısının təkəbbür və həyasızlığı daha da artmışdı. Ordusunu götürüb yavaş-yavaş qərbə doğru yürüdü. Hunlarla tunqhuların arasında otsuz və kimsəsiz bir sahə vardı. Burada heç kəs yaşamazdı. Ətrafi isə min miləcən

olardı. Hər iki xalq da, yəni hunlar və tunqhular bu çölün şərq və qərb sərhədlərində yaşayırdılar. Bu sərhəddə (Aoto) ordu, yəni qərargah və ya bərbəzəkli çadır yeri vardı.

Tunqhular Meteyə bir elçi göndərərək belə dedilər: -Bu kimsəsiz sahə hunlarla bizim sərhədlərimizdəki ordu (yəni çadır yerlərimizin) kənarında qalmışdır. Hunlar da bura qədər gələ bilmirlər. Biz buranı sizdən istəyirik.

Mete yenə dövlət böyüklerini yığıb sual verdi. Dövlət böyükələrindən bəziləri isə belə dedilər: -Bu kimsəsiz ərazini verib verməməyin heç bir dəyəri yoxdur. (Yəni onu verə də bilirik, verməyə də bilirik). Bundan sonra Mete çox hiddətləndi və dedi: -Torpaq (və ya ərazi) dövlətin təməli və köküdür. Biz buranı onlara necə bağışlaya bilərik? -dedi və buranı tunqhulara verək deyənlərin hamısının başını kəsirdi”.

Hun imperiyasının ilk hakimi **Tuman xan** olmuşdur. Onun ölümündən sonra yeni eradan əvvəl 215-ci ildə hakimiyyətə Mete xan gəldi.

Hunlar tez-tez Çinə hücum edirdilər. 46-cı ildən **Yuyun** ölümündən sonra **Pununun** hakimiyyət başına gəlməsi dövründə quraqlıq və epidemiyə xalqı və ordunu zəiflədir. Daxili çəkişmə başlayır. Hunların bir qismi şimala köçür, bir qismi isə (qərbi hunlar) Orta Asiya, Volqaboyu istiqamətində hərəkət edirlər. Atillanın rəhbərliyi ilə qərbi hunların Avropaya axını başlayır. Bundan sonra hunların Avropa qəbilələrinə mədəni təsiri olmuşdur.

Hunlar yeni eranın III əsrində dörd qola bölünür: 1) Volqa və Ural çayları boyunda məskən salanlar; 2) Yeddi İrmaq ərazisində yerləşənlər; 3) Öz ata-baba yurdlarında qalanlar; 4) Böyük səhranın hər iki sahilində, Şans, Ordos və Almanda yerləşənlər.

Hun imperiyası qəbilə imperiyası idi. Burada 24 qəbilə birliyi özünü göstərirdi. Qəbilə başçıları ildə bir neçə dəfə toplaşib özlərinə rəhbər-hakim – **Şanyuy** seçirdilər. Bu seçki qurultay, “kengeş məclisi” adlanırdı. **Kengeş** sözü Azərbaycan dilində **gənəşmək** (məsləhətləşmək) şəklində işlənir. “Kengeş məclisi”ndə qəbilə başçıları fikirlərini bildirir, bir-bir ilə məsləhətləşir və özlərinə rəhbər seçirdilər.

Çin mənbələrindən məlum olur ki, hunların yazısı da olmuşdur. Bu yazı bizim dövrə gəlib çıxmamışdır. Hunlar türkdilli xalqlar olmuşdur. Güman etmək olar ki, türk run əlifbasının (yazısının) əsasını hun yazısı təşkil etmişdir.

Hun dilinin qədim bulqar, qədim Xəzər və qədim çuvaş dilləri ilə genetik cəhətdən ümumiliyi olmuşdur. Şərqi hunların dilinin daha çox yakut dilinə uyğun gəlməsi fikri də türkologiyada özünə yer tapmışdır.

Hunların əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq, ovçuluq, xarratlıq, toxuculuq, zərgərlik olmuşdur.

Hunlar göy və göy cisimlərinə sitayiş edir, o biri dünyanın varlığına inanırdılar.

Qədim türk dövrü

*Qədim türk dövrünün yazılı abidəsi **Orxon - Yenisey yazı**larıdır.*

Orxon - Yenisey yazılarını Poltava döyüşündən sonra Sibirə sürgün edilmiş İsveç zabiti İ.T.Stralenberq aşkar etmişdi. Orxon–Yenisey yazısı düz iki əsr öz tədqiqatçısını gözlədi. Nəhayət, danimarkalı V.Tomsen 1893-cü ildə bu yazıların oxunması sistemini kəşf etdi. Məlum oldu ki, yazılar–mətnlər türk dilindədir. V.Tomsenin açar saldığı Orxon - Yenisey yazıları V.Radlovun, Melioranskinin və digərlərinin köməyi ilə oxunmuşdu.

Orxon - Yenisey yazıları bir abidə kimi təqdim olunsada, tapıldıqları yerə və məzmunlarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların hər ikisi qəbirüstü yazılı abidə olsalar da, mahiyyətə fərqlənirlər. Belə ki, Yenisey yazılarında əsas məqsəd mərhə-

mun ölümündən duyulan kədərdən onun yaxınlarının, qohumlarının qəmlənməsi təşkil edir. Orxon yazılarına gəldikdə isə əsas məqsəd türk xalqını qorumaqdır. Onun dövlət quruculuğunu, azadlığını, döyüş gücünü nümayiş etdirməkdir. Orxon yazılarının janrına “qəhrəmanlıq eposu”, “tarixi qəhrəmanlıq poeması” adlarını vermək olar. Yenisey yazılarının məzmununda dərin bir kədər, hüzn olduğu üçün onu “Əski türk Yenisey epitafiya ədəbiyyatı” nümunəsi hesab etmək olar. Yenisey yazıları epitafiyalardan ibarətdir. Bu epitafiyaların mətnləri nəsr şəklindədir. Ümumiyyətlə, epitafiya janrını təmin edən şərt ondakı hüznün, kədərin olmasıdır.

Qeyd olunduğu kimi Orxon və Yenisey yazıları bir-birindən təkcə məzmunu, janrı baxımından deyil, həm də tapıldıqları əraziyə görə də fərqlənirlər. Belə ki, Orxon yazıları Monqolustanın quzeyində Orxon çayı yaxınlığında tapılmışdır. Yenisey yazıları isə indiki Rusiyanın sahəsi hesab olunan Tuva, Xakasiya, Krasnoyarsk və Minusinski ərazilərində aşkar edilmişdir.

Qədim türk dövlətinin başçısı Aşina adlanıbdır. Qədim türk dövrünün ilk dövləti (691-745) haqqında məlumatı Gültəqin, Bilgə xaqan və Tonyukukun şərəfinə yazılmış abidələrdən öyrənirik. Bu abidələr Orxon abidələri kimi adlanmışdır. Abidələr Hun imperiyası dövründən sonra türklərin yeni qurduğu Göytürk imperatorluğunun xəzinəsidir. Göytürk imperatorluğunun qədim hökmdarı Bilgə xaqan olmuşdur. Bu dövrün şah əsəri Orxon abidələridir. Göytürk bəngüdaşları 13 ədəddir. Bunların ən məşhurları baş vəzir Tonyukuk, Gül Təqin və Bilgə xaqan üçün tikilmiş olanlardır. Digər 10 ədədi də ölən türk böyüyünün kimliyini, öyüd və nəsihətlərini çatdırır. Bu bəngüdaşlar bugünkü Monqolustanda, Baykal gölünün güneyində, Orxon nəhri vadisində 48 en və 107 uzunluq dairəsində yerləşir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, S.Y.Malov göytürklərə məxsus Yenisey yazılarının 51 daşdan ibarət olmasından bəhs etmişdir. O, bu 51 daşdan 82 mətn yaratmışdır. Mətnlər iki sətirdən başlayaraq 10-12 sətirə qədər davam edir.

Bəngüdaşların yeri.

“Tonyukuk, Kül Təqin və Bilgə xaqan bəngüdaşları, bugünkü Monqolustanda, Baykal gölünün güneyində, Orxon nəhri vadisində, Koco Saydam gölü yaxınlığındadır. 48 en və 107 uzunluq dairəsi arasında yerləşir.

Bəngüdaşların olduğu yerdə bu daşlardan başqa son dərəcə dəyərli, çox sayda heykəl, şəhər xarabaları, daş yollar, su kanalları, qoç və tısağa heykəlləri, sınaq daşları da tapılmışdır. Burası müqəddəs bir türk paytaxtıdır.

Heykəllər arasında Kül Təqinə aid bir büst olduqca yaxşı vəziyyətdədir. Kül Təqinin bu heykəli türk tipini canlandıran gözəl bir nümunədir.

Kül Təqin abidəsi tısağa şəklində düzəldilmiş bir bünövrə üzərindədir. 1889-cu ildə aşkar edildiyi zaman bu abidə bünövrənin yanında çevrilmiş bir vəziyyətdə dururdu. Yüksəkliyi 3,75 metr, şərq və qərb hissələrinin genişliyi 132, yuxarı hissəsi isə 122 santimetrdir. Cənub və şimal hissələri aşağıda 46, yuxarıda 44 santimetr genişliyindədir. Bu abidədəki sətirlərin uzunluğu 235 santimetrdir. Cədvəldən çıxmış kimi düzgün və gözəl hərflərlə yuxarıdan aşağıya doğru yazılıb. Çox təəssüf ki, abidənin ətrafındakı bir çox başqa abidə naməlum zamanlarda parçalanmışdır. Kül Təqininin qadınına aid olduğu zənn edilən bir heykəlin yalnız gövdəsi qalmışdır.

Bilgə xaqanın bəngüdaşı da Kül Təqininki kimidir və ondan bir km. aralıdadır. Fəqət həm yazılar, həm də yanındakı heykəllər daha çox təhrif edilmişdir.

Bilgə Tonyukuk üçün iki daş abidə tikilmişdir. Birinci daşda 35, ikinci daşda 27 sətir yazı var”¹.

1. Bax: Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı, 1992, s. 109.

Altun geyimli adam.

Türk tarixinin parlaq keçmişinə məlumat və abidələrlə, atalar yadigarı kurqanlarla işıq tutan coğrafi bölgələrdən biri İssik Göl civarındır. Şimal-şərqində Aladağların, cənub-şərqində Tanrı dağlarının ətəyində uzanan bu göl bugünkü Qazaxıstan Respublikasının Alma-Ata şəhəri ilə Qırğızıstan Respublikasının paytaxtı Bişkekin yaxınlığında, bu şəhərlərin cənubunda yerləşir. Sahəsi 6200 kv. kilometrə qədərdir. Bu bölgə Qaraqum kimi, Ötükən kimi yüzlərcə, minlərcə ildən bəri türklərin müqəddəs mərkəzlərindən biridir.

Bu günə qədər bu bölgədən bir çox tarixi abidələr tapılıb. Bunlar Çigil türklərinə, Qarluq türklərinə aid 10 və 11-ci yüzillikdən qalma kitabələr və ev əşyalarıdır. Fəqət uzaq keçmişə gedərkən tunelini dayanacaqlarımız saya biləcəyimiz bu kurqanlar bizi miladdan öncəki çağlara aparıb çatdırmamışdı.

1970-ci ildə Esik qəsəbəsində açılan bu kurqanda tarix üçün, xüsusilə, türk tarixi üçün son dərəcə dəyərli dəlillər tapıldı. Bunlar türk mədəniyyəti tarixinin miladdan öncəki yüzilliklərini aydınlaşdıran, yeni səhifələr açan əvəzsiz tapıntılardır.

Esik Alma-Atanın 50 km. yaxınlığında kiçik bir qəsəbədir. Bu qəsəbədəki kiçik bir təpənin qaraj tikintisi üçün düzəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu məqsədlə buldozerlər işə salındılar. Torpağın üst təbəqəsi götürüldükdən sonra buldozerin çalovu böyük bir qayaya çırpıldı. Bu qayanı az qala dinamitlə uçuracaqdılar. Fəqət qayanın yonulmuş, çapılmış olduğunu görəncə bundan vaz keçildilər. Hadisə Alma-Ata muzeyinin rəhbərliyinə bildirildi və onlar çalışma yerinə yetirdilər.

İşlənmiş qaya təpənin aşağı tərəfində idi və təpəyə doğru yüksələn divarın künc daşını təşkil edirdi. Divarın ətrafı açılınca buranın bir kurqan (hökmdar ailələri üçün tikilən məzar) olduğu anlaşıldı. Çünki məzarın üstü də açılmış və başqa türk xaqanlarında olduğu kimi, bu çardağ da Tyan-Şan meşələrində kəsilmiş yüzlərcə, bəlkə minlərcə illik küknar gövdəsindən yapılı-

mışdı. Daha başqa arxeoloqlar da işə cəlb olundu və qazıntı davam edilərək məzar açıldı.

Altun geyim: Məzarın içində tapılan əşyalar göz qamaşdırırdı. Hər şeydən öncə gözə çarpan işıl-ışıl parlayan altun bir geyim idi. Amma bu, hər hansı bir altun geyim deyildi. Taclı başlığında quş kəkilləri və oxlar vardı. Belindəki kəmərinin solunda bir qəmə, sağında bir qılınc asılmışdı. Başlığın alın hissəsində qoç, maral və at şəkilləri görünürdü. Bu şəkillərə kəmərdə, qəmə qlafında və o biri əşyalarda da rast gəlinirdi. Başlığında, corabından kəmərinə və silahlarına qədər hər şey saf qızıl idi. Maket yüzlərcə üçbucaq formalı qızıl hissələrin qızıl saplarla birləşdirilməsindən meydana gəlmişdi. Corabın cüzmə ilə diz sümüyü arasında qalan qismində yenə üçbucaq parçalar, çüzmədə isə dördbucaq qızıl parçalar vardı. Qızılları sayıblar: tam 4800 parça! Bu günə qədər Misir fironu Tutanhamonun məzarından sonra bu ən çox qızıl tapılan bir məzar idi.

Bu məzar kimindi? Qızıl geyim kimindi? Bu suallara cavab tapmaq üçün o biri əşyaları araşdırmağa başladılar. Altun geyimdən başqa tabaqlar, vazalar, ayna və daraq qabları, gümüş qaşıqlar və təbii ki, Altun geyimli Adamın sümükləri də vardı.

Bütün bu əşyalar ilk baxışda kurqanın daha qədim dövrlərə, bir türk vəliəhdinə aid olmayacağını düşündürürdü. Amma bu, şərti nəticə üçün yürüdülmən bir təxmini düşüncə idi.

Qızılları kölgədə buraxan qaralmış bir qab: Əşyaları araşdırmağa davam edərkən arxeoloqun birdən gözləri parladı. Gördüyü şeyə əlini uzadarkən barmaqları titrəyirdi. Gördüyü şey işıl-ışıl parlayan qızılların yanında diqqəti çox da cəlb etməyən, yarısı xeyli qaralmış bir gümüş qab idi. Buna geniş ağızlı bir kassa, hətta bir bardaq da deyilə bilərdi. Qazax tarixçisi bu gümüş əşyanın bütün o qızıllarla, o qızıl geyimlə qarşılaşdırılmayacaq qədər dəyərli olduğunu hiss edirdi.

Çünki gördüyü şeyin üzərində yazı vardı.

26 hərfdən ibarət iki sətirlik yazı!

Xəbəri sovet və dünya ictimaiyyətinə ilk dəfə çatdıran

“Komsomolskaya pravda”nın deyimi ilə bu iki sətirlik yazı “lal-kar olan əski çağdı dilə gətirirdi”. 26 hərflik və iki sətirlik yazı bir qədər sonra kurqanda tapılan bütün qızılları kölgədə buraxaraq tarixçinin gözündə bir işıq kimi parladı, türk tarixinin miladdan öncəki yüzillərini aydınladı.

Yazı Orxon əlifbasının hərfləriylə yazılmışdı. Runik yazı idi. Yəni fırça ilə yazılan Çin yazısı deyil, polad qələmlə ağaca, daşa, mədən materialları üzərində həkk olunan türk yazısı. Əski türk damğalarında görünən şəkillərə bənzər bir yazı! Göytürklərdənmi qalmışdı? Xeyr! Sovet türkoloqları yazını oxumaqda gecikmədilər. Bu iki sətirin mənası bu idi: “Xanın oğlu 23 yaşında öldü. Esik xalqının başı sağ olsun”. Yazını oxumağa çalışmış tarixçi öncə və düzgün olaraq “üç utiz (iyirmi üç)” sayını, sonra “Xan uya (Xan oğlu)” kəlmələrini açdı. Yazı kimi lisan da Göy türkcəyə bənzəyirdi. Bu təsbitdən sonra bütün kəlmələr bir anda çözüldü.

Başqa əşyaların üzərində yazı yoxdu. Adi kasanın dibindəki bu iki sətir yazı isə əski türklərin inancına və adətlərinə çox uyğun gəlirdi. Qədim türklər Göy - Tanrıya tapınar və üzərində əsas istəklərini həkk etdikləri bardaq, ya da kasanı göyün simvolu sayar, onun qoruyuculuğuna inanardılar. Onun üçün də ölünün məzarındakı su qabında, ya da anlamda bir motiv, ya da ağrı andıran bir neçə söz olurdu.

Yaxşı, bu ölü gənc hansı xaqanın oğlu idi? Kimdi bu vəliəhd? Nə zaman yaşamışdı? Elm adamları lazerlə yalnız ulduzlararası məsafələri ölçmür, milyonlarca il öncədən qalan əşyaların yaşını belə tam dürüst təyin edə bilirlər. Lazerlə radio-karbonik analiz aparıldı və kurqanın da, kurqandakı əşyaların da m.s. 5-ci yüzilliyə aid olduqları anlaşıldı.

M.s. 8-ci yüzilliyin başlanğıcında (720-735-ci illərdə) tikilən Orxon abidələrindəki kitabələr həm yazı, həm danışıq dili olaraq çox işləkdə. Yüzlərcə ildən bəri işləndiyi anlaşıldı, amma daha qədim illərə aid Orxon hürufatlı yazılar, mətnlər tapılmır və ən qədim türk yazısı olaraq “Orxon-Yenisey” kitabələrindəki yazını bilir və orada dayanırdıq.

Hun türklərindən qalan bəzi əşyalardakı yazılar da təəssüf ki, oxunmadı. Altun geyimli adamın məzarında tapılan iki sətirlik yazı Orxon yazısının ən azı 2500 il əvvəl işlədilmiş bir türk yazısı olduğunu ortaya çıxarmış oldu.

Esikdə qazıntılar, araşdırmalar davam edir. Bu bölgədə son zamanlarda və daha öncə açılan bəzi məzarların bomboş olduğu görünürdü. Altun geyimli adamın məzarından çıxan xəzinəni gördükdən sonra o məzarların nə üçün bomboş olduğunu anlamaq çətin deyildir.

Altun geyimli adamın məzarı ortaya çıxınca Asiya və Afrikadakı bir çox türkoloqlar və təbii ki, öz elm adamlarımız (Türkiyənin) Alma-Ataya getdilər və o əvəzsiz məlumatları yerində araşdırdılar. M.s. 5-ci yüzillikdə yaşayan bu vəliəhdin kimliyini təsbit edə bilmədilər, amma bunun bir türk vəliəhdi olduğunda, türk köklü sakaların hökmdarı olduğu fikrində birləşdilər.

Yapon və Çin elm adamları öz ölkələrinin televiziya qurumları ilə iş birliyi yaparaq “İpək yolu” adıyla bir məlumat verilişi hazırlamışdılar. İki il öncə Türkiyədə də böyük bir sevincə seyr edilən bu verilişdə hər hissə başında Altun geyimli adamın qızıl geyimi əsas sübut olaraq götürülürdü”¹.

Qeyd: Göytürklərdə say adları bugünkü kimi olmuşdur: **tört**-dörd, **yeti**-yeddi, **toquz**-doqquz və s. Onluq sayların adında da fərq olmamışdır: **on**-on, **iyirmi**-iyirmi, **otuz**-otuz, **qırq**-qırx və s. Ancaq on sayından sonra gələn saylar bugünkü saylardan fərqlənmişdir. Məsələn, 23-ü ifadə etmək üçün “üç otuz” deyilirdi. Buna görə də **üç iyirmi** - 13, **yeddi iyirmi** - 17, **yeddi otuz** - 27 olurdu. Bəzən sayların sonunda **artuq//artıq** sözü də işlənərək miqdarı ifadə edirdi. Məsələn, **iyirmi artuq beş** (iyirmi artuq beş - 25), **otiz artuq bir** (otuz artıq bir - 31) və s.

1. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, B., 1992, s. 45-48.

Ümumiyyətlə, qədim türk dilində miqdar, sıra, kəsr, qeyri-müəyyən və toplu saylar işlənmişdir. Bunlardan miqdar sayları öz əksini aşağıdakı kimi tapmışdır:

<i>bir</i> -bir	<i>yeqirmil/yiqirmi/iqirmi</i> -iyirmi
<i>eki/fiki</i> -iki	<i>otuz</i> -otuz
<i>üç</i> -üç	<i>kırk</i> -qırx
<i>tört</i> -dörd	<i>əliq</i> -əlli
<i>beş/biş/bes/bis</i> -beş	<i>altmış</i> -altmış
<i>altı</i> -altı	<i>yetmiş</i> -yetmiş
<i>yetil/yiti</i> -yeddi	<i>səkkiz</i> -səkkiz
<i>səkkiz</i> -səkkiz	<i>tokuz</i> -doxsan. Bu saya Orxon-
<i>tokuz/toğuz/tokis</i> -doqquz	Yenisey yazılı abidələrinin
<i>on</i> -on	dilində təsadüf olunmasa da,
	hər halda qədim türk dilində
	işlənmişdir.
	<i>yüz</i> -yüz
	<i>tümən</i> -on min

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qədim türk dilində mürəkkəb miqdar sayları da işlənmişdir. Qədim türk dilində mürəkkəb miqdar sayları iki yolla əmələ gəlmişdir: 1) təklik+onluq-on sayının işlənməsi. Məsələn, *səkkiz yiqirmi*-on səkkiz (< səkkiz+yiqirmi-on=on səkkiz), *bir otuz*-iyirmi bir (< bir +otuz-on) və s; 2) onluq+artuqı sözü+təklik formulunda olanlar. Məsələn, *otuz artuqı üç*-otuz üç, *altmış artuqı dörd*-altmış dörd və s.

Qədim türk dilində sıra sayları **-inc**, **-inc** şəkilçiləri ilə düzəlir. Yalnız **iki** sayından sıra sayı düzəltmək üçün **-nti** şəkilçisi işlənir. Məsələn, *ekinti*-ikinci. Qədim türk dilində işlənmiş sıra saylarının bəzilərinə fikir verək: **ilk**-ilk, **birinci**-birinci, **ekinti**-ikinci, **üçüncü**-üçüncü, **bisinc**-beşinci və s.

Qədim türk dilində **az**-az, **bunca**-bunca, **onca**-onca, o qədər, **üküş**-çox, **uquş**-çox, **kop**-çox və s. kimi qeyri müəyyən saylar olmuşdur.

Qədim türk dilində **sınar** (yarı, ikidə bir) kəsr və **birəqü** (birləşmə, birər), **ikəqü** (ikilikdə, ikişər), **üçəqü** (üçlükdə, üçər) kimi toplu saylara da təsadüf olunur.

Qədim türk dövrünün yeni mərhələsi **uyğur mərhələsi adlanır** (745-840). Dünya hökmdarlarını, vəzirləri yüksək bir mədəniyyət qurmuş olan uyğur türklərindən seçirdilər. Yüksək mədəniyyət quran türk dövlətlərindən biri də Uyğur xaqanlığıdır.

Uyğur türkləri Hun türklərinin “Töləs” qolundandır. “Uyğur”un mənası “müttəfiq, uyuşan” deməkdir. Doqquz uruqdan (ailədən, qəbilədən) əmələ gələn uyğur türkləri birləşib bir bəylik qurduqları üçün özlərinə bu adı vermişdilər.

Uyğur bəyliyi V əsrin ikinci yarısında **Selenqa** çayı dolaylarında qurulmuşdu. Bəyləri **Erkin** adı daşıyırdı (Erkin-müstəqil).

Uyğurlar göktürk (göytürk) xaqanlığı zamanı onlara tabe olmuş və bəylik şəklində yaşamışlar. 630-cu ildə I Göytürk xaqanlığı çökmüş, Uyğur bəyliyi güclənmişdir. Bu tarixdən uyğurlar qismən müstəqil oldular, “uyğur erkini” isə “El-təbər” adlandırıldı.

Uyğur “El-təbər”ləri hakimiyyətlərini genişləndirərək Çin torpaqlarına axınlar etdilər. Çin uyğurların müstəqilliyini tanıdı. Buna görə də Uyğur El-Təbəri özünü 646-cı ildə xaqan elan etdi.

745-ci ildə Göytürk hakimiyyəti sona yetir və bu dövlət üzərində uyğur xaqanlığı qurulur. İlk uyğur xaqanı **Kutluq Bilgə Kül** idi. O, Orxon çayı sahilində “Ordu-Balıq” şəhərini tikdirir və şəhər uyğur dövlətinin paytaxtı olur.

Kutluq Bilgə Kül 745-ci ildə ölür və yerinə oğlu Moyən-Çor keçir. Moyən-Çor digər türk boyları ilə (qırğızlar, səkkiz oğuz, doqquz tatar, qarluqlar, türkeşlər, basminlər və çiklər) savaşa onları öz bayrağı altında birləşdirdi. 751-ci ildə Talasda Qarluq türkləri Ərəb İslam qüvvələrini müdafiə edərək Çinlə savaş edirlər. Və bu zaman Çin ağır məğlubiyyətə uğrayaraq Orta Asiyadan çəkilmək məcburiyyətində olur. Onların tərkdirdiyi yerləri isə ərəblər deyil, uyğurlar tutur.

Talas məğlubiyyətindən sonra Çində qarışıqlıq oldu. Anası türk olan çinli bir sərkərdə 200 min nəfərlik ordusu ilə Çin tax-

tını ələ keçirir. Bu zaman Çin imperatorluğu uyğurlardan kömək istəyir. Uyğurlar kömək edərək Çin imperatorluğunun taxtını geri qaytarırlar. Moyən-Çor Çin imperatorunun qızı ilə evlənir.

Moyən-Çor 759-cu ildə ölür və yerinə onun oğlu **El Tutmuş Alp Külüq Böqü xaqan** keçir.

762-ci ildə tibetlilər Çinə soxulurlar. Böqü xaqan Çini itirmək üçün tibetlilərlə savaş edir və onları məğlub edir.

Uyğurlar uyğur mərhələsində mani dininə sitayiş etmişdir. Mani dini xristianlıq, məzdəklik və buddizmin qarışığından meydana gəlmiş bir din idi. Manihizm deyə anılan bu din heyvan ətini yeməyi yasaq edirdi ki, bu da türklərin döyüşkən ruhlarını zəiflədirdi. Mani dini uyğurlar arasında mənimsənilir, tez-tez itaətsizliyə səbəb olurdu. Bu qarışıqlıqdan istifadə edən qırğız türkləri ayağa qalxdı və 840-cı ildə Uyğur torpaqlarında hakimiyyəti ələ keçirdilər.

Uyğur mədəniyyəti. Ərəblərə və avropalılara kağız hazırlamağı uyğur türkləri öyrətdi. Uyğurlar mətbəə və çap işlərini bildirdilər.

Uyğur türkləri Orxon əlifbasını buraxıb soqdi əlifbasına keçmişlər. Soqdi yazısı İran köklü yazı olub 3 səssiz 15 səslə hərfdən (yəni, cəmi 18 hərfdən) ibarətdir. Soqdi yazısı sağdan sola yazılır. Uyğur mədəniyyəti içərisində rəsm və heykəl (budda heykəl), memarlıq, teatr, musiqi də inkişaf etmişdi.

Uyğur dastanları:

1. Uyğurların “Törəyiş” dastanı

“Qədim Hun başçılarından birinin çox gözəl iki qızı vardı. O qədər gözəl idilər ki, Göy Tanrı bunları insanlarla deyil, ancaq Tanrılarla evlənmək üçün yaratmış ola bilərdi. Qızların ataları olan başçı belə düşünürdü. Onun üçün qızlarını insanlardan uzaq tutmaq, Tanrıya vermək istədi. Bu məqsədlə ölkənin qu-

zey bir yerində, yüksək bir qüllə tikdi və iki qızını buraya qapatdı. Bundan sonra gecə-gündüz qızlarının evlənməsi üçün Göy Tanrıya yalvarmağa başladı.

Qızlar qüllədə həyat sürərkən ətrafda ixtiyar bir bozqurd doluşmağa başladı. Bu qurd başını qülləyə çevirir, qorxunc bir şəkildə ulayırdı. Sonra özünə qüllənin dibində bir yuva qurdu. Qülləni qorumağa, ulamağa davam etdi. Qızlardan kiçiyi bu bozqurdun qurd cildinə girmiş Göy Tanrıdan başqası olmayacağını söylədi və bacısını aşağı enməyə razı saldı. İki qız aşağıya endilər.

Dünya gözəli iki qızın qurdla birləşmələrindən Doqquz Oğuz-On Uyğur cocuqları doğuldu. Bu cocuqların səsi bozqurd səsinə bənzəyirdi. Nərə çəkdiyələri və şərqi söylədiyələri zaman qurd kimi səs çıxarırdılar. Doqquz Oğuzun – On Uyğurun ataları bu cocuqlardı”¹.

2. “Köç” dastanı

“Uyğur elində Xulin adında bir dağ vardı. Tuğla və Selenqa adlı iki ırmaq bu dağdan axardı. Bir gecə bu iki ırmaq arasında ki bir ağacın üzərinə göydən mavi bir işıq düşdü. İki ırmaq arasında yaşayan xalq bunu diqqətlə, maraqla izlədi. Ağacın gövdəsi getdikcə qabarır, şişir, içindən gözəl müsiqili səslər gəlirdi. Müqəddəs işıq gecələri ağacın gövdəsini aylarca aydınlattı. Nəhayət, doqquz aya qədər bir zaman keçdi, ağacın gövdəsi genişləniş yarıldı və içindən beş cocuq çıxdı. Ölkə xalqı bu cocuqları alıb böyütdü. Ən kiçiklərinin adı Buqa Tiqin idi. Buqa Tiqin böyüyüb xaqan oldu və hamını hökmü altına aldı.

Otuz göbəkdən uzun bir zaman keçdikdən sonra bu dəfə Yulun Tiqin xaqan oldu. Çinlilərlə çoxlu savaş etdi. Sonra bu savaşa bir son vermək üçün oğlu Qalı Tiqini Çin hökmdar ailəsindən Kiyu-Liyən adlı bir şahzadə ilə evləndirməyə qərar verdi.

1. Bax: Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı, 1992, s. 147-148.

Bu şahzadə sarayını “Xatun Dağı”nda qurdu. Oralarda bundan başqa, Tanrı dağı ilə bu dağın güneyində Uğurlu dağ deyilən dağ biçimində böyük bir qaya vardı.

Çin elçiləri baxıcılarla birlikdə Xatun dağına gəldilər. Bunlar araşdırma apardıqdan sonra öz aralarında belə danışdılar: “Xatun dağının, Uyğur ölkəsinin xoşbəxtliyi bu qayaya bağlıdır. Bu dövləti yox etmək üçün bu uğurlu Qayanı yox etməliyik”. Uğurlu qaya yurd bütövlüyünün rəmzi olan uğurlu “Yada daşı” idi.

Çin elçiləri uyğur xaqanından gözəl şahzadələri müqabilində bu qayanın onlara verilməsini istədilər. Başçı (Tiqin) buna razı oldu. Türk ölkəsinin, türk millətinin bütövlüyü üçün bir rəmz olan bu uğurlu daşı çinlilərə verməyi pis bir şey saymadı. Fəqət qaya yerindən oynadılmayacaq qədər böyük və ağırdı. Çinlilər qayanın ətrafına odun yığaraq odladılar. Yaxşıca qızdırdıqdan sonra üstünə tünd sirkə töküb parçaladılar. Sonra o parçaların bir dənəsini belə qoymadan arabalara doldurub öz ölkələrinə apardılar. Bu, çox böyük bir olaydı. Hər yana hüzn çökdü. Yurddakı bütün quşlar, heyvanlar bu qayanın gedişinə öz dillərincə ağladılar. Bu olaydan yeddi gün sonra başçı öldü. Bundan sonra da fəlakətlər bir-birini izlədi. Xalq rahat gün görmürdü. İrmaqlar, göllər qurumuş, susuzluqdan çatlayan torpaqlar bar verməz olmuşdu. Yulun Tiqindən sonra taxta çıxanların heç biri uzun yaşamadı. Buna görə hökmdarlar paytaxtlarını Xoçuya köçürməyə qərar verdilər və oradan Beş-Balığa qədər olan yerləri hakimiyyəti altına aldılar”.

Yuxarıdakı hissə dastanın Çin qaynaqlarındakı şəkli dir. İran qaynaqlarında əlavə və fərqli olaraq bunlar verilir:

“Beş cocuğun böyükdən kiçiyə adları belə idi: Sunqur Tiqin, Kutur Tiqin, Tükəl Tiqin, Ur Tiqin, Buqu Tiqin. Ən gözəl, ən ağıllısı və bacarıqlısı Buqu Tiqin idi. Onu xaqan seçdilər.

Tanrı ona üç qarğa vermişdi. Bu qarğalar bütün ölkədə olub-olanı xəbər verirdilər. Bir gecə Buqu Xaqan yatarkən pəncərəsindən otağa bir qız girdi. Buqu Xaqan qorxdı, amma səs çıxarmadı. Bu qız ikinci gecə və üçüncü gecə təkrar gəldi. Buna gö-

rə xaqan röyasını vəzirinə danışdı və vəzir də ona qızla görüşməsinə, danışmasına tövsiyyə etdi.

Buqu Xaqan yuxuda gələn o qızla hər gecə Ağ Dağa gedərək gəzməyə başladı.

Günlərdən sonra Buqu Xaqanın yuxusuna bu dəfə ağ saqqallı, ağ əsalı bir ixtiyar girdi. Ona fıstıq şəklində və böyüklüyündə bir üzük daşı verərək dedi: “Bu daşı saxladığın müddətə qəddər dünyanın dörd tərəfinə hakim olacaqsan”.

Aradan vaxt keçdi. Buqu Xaqanın cocuqlarından biri xaqan oldu. Onun zamanında yurdun bütün heyvanları, canlı, cansız bütün varlıqları dilə gəlib, dərin bir üzüntüylə “Göy! Göy!” deyərək bağırmağa başladılar. Bunu ilahi bir işarət, bir əmr sayan uyğurlar da yurdlarını buraxıb yollara düşdülər. Fəqət haraya gət-sələr, harada dursalar “Göy! Göy!” səsləri kəsilmirdi. Köçə davam etdilər. Nəhayət, Beş-Balığın olduğu yerə gəldikləri zaman səslər kəsildi. Onlar da: “Demək yurd tutacaq yer bu yermiş” deyərək orada qaldılar. Olduqları yerdə beş məhəllə saldılar. Məhəllələr böyüdü, şəhər oldu və şəhərin adını Beş-Balıq qoydular”¹.

Qədim türk dövrünün üçüncü mərhələsi **qırğız mərhələsi-dir**. Bu mərhələ 840-920-ci illəri əhatə edir. Qırğız mərhələsi “Manas” dastanı ilə seçilir.

“Manas” dastanını ilk dəfə yazıya alan və onun bəzi parçalarını rus dilinə tərcümə edən qazax alimi Çokan Valixanov (1835-1865) olmuşdur. Lakin onun bu istiqamətdəki fəaliyyəti səthi xarakter daşımışdır. Daha sonra Vasili Vasilyeviç Radlov (1837-1918) “Manas”ı yazıya almışdır. 1885-ci ildə Sankt-Peterburqda qırğız dilində rus transkripsiyası ilə nəşr etdirmişdir. V.V.Radlov 1885-ci ildə “Manas”ı həm də alman dilinə tərcümə edərək Leypsiqdə çap etdirmişdir.

“Manas”la bağlı tədqiqat aparanların sırasında V.Cirmunskinin, M.Auezovun, B.Yunusəliyevin, K.Raxmatullinin,

1. Bax: Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı, 1992, s. 148-150.

Ç. Aytmatovun və başqalarının adını çəkmək yerinə düşər.

“Manas” dastanı Türkiyə alimlərinin də tədqiqatından yayınmamışdır. Türkiyədə Mehmed Fuad Köprülü, Zəki Velidi Toğan və Abdulkadir İnan “Manas” dastanını tədqiq etmişlər. Abdulkadir İnan bu dastanı nəsr şəklində salmış və çap etdirmişdir.

Manas sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirləri iki cür qruplaşdırmaq olar: 1) Manas “man” və “qas” sözlərinin birləşməsindən yaranıb. “Man” sözü “qoçaq, igid, yenilməz” mənasını ifadə edir və indi də çuvaş dilində işlənir. “Qas” (qus, quz) isə quz/oğuz tayfasının adı ilə bağlıdır. 2) Manas “man” və “as” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Man” sözü “qoçaq, igid, yenilməz” mənasını, “as” isə soy, qəbilə adını bildirir. Mənası “qoçaq, igid, yenilməz as” deməkdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “as” qədim tayfalardan biridir. Bu tayfa adı **Azərbaycan, Asiya** sözlərində də işlənir. “Manas” dastanının 65 variantı mövcuddur. Qəhrəmanlıq dastanı kimi onun süjet xətti, bədii tutumu, obrazlar sistemi olduqca zəngindir. Bu dastanın yığcam məzmununu, ardıcıl süjet xəttini nəzərə alaraq mərhələlər üzrə aşağıdakı kimi vermək olar.

I. Manasın doğulması və uşaqlıq çağı.

Gənc Manasın düşmənlərlə ilk savaşı.

Manasın xan seçilməsi

Manasın atası Çakıb və anası Çıyırdın övlad həsrəti ilə yaşayır. Onlar yuxu görürlər. Yuxuda nurani bir qoca Çıyırdaya alma verir. Çakıb isə yuxusunda görür ki, oğlu olubdur. Çıyırdın hamiləlik dövründə pələng ürəyi yeyir. Nəhayət, Manas dünyaya gəlir. Oğlunun olması münasibəti ilə Çakıb at, dəvə, qoyun kəsdirib şadyanalıq edir. Ahıl bir dərviş uşağa Manas adını qoyur. Manas uşaq yaşlarından tərbiyə almaq üçün çoban Oşbura verilir. O, uşaq yaşlarından qeyri-adi davranışı və gücü ilə diqqəti cəlb edir. Manas uşaqlıq çağında Xızır (Xıdır) görüşür. Xızır (Xıdır) bu görüş zamanı söz verir ki, gələcəkdə ona kömək edəcəkdir.

Yeniyyətə, gənc Manas onun atasının ilxısına basqın edən

kalmıqlarla ilk dəfə savaşı. Kalmıqların başçısı Kortuku məğlub edir. Çin hakimi Esen xanın tacir qiyafəsində olan adamları onun üstünə gəlir. Manas onlarla da vuruşur və qalib gəlir. Belə olduqda qohum tayfalar Manasın ətrafında birləşmək istəyirlər. Qırğızlarla birləşərək Esen xana qarşı birlik yaradırlar. Daha sonra Manas ova çıxarkən növbəti bir qəhrəmanlığını göstərir. Əjdahanı və atasına hücum edən 11 nəfər cəsusunu öldürür. O, Orkun çayı sahilində Esen xanın göndərdiyi elçini öldürərək qələbə qazanır. Bu igidliklərinə görə Qırğız qəbilə başçıları Manası 15 yaşında xan seçirlər.

II. Manas və Koşoyun düşmənlərlə birgə döyüşü

Burada Manasın Koşoyla birgə düşmənlərə qarşı mübarizə, döyüş, qəhrəmanlıq səhnələri verilir. Manas kalmıq Coloyun çay yüklü karvanına hücum edir. Koşoy Xoca Cahangiri oğlu Bileriki zindandan azad etmək məqsədilə Kırmus şah üzərinə hücum çəkir, onu öldürür. Bilerik zindandan qurtulur. Koşaya Manas kömək edir. Kırmus şahın yerinə Daqalaka xan seçilir. Sonra Koşoy digər düşmənlərə - Nayza xana, qadın cəngavər Kubangerə qalib gəlir. O, Kubangeri məğlub etdikdən sonra onunla evlənir. Manas sonra kalmıq xanı Dübürlə savaşı. Onu məğlub edir və məmləkətini ələ keçirir. Koşoy və Manas öz ordularını birləşdirirlər. Onlar Danqu adlı Kalmıq məmləkətinə hücum edirlər. Kalmıq cəngavərləri olan Dekeni və Kayıpdanqanı məğlub edir, Danqu şəhərini ələ keçirirlər. Kalmıq cəngavərlərini əsr alırlar.

Manas əsr alınmış Kayıpdanqanın cəngavər qızı Qarabörklə təkbətək vuruşur, ona qalib gəldikdən sonra onunla evlənir. Qırğızlarla Kalmıqlar arasında sülh bağlanır. Manas Qarabörkü də götürüb atasının yurduna - Altaya qaydır.

III. Dədə-baba torpaqlarını azad etmək məqsədilə Manasın Ala-Tooya yürüşü

Burada Manasın öz qoşunu ilə birlikdə düşmənlərə qarşı vuruşmasından bəhs olunur. Ağsaqqalların məsləhəti ilə Manas

dədə-baba torpaqlarını düşmənlərdən təmizləmək üçün qanlı döyüşlərə atılır. Bu döyüşlərdə o, qırğız torpaqlarını düşmənlərdən azad edir. Danqu, Aragenta şəhərlərini ələ keçirir. Aragenta şəhərinin hakimi qırx nəfər qızı Manasın ordusuna bəxşiş göndərir. Qırx igid qırx qızla evlənilir. Sonra Manas öz ordusu ilə Altaya qayıdır.

IV. Manas başda olmaqla qırğızların Altaydan Ala-Tooya köçməsi. Alooqe xan, Şooruk xan ilə döyüşdə qələbə

Qırğız ağsaqqalları düşmənlərdən təmizlənmiş ata-baba torpaqlarına köçmək üçün məsləhətləşirlər. Ayrı-ayrı qəbilələr, tayfalar müəyyən edilmiş ərazilərə köç edirlər. Qırğızların Ala-Tooya qayıdışı Kaşqar xanı Alakunun etirazına səbəb olur. Manas onu sülhə çağırır. O, buna məhəl qoymur. Manas Alakunun qoşunlarını darmadağın edir. Eyni zamanda qırğızların düşməni Alooqe xanı da məğlub edir. Sonra Manas qırğızları Altaydan çıxarmaq istəyən Şooruk xanla vuruşur. Ona da qalib gəlir. Şooruk xanın qızı Akılay Manasa ərə getmək arzusunda olur. Onlar evlənilər və Manas doğma yurduna qayıdır. Qırğızlar dedə-baba torpaqlarında başqa xalqlarla birlikdə əmin-amanlıqla yaşamağa başlayırlar.

V. Manasın silahdaşı Almambetin əhvalatı

Burada hadisələr Çin hakiminin oğlu Almambetin ətrafında baş verir. Bu adı ona Xızır verir. Almambet öz anasının deyil, bir müsəlman qadının südü ilə qidalanır. O, qılınc oynatmağı, ox atmağı, at çapmağı yaxşı bacarır. Ağıllı və ədalətli olması ilə də fərqlənir. Atasını Soorunduk onu öz qoşununda sərkərdə təyin edir. O, bir dəfə Alooqe xanın Manasın zülmündən qaçan adamları ilə rastlaşır. Manasla döyüşmək qərarına gəlir. Növbəti dəfə ovda Almambet qazax cəngavəri Kəkçö ilə qarşılaşır. Kəkçö məsləhət bilir ki, Almambet islamı qəbul etsin. Onun valideynləri buna etiraz edirlər. Atasını ömrü verir ki, onun oğlunu öldürsünlər. Almambet atasının adamları ilə döyüşərkən yarala-

nır. Aradan çıxaraq Kəkçönün yaşadığı aula gəlir. Bu zaman Manas yuxuda görür ki, ona dost olacaq bir insan yaxınlaşır. O, zamanı onlar qarşılaşır. Onların arasında dostluq əlaqələri yaranır. Manas Almambeti evləndirmək istəyir. Almambet isə əvvəlcə Manasın evlənməsini xahiş edir. Manasa layiq qız axtarırlar. Manasın atası Cakıb bəy tacik xanı Atemirin (Qara xanın) qızı Sanirabiyqonun (Kanıkeyin) elçiliyinə yollanır.

VI. Manasın Kanıkeylə evlənməsi

Burada Manasın Kanıkeylə evlənməsindən söhbət gedir. Manasın atası Cakıb bəy Kanıkeyi oğluna almaq üçün ona elçi gəlir. Kanıkeyin atası Atemir böyük məbləğdə başlıq istəyir. Qırğız qəbilə və tayfa başçıları bu başlıqı vermək üçün Manasa kömək edirlər. Toy olur və Manas Kanıkeylə, Almambet isə Aruuke ilə evlənilir. Manas isə öz qadını ilə doğma yurduna qayıdır.

VII. Manasın qohumu Közkamanın sui qəsdı.

Manasla əmisi oğlu Közkaman arasında ziddiyyət yaranır. Közkaman hakimiyyəti ələ keçirmək istəyir. O, bəhanə edir ki, Manas onları (Közkamanı və onun oğlunu) kalmık adəti ilə deyil, qırğız adətilə qarşılayıbdır. Ona görə də Közkaman Manası öldürüb hakimiyyəti ələ keçirmək istəyir. Və qırğız torpaqlarına sahib çıxmaq istəyir. Manasın digər əmisi Şıqayın oğlu Çapaq da Közkamanla birləşir. Və Manasa hücum çəkirlər. Bu hücumdan Manas qurtara bilir. Sonra Közkaman tələ hazırlayır. Manası öz yurtasına qonaq çağırır. Onu zəhərləmək istəyirlər. Manas və onun qırx igidi xilas olunurlar. Lakin Manas yaralanır. Bununla da düşmənin planları alt-üst olur.

VIII. Manasın böyük silahdaşlarından olan Kəkötöyə ehsan mərasimi

Kəkötöyün oğlu Bokmur öz atasının ehsan mərasimini təşkil edir. Manası və onun qırx igidini ehsan mərasiminə dəvət edir. Mərasimdə Kəkötöyün igidlikləri xatırlanır. Bu mərasimdə çinlilərlə qırğızlar yarışirlar. Çinlilər qırğızlara məğlub olurlar.

Məyus olan çinlilər Manasa sui-qəsd hazırlayırlar. Manas Bəycinə (Pekinə) yürüş edir.

IX. Manasın Bəycinə böyük yürüşü

Qırğız qəbilə və tayfalarından olan yeddi xan Manasa sui-qəsd hazırlamaq istəyir. Bəhanə bu olur ki, Manas Kökötöyün ehsan mərasimini tək başına idarə edib. Manas qırğız xanlarını bir yerə yığır. Və onları başa salır ki, düşməyə qarşı birgə vuruşsunlar. Xanlar buna razı olurlar. Manas Bəycin yürüşünə hazırlaşır. Manas çinlilərə qalib gəlir. Çinlilər Manasla sülh bağlayır. Qırğızlar vətənlərinə qələbə ilə qayıdırlar.

X. Qonur bəy üzərinə Manasın kiçik yürüşü.

Manasın ölümü

Altmış yaşlı Manas sonsuz olduğu üçün Məkkəyə gedib Allahdan övlad diləmək istəyir. Bu ərəfədə Kanıkeyin uşaq gözlədiyini Manasa xəbər verirlər. Manasın Kanıkeydən bir oğlu olur. Uşağın adını Semetey qoyurlar. Bir müddətdən sonra o, Məkkə ziyarətinə yollanır. Bu zaman çinlilər qırğızlarla döyüşməyə hazırlaşır. Qırğızlar başsız olduqları üçün Çin sərhədlərindən uzaqlara çəkirlər. Manas vətənə qayıtdıqdan sonra böyük bir ordu yaradır və düşmənlərə qarşı vuruşur. Qanlı döyüşlərdə Manas yaralanır. Ağır yaralanmış Manas vətənə qayıdır və doğma yurdunda dünyasını dəyişir. Manas Bayandı çölündə dəfn olunur. Onun məzarı üstündə gümbəz tikilir.

“Manas” dastanı, əsasən, IX-XI əsr hadisələrini əks etdirir. Bununla belə, “Manas” dastanı bir yox, bir neçə dövrün hadisələrini özündə cəm edir. Ona görə də bu dastanı bütövlükdə konkret bir zamana aid etmək doğru olmazdı. Dastan qırğızların çinlilərlə vuruşunu əks etdirməklə yanaşı, qırğız qəbilə və tayfalarının folklor incilərini də yaşadır. “Manas” dastanında yüzdən artıq qəbilə və tayfa adı çəkilir. Üç yüzdən artıq obraz cərəyan edən hadisələrdə iştirak edir. “Manas” qırğızların yaddaş məhsulu kimi nəsildən-nəsilə ötürülərək xalqın qəhrəmanlıq dastanı kimi yaşamışdır.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Bilqamış” gil üzərinə, “Orxon-Yenisey” daş üzərinə, “Dədə-Qorqud” dəri üzərinə həkk olunmuş qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Ancaq “Manas” isə yaddaşlara və hafizəyə köçürülmüş qəhrəmanlıq dastanıdır.

Qədim türk dövrü ilə **bulqar** və **xəzər** mərhələsi də bağlıdır. Bulqar (oğurlar) oğuzların qardaşı kimi miladdan öncə ondan ayrılmışlar. Beləliklə, oğuzların şərqə doğru yayılanları oğurlar adlanmışdır.

Atilla 453-cü ildə öldükdən sonra kiçik oğlu İrnək “On-Oğur” boyundan olan türklərlə Qara dəniz sahilinə gəlmiş, buradakı digər türk boyları ilə qarışmışlar. Bu qarışmadan əmələ gələnlər “Bulqar” adlanmışlar. Türkcədə “bulqamaq” qarışmaq mənasını bildirir.

Bulqar türklərinin bir hissəsi Dunay boyunca yerləşmiş, xristianlığı qəbul etdikləri üçün türklüklərini itirmişlər. Volqa (İtil) çayı ətrafında yerləşənlər türklüklərini qoruyub “tatar” adı ilə adlanmışlar. Deməli, Bulqarların ataları türklərin On-Oğur (On-Oğuz) boyudur.

Xəzərlər Sabar türklərinin bir qolu olub, “gəzər, sərbəst doluşar” deməkdir. Xəzər xaqanlığı 300 ilə yaxın ilk feodal dövləti kimi Şərqi Avropada tanınmışdır. Xəzərlər Rusiyanın, Macarıstanın qurucusu olan türk dövlətidir.

Xəzər xaqanlığı X əsrdən etibarən zəifləməyə başlamışdır. Ordu müxtəlif inancların yayıldığına görə zəiflədi. Kiyev rus dövlətinin vəliəhdi Svyatoslav hücum edib Xəzər xaqanlığını 965-ci ildə məğlub etdi. Bu zaman xəzərlərin bir qismi Krıma doğru getdi, bir qismi isə Qafqazda qaldılar. Bu gün onlar Qaraçay türkləri adlanır.

Qeyd: Xəzərlər Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Bulqarlara gəldikdə isə onlar tatarların, başqırdların, qaraçay-balkarların formalaşmasında güclü təsirləri olmuşdur.

Orta türk dövrü

Bu dövrdə türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunda təkmilləşmə, cilalanma, sabitləşmə özünü göstərdi. Qədim türk yazısı ərəb əlifbası ilə əvəz olundu. Ərəb və fars dillərinin rəsmi dövlət dili olması türk dilində əsərlərin yazılmasına maneçilik törətdi.

Bu dövrdə türk-islam dövləti kimi Qaraxanlı dövləti fəaliyyət göstərir. Bu dövlət 940-cı ildə yarandı. Qaraxanlılar dövləti 1212-ci ilə qədər - monqol istilasına qədər davam etdi. Bu dövrdə monqol istilasına qədər fəaliyyət göstərən bir dövlət də Səlcuq dövləti idi (XI-XIII əsrlər).

Orta türk dövrünü şərtləndirən dövlətlər sırasında Xarəzmşahlar (XIII), Qaraqoyunlular (1380-1469) və Ağqoyunlular (1350-1502) xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Orta türk dövründə oğuz-karluq-qıpçaq, qırğız-qıpçaq, xakas, yakut, tuva dil elementləri müəyyən rol oynayırdı.

M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk”, Yusif Balasaqunlunun “Qutatqu bilik”, Əbu Həyyan əl-Qarnatinin “Kitabül-əl idrak lisanül əl-ətrak”, Qütbün “Xosrov və Şirin”, “Dədə Qorqud” dastanları, “Dastani-Əhməd Hərəmi”, Şəyyad Həməzinin “Yusif və Züleyxa” və s. əsərləri orta türk dövrünün bir qisim yazılı abidələri kimi götürmək olar.

● Mahmud Kaşğarının vətəni, həyatı və qəbri haqqında.

M.Kaşğarının həyatı, xüsusilə də onun vətəni, öldüyü və dəfn edildiyi yer haqqındakı təfsilatlar barədə indiyə qədər vahid bir fikir yoxdur. Bu haqda

olan mülahizələrdə ciddi dəlil-sübutların olmaması geniş ictimaiyyəti qane etmir. Ayırı-ayrı fərziyyələr isə həqiqətdən çox-çox uzaqdır.

Bəzi tədqiqatçılar ilk növbədə Opaldakı məşhur “Həzrəti mollam” məzarını tədqiq etmişdir. Yaşlı nəslin nümayəndələri və ruhanilərlə, həmçinin Kaşğar və Opalın yerli ziyalıları ilə söhbətlərdən “Həzrəti mollam” məzarına bilavasitə və ya dolayısı ilə aid olan məlumatlar toplanmışdır. Bu materialların diqqətlə təhlili əsasında belə qərara gəlinmişdir ki, “Həzrəti mollam” M.Kaşğarının özünün qəbridir. Materiallar Kaşğar inzibati idarəsinə və Sintezyan Uyğur Muxtar rayonunun müvafiq idarəsinə təqdim edilmişdir. Bu idarələrin işçilərinin yaxından köməyi nəticəsində 1983-cü ilin yanvarında Kaşğar ictimaiyyəti ilə, xüsusi ilə ilk növbədə M.Kaşğari və adı çəkilən məzar haqqında nəsə bir məlumat verə biləcək adamlarla söhbət keçirilmişdir. Nəticədə bir sıra qiymətli məlumat və materiallar əldə olunmuşdur. Onlardan ən qiymətli Əmir Hasan qazi-axund tərəfindən təqdim olunmuş vakur sənədi idi. Burada “Həzrəti mollam” məzarının xidmətçilərinə verilən sənəddən söhbət açılır. Bu 150 il əvvəl yazılmışdır və birbaşa göstərilir ki, “Həzrəti mollam” Mahmud Kaşğarının qəbridir (məzarıdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, Kaşğarda və Opalda sorğu aparılan adamlardan çoxusu artıq o vaxta qədər müasir uyğur dilində çapdan çıxmış M.Kaşğarının “Türk dillərinin divanı”nın I cildini nə oxuya, nə də görə bilərdilər. Onların M.Kaşğari haqqında olan tədqiqatlardan da xəbərləri ola bilməzdi. Baxmayaraq ki, onların əksəriyyəti kifayət qədər savadlı olmaqla yanaşı, həm də köhnə əl yazmaları çox çətin olsa da, oxuya bilərdilər. Haqqında söhbət gedən adamlar məzarın əsl şeyxləri idilər. Ağızdan-ağıza keçərək artıq əfsanəyə çevrilmiş və zənginləşmiş tarixi faktları məhz onlar qoruyub saxlamışdılar.

1. Mahmud Kaşğarının vətəni

Mahmud Kaşğarının Kaşğarda doğulmasını onun təxəllüsü göstərir. Bu elmi həqiqətə heç bir şübhə ola bilməz. Eyni za-

manda maraqlıdır ki, “Divan”dakı toponimlərdən bir çoxunu müəllif öz vətəni adlandırır. Belə ki, əgər onların çoxu haqqında M.Kaşğari sadəcə olaraq “Kaşğar yaxınlığındakı şəhərin adı”, “Kaşğar kəndlərindən birinin adı” deməklə kifayətlənirsə, Azık və Opal haqqında isə belə izahat verir: “bizim yurdun adı”. Kasi sözünə isə “bizim yerin adı” deyir.

Tam təbiidir ki, tədqiqatçıları Kaşğar və Opala aparən bütün görünən və görünməyən tellər daha çox maraqlandırır, xüsusilə də Azık adlanan yer. Çünki tədqiqat materiallarına görə Mahmud Kaşğarının vətəni Opal hesab edilir.

Opal Kaşğar şəhərinin cənub-qərbində, 45 km. aralıda yerləşir (Pamirin şərq ətəyində) və Kaşğar - Staroqorod uyezdinə daxildir. Buranın təbiəti bərəkətli, havası təmiz, yerləri çox gözəldir. M.Kaşğarının dediyi “Kaşğar şahın olduğu yerdir”, “əl-verişli iqlimə görə Əfrasiyab xaqan burada dayanırdı” sözlərini Opala da aid etmək olar.

Opal yaxınlığındakı Xan bağı, Sultanbağı, Təkyəkah kimi yer adlarının indiyə qədər qalması bunu sübut edir. M.Kaşğarının Opal kimi öz vətəni adlandırdığı Azık kəndinə gəldikdə isə, bu kənd Opalın şimal-qərbində Azık tikən dərisi çayının mənbəyində yerləşir. (Onun başqa adı Sösar ağzıdır, “Həzrəti mollam” məzarından 300-400 m. aralı axır).

Bilavasitə Azıka bitişik Kasi kəndindən Kaçi ostan suvarma kanalı keçir. (Kaçi sözü Kasi sözünün fonetik növüdür: burada s-ç(ş) hərflərinin qanunauyğun növbələşməsi göz qabağındadır).

Azık adlı yerə gəldikdə isə 92 yaşlı Davud Zunnun atasına istinad edərək demişlər ki, buranı Qum bağ adlandırırdılar, vaxtı ilə **Sösar ağzı çayı** sahildən çıxmış və nəticədə buraya çoxlu qum gətirilmişdir. Buranın yaşlı sakinləri təsdiq etmişlər ki, hələ 50 il bundan əvvəl bu iki ad paralel işlənmişdir.

Çoxlarına **Azık tikən dərisi** çayının üçüncü adı da - **Ağ tikən** məlumdur. Bu ad eyni adlı bitkinin–ağ tikən (yaxud azık tikən) dərisinin adından əmələ gəlmişdir. Bu bitkinin xırda qırmızı meyvələrini ayılar çox xoşlayırlar. Beləliklə, **azık** sözü **ayı** deməkdir. XI əsrdə Qaraxanilər **eyik** sözünü **aziğ** kimi tələffüz

edirdilər. Coğrafi adlarda qədim tələffüzlərin saxlanması aydındır.

Opalda xeyli digər məzarlar da vardır: “Qaraxan Paşaim”, “Həzrəti Paşaim”, “Subtəkin” (Sabuk Təkinq), “Optəkin” (Alptəkin), “Qılınc Buğraxan” və başqaları.

Təzkirələrdə bu və ya digər bir adı çəkərkən ona **buzurgvar** “böyük”, “müqəddəs”, “şərəfli” kəlməsini də əlavə edirlər. Belə ki, Mahmud Kaşğarının babası Məhəmməd buzurgvarın və onun atası Hüseyin buzurgvarın, Mahmud Kaşğarının ana babası Xoca Sayfiddinin (təzkirələrin birində deyilir ki, ona fəxri buzurgvar adı nəvəsi Mahmud doğulandan sonra xan tərəfindən verilmişdir) məzarları da məlumdur. M.Kaşğarının anasının “Buyubi Rəbiyyə Xenikyan” məzarı, M.Kaşğarının tələbələri imam Əkbər və imam Əsgərin məzarlarının da məlum olduğunu demək olar.

Qeyd: buzurgvar “böyük”, “müqəddəs”, “şərəfli” mənasını bildirmişdir.

Nəhayət, M.Kaşğarının Bağdaddan qayıtdıqdan sonra səkkiz il dərs dediyi Mahmudiyyə mədrəsəsinin xarabaları da Opaldadır. Hər cümə axşamı (IV gün) alimin öz tələbələri ilə gəzdiyi və hər ilin Novruz ayında mədrəsəni bitirmələri münasibəti ilə keçirilən mərasimdə onlara alim adını verdiyi “Novruz bulağı”nın açarı indiyə kimi qalır.

2. “Həzrəti mollam” məzarı Mahmud Kaşğarının qəbridir.

“Həzrəti mollam” məzarı Opalın şimal-qərb kənarındakı eyni adlı dağın ətəyində yerləşir. Burada hələ də budda dövrünə aid xarabalıqların izlərinə rast gəlmək olur. Şahidlərin dediyinə görə, burada cəmi 6-7 ucuq - söküük budda məbədi olmuşdur. Sənədli mənbələrə görə, Tsinin idarəçiliyi dövründə mancur məmurları və qoşunları ildə bir dəfə bura gəlir və dua oxuyurdular. “Həzrəti mollam” dağında indinin özünə qədər qazıntılar

zamanı müxtəlif mədəni təbəqələrə aid olan qədim qəbirlərə rast gəlinir. Buradan tapılan qaraxani sikkələri Kaşğar-Staroqorod uyezdinin muzeyində saxlanılır.

“Həzrəti mollam” məzarı “Mərcaan bulaq” çeşməsindən yuxarıda yerləşir. Bunu “Çəşmi zülal” da adlandırırlar. Bu çeşmənin şimalında biri də vardır. Onun yanında “Həzrəti mollam” məzarının məscidi tikilmişdir. Qonşu “Mollam bağı” kəndində “Həzrəti” məzarının şeyxləri yaşayırlar. Hər il buraya Novruz bayramına, yaxud “Üzüm gəzintiləri”nə vilayətin hər yerindən adamlar axışıb gəlirlər. Bu qəbirdə yatanı savadlı adamlar “elmlərə yiyələnmiş mənəvi hami” adlandırmışlar. “Həzrəti mollam” məzarı haqqında aşağıdakıları söyləmək olar:

3. Məzar şeyxlərinin sorğusu

“Həzrəti mollam” məzarı şeyxlərinin dediklərinə görə, burada basdırılan şəxsin tam adı Həzrəti Mövlam Şəmsiddin Mahmudiyə ibn Hüseyndir. Şəmsiddin - dinin günəşi; Mahmudiyə (şeyxlər bu sözü səhvən ad kimi qəbul edirlər, mədrəsə və Mahmud adını qarışdırırlar) -ləyaqətinə görə ucaldılmış, Hüseyin - atasının adı. Şeyxlər təsdiq ediblər ki, Şəmsiddin məşhur alim olub və 8-9 dil bilirmiş (ərəb, fars, türk, roman və s.). O, İranda və İraqda oxumuş, müdərris - mədrəsədə müəllim olmuş, 97 yaşında ölmüşdür.

Qaraxanilər dövrünün adətinə görə, xan təbəqəsinə mənsub məzarlara qulluq etmək üçün **şeyx** (ruhani şəxs - məzara baxan), **carukaş** (süpürgəçi - xadimə), mutivəlli (məzar təsərrüfatını idarə edən) və digər qulluqçular təyin edilirdi. Onlar vəqf vəsaitləri hesabına saxlanılırdı.

Beləliklə, “Həzrəti mollam”ın bütün şeyxləri varislər idi. Və bu ənənə təxminən on-yüz illərlə qalmaqda davam edibdir. Onlar öz köklərinin 7-8 nəslini bilib və yaxşı yadda saxlayıblar, məzarın əsası qoyulanda xüsusi möhürləri olubdur. Şeyxlərdən bəziləri alim olmuşlar. Bəziləri, əsasən, ilahiyyatçı, şair olmaqla ədəbiyyatda nəzərəçarpan iz qoymuşlar. Məs.: Bavdun-kari məzarı haqqında qiymətli məlumat verən şeyxin babası şeyx

Turdi Hacı (1793-1923) Qaşqarda məşhur alim-ilahiyyatçı və şair olmuşdur. O, realist şairlər Əbdürrəhim Nəzəri, Turdi Katib (Qəribi), Novruz Katib (Ziyayi) ilə yaxından tanış olmuşdur. Onun “Sultan Sutuk Buqra xan” təzkirəsi indi də Kaşğar dairə mədəniyyət abidələri muzeyində saxlanılır.

4. “Həzrəti mollam” məzarı təzkirəsinin tədqiqi

Məzarda iki təzkirənin əlyazması olubdur. Onlardan biri Ya-qubbəyin dövründə Yəngisara aparılıb, digəri isə Opallı Məhəmməd Qonsada qalıb. Əldən-ələ keçən əlyazma, 1956-cı ildə itmişdir. Xoşbəxtlikdən hər iki təzkirə, xüsusilə də ikincisi əfsanə və rəvayət kimi ağızdan-ağıza keçmiş və onu çoxları əzbər bilir.

Təzkirədə deyilir ki, “Həzrəti mollam”da dəfn edilmiş adamın adı Mövlam Şəmsiddin Mahmud ibn Hüseyndir. O, Azıqda doğulmuşdur, xan nəslindəndir, onun atası Hüseyin fəaliyyətini əmiri-şab “gecə qaravulunun rəisi” kimi başlamış, sonralar amiri-sultan “ali hökmdar” vəzifəsinədək yüksəlmişdir.

M.Kaşğari özünün “Divan”ında qeyd edir ki, o, xanzadə nəslindəndir, yəni xan nəslindən və türk dövlətini Samanidlərdən xilas edənlər onun ata-babalarıdır.

Qaraxanilər tarixinin tədqiqatçısı O. Pritsakin fikrincə, 382-ci hicri (b.e. 992-ci ili) ilində Buxaranı Samanidlərdən xilas edən Abul Həsən Harunbini Süleyman (Qılınc Boqra xan) olmuşdur. Xotanı azad edən isə Əbül Həsən Xanın oğlu Yusif Qədirxan olmuşdur. Ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsir yazır ki, Yusif Qədirxanın ikinci oğlu Məhəmməd ibn Yusifin dövründə (448-449-cu illər, hicri b.e. 1056-1057) Barsxan əmiri onun böyük oğlu - Hüseyin bin Məhəmməd idi. Onu “Arslan elik” çağırırdılar və onun adı ilə pul kəsilirdi. Bu məlumatlar bizə gəlib çatmış 1048-1058-ci illər monstları ilə təsdiq edilir. Onların üzərinə “Şəmsəd Davla Arıslan elik” yazılmışdır. Beləliklə, Mahmud Kaşğarını Yusif Qədirxanın nəvəsi və Əbül Həsən Harunun nəticəsi hesab etmək olar.

İbn əl-Əsir həmçinin xəbər verir ki, Məhəmməd bin Yusif

Boqra xan öz böyük qardaşı Süleyman bin Yusif üzərində qələbə çaldıqdan sonra 11 ay ərzində Qaraxani dövlətinin qərb hissəsini idarə etmiş, sonra taxtı oğlu Hüseyin bin Məhəmmədə vermişdir. Bu tarixi vaxt təzkiyədə göstərilir. Orada deyilir ki, “onun (Mahmud Kaşğarının) atası Hüseyin əvvəlcə əmiri-şab, sonra isə əmiri-sultan olmuşdur”.

İbn-əl-Əsirin əsərlərinə istinad edən O.Pritsak 448-449-cu ildə (hiçri 1056-1057) Qaraxani ordasında Kaşğarda baş vermiş faciəli hadisəni göstərib: Boqra xan Məhəmməd bin Yusif taxtacı öz oğlu Hüseyinə verməyi qərara aldığı zaman, varis kimi öz oğlu İbrahimi görmək istəyən arvadı onu zəhərləyib. O, Hüseyini zəhərləmiş, Məhəmməd Boqran xanın qardaşı Arslan xan bin Yusifi isə boğdurmuşdur. Beləliklə, İbrahim bin Məhəmməd taxta çıxmışdır.

Təzkiyədə Məhəmməd bin Yusif Boqra xanın adı çəkilmir. Onun adı “Şahi Ehram” epiteti ilə əvəz edilmişdir. Bəlkə, müəllif faciəni yada salmaq istəmədiyindən belə etmişdir.

Görünür ki, Mahmud Kaşğari özü də olanlar haqqında susmağı lazım bilmişdir. Təzkiyədən və M.Kaşğarının özünün məlumatlarından məlumdur ki, gənc Mahmud öz vətənini tərk etməyə məcbur olmuş və əlçatmaz “Muk yolu”na getmişdir. O, vətəninə ahıl vaxtı qayıtmışdır.

Təzkiyədə M.Kaşğari Şəmsiddin fəxri adı ilə adlandırılır. Mahmudun atası Hüseyinin Barsxan hakimi kimi Şamsidavil Arslan elik titulu daşdığına nəzərə alsaq, onun oğlunun o dövrdə qəbul edilmiş qaydalara görə atasının fəxri adını varis kimi qəbul etməsi heç də təəccüblü deyildir.

Bütün bu deyilənlərə əsaslanaraq demək olar ki, “Həzrəti mollam” məzarında Hüseyin Mahmudun oğlu xanzadə Həzrəti Mövla Şəmsiddin dəfn edilmişdir.

5. Vəqf sənədlərinin öyrənilməsi haqqında

“Məsnəvi Şərif” adlı kitabı Kaşğarın məşhur yazıçısı-maarifçisi Qutluğ Şovqı oğlu Əmir Həsən qaziyə vermişdir. Bu kitabda “Vəqfnamə” mətninin tərcüməsi verilmişdir: “Hicri

1252-ci ilin (öküz ili) böyük rəcəb ayının 14-cü günü şəriətin dayağı olan Kaşğar əyalət məhkəmə idarəsinin qazisinin iştirakı ilə mən Molla Sadıq Ələm, Şahulla axundun oğlu, 114 yaşlı, bədəncə sağlam, canı qıvraq, elmə məhəbbət hiss edərək, yarıdıcı əhval-ruhiyyə ilə elm və maarifi öz məzmununda əks etdirən altı dəftəri bir-birinə tikərək, onların səhifələrini öz qiymətinə görə qızıla bərabər tutulan və zəhmətlə yaradılan əsərlə “Məsnəvi Şərif”lə bəzədim. Bu kitabı mən mahir qələm sahibi, hörmətli cənab, dinin günəşi, Opalda, Kaşğar yaxınlığında dağ ətəyində, saf bulaq başında dəfn edilmiş Hüseyinin oğlu, Mahmud Kaşğarının məzarına əbədi hədiyyə edirəm və qurban verirəm.

Mən inanıram ki, ədəbiyyatçılar və elm xadimləri hələ dəfələrlə elmi və maarifi öz məzmunu ilə zənginləşdirən, böyük ədəbiyyatçının xatirəsinə bağışlanmış dinin günəşi, mahir qələm sahibi Hüseyinin oğlu Mahmud Kaşğariyə həsr edilmiş müqəddəs kitabın diqqətlə oxunmasını təşkil edəcəklər: Müsəlmanların varislərini – millətimizin sadə xalq kütləsini elmə cəlb etmək, onların müsbət keyfiyyət sahibi olmaları üçün.

Mən bu kitabı vəsiyyət edərək özümün böyük şagirdim Molla Əvəzin oğlu Molla Aita verirəm ki, o, gələcəkdə onun sahibi olsun. Bunu təsdiq etmək üçün mən, Molla Sadıq Elem aşağıda öz möhürümü vururam.

Mənim yuxarıda deyilən bəyanatımın doğruluğunu müdərirlər, alimlər, Əliəzər-axundum, baş katib Əbdürrəhim Nizari, katib Novruz, katib Turdi, Turdi şeyx-axundum, molla Qozilak Opalı Zandin kurulbəyi və başqaları təsdiq edirlər.

Möhür.

İmzalar: məşhur xadim, əsrin alimi Molla Sadıq Şah-Ela oğlu”

(Möhür 1208-ci ildə hazırlanmışdır).

Deməli, “Vəqfnamə”nin sonunda möhür vurulmuş və imzalar qoyulmuşdur.

6. “Vəqfnamə”də xatırlanan adlar haqqında.

Molla Sadıq Elam şah-Ela oğlu. Qaşğar şəhərində, Dövlətbağ kənd mədrəsəsində oxumuş və Qaşğar xan mədrəsəsində dərs demişdir. Qaşğar məhkəmə kollegiyası qazisi, öz dövrünün məşhur alimidir.

Əlnəzər Axundum. Lyukqunlu, Qaşğarın görkəmli ilahiyatçı-alimlərindən biri, İskəndərvan mədrəsəsinin müdərrisi olmuşdur.

Əbdürrəhim Nizari. Opalıdır, uyğur klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, Qaşğar hakimi Zöhürəddinin mirzəsi.

Noruz katib. Qaşğar hakimi Zöhürəddinin mirzəsi.

Turdi katib. Uyğur klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Ədəbi təxəllüsü Qərribi olubdur.

Turdi şeyx-axund. “Həzrəti mollam” məzarının şeyxi, “Sultan Satuk Boqra xan” təzkirəsinin müəllifi, Bavidun-Karinin babası.

Mola Qozulak. Sultan Satuk Boqra xan məzarının şeyxi.

Zandin qurulbəyi. Opalda qurulbəy (sərhəd bəyi).

7. Vəqf sənədinin tədqiqi

Mahmud Kaşğarının vətəni və məzarı həmişə alimləri maraqlandırmışdır. Belə ki, məsələn, Ablemit Rozi 1981-ci ildə özünün çox geniş “Mahmud Kaşğari və onun türk dillərinin divanı” məqaləsini çap etdirmiş və orada şair Nizarinin aşağıdakı rübaisini göstərmişdir.

*Yənə həzrəti şeyx həbibəi ətəm
Ki kayrağıda kilmiş vucudi ədəm
Opalda yatıptur həzrəti mövləviy
Ki mollam atan hər zəyifü kəvi.*

Tərcüməsi:

*Yenə bizim dostumuz, bizim hörmətli şeyx,
Öz nağılı ilə mənim ürəyimi dağlayır.
“Bizim ölməz mövləvi Opalda yatır
“Mollam” çağırır onu hamı—həm güclü, həm də zəif.*

Tədqiqatçının dəlili aydındır (danılmazdır): “Mövləvi” sözü “Həzrəti” məzarı haqqında rəvayətlər danışanların dilində “mollam”a çevrilmişdir ki, bu da “alim” deməkdir. Lakin məqalədə “Həzrəti mollam” adlanan məzarın ya Mahmud Kaşğarının özünə, ya da onun atası Hüseyinə məxsus olduğu güman edilir.

Ablemit Rozinin məqaləsinə cavab olaraq tanınmış maarif işçisi, Opalda yaşayan Qasım Rəhim özünün “Azık məhəlləsi haqqında” məqaləsini çap etdirmişdir. O, düzgün olaraq göstərmişdir ki, M.Kaşğari Artuş yaxınlığındakı Azıkda deyil, Opaldakı Azıkda doğulmuşdur. Bir sözlə, M.Kaşğari Opalda doğulub və orada da dəfn ediləndir.

1983-cü ilin mayında xüsusi elmi təşkilatların köməyi ilə vəqf sənədinin yazıldığı kağız və mürəkkəb ekspertizadan keçirilmişdir. Nəticədə müəyyən olunmuşdur ki, hər iki kağızın rəngi və keyfiyyəti müxtəlifdir. Yəni “Məsnəvi şerif”in və bağışlama sənədinin kağızları sarıdır, lakin “Məsnəvi şerifə” yapılandırılmış zolağın kağızı çəhrayıdır. Kağızın yaşı yüz ildən çoxdur. “Məsnəvi”nin və bağışlama sənədinin mətni qamış qələmlə yazılıb, mürəkkəb qədimdir. Yazılma tarixi təxminən 1836-cı il müəyyən olunmuşdur.

Bağışlama sənədi göstərir ki, xalq M.Kaşğarını unutmur və ehtiramla yad edir. Onun xatirəsi nəsil-dən-nəslə keçir. Naməlum şairin aşağıdakı misralarla başlanan mərsiyəsi də bunu göstərir:

*Əlvida, ey Şeyx mövlanayi Şəmsiddin pirim,
Əlvida, ey Məhmud ismin həmd ürqəttin bizim.*

Bundan başqa, “Həzrəti mollam” məzarı müntəzəm olaraq təmir edilirdi. Məsələn, məzarın 1245 və 1315-ci illər hicri tarixində təmiri göstərir ki, xalq alimin xatirəsinə hörmətlə yanaşır.

Qeyd etdiyimiz kimi, əgər alimin “mavla, mövla” titulu xalqın dilində “mollam”a çevrilibsə, şeyxlərin yaddaşında M.Kaşğarın

ğarının adı “Mahmudiyə ibn Həsəniyə”, yaxud “Mahmudiyə ibn Hüseyin” kimi qalıbsa, vəqf sənədində onun tam adı və titulu göstərilir: “Həzrəti Mövlam Şəmsiddin Hüseyin Sahibi kələm Mahmud bin Kaşğari”. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır: vəqf sənədində Hüseyin adı qarşısında ibn sözü buraxılıb. Görünür ki, Mahmudun atasının adı Hüseyin vaxt ötdükcə “gözəl”, “qəşəng” kimi başa düşülmüşdür. Vəqfnamənin başqa yerlərində də düzgün olmayan yazılara rast gəlinir. Məs.: Opal Oypal kimi yazılıb. Görünür ki, bu söz “ovalıq”, “ovalıq yer” sözləri ilə əlaqələndirilmişdir.

8. Mahmud Kaşğarının həyatı ilə bağlı bəzi məsələlər.

Mahmud Kaşğari xan nəslindən olmasına baxmayaraq nə sərkərdə, nə də hökmdar oldu. Məhz alim oldu. Bu, çox mühüm bir məsələdir və onun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı məsələlərdə buna diqqət verməmək olmaz. Çünki bu alimin yaşadığı sosial mühitlə, onun özünün və əcdadlarının ailə həyatı ilə bağlıdır.

Qaraxanilərin hökmdarlığı dövrünə gəldikdə isə, bu dövr elmin və maarifin çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Elm və maarifə Mahmud Kaşğarının babası Məhəmməd bin Yusif və onun qardaşı oğlu Həsən bin Süleyman yardım ediblər. Təzkiyədə Şahi Ehramın axtarıları, Hüseyinin oğlunun təlimi, onun xalq təhsili haqqındakı fərmanları təsvir edilir. Göründüyü kimi, gənc Mahmudun elmə meyil etməsi üçün həmin dövrdə çox əlverişli şərait olmuşdur.

Məlumdur ki, Mahmud Kaşğarının ana babası çox savadlı bir adam olmuşdur. O, yeganə qızı Buyubi Rəbiyyəni kiçik yaşlarından savadlandırmış, bununla yanaşı, ona əxlaq dərslərini öyrətməyi də yaddan çıxartmamışdır. Belə ailədə doğulmuş Mahmudu saray həyatına hazırlayırdılar. Lakin böyüdükdən sonra o, bu yolu yox, elmi seçir. Tədqiqata hərislik M.Kaşğarını vətəni və yad ölkələri gəzməyə vadar edir və o, on ildən çox bir müddətdə “Divan”ı yaratmaq üçün material toplaya bilir. Onun topladığı xalq mahnılarında, atalar sözlərində və zərb məsələlərdə

özünü göstərən mənəvi keyfiyyətlər, şübhəsiz ki, ailə tərbiyəsinin və birinci növbədə onun anası Buyubi Rəbiyyənin təsiri idi.

M.Kaşğari ilk təhsilini Kaşğarın məşhur mədrəsələrinin yerləşdiyi Opalda almışdır. “Hüseyin Feyzulla xocam” məzarının şeyxlərinin həyatına dair olan materiallardan məlum olur ki, adı ilə məşhur olan Hüseyinin atası Miri molla Şamda doğulmuşdur, anası Buyubi Səlimə isə Kaşğar-Külbağlıdır. Səid Əli Arslan xanın dövründə Hüseyin Feyzulla Xocam Dövlətbağdakı Mədrəsəyi Məmididə müdarris olub. O, Yusif Qədir Xandan çox yaşamışdır. Çox güman ki, M.Kaşğarının “Divan”ında adı çəkilən Şeyx-imam Zahid Hüseyin ibn Xələf Kaşğarlı məhz Hüseyin Feyzulla Xocamdır. M.Kaşğari onu “ustad” – müəllim adlandırır. M.Şakir Ülkü Təşir özünün “Kaşğarlı Mahmud” kitabında qeyd edir ki, alman şərqsünası Marci Xartmani öz məqaləsində yazır ki, “Divan”da adı çəkilən Xələb oğlu Hüseyin adlı alim haqqında Tağlisman Samaninin “Kitab ul-apaf”ında məlumat var.

Camal Kari özünün “Surra” (XII əsrin sonu) kitabında məlumat verir ki, onun əsəri 1202-ci ildə “Sühah Yəhvəri” tibb ensiklopediyasından çıxarılmışdır və Kaşğardakı “Mədrəsəyi Sağiyə”də saxlanmışdır.

Bütün bunlar sübut edir ki, M.Kaşğarının dövründə Kaşğarda mədrəsə olmuşdur. Burada məşhur müdarrislər müxtəlif elmlərdən dərs demişlər.

Kitabxanalarda kifayət qədər qiymətli əlyazmaları var imiş. Yəni Kaşğarda möhkəm bilik almaq və müxtəlif elmlərlə tanış olmaq üçün bütün şərait olmuşdur.

9. Nəticələr:

1. M.Kaşğari 1028//1029-1037//1038-ci illərdə Kaşğar yaxınlığındakı Azık adlı yerdə doğulmuşdur.
2. M.Kaşğari Qaraxanilər nəslindəndir. O, Qədir xanın oğlu Məhəmmədin nəvəsi və Hüseyinin oğludur. Mahmudun anası Buyubi Rəbiyyə öz dövrünün məşhur alimi Xoca Sayfiddin Buzurgvarın qızıdır.

3. M.Kaşğari ilk təhsilini Opalda almışdır. O, Kaşğarda Yusif ibn Xəlifə Kaşğarının yanında oxumuşdur.
4. Alimin Kaşğardan kənardakı həyatının 1058-1059-cu illərdən başladığı ehtimal olunur. O zaman onun 29 yaşı olduğu güman edilir. M.Kaşğari 10 ildən çox bir müddətdə türk qəbilələrini gəzərək öz "Divan"ı üçün material toplamışdır.
5. M.Kaşğarının Bağdadda olması müddəti məlum deyil. Lakin bir şey məlumdur ki, bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, o, orada ömrünün sonuna kimi qalmamışdır. Rəvayətlərə və təzkirəyə görə, o, vətənə 89 yaşında qayıtmış və bundan sonra Opalda 8 il müdərri olmuşdur. Burada 97 yaşında ölmüşdür. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, M.Kaşğari 1126-cı ildə ölmüşdür.
6. Opaldakı "Həzrəti mollam" məzarı doğrudan da M.Kaşğarının məzarıdır. Bütün bunları Opalda mədəni abidələrin saxlanması və müdafiəsi cəmiyyətinin apardığı arxeoloji qazıntıların gəldiyi nəticələr də sübut edir.

Divani lüğət-it-türk

Orta türk dövrünün diqqəti cəlb edən alimlərindən biri Mahmud Kaşğari olmuşdur. O, ilk türkoloq-filoloqdur. Mahmud ibn əl-Hüseyn ibn Məhəmməd əl-Kaşğarının (Kaşğarlı) həyatı və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat dövrümüzə gəlib çatmamışdır. M.Kaşğarının həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatı onun əsərinə və yuxarıda qeyd olunan mənbələrə istinad etməklə əldə etmək olur. Türkologiyanın bahadırı Mahmud Kaşğarının 1028//1029-1037//1038-ci illər arasında anadan olduğu güman edilir. O, Kaşğar şəhərinin adını özünə təxəllüs götürmüşdür. İlk təhsilini Orta Asiyanın şəhərində alsa da, elmə böyük həvəsi olduğuna görə Bağdad şəhərinə getmişdir. Ərəb, fars dillərini dərinlən öyrənmişdir.

Mahmud Kaşğarının elm aləminə iki əsəri məlumdur. "Divani lüğət-it-türk" və "Kitabi-cavahirül nəhv fil lüğət-it-türk".

Katib Çələbinin "Kəşfüz-zünun" adlı əsərində Mahmud Kaşğarının və əsərinin adına rast gəlinir. Mahmud Kaşğarının Kaşğar təxəllüsünü qəbul etməsi səbəbi bir tərəfdən Kaşğarın çox-çox uzaqlarda tanınması, digər tərəfdən M.Kaşğarının bu şəhərlə bağlılığı idi.

Əsər ərəb və fars dillərinin zorla qəbul edildiyi vaxt meydana çıxmışdır. Müəllifin özü demişkən "Türk dili ərəb dili ilə at başı yürütdürür". Onun həyat və fəaliyyəti Qaraxanlılar dövrü ilə bağlı olmuşdur. Qaraxanlılar dövlətinin dövlət dili "Xaqaniyyə türkcəsi" olmuşdur.

M.Kaşğarının hansı türk qəbiləsindən olması mübahisəlidir. "Divan" ilk dəfə elm aləminə Türkiyədə məlum olduğu üçün türklər onu özlərinə qəbul edirlər. Lüğətin uyğur dilində yazıldığını da iddia edənlər var. Məsələn, V.V.Radlov lüğətin uyğur dilində yazıldığını iddia etmişdir. Türkoloqlardan S.Y.Malov da bu fikirdə olmuşdur.

Halbuki "Divan"da islam dinini qəbul etməmiş türklərin dilinə aid sözlər şərh edilmir. Daha doğrusu, islam dinini qəbul etməyən türklərin bir qisminin dillərinə aid bəzi sözlər verilmişdir. Bu barədə lüğətdə yazılır: "Yazdığım dağlar, çöllər, dərələr, sular, göllər islam dinini qəbul etmiş türklərin ellərində olanlardır. Çünki dillərdə dolaşan bunlardır. Bunları tanınmış olduqları üçün yazdım, tanınmamış olanların bir çoxlarını buraxdım (bəhs etmədim - B.X.). Müsəlman olmayan Türk ellərindən bir qismini də yazdım, gerisini yazmadım. Çünki, onları yazmağın bir faydası yoxdur. Türk dillərinə sonradan girmiş olan kəlmələri yazmadım, kişi və qadın adları da yazılmadı. Bunlardan ancaq doğru anlaşılması üçün çox istifadə olunan, hər kəs tərəfindən tanınan adlar yazıldı". (M.Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. I cild, Ankara, 1992, s. 27-28).

Beləliklə, görünür ki, "Divan"da uyğur dilinə aid kəlmələr az olmuşdur.

Divan yazılarkən uyğurlar (XI) islam dinini qəbul etməmişdilər. Ona görə də uyğurlar "Divan"da "tat" adlandırılır. Burada tat "yad" mənasındadır.

M.Kaşğari uyğurların dilini türk dili hesab etsə də, bəzən onları türk tayfalarının içərisində vermir. Bəzən isə “düşmən”, “yağrı” və “uyğur” sözlərini bir-birinin sinonimi olaraq işlədir. M.Kaşğariyə görə, bəzən **tat** sözü uyğur və düşmən mənasında da işlənir. Bunu “Keldi menqe tat” (Mənə bir tat gəldi), “Başsız börk bolmas, tatsız türk bolmas” (Başsız börk olmaz, düşmənsiz türk olmaz), “Tat başqa bir deyişlə uyğur deməkdir” nümunələrindən anlamaq olur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Kaşğarinin uyğurlara bu cür münasibəti onların o zaman müsəlman olmamalarından irəli gəlmişdir.

“Divan”da uyğurlara qarşı bir yabançılıq da hiss olunur. Əsərdə uyğurlara qarşı bir vuruş detalı da verilmişdir. Diqqət edək:

*Gəmi içərisində oturaraq İlas uyunu keçdik;
Uyğurlara qarşı durmaqla Mınclaq elini fəth etdik.*

Tədqiqatçılardan bəziləri Kaşğar sözünə görə Kaşğarini uyğur adlandırırlar. Lakin “Divan” yazılarkən bu ərazidə uyğurlar yaşamamışdır.

“Divan”ın uyğur dilində olması iddiası bir də türk əlifbasının uzun müddət uyğur əlifbası adlandırılması ilə bağlıdır. M.Kaşğari isə bu əlifbanı qədim uyğur əlifbası yox, türk əlifbası adlandırmışdır. Q.Musabayev M.Kaşğarini **usun** qəbiləsinə mənsub qazaxların nümayəndəsi hesab edir. Bu, bəzi türkoloqlara görə, daha ağlabatandır.

“Divan” Xaqaniyyə dilində (o dövrün ədəbi dili olmuşdur) yazılmışdır. Güman ki, Kaşğari bu ədəbi dilin əsasını təşkil edən dialektin nümayəndəsi imiş. Sonralar dəfələrlə ayrılma, birləşmə nəticəsində dialekt və şivələrin bir qismi müasir dillərin əsasında durmuş, bəziləri isə bu və ya digər dilin içərisində əriyib getmişdir. Bəzi tədqiqatçılar M.Kaşğarinin türk dilinin tuhsi və yağma qollarına mənsub olduğu fikrini də irəli sürmüşlər. İndi Kaşğarinin hansı qəbiləyə, şivəyə mənsub olmasını müəyyənləşdirmək çətindir. Bunun türkologiya üçün elə bir ciddi faydası və əhəmiyyəti də yoxdur. Ona görə ki, M.Kaşğarinin xidməti

türk boylarının və soylarının hər biri üçün əvəzsizdir.

M.Kaşğari “Divan”ı Xaqaniyyə dilində yazsa da, təqribən 26 türk ləhcəsindən sözlər, nümunələr və dil faktları vermişdir. Məsələn, *Arqu, Barsqan, Bulqar* (İdil Bulqar türkcəsi), *Cumul, Hotan, Itlik, Karluq, Kay, Kencek, Köce, Suvar, Tatar, Tuhsi, Tübüt (Tibet), Uc, Uğrak, Yabaku, Yemek, Yasmul* və s.

“Divan” Abbasilər xəlifəsi Əbül Qasım Abdullah bin Məhəmməd əl-Müqtədiyə ithaf olunmuşdur.

M.Kaşğari “Divan” barədə Əbül Qasım Abdullah bin Məhəmməd əl-Müqtədiyə belə demişdir: “Tanrı yer üzündəki gücü türklərə vermişdir. Bunların dilini öyrənməkdə fayda vardır. Bu kitabı ərəblərə türkcə öyrətmək üçün yazdım, buyurun”. M.Kaşğarinin bu dediklərini adi qəbul etmək olmaz. Ona görə ki, ərəb dilinin bütün islam dünyasında mədəni bir dil olduğu vaxtda belə bir fikri söyləmək (məhz Abbasilər xəlifəsinə) heç nə ilə ölçülə bilməyən böyük qəhrəmanlıqdır. M.Kaşğari Abbasilər xəlifəsinə (Əbul Qasım Abdullah bin Məhəmməd əl-Müqtədiyə) türkləri güclü, qüvvətli, düşməni diz çökdürən keyfiyyətlərə malik bir xalq kimi tanıtmışdır. O, daha sonra türkləri Abbasilər xəlifəsinə belə təsvir etmişdir: “Bununla birlikdə (türklərin güclü, qüvvətli, düşməni diz çökdürən keyfiyyətlərə malik olması nəzərdə tutulur - B.X.), türklərdə gözəllik, sevimlilik, dadlılıq, ədəb, böyükləri ağırlamaq, sözünü yerinə yetirmək, sadəlik, öyünməmək, igidlik, mərdlik kimi öyünməyə dəyər saysız yaxşılıqlar görülməkdədir”.

“Divan”dakı məlumatdan aydın olur ki, əsər hazırlanarkən M.Kaşğari artıq qocalmışdır. M.Kaşğari yazırdı ki, bu lüğət mənim ömrümü tükətdi, bundan sonra məndən yeni bir əsər gözləməyin.

M.Kaşğarinin “Divan”ı uzun müddət - 850 ilə yaxın müddətdə elm aləminə məlum olmamışdır. “Divan”ın elm aləminə aşkarlanması belə olmuşdur:

Bir gün İstanbulun məşhur kitabfuruşu Bürhan bəy satılmaq üçün ona verilmiş əlyazmanı türk yazıçısı Əli Əmiri əfəndiyə göstərir. O, əlyazmanın M.Kaşğarinin “Divan”ı olmasını müəy-

yənləşdirir və tələsik əlyazmanı 30 lirəyə alır. Əlyazmanı Bürhan bəyə Türkiyənin keçmiş maliyyə naziri Nazif paşanın həyat yoldaşı təqdim etmişdir.

Qeyd: Əli Əmiri əfəndinin kimliyi də maraqlıdır. O, 1857-ci ildə Diyarbəkirdə anadan olmuşdur. İlk təhsilini məktəbdə aldıqdan sonra müxtəlif mədrəsələrdə oxumuşdur. Əli Əmiri əfəndi müxtəlif yerlərdə mülkiyyə müfəttişliyi yaratdıqdan sonra gününün böyük hissəsini Gədikpaşadakı evində yazmaq və oxumaqla keçirmişdir. 1924-cü ildə vəfat etmişdir.

Əli Əmiri əfəndi tez-tez Bürhan bəyin dükanına gedər və ondan hər dəfə yeni bir kitab alıb evinə qayıdardı. Günlərin bir günü Bürhan bəyin əlinə yeni bir kitab düşür. Bu kitabı Bürhan bəyə verən şəxs ona demişdi ki, kitabı 30 lirəyə satsın. Kitab Türkiyənin keçmiş maliyyə naziri Nazif paşanın yaxınlarından olan yaşlı bir qadının (onun həyat yoldaşının) evində olmuşdur. Nazif paşa bu kitabın qiymətli olduğunu bilmişdir. Ona görə də kitabı həmin qadına verərkən demişdir ki, sənə verdim bu kitabı yaxşı saxla. Ehtiyac içində olduğun zaman onu aşağı qiymətə yox, 30 lirəyə sat.

Beləliklə, həmişə Bürhan bəydən yeni bir kitab alan Əli Əmiri əfəndi bu kitabı da almaq fikrində olmuşdur. Lakin onun yanında 15 lirəsi olduğu üçün ədəbiyyat müəllimi Faiq bəydən borc pul (lirə) almış və “Divani lüğət-it-türk” əsərinə sahib olmuşdur.

Əli Əmiri əfəndi bu lüğəti Kilisli Rüşfətdən başqa heç kəsə göstərməmişdir. Buna baxmayaraq, lüğət barədə söz-söhbətlər yayılmağa başlamışdır. Ziya Göyalpın, Tələt paşanın və Ədliyyə naziri İbrahim əfəndinin təkidlərindən sonra lüğətin çap olunmasına Əli Əmiri əfəndi razılıq vermişdir. Ancaq Əli Əmiri əfəndi şərt qoymuşdur ki, lüğətin çapı Kilisli Rüşfət tərəfindən həyata keçirilsin. Beləliklə, bu şərtə əməl olunur. Lüğət 300 ədəd olmaqla 3 cildə çap olunur. Bunun əvəzində Tələt paşa Əli Əmiri əfəndiyə 300 lirə göndərir və xahiş edir ki, bunu qə-

bul etsin. Əli Əmiri əfəndi öz təşəkkürünü bildirərək ona deyir ki, mən bu pulu qəbul edə bilmərəm. Bu pulu yardıma ehtiyacı olan ailələrə sədəqə kimi paylasanız mən çox məmnun olaram. O deyir ki, bu sədəqəni ehtiyacı olan ailələrə paylayın və sədəqənin adı “Divani lüğət-it-türk” sədəqəsi olsun.

Əli Əmiri əfəndinin on beş minə qədər kitabı olmuşdur. Fransızlar bu kitabı almaq üçün 30 min ingilis lirəsi təklif etmişlər. Onun adına Parisdə böyük bir kitabxana yaratmaqla yanaşı, yaxşı bir həyat tərzi də vəd etmişlər. Ancaq bu təklifin müqabilində Əli Əmiri əfəndi belə demişdir: “Mən bu kitabları dövlətin verdiyi maaşla topladım. Öldüyüm zaman millətimizə qalması üçün. Bir daha belə bir təkliflə gəlsəniz sizi qovaram”.

Mahmud Kaşğarının kim olduğunu əsərə yazılmış ön sözdən daha yaxşı müəyyən etmək olur: “Mən Hüseyn oğlu Mahmud deyirəm: Tanrının səadət günəşini türk bürclərində doğulmuş olduğunu və onların ucsuz-bucaqsız mülkləri üzərində günəşin heç batmadığını gördüm. Onlara “türk” adını tanrının özü verdi. Tanrı dünya millətlərinin idarə edilməsini onlara tapşırırdı və zamanımızın hökmdarlarını da onlardan seçdi. Onları üstün yaratdı. İnsanların xoşbəxtliyinin səbəbini onlarda gördü və əsərləndə hər zaman onlara yardımçı oldu.

Türklərin oxlarından qorunmaq istəyənlər onlara düşmən deyil, dost olsun. Onlara dost olmağın ən yaxşı yolu onların dilində danışmaqdır. Türklər onların dilinə sığınanları özlərindən sayırlar. Bunun üçündür ki, türk olmayanlar da türk dilinə sığınmış və qorunmuşdular...

Buxaralı məşhur bir imamdan və nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitdim. Bunlar sübut gətirərək dedilər ki, uca Yalavacımız (Həzrəti Peyğəmbərimiz) “Türk dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti çox uzun sürəcəkdir” buyurmuş. Bu hədis doğru isə türk dilini öyrənmək hər müsəlman üçün vacibdir. Əgər belə hədis yox isə, bilin ki: ağıl da türkcə öyrənməyi əmr edir, həm də hər kəs üçün...

Tanrıya şükürlər olsun ki, türkəm! Türkcəni ən yaxşı danışan, ən yaxşı anlayan, ən doğru anlayan türklərdənəm. Ağıl ba-

xımından incə, soy baxımından ən köklü olanlardanam. Eyni zamanda ən yaxşı ox-kaman işlədən bir döyüşçüyəm.

Mən türklərin bütün şəhərlərini, obalarını, çöllərini başdan-başa dolaşdım. Bütün türk boylarının dillərini, danışqlarını, qafiyələrini öyrəndim və faydalandım. Hər boyun dilini ən yaxşı şəkildə və yerində işlətdim.

Ərəblərə türkcə öyrətmək üçün yazdığım bu kitaba “Divani lüğət-it-türk”, “Türk dilləri sözlüyü” adını verdim. Türk dili ilə ərəb dilinin eyni dərəcədə yayılması naminə...

Mən bu kitabı hikmət, atalar sözü, şeir, nəsr kimi incilərlə süsləyərək heca hərflərinin sırasına görə düzdüm. Araşdırıcı onu yerində tapsın, sırasında arasın deyərək hər kəlməni yerli-yerində qoydum. Mənalərini meydana çıxardım, çətinliklərini yumşaltdım. İllərcə bir çox çətinliklərə sinə gərdim. Bu lüğət kitabını əvvəldən axıra səkkiz bölmədə topladım...”

Qeyd: M.Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” əsərində iki hədis vermişdir. Bunlardan birini o, buxaralı və nişapurlu imamlardan (iki imamdan) eşitdiyini bildirmişdir. Həmin birinci hədis belədir: “Türk dilini öyrənin, çünki onların hakimiyyəti çox uzun sürəcəkdir”.

İkinci hədisi isə M.Kaşğari bir şeyxdən eşitmişdir. Bu ikinci hədisdə isə deyilir ki, uca Tanrı belə buyurmuşdur: “Mənim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim... Bir ulusa qızısam (əsbəşsəm, hirslənsəm - B.X.) türkləri bu ulus üzərinə göndərəm”. Bu ikinci hədisdən belə aydın olur ki, Tanrı türklərə “mənim ordum” (yəni öz ordusu) demişdir. Eyni zamanda Tanrı öz ordusunun adını Türk adlandırmışdır.

M.Kaşğari Türk adının mənasını belə açıqlamışdır: “Türk gənclik çağının ortası, gün ortası, güc”. Doğrudan da türk sözü Qaraxanlılar dövründən əvvəl də (uyğur türkləri dövründə də) bu mənalara yaxın mənalarda işlənmişdir: erklig, türklüg, uluğ ilig-güclü, qüvvətli ulu xaqan; türk yigit kız-gənclik çağının ortasında olan qız.

“Divani lüğət-it-türk” əsərini ilk dəfə 1915-1917-ci illərdə (üç cildə) Kilisli Rüşət Türkiyədə nəşr etdirmişdir. Lüğəti şərqşünas Karl Brokelman 1928-ci ildə alman dilinə, Besim Atalay türk dilinə (1939-1941-ci illər), Saleh Mütəllibov özbək dilinə (1960-1963-cü illər) tərcümə edib nəşr etdirmişdir. Lüğət çin və başqa dillərdə də çap olunmuşdur.

Qeyd: Besim Atalayın 1939-1941-ci illərdə çap etdirdiyi bu lüğət ikinci dəfə 1986-cı ildə, üçüncü dəfə 1992-ci ildə çap olunmuşdur.

M.Kaşğari türk xalqlarının yaşadığı yerləri gəzərək (Türküstan, Sibir, Volqa) şəhərlərdən, kəndlərdən, oymaqlardan çoxlu söz, şeir, folklor nümunələri toplamışdır. O, sözlərin ayrı-ayrı türk xalqlarında hansı mənada işləndiyini dəqiqləşdirdikdən sonra lüğəti yazmışdır.

Lüğət 1073-1075-ci illərdə ərəb dilində (26 türk ləhcəsindən nümunə verməklə Xaqaniyyə ləhcəsinin materialları əsasında) yazılmışdır. Müəllif əsəri yazıb bitirdikdən sonra üzünü dörd dəfə köçürmüş və təkmilləşmiş bir şəkə salmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Kaşğari “Mən bərabəri olmayan bir əsər yaratmışam” fikrini deməklə lüğətin dəyərlı və əvəzsiz olduğunu göstərmək istəmişdir. M.Kaşğarinin “lüğəti” türk dillərini və onların tarixini öyrənmək üçün ən qiymətli mənbədir. Ona görə də lüğət çox vaxt “türkoloji ensiklopediya” adlandırılır. “Divani lüğət-it-türk” əsərində 9.000-ə yaxın söz toplanmışdır (bəzi yerlərdə 8500 söz olduğu qeyd olunur).

Qeyd: M.Kaşğari Xaqaniyyə ləhcəsinin materiallarına ona görə üstünlük vermişdir ki, bu ləhcə Qaraxanlılar dövlətinin ədəbi dili olmuşdur. Belə hesab olunur ki, Xaqaniyyə ləhcəsinin kökü, mənşəyi uyğur türkcəsidir. Qaraxanlı dövlətini isə uyğurlar, karluqlar və türklər qurmuşdur.

Lüğətin quruluşu. Müəllif əsəri 8 fəslə bölmüşdür. Hər bir sözlə bağlı türkdilli xalqların folkloru, poeziyası, atalar sözü, zərbi-məsəli, hikmətli ifadələri, şeirləri, tapmacaları verilir.

Lüğətin metodu. Mahmud Kaşğari topladığı materialın təhlilində ilk dəfə olaraq müqayisəli metoddan istifadə etmişdir. Ona görə də V.V.Radlov onu bu sahənin (müqayisəli metodun) pioneri hesab etmişdir.

Lüğətin məzmununda aşağıdakı məsələlər diqqəti cəlb edir:

a) Türk dillərinin miqdarı və onların təsnifi məsələsi.

M.Kaşğari türkdilli xalqların İdil (Volqa) çayı hövzəsindən Çinə qədər olan ərazidə məskun olduqlarını qeyd edir. O, həm də qeyd edir ki, əsil türklər 20 qəbilədən ibarətdir.

b) Türk boyları. Mahmud Kaşğari əsas boyları belə sadalayır:

1. Peçeneqlər: Bizans-Rum ölkəsinə ən yaxın olan türk boyu.
2. Qırçaq, Oğuz, Yəmək, Başqırt, Basmil, Qayı, Yabaku, Tatar, Qırğız boyları. Kaşğari bunlardan Qırğız türk boyunun Çin sərhəddinə yaxın olduğunu göstərir.
3. Çiyil, Tuhsi, Yağma, İğrak, Çaruk, Cumul, Uyğur, Tanqut, Xıtay boyları. Bunların Rum ölkəsinin yanından şərqlə doğru uzandığını söyləyir.
4. Tabqaçlar “Maçində yaşayan türk boyudur” deyir.

Bir sözlə, M.Kaşğari türk tayfalarının miqdarı və onların yayıldığı ərazilər barədə öz lüğətində yazır: “Türklər əslində iyirmi boydur. Bunların hamısı - Səlləllahu - Əleyhi Yalavac Nuh oğlu Yafəs, Yafəs oğlu Türkədək çatır. Bunlar - Səlləllahu - Əleyhi Yalavac İbrahim oğlu İshaq, İshaq oğlu İysu, İysu oğlu Rumu xatırladır. Bunlardan hər bir boyun bir çox oymaqları vardır ki, onların sayını ancaq Ulu Tanrı bilir. Mən bunlardan kök və ana boyları saydım, oymaqlardan bəhs etmədim. Yalnız hər kəsin bilməsi üçün gərəkli olanı, Oğuz qollarını və onların hey-

vanlarına vurulan nişanlarını yazdım. Bundan başqa, hər boyun məskunlaşdığı yeri də bildirdim. Bizans - Rum ölkəsinə ən yaxın olan boy Peçeneqdir. Sonra Qırçaq, Oğuz-Uğuz, Yəmək, Başqırt, Basmil, Kayı, Yabaku, Tatar, Qırğız gəlir. Qırğızlar Çin ölkəsinə yaxındılar. Bu boyların hamısı Rum ölkəsi yanından şərqlə doğru bu cür uzanıb gedir: Çiyil, Tuhsi, Yağma, İğrak, Çaruk, Cumul, Uyğur, Tanqut, Xıtay-Kıtay. Kıtay ölkəsi Çindir. Bundan sonra Tabqaç gəlir, onların yaşadığı yer Maçindir. Bu boylar cənub ilə şimal arasında məskunlaşırlar. Bunların hər birini bu dairədə (xəritədə - B.X.) bir-bir göstərdim”. (M.Kaşğari. Divani lüğət-it-türk. I cild, Ankara, 1992, s. 28).

c) Türk şivələri.

1. Türk şivələrinin ən asanı oğuz türklərinin şivəsidir.
2. Ən sağlam və ən doğru türkcə Tuhsi və Yağma boylarının danışdığı türkcədir.
3. Türk şivələrinin ən incəsi, zərif və ədəbi olanı Xaqaniyyə türkcəsidir. Bu dil bütün türklərin ümumi dilidir.
4. Ən doğru və aydın dil farslarla qarışmayan və yad ölkələrə gedib gəlməyən türklərin dilidir.
5. İki dil bilən kimsələrin dili pözulmuş dildir. İki dil bilənlər Soğdak, Keçək, Argu boylarıdır.
6. Gəzəri olaraq yabançılarla qarışanlar Xotan və Tibet (Tübbüt) xalqı ilə Tanqutların bir qismidir. Bunlar Türk elinə sonradan gəlmişlər. Tibet və Xotanın ayrı dilləri, yazıları vardır. Bunların ikisi də türkcə gözəl danışa bilmir.
7. Çin və Maçin xalqının ayrıca dilləri vardır.
8. Uyğurların özlərinə məxsus türkcə bir dilləri olduğu kimi, öz aralarında danışan zaman ayrı bir dildə də (şivədə) danışirlar. Bunlar 24 hərfdən ibarət olan Türk yazısından istifadə edirlər. Kitablarını, məktublarını bu yazıyla yazırlar. Bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da vardır. Sənədlərini bu yazıyla yazırlar. Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqası oxuya bilməz.

9. Cumul boyunun ayrı bil dili (şivəsi) vardır, onlar türkcəni də yaxşı bilirlər. Qayı, yabaku, tatar, basmil boyları da belədir. Hər boyun ayrı bir dili vardır. Onlar bununla bərabər türkcədə də yaxşı danışırlar.
10. Qırğız, qırçaq, oğuz, tuhsi, yağma, cigil, iğrak, çaruk boylarının özlərinə məxsus bir türk dilləri vardır. Yəməklərlə başqırtların dilləri də bunlara yaxındır.

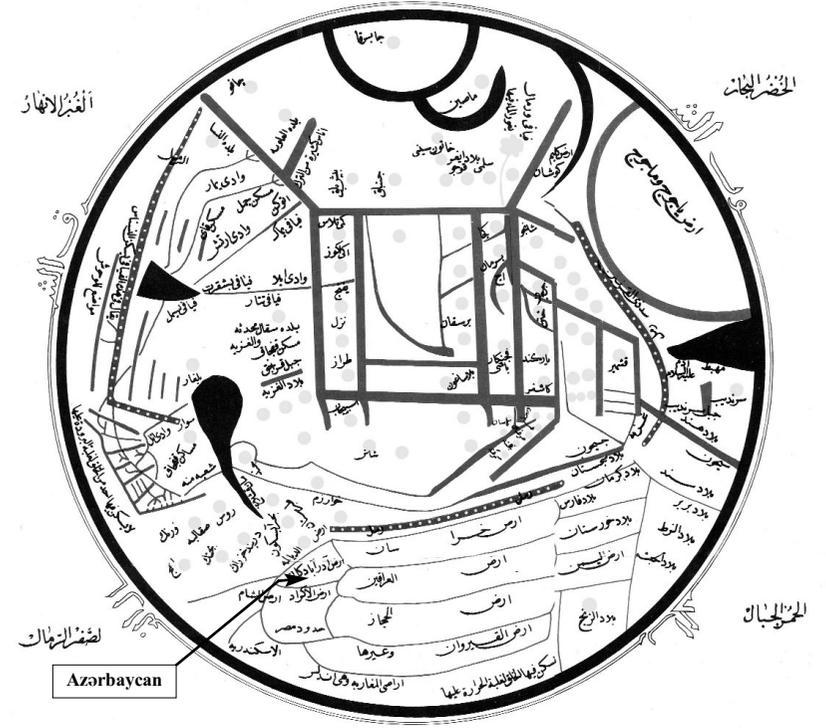
ç) İlk türk xəritəsi. M.Kaşğari lüğətə bir xəritə də əlavə etmişdir. Bu, ilk türk xəritəsidir. Xəritədə türklərin yaşadıkları yerləri və qonşuları göstərilir. Xəritədə mərkəz Balasaqun şəhəridir.

M.Kaşğari xəritəsinə “dairə” adı vermişdir. Bu, ən qədim və mükəmməl Asiya xəritəsi kimi qəbul edilmişdir. Xəritədə türklərin yaşadığı bölgələrə və qonşu ölkələrə dair çox mükəmməl coğrafi bilgiler verilmişdir. M.Kaşğari avropalılardan 600 il qabaq yerin kürə şəklində yuvarlaq olduğunu öz xəritəsi ilə cızmışdır. O, Asiya qitəsindəki dağları, dənizləri, çayları və gölləri bəsit geometrik şəkillərlə göstərmişdir.

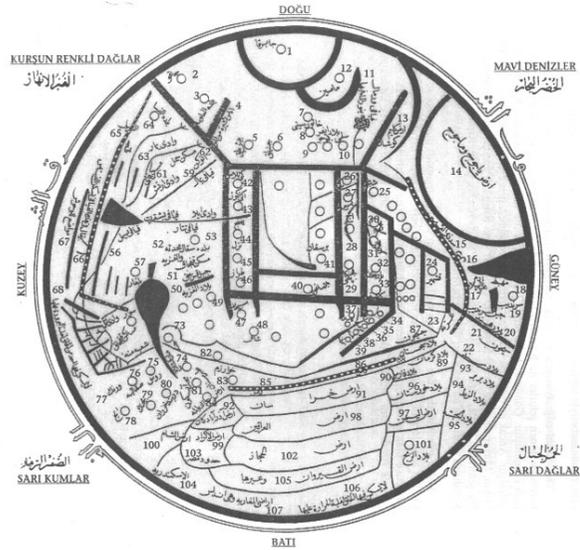
Xəritənin diametri 17,75 sm.-dir. M. Kaşğari xəritədə verdiyi coğrafi şəkil və varlıqlar haqqında açıqlama vermişdir: ot rəngi olan yaşıl dənizi, göy (mavi) rəng axar suları, narıncı rəng dağları, sarı rəng isə qumluq yeri bildirmişdir.

M. Kaşğari quzey, ekvator və Turfan haqqında belə demişdir. Quzey haqqında: “Burada soyuğun şiddətindən kimsə oturmur”. Ekvator üçün: “Burada isti ilə əlaqədar olaraq kimsə yaşamayır”. Turfan barəsində: “Burada qumlarla örtülü böyük çöllər vardır. Bu qum dənizinin altında isə su bulunmaqdadır”.

Xəritədə türklərin yaşadığı ərazilər və onların qonşuluğunda olduğu yerlər də daxil olmaqla 107 bölgə, ərazi göstərilmişdir. Bundan başqa, xəritənin (dairənin) kənarında doğu-batı, güney-quzey ərazilər və qurşun rəngli dağlar, mavi dənizlər, sarı qumlar, sarı dağlar da cızılmışdır.

Mahmud Kaşğarinin XI əsrdə tərtib etdiyi xəritə

Divanü Lügat-it-Türk

KAŞGARLI MAHMUT'UN HARITASINDAKİ BİLGİLER: *

1. Çaburka : Japonya	39. Semerkand	78. İmence
2. Caflu : Cava	40. Balasagun	79. Peçenek
3. Belde el.Ulube : Ulu belde	41. Barskan	80. Derbend.i Hazeran : Hazar Derbendi
4. Unasun Kesiretin min et.türk : Türklerin çok bulunduğu bölge	42. Kün.i talas	81. Baht.i Ab.sukun
5. Bişbalık : Başbalık	43. İki Ögüz	82. Taberistan
6. Cānbalık	44. Yafenc	83. Huvarezm
7. Hatun .sini	45. Nezil	84. Alz.i Deyalime
8. Bilad.i Uygur	46. Traz	85. Remil : Çöl
9. Koço	47. İsbicab	86. Remil : Çöl
10. Selmi	48. Şaş	87. Ceyhan
11. Taşlık ve kumluk arazi : Buralarda su bulunmaz	49. Bilad.el.Güziye : Ögüz Türkleri bölgesi	88. Bilad.i Sicistan
12. Masin -Maçin	50. Cebel.i Karacuk : Karacuk dağı	89. Bilad.i Kirman
13. Arzi.i iklim.i Kuşan	51. Mesken.i Kıpçak	90. Bilad.i Paris
14. Arz.i Ye'cüc ve Mec'üc : Ye'cüc ile Mec'üc ülkesi	52. Belde.i Sakal.i mihdese vel guzziyye : Macar ve Ögüz Türkleri Bölgesi	91. Arz.i Horasan
15. Sed'ü Zihkarneyn	53. Feyafi Tatar : Tatar düzlüğü	92. Arz.i Azerbaidegan
16. Remil : Kumluk çöl	54. Vadi.i İla veya Vadi.i İli	93. Bilad.i Berber
17. Mehbat.i Adem Aleyhisselam : Adem Aleyhisselam'ın dünyaya indiği yer	55. Feyafi Başkurt : Başkurt düzlüğü	94. Bilad.i Ez.Zat : Çat beldesi
18. Serendip	56. Feyafi Basml	95. Bilad.i Habesce
19. Cebel.i Serendip : Serendip dağı	57. Bulgar	96. Bilad.i Hüsiştān
20. Bilad.i Hind	58. Feyafi Yimek	97. Arz el. Yenen
21. Seyhan	59. Ötüken	98. Arz el. İrakeyn
22. Bilad.i Sind	60. Vadi.i İrtiş	99. Arz el. Ekrad
23. Gazne	61. Mesken.i Kay	100. Arz el. Şam
24. Keşmir	62. Mesken.i Çomul	101. Bilad. ez.zenc : Zenciler bölgesi
25. Şancu	63. Vadi.i Yamar	102. Arz el. Hısca
26. Kaça	64. Belde.i Nisa	103. Hudud.i Misur
27. Barman	65. Remil : Çöl, kumluk	104. El İskenderiye
28. Uç	66. Deniz ki bu bölgede maymunlar yaşar.	105. Arz el. Kirvan ve diğerleri
29. Konç kar Başı	67. Vahşi hayvanlar bölgesi	106. Hararetin şiddetinden ötürü burada insan yaşamaz.
30. Çurçan	68. Burada iklimin soğukluğundan dolayı kimse yaşamaz.	107. Mağrib toprakları ve Endülüüs
31. Höten	69. Savar	
32. Yarkend	70. Mesakeni Kıpçak	
33. Kaşgar	71. Vadi.i İli	
34. Özcend	72. Şu'be.i mine	
35. Sovnak	73. Cend	
36. Fergana	74. Man kışlak	
37. Kaşan	75. Rus	
38. Hocend	76. Sakalibe : Slav	
	77. Vrenk : Frenk	

DAİRENİN DIŞINDA KALANLAR

1. Cenüp
2. Sark
3. Şimal
4. Garp
5. El Hümr'el Cibiltu: Kızı dağlar
6. El Hadr'el Biharu : Mavi denizler
7. El Gubr.el Enharu : Kurşun renkli nehirler
8. Es.Sufur.el Rimal : Sarı kumlar

* M.Kaşgarinin tertib etdiyi xəritəyə (dairəyə) bu izahatı prof.dr.Mustafa Kafalı vermişdir. (Bax: Prof.dr.Mustafa Kafalı. «Divanü lügat-it-türk»ün tarixi coğrafiya bakımından kaynak olarak değerlendirilmesi. -Dil dergisi, Ankara, 1995, sayı 33, s.92-95)

d) Türk dillərinin fonetikasına dair məlumat.

M.Kaşgari ilk dəfə olaraq türk dillərində ahəng qanununun olmasını müəyyən etmişdir. Türk dillərində olan **nq** tipli səslərə toxunmuş, bu səsləri başqa millətlərin tələffüz edə bilmədiyini göstərmişdir.

M.Kaşgari belə hesab etmişdir ki, türk ləhcələri arasındakı fərqlər bəzi hərf (fonem) dəyişmələrindən əmələ gəlmişdir. Məsələn:

1.Xaqaniyyə ləhcəsində “y” ilə başlayan sözlər oğuz, qırçaq ləhcələrində “y”-nin düşməsi nəticəsində “i” ilə başlayır. Məs.: yılan-ilan, yıl-il və s.

2.Oğuz, qırçaq ləhcələrində “m” samiti “b” samitini əvəz etmişdir. Məs.: **bən-mən, binmək-minmək** və s.

3.Oğuzlarda sözün başında “t” samiti “d”-yə keçir. Məs.: təv-dəvə.

4. Oğuz ləhcəsində **b-v** əvəzlənməsi: **barmaq-varmaq** və s.

Divanda 272 atalar sözü, bəzən 400-dən çox atalar sözü olduğu da göstərilir. Bundan başqa, 300 şeir nümunələri toplanmışdır.

Divanda ad və fellər bir-birindən fərqlənmişdir. Lüğətin leksikası da maraqlıdır. Məs.: **aba, it, ət, ata, ocaq, içmək, ara, örtmək, örtük, ürkütmək, yetmək, yamaq, yanaq** və s. sözlər (təqribən 8500-9000 söz) və onların izahı verilmişdir.

e) M.Kaşgarinin “Divan”ında türklərin əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı məlumat.

M.Kaşgarinin “Divan”ında türklərin əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı xeyli məlumat vardır. Onların bəzilərinə diqqət yetirək: **Tarla**: XI yüzillikdə **tarıqlağ** şəklində işlənmişdir. M.Kaşgariyə görə, **tarıqlağ tarığın** əkilədiyi yer deməkdir. Oğuzlarda **tarıq** sözü (darı) işlənmişdir. “Divan”da qeyd olunur ki, **tarığın** əkilədiyi yerə **əkin** demişlər. XI yüzillikdə **əkin əkilən yerə** belə də deyilmişdir: **tarıq tarıqu yer**. Cütçüyə isə **tarıqçı** deyilmişdir.

Gübrələmə: “Divan”da qeyd olunur ki, XI yüzillikdə

türklər tarlanı əkməkdən qabaq onu gübrələyərmişlər. Onlar torpağı gücləndirən və bərəkətli edən gübrəyə **kığ**, gübrələmə işinə isə **kıqlamaq** demişlər.

Tarlanın şumlanması və əkin əkilməsi: Tarlanın şumlanmasında istifadə olunan alətə **saban**, şumlamaya isə **sabanlamaq** deyilmişdir. Sabanın ucundakı torpağı şumlayan dəmirin adı **tış** və **bukursı** olmuşdur. Sabana heyvanlar **boyunduruq** vasitəsi ilə qoşulmuşdur. Boyunduruğu saban oxuna bağlamaq üçün yaxşı hazırlamış qayışdan istifadə olunmuşdur ki, bunun adı **yışığ** olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Divan”da yazıldığına görə, türklər bütün sahələrdə olduğu kimi, əkin əkməkdə də bir-birlərinə həmişə köməklik göstərmişlər.

Cütçünün tarlaya atdığı toxuma **ısruğ** deyilmişdir. Əkilmək üçün toxumluq olaraq ayrılan buğdaya **uruğluğ buğday**, əkilmiş olan dəriyə isə **ekindi tarığ** deyilmişdir. Şumlanmış torpağa toxum səpildikdən sonra onların torpağın içərisində yaxşı qalması və üzərinin örtülməsi məqsədi ilə öküzlər tərəfindən bir tapan çəkilmişdir. Buna isə **cikne/ciğne**, tarlanı cikneləmək işinə isə **cikne ciknemək** deyilmişdir. M.Kaşğarının verdiyi məlumatlara görə, ən yaxşı əkin əkmə vaxtı baharın ilk başlanğıcıdır.

Sulama və baxma: Suyun tarlaya axıdılması üçün açılan kanallara **ark//arık** deyilmişdir. Sulama işini hər bir kəs növbə ilə aparmışdır. Buna **sap** deyilmişdir.

Əkinin yetişməsi və biçilməsi: Əkin yetişdirildikdən sonra **orak** adlı alətlə biçilir.

Xırman: Xırmanda əkinin sapının dənələrindən ayrılmasına **tarığ tökmək** (əkin döymək) deyilir. Döymə işi bitdikdən sonra xırmanın sovrulması işinə keçilmişdir. Sovurma işinə **tarığ sovrmaq** bəzən isə **tarığ əsmək** də deyilmişdir. Buğdanın təmizlənməsi **tarığ arıtmaq**, ondan çıxan saman isə cıgil türklərində **saman**, oğuzlarda isə **küvük** adlanmışdır.

Dəyirmanda buğdanın üyüdülməsi: Dəyirman daşını döndərən çarxı hərəkət etdirmək məqsədilə çarxa suyun axıdıldığı yerə **dəyirman koğuşu** deyilmişdir. Unun ələnməsi ilə əldə edilən **kəpək** heyvan yemi kimi istifadə olunmuşdur. Darının

kəpəyinə isə **kavık** deyilmişdir.

M.Kaşğari lüğətində meyvəçilik və bağçılıqla bağlı olan bilgilər də vermişdir. Məsələn, M.Kaşğariyə görə, XI yüzillikdə türklərin yetişdirdikləri meyvələr bunlar olmuşdur: alma, armud, tut (üjmə kimi işlənmişdir), heyva, ceviz (yagak kimi işlənmişdir), iydə, şaftalı, qaysı, ərik, fısdıq, fındıq, nar, xurma.

M.Kaşğariyə görə, XI yüzillikdə türklər üzümün müxtəlif növlərindən istifadə etmişlər. Üzümün qızarmasına, yaxşı yetişməsinə **olgunlaşma** demişlər. Çox güman ki, türklər XI yüzillikdə üzümdən sirkə, şərab və başqa şirələr düzəltmiş, eyni zamanda onu qurutmuş və qurusundan da istifadə etmişlər.

Yusif Balasaqunlu və onun “Qutadqu bilik” əsəri

Yusif Balasaqunlu “Qutadqu bilik” əsərinin adı barədə, daha doğrusu, bu adın nə üçün seçildiyini belə izah etmişdir.

*Kitaba “Qutadqu bilik” adını verdim,
Oxuyanı qutlu etsin, əlindən tutsun.
Sözümü söylədim, kitabı yazdım,
O uzanıb iki dünyanı tutan əldir.
Kişi iki dünyanı qutla tutsa,
Qutlu olar, bu sözüm bütünlüklə çindir.*

Qut türkcə “səadət, xoşbəxtlik, uğurlu tale” deməkdir. “Qutadqu bilik” xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm, bilik deməkdir (qut “xoşbəxt”, -ad “etmək” mənali adlardan fel düzəldən şəkilçi, **-qu** feldən ad düzəldən şəkilçidir; bil(mək) felin kökü, **-ik** feldən ad düzəldən şəkilçidir).

Bu möhtəşəm abidənin müəllifi türk-islam ədəbiyyatının ilk böyük sənətkarı Yusif Xas Hacibdir (1017-1077).

Balasaqun şəhəri Türkünstanın qədim şəhərlərindən biri kimi Kubalıq (Gözəl şəhər), Qara-Ordu, Quz-Ordu, Uluş, Balıq adları ilə adlanmış və Mahmud Kaşğarının “Divan”ında verilən xəritədə tam mərkəzdə göstərilmişdir. Kaşğar (Ordu-kənd) pay-

taxt olsa da, Balasaqun şəhəri qaraxanlıların çox böyük şəxsiyyətindən biri olan Harun tərəfindən ikinci böyük iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrilmişdir. Qaraxanlılar səlcuqların sələfi rolunu ləyaqətlə oynamışdır.

Yusif Balasaqunlunun doğum ili mübahisəlidir. Gah 1010, gah 1015, gah 1019, gah 1025 göstərilə də, 1017-ci il təvəllüd tarixi kimi daha çox qeyd olunur. Vəfat tarixinin isə 1077 olması daha geniş yayılmışdır.

Yusif Balasaqunlu “Qutadqu bilik” əsərini vətəni Balasaqunda yazmağa başlamış, güman olunur ki, 18 ay ərzində orada da bitirmişdir.

*Həyatımda bu sözləri söylədiyim vaxt
Tarix dörd yüz altmış iki idi,
Bu sözləri tam on səkkiz ayda söylədim,
Sözləri toplayıb yığdım, ayırıb seçdim.*

Əsərin yazılma tarixi 1069-1070-ci ildir. Şübhəsiz ki, müəllif yenidən əsərə qayıtmış, xüsusilə, əvvəlki 70 səhifəlik nəzm hissəsi sonradan əlavə edilmişdir. Çünki burada əsərin Türküstandakı şöhrətindən, bir türk “Şahnamə”si kimi uğur qazanmasından söhbət gedir. Müəllif əsəri ilk dəfə Tabğac Qara Buğra xanın hüzurunda oxumuş və ona təqdim etmişdir. Bunun üçün də hökmdar müəllifə hökmdardan və vəzirdən sonra üçüncü titul olan Xas Hacib adını vermiş və o, bu adla da məşhur olmuşdur.

Buğra xan Yusif Balasaqunluya Xas Hacib vəzifəsini verərək onu saraya xidmətə qəbul etmişdir. Xan öz fərmanında ona “Yusif Ulu Xas Hacib” demişdir. Burada “ulu” sözü Yusif Balasaqunlunun bütün haciblərə başçı təyin olduğunu bildirir. Hacib orta əsrlərdə sarayda mühüm bir vəzifə olmuşdur. Bu rütbə barəsində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl **Hacib** sözü ərəb sözüdür və “hökmdarların baş vəziri”, “örtük, pərdə” mənalarını bildirir. Hacib sözünə xas sifətinin qoşulması (xas burada “xalis,

əsil” mənalarına uyğun gəlir) onu deməyə əsas verir ki, Yusif Balasaqunlu xaqanın özünə yaxın saydığı saray adamlarından olmuşdur.

Hacibin orta əsr saraylarında gördüyü iş və vəzifələr olmuşdur. O, qanunların icra olunmasına nəzarət etmiş, səfirləri qəbul etmiş, dövlət tədbirlərinin təşkil olunmasına diqqət yetirmiş, yoxsulların, kasıbların, kimsəsizlərin, imkansızların şikayətinə baxmış və bu barədə hökmdara məlumat çatdırmışdır. Yusif Balasaqunlu hacib olmamışdan əvvəl hacibin vəzifəsini “Qutadqu bilik” əsərində belə xarakterizə etmişdir:

*Hacibliyə öncə bu on keyfiyyət gərəkdir:
İti göz, həssas qulaq, geniş qəlb gərək,
Üz, qıyafə, boy, dil, ağıl, idrak, bilik,
Əməli-İşi bunlara tamamilə tən gərək.*

Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun şəxsiyyəti və ədəbi-ictimai mövqeyi də maraqlı kənar qala bilməz.

Haciblik “Qutadqu bilik” əsərində bir növ hökmdarın ideoloji istiqamətlər üzrə müşaviri kimi “xidmətlərin ən incəsi” tək qiymətləndirilir. “Hacib olmaq və irəli keçib insanlara yol göstərmək” üçün əsaslı şərtlər qoyulur. Bu şərəfli vəzifə üçün ağıl, zəka, tədbir, bilikdən savayı boy-buxun, səliqə-səhman, nurani sifət də tələb olunur. Saray həyatının beyni kimi fəaliyyət göstərmiş olan hacib üçün gərəklilə şərtlərə həsr olunmuş 90 beyt bunu sübut edir.

Əsərdə tək bir yerdə Yusif Balasaqunlu özünə müraciət edir:

*Ay Yusif, kerek sözni sözlə koni,
Kereksiz sözüq kizlə kılqa kora.*

Tərcüməsi:

*Ey Yusif, gərəklilə və doğru söz söylə,
Gərəksiz sözü gizlə, onun zərəri toxunur.*

“Qutadqu biliy”in əlyazma nüsxələri haqqında bir neçə söz. “Qutadqu bilik” Çində, Maçində, Hindistanda məşhur olmuşdur. Əsərin üç nüsxəsi məlumdur: Vyana nüsxəsi, Qahirə nüsxəsi, Fərqanə nüsxəsi. Vyana nüsxəsi ilk dəfə elm aləminə məlum olsa da, naqis əlyazmadır. Bu əlyazma uyğur əlifbası ilə qələmə alınmış. 1349-cu ildə öncə Toqata, sonra İstanbula gətirilmişdir. Fransız şərqşünası J.Amadiya 1823-cü ildə əsər haqqında ilk məlumatı vermişdir. Vyana nüsxəsini ilk dəfə macar alimi Vamberi və alman alimi V.Radlov tərcümə edib nəşr etdirmişlər. Vyana (Avstriya) nüsxəsinə Herat (Əfqanıstan) nüsxəsi də deyilir. Bu hissənin həcmi 190 səhifədir. Qahirə nüsxəsi 1896-cı ildə üzə çıxarılmış, 1943-cü ildə Türk Dil Qurumu tərəfindən çap olunub. Bu nüsxə tam deyil. V.Radlov bu nüsxəni 1910-cu ildə alman dilinə tərcümə etmişdir. Əsərin tam və mükəmməl nüsxəsi 1915-ci ildə Fərqanə (ona Namanqan nüsxəsi də deyirlər) şəhərində tapılmışdır. “Qutadqu bilik” əsərinin Fərqanə (Namanqan) nüsxəsi Özbəkistan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılır.

Əsər xan dili deyə adlandırılan Kaşğar-Xaqaniyə ləhcəsində yazılmışdır. Əsər məsnəvi formasında epik mənzumdur. 6645 beytdən ibarət bu əsərdə 124 beyt həcmində üç parça və 173 dörtlük var. Kitabda sonda əlavə edilən 77 beytdən ibarət mənzum müqəddimə də vardır. Bəzən əsərin heca vəznində yazıldığı iddia edilsə də, bu böyük epik mənzumə əruz vəznində kəsik (qısa) mütəqarib bəhrində - **faülün faülün faülün faül** təfili ilə yazılmışdır. Bu da “Şahnamə” vəzni kimi şərqdə məşhurdur.

Əsər ənənə kimi türk xalqlarının anadilli klassik poeziyasında, xüsusən, Yunus İmrə, Nəsimi, Xətai, Qazi Bürhanəddin, Füzuli yaradıcılığı üçün məhək rolunu oynamışdır. Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsərində siyasi, fəlsəfi, ictimai, iqtisadi, hüquqi, dini, elmi, etik, estetik və digər düşüncələr verilmişdir. Əsər Tanrını mədh edən münacatla başlayır, sonra peyğəmbərin, ardınca xəlifənin tərifləri verilir.

Yusif Balasaqunlu əsərin əsas məzmununu obrazların dili

ilə ifadə etmişdir. Həmin obrazlar - qəhrəmanlar simvolik adlarla adlandırılmışdır. Bu mənada əsərdəki Gündoğdu, Aydıldu, Öydülmüş, Odqurmuş obrazları simvolik adlardır. Gündoğdu ədalətin, Aydıldu səadətin, xoşbəxtliyin, Öydülmüş aqlın, Odqurmuş qənaətin, gözütöxlüğün, aqibətin rəmzləridir. Gündoğdu bilikli, ağıllı, ədalətli bir hökmdardır. Bu ad “doğan günəş” deməkdir. Həyatdakı bütün canlılar günəşdən nur aldığı kimi, ölkədəki insanlar da hökmdardan nur alırlar. Bunu əsərdəki parçalar da təsdiq edir.

Elik dedi: *bilgə (alim) mənim təbiətimi
Günəşə bənzədənək bu adı verdi.
Günəşə bax, kiçilməz, daim eyni boyda olar,
Parlaqlığı da eyni şəkildə güclüdür,
İkincisi, gün doğanda dünya işıqlanar,
Nuru xalqa çatar, özü yox olmaz,
Günəş doğar, kirli və təmizə fərq qoymadan
Hər şeyi işıqlandırar, öz nuru azalmaz.*

Yusif Balasaqunlu Gündoğdu obrazı ilə ideal hökmdar surəti yaratmışdır. Gündoğdunun bilikli, ağıllı, ədalətli olduğunu eşidən Aydıldu onun yanına gəlir və onun vəziri olur. Hökmdarla vəzir arasında dövlətçilik, idarəçilik, həyat və s. bəzəndə söhbətlər gedir. Nəhayət, Aydıldu xəstələnir və ölür. Onun işini sonra oğlu Öydülmüş davam etdirir. O, atasından daha fəal və dinamik olur. Hökmdarla birlikdə dövlət aparatındakı məmurların vəzifələrini, idarəçilik qaydalarını, ordu quruculuğunu, maliyyə işlərini, daxili və xarici siyasəti, hökmdarla məmurlar arasındakı münasibətləri və digər məsələləri təhlil edir.

Əsərdəki Odqurmuş obrazı bir mağaraya çəkilib ibadətə məşğul olur. Odqurmuş sözü “boyanmış” mənasındadır. O, dünyanın fani olduğunu bilir. Həyatın bütün nemətlərindən üz döndərir, evlənmir, ailəyə, övlada buxov, tələ kimi baxır. Odqurmuş qənaəti, gözütöxlüğü təmsil edərək dünya malında gözü olmamağı ifadə edir. Eyni zamanda Odqurmuş aqibət rəmzi kimi

həyatın sonunu, axirət gününü də ifadə edir. Bununla da həyatı, onun fəlsəfəsini, əbədi həyatın nə olduğunu dərk edir, bu anlayışları anlamağa çalışır.

“Qutadqu bilik” öz dövrünün dövlət quruluşunu, cəmiyyətin sosial strukturunu və tərkibini, o dövrün adət-ənənələrini və s. məsələləri bizə çatdıran ensiklopedik əsərdir. Yusif Balasaqunlu türk dilində bu dilin “Şahnamə”sini yazmışdır.

Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi - tərakimə” Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi- tərakimə” (“Türkmənlərin soy kitabı”) əsərinin məzmunu belədir: **“Türkmənlərin soy kitabı” əsəri.**

Əbülqazi xan çoxlu iztirablara tab gətirərək yaşı otuz doqquza çatanda (min əlli birinci ildə), ilan ilində Xarəzm ölkəsində atasının taxtında oturub yurd işləri ilə məşğul oldu.

O zamanlarda türkmənlər Manqışlaqda, Balxanda və Tecenin sahillərində yaşayırdılar. Sonra onlar Xarəzmə gəldilər. Həmin yerlərdə heç bir ailə də qalmadı. Onlardan yaxşıları nöqər, pisləri isə rəiyyət oldular.

Bundan çox illər keçəndən sonra bu türkmənlərin mollaları, şeyxləri deyirlər ki, “Oğuznamə”nin müxtəlif variantları olsa da, onların hamısı səhvərlə doludur. Onlar xahiş edirlər ki, Əbülqazi xan tarixi yaxşı bildiyi üçün bir yaxşı “Oğuznamə” yazsın. Odur ki, Əbülqazi xan bu kitabı yazır. Və deyir ki, kimsə bu kitabı oxuyub bilmədiklərini öyrənsə, qoy bizim (özünü nəzərdə tutur) ruhumuza fatihə oxusunlar. Əbülqazi xan sonra Adəmdən başlayaraq min yetmiş birinci ilədək türkmənlər və türkmənlərlə birləşən və nəticədə türkmən adını daşıyan ellər haqqında bildiklərindən söhbət açır. Əvvəlcə o, Adəm haqqında məlumat verir. Yazır ki, Haqq-təala mələklərə dedi: “Tozdan insan yaradıb və ona ruh vermişəm, mən onu yerdə özümün xəlifəm təyin edirəm”. Buna mələklər etiraz etdi. Allahın buyruğu ilə Əzrail bütün mələklərə əmr etdi ki, bütün yer səthindən müxtəlif növ torpaq yığsınlar. Və torpağı gilə döndərsinlər, in-

san surəti yaratsınlar, onu Məkkə ilə Taifin arasına qoysunlar. Bir neçə illərdən sonra Haqq-təala ona ruh verdi və o, həmin yerdə min il yaşadı. Adəm ərəb sözüdür, ərəblər dəriyə **adam** deyirlər. Hər bir cismin səthini də həmin sözlə adlandırırlar. Mələklər tozu yerin altından deyil, onun səthindən götürüb insan surəti yaratdılar, ona görə də onu Adəm adlandırıdılar.

Əbülqazi xan yazır ki, Adəmin cənnətə necə düşdüyü, oradan necə çıxdığı və yer üzündə necə gəzdiyi haqqında xalq yaxşı bilir. Ona görə də o, bu barədə danışmır.

Adəmin ölüm vaxtı çatanda o, Şeys adlı oğluna dedi: “Məndən sonra mənim yerimə otur və törəmələrimə başçı ol”. Şeys sözünün mənası Allah qorxusu deməkdir. O, bu dünyada doqquz yüz on iki il yaşadı. Ölüm ayağında öz oğlu Anuşu öz yerinə qoydu. Anuş sözünün mənası sədaqətli deməkdir. O da bu dünyada doqquz yüz on iki il yaşadı və sonra o biri dünyaya köçdü. Anuş ölərkən öz yerinə oğlu Kinanı qoydu. Kina səkkiz yüz qırx il öz atasının yolu ilə getdi. O da ölərkən öz yerinə oğlu Mihlaili qoydu. Mihlailin dövründə Adəmoğulları çoxaldılar və yaşadıkları ölkəyə yerləşmədilər. Ona görə də Mihlail Babil ölkəsinə getdi və orada şəhər saldı, adını isə Sus qoydu. Çoxlu evlər tikdi, kəndlər saldı. Ona qədər nə şəhərlər, nə kəndlər, nə də evlər yox idi. İnsanlar dağ kolları və meşədə yaşayırdılar. Mihlail xalqa əmr etdi ki, yer üzünə yayılın. Bütün Adəmoğulları Mihlailin buyruğu ilə münasib olan yerlərə yayıldılar, orada kəndlər saldılar. Mihlail Sus şəhərində doqquz yüz iyirmi il yaşadı və yerinə oğlu Berdi qoydu. Berd bu yurdda doqquz yüz altmış il yaşayıbdır. Sonra öz yerinə oğlu Exnoxu (Enoxu) qoyubdur. Exnoxun ayaması İdris idi. Həqq - təala onu peyğəmbər etdi. O, səksən il peyğəmbərlik etdi və xalqı düzgün yola çağırırdı. Sonra Tanrının əmri ilə Əzrail gəldi və İdris əleyhissalamı qanadının üstündə cənnətə apardı. Onun yerinə oğlu Matuşaleh gəldi. Ədalət və düzgünlük yaratdı. Onun yaşı məlum deyil. O da atası gedən yerə, yəni cənnətə getdi. Sonra onun da yerinə oğlu Leymek oturdu. Onun da yaşı məlum deyil. O da atası gedən yerə, yəni cənnətə getdi. Bundan sonra Nuh peyğəmbər

atasının yerində oturdu. O, iki yüz əlli yaşa çatanda Həqq - təala ona peyğəmbərlik verdi. Yeddi yüz il o, xalqı düzgün yola çağırırdı. Səksən kişi və qadın iman gətirdi. Nuh yeddi yüz il ərzində dinə səksən adamın iman gətirdiyinə hiddətləndi. Xalqa qarşı etdi. Həqq - təala onun dualarını qəbul etdi. Nuh tufanı başladı. Nuhun gəmisini dinə iman gətirən üç oğlu və səksən adamla Mosul adlanan şəhərin yaxınlığındakı Cudi adlı dağa yan aldı. Gəmidən çıxan adamlar xəstələndilər. Nuh peyğəmbər, üç oğlu və üç gəlini sağaldılar, qalan bütün adamlar öldülər. Sonra Nuh peyğəmbər üç oğlundan hər birini müxtəlif ölkəyə göndərdi. Xam adlı oğlunu Hindistana, Sam adlı oğlunu İrana, Yafəs adlı oğlunu isə quzey qütbü tərəfə göndərdi. Və dedi ki, Adəmoğullarından sizin üçünədən başqa heç kim qalmadı. Ona görə də siz üçünəz bu yurdlarda yerləşin və çoxlu oğul-uşaqlarınız olarsa, o yerlərdə yaşayın.

Yafəsin səkkiz oğlu vardı: Türk, Xəzər, Saklab, Rus, Minq, Çin, Kəməri, Tarix. Yafəs ölərkən öz yerinə böyük oğlu Türkü qoydu. Digər oğlanlarına isə dedi: “Türkü özünüə hökmdar bilib onun itaətindən çıxmayın”. Türkə “Yafəs oğlu” ayaması veridilər. O, çox ədəbli və aqıl insan idi. Atasının ölümündən sonra yaşayış yerləri üçün bir çox yerləri gəzdi və sonra bir yeri bəyənib orada oturdu. Hal-hazırda o yer İssikkul adlanır. Türk məişətə üstüörtülü arabanı (xərgah öy) gətirdi. Türkün dörd oğlu vardı: Tütək, Cəkəl, Bərsəcar, Amlak (Emlak). Türk ölməyə yaxınlaşarkən öz yerinə oğlu Tütəyi hökmdar etdi. Tütək iki yüz qırx il yaşadı və öz yerinə oğlu Amulca xanı qoydu, özü isə “gedərgəlməz” ölkəyə getdi. O, çox illər padşahlıq etdi. Ölərkən yerinə oğlu Bakuy Dib xanı qoydu. **Bakuy** sözünün mənası elin başçısı (el uluğu), **Dib** sözünün mənası isə taxt-tac yeri deməkdir.

Bakuy Dib xan çox illər padşahlıq etdi. Ölərkən öz yerinə oğlu Gök xanı qoydu. Gök xan çox illər padşahlıq etdikdən sonra öz yerinə oğlu Alınca xanı qoydu və uzaq səfərə yollandı. Alınca xanın əkiz oğulları vardı. Onlardan birinin adı Tatar, o birinin adı Moqol idi. Alınca xan qocaldıqdan sonra öz yurdunu Tatar və Moqol arasında tən yarı böldü. Tatar və Moqol hərəsi

öz yerində padşahlıq etdilər.

Moqol xanın dörd oğlu vardı: Qara xan, Güz xan, Qır xan, Ur xan. Moqol xan öz yurdunu böyük oğlu Qara xana verdi. Qara xanın bir oğlu doğuldu. Uşaq üç gün, üç gecə anasının döşünü əmmədi. Bu uşaq hər gecə anasının yuxusuna girir və deyirdi: “Ana can, müsəlman ol! Əgər olmasan, ölsəm də sənəin döşünü əmməyəcəm”. Ana Tanrının təkliyinə iman gətirdi. Bundan sonra uşaq anasının döşünü əmməyə başladı.

Türk xalqı Yafəsdən Alınca xan dövrünə qədər dindar idilər. Alınca xan dövründə o, (Alınca xan) Tanrını unuttu. Hamı kafir oldu. Qara xan dövründə dinsizlik o qədər gücləndi ki, oğul atasının müsəlman olduğunu eşidəndə onu öldürürdü, eləcə də əksinə.

Adətə uyğun olaraq uşaq bir yaşa çatanda toy qurub ona ad verərdilər. Qara xan da öz uşağı üçün ziyafət təşkil etdi. Bu ziyafətdə uşaq özü-özünə Oğuz adını verdi. Heç kəs görməmişdi ki, bir yaşlı uşaq belə söz desin. Oğuz danışmağı öyrənəndən “Allah, Allah!” kəlməsi dilinin əzbəri idi. Oğuzun igidlik vaxtı çatdıqda Qara xan oğlunu evləndirdi. Oğuz Qara xanın kiçik qardaşı Güz xanın və Qır xanın qızı ilə evlənsə də, onlara yaxın durmadı. Ona görə ki, onların heç biri Allahın mövcudluğunu qəbul etmədi, müsəlman olmadı. Nəhayət, Oğuz xan ovdan qayıtdıqdan sonra Ur xanın qızı ilə evləndi. Həmin qız müsəlman olmağı qəbul etdi. Bu da Oğuz xanı razı saldı.

Qara xan oğlu Oğuz xanın və kiçik gəlininin müsəlman olduğundan xəbər tutduqdan sonra belə qərara gəldi ki, Oğuzu ovda tutub öldürsün. Bu hadisəni Oğuz xanın kiçik arvadı eşidib ona xəbər verdi. Elin çox hissəsi Qara xanın yanına, az hissəsi Oğuz xanın yanına getdi. Qara xanın kiçik qardaşlarının uşaqları Oğuz xanın tərəfinə keçdilər. Oğuz xan onlara **uyğurlar** adını verdi. Sonra Qara xanla Oğuz xanın qoşunları vuruşdular. Oğuz xanı Tanrı qalib etdi. Qara xanın başına döyüşdə ox batdı. Bu yaradan o öldü. Oğuz xan atasının taxtında oturdu.

Oğuz xan bütün eli müsəlman olmağa çağırırdı. Müsəlman olanlara mərhəmət göstərdi. Oğuz xan moğollarla vuruşdu və

onları özünə tabe etdi. Sonra tatarlara hücum etdi. Onların bütün qoşununu dağıtdı. Çoxlu qənimət ələ keçirdi. Həmin qəniməti arabaya yükləyib evə qayıtdılar. Araba hərəkət edərkən kank səsini çıxarırdı. Ona görə də arabanı **Kank**, onu düzəldən adamı isə **Kanklı** adlandırdılar. Oğuz xan moğollara və tatarlara qarşı yetmiş iki il vuruşdu. Yetmiş üçüncü ildə onların hamısını özünə tabe etdi və onlara islamı qəbul etdirdi. Sonra Xatayı, Curcutu, Tanqutu (taciklər tibet adlandırırırlar), Qara Xatayı tutdu.

Xatayın o biri tərəfində, dəniz sahilində keçilməz dağlarda çoxlu ellər vardı. Onların hökmdarlarının adı İt - Barak xan idi. Oğuz xana İt-Barak xan qalib çıxdı. Oğuz bəylərindən birinin arvadı hamilə idi. Və özü ilə aparmışdı. Döyüşdə həmin bəy öldü. Onun hamilə qadını uşağı (içi çürümüş) ağacda doğdu. Oğuz xan bu uşağı oğulluğa götürdü, ona qıpçaq adını verdi. Qədim türk dilində içi çürük ağacı **qıpçaq** adlandırdılar. Qıpçaq igidlik vaxtına çatdıqda Oğuz xan onu Tin və İtil sahillərinə göndərdi. O yerlərdə Qıpçaq üç yüz il padşahlıq etdi. Tin, İtil, Yayıq çayları sahillərində qıpçaqlar dörd min il yaşadılar. Ona görə də həmin yerləri Dəşti-Qıpçaq – Qıpçaq çölü adlandırırırlar.

Oğuz xan İt-Barak xana məğlub olduqdan on yeddi il sonra yenə yürüşə çıxdı. Yenə İt-Barak xanla döyüşdü. İt-Barak xanı öldürdü və onun yurdunu zəbt etdi. Müsəlman olanlara toxunmadı. Tanrıya inam gətirməyənləri öldürdü. Sonra Oğuz xan öz evinə qayıtdı. Oğuz xan bütün moğol və tatar ellərini toplayıb Türküstanı, Əndicanı, Səmərqəndi, Buxaranı tutdu. Bəlxı ələ keçirdikdən sonra Gur vilayətinə tərəf yeridi. Gur dağlarına çoxlu qar düşmüşdü. Qoşunun ardınca gələn bir neçə adam dağlara çoxlu qar düşdüyü üçün orada dayandılar. Bahar gələndə piyada gəldilər. Onlara Oğuz xan **qarlıqlar** adını verdi. Oğuz xan Kabili, Qəzvini, Kəşmiri işğal etdi.

Oğuz xan yurdunda bir il qaldıqdan sonra İrana yürüşə hazırlaşdı. İkinci il yürüşə çıxdı. Yolda ailəli bir adam qoşundan geridə qalmışdı. Onu Oğuz xanın yanına gətirdilər. Oğuz xan həmin adamdan soruşdu: “Niyə geridə qalmısan?”. O, cavab ver-

di: “Qida çatışmazlığı ucundan mən qoşunun arxası ilə gəlirdim, arvadım boylu idi və doğdu. Aclıq ucundan anasının südü uşağa bəs etmirdi. Çayın sahilində gördüm ki, çaqqal fazan tutdu. Mən çaqqalı ağacla vuranda o, fazanı atıb qaçdı. Mən onu götürdüm, qızartdım və arvadıma yedirdim. Sizin qoşunun arxasına qoyulmuş adamlarınız məni gördülər və bura gətirdilər”. Oğuz xan bu yoxsula at, yemək ehtiyatı və mal-qara verib dedi: “Sən bu qoşunun arxasınca getmə!” Və onu **qal aç** adlandırdı. Bütün **qalac** eli həmin adamın törəmələridir. İndi onları **xalac** adlandırırırlar. Onlar Mavərənnəhrdə çoxdular, burada onlar Aymak eli ilə birləşiblər. Xorasanda və İraqda da onlar çoxdurlar, orada onlar Cığatay elinə birləşiblər.

Oğuz xan İrani, Suriyanı, Misiri, Xorasanı, Fars İraqını, Ərəb İraqını, Azərbaycanı işğal etdi.

Oğuz xan Suriyada olarkən nöqərlərindən birinə gizlicə bir qızıl yay və üç ox verib dedi: “Yayı günəş çıxan tərəfdə, çöldə, insan ayağı dəyməyən yerdə torpağa basdır, ancaq onun bir ucunu torpaqdan çıxart, oxları isə günəş batan tərəfə apar və onları da yayları gizlətdiyin kimi gizlət”. Nökər əmri yerinə yetirib qayıtdı. Bu hadisədən bir il sonra Oğuz xan Gün, Ay və Yulduz adlı oğlanlarını günəş çıxan tərəfə ova göndərdi. Gök, Dağ və Dəniz adlı oğlanlarını da günəş batan tərəfə göndərdi. Bir neçə gündən sonra üç oğlu qızıl yayı, üç oğlu isə qızıl oxu gətirdilər. Oğuz xan xalqı toya çağırdı. Onun üç oğlu yayı sındıraraq öz aralarında böldülər. Üç oğlu isə hərəyə bir ox götürdülər. Oğuz xan işğal etdiyi vilayətlərin hər birinə hakim təyin etdi. Özü isə yurduna döndü. Qızıl yay gətirən oğlanlarına **Buzuk**, oxu gətirənlərə isə **Uçuq** adını verdi. Və dedi ki, bizdən öncə yaşayanlar yayı hökmdar, oxu isə elçi sanıblar. Buzuklar hökmdar, Uçuqlar nöqərlər olsunlar. Oğuz xan yüz on altı il padşahlıq etdi və sonra Tanrı dərğahına getdi. Onun yerinə padşahlığa Gün xan oturdu.

Oğuz xanın uyğur adı verdiyi tayfanın ağsaqqalı və başçısının Erkil-xoca adlı oğlu var idi. O, Oğuz xanın vəziri olmuşdu. Gün xan da onu özünə vəzir etdi. Gün xan Erkil-xocanın məslə-

həti ilə böyük qurultay çağırırdı. Oğuz xanın övladları arasında hər şeyi payladı, onların hər birinin yerini müəyyən etdi.

Oğuz xanın altı oğlunun qanuni arvadlarından doğulmuş iyirmi dörd nəvəsi vardı. Gün xan onları iki-iki ayrıca çadırlarda oturtdu, onlar on iki bölükləri təşkil etdilər. Bu on iki bölüklərdən doğulanların törəmələrini üzlük adlandırdılar. Ona görə ki, hər şeyin üz (yüz) tərəfi onun arxa tərəfindən daha gözəl olur, deməli, üzlüklər üzünü xalqa və elə çevirənlərdir.

Başda Gün xan olmaqla onun kiçik qardaşları, oğulları, bəyləri and içdilər ki, hökmdar Oğuzun törəmələrindən - Buzukların oğullarından seçilsin. Adlarını yazdılar, möhür vurdular və onu Gün xanın xəzinəsinə qoydular.

Oğuz xan öləndən sonra Gün xanın yetmiş yaşı vardı. O da ədalətlə yetmiş il padşahlıq etdi. Sonra isə Tanrı dərgahına getdi. Gün xanın ölümündən sonra onun böyük oğlu Qayını xanlığa yüksəltdilər. O, iyirmi üç il xanlıq etdi. Və Tanrı dərgahına getdi. Qayı xanın çoxlu oğulları vardı. Onlardan biri də Dib Bakuy idi. Onu xanlığa yüksəltdilər. Dib Bakuy xan xalqdan soruşdu: “İndi hələ də Oğuz xanı görən adamlardan kimsə varmı?”. Ona cavab verdilər: “Elə bir adam var, salur tayfasındandır. Adı Ulaşdır”. Xan onu gətirdi. Ulaş Oğuz xandan nə bilirdi danışdı. Ondan sonra Dib Bakuy xan Ulaşa çoxlu hədiyyələr verdi və onu evinə buraxdı. Bir dəfə ov zamanı Dib Bakuy xan atdan yıxıldı və budundan ayağını sındırdı, ondan da öldü. Onun Quzi Yavı adlı oğlunu xanlığa yüksəltdilər. O, otuz il padşahlıq edib o biri dünyaya köçdü. Sonra qayı elindən İnal Yavını hökmdarlığa yüksəltdilər. Onun vəziri Qorqud ata idi.

Quzi Yavı xanla İnal Yavının hökmdarlığı arasında dörd min illik bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə kimlərin varlığı, yoxluğu barəsində Əbülqazi Bahadır xanın məlumatı olmamışdır.

İnal Yavı Qorqud atanın sözündən çıxmazdı. Qorqud ata iki yüz doxsan beş il yaşadı. Və üç hökmdarın yanında vəzir oldu.

İnal Yavı yeddi il padşahlıq etdi. Onun əcəli yetərkən öz yerinə kiçik oğlu Duylu Qayını qoydu. Duylu Qayı çox illər padşahlıq etdi. Onun uşağı yox idi. O, uzun illər ömür sürüb vəfat etdi.

Duylu Qayının Erki adlı yaxın qohumu var idi. O, Duylu Qayıya ehsan verirdi. Başda Qorqud ata olmaqla bütün oğuz eli ehsana yığılmışdı. Bu zaman məlum olur ki, Duylu Qayının arvadlarından biri hamilədir. O, tezliklə azad olacaqdır. Və beləliklə, bir neçə gün keçəndən sonra xanın oğlu olur. Qorqud ata bu uşağa Duman adını verir. O deyir: “...Ona Duman adını verirəm, çünki duman çox durmur, o, tezliklə keçir. Dumanlı gün günəşli olur, dumanlı gündən sonra aydın gün olmaya bilməz. Uzun müddət durmayan Dumanı mən bu oğlanın gəncliyinə bənzətdim, peyda olmuş günəşi isə, mən bu oğlanın uzun və xoşbəxt həyatına bənzətdim, o, böyüyəndə atasının taxtında oturacaqdır”. Oğuz eli Dumana görə çox sevindilər, çox dualar etdilər.

Qorqud atanın məsləhəti ilə Duman xan Erkinin qızı ilə evlənir. Onun Yavlı adlı oğlu olur. Sonra Erkin Dumanı xanlığa yüksəltdi. Duman xan dörd ay padşahlıq etdikdən sonra padşahlığı Yavlıya verdi. Yavlı doxsan il padşahlıq etdi. Və öldü. Onun yerinə oğlu Mur Yavı yetmiş beş il padşahlıq etdi. Sonra hakimiyyətə Mur Yavının oğulluğa götürdüyü Qara xan gəldi. Qırx il xanlıq etdi. Qara xan öldükdən sonra oğlu Buğra xan oldu. sonra onun oğlu Quzi - Təkin, Quzi - Təkinin oğlu Arıslan xan və digərləri xan oldular.

Moğullar tez-tez yürüş edirdilər. Onlara müqavimət göstərə bilməyənlər Ürgəncə köç edirlər. Yerdə qalanlar isə Əli adlı birisini xanlığa yüksəltdilər. Sonra Toğurmuş adlı birisinin oğlu Toğrul xan və digərləri hökmdarlıq edir. Oğuz xan peyğəmbərlərimizdən dörd min il öncə, Qazan alp isə üç yüz il peyğəmbərimizdən sonra yaşamışdır. Əbülqazi Bahadır xan “Şəcəreyi - tərakimə” əsərində türkmən olan və türkmənlərlə birləşən Əski, Xızır eli, Qaşqa-çoralar, Dəvəçi eli barədə də məlumat verir.

Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsəri

Rəşidəddinin “Oğuznamə”sinin məzmunu aşağıdakı kimidir:

Türk tarixçiləri bildirirlər ki, Nuh Peyğəmbər Yer üzünü öz övladları arasında bölüşdürən zaman böyük oğlu Yafəsə şərq ölkələri ilə yanaşı, Türküstan tərəfləri də verdi. Yafəs türklərin deyinə görə, Olcay xan deyə ayama aldı. O, yaylaq və qışlaq həyat tərzini keçirməklə yaşayırdı.

Olcay xanın Dib **Yavqu** adında bir oğlu oldu. **Dibin** mənası “taxt və məqam”, **Yavqu** isə “xalqın öndəri” deməkdir. **Dib Yavqu** tanınmış bir padşah idi. Onun dörd mütəbər və şöhrətli oğlu vardı: **Qara xan, Or xan, Kür xan** və **Küz xan**. Sonralar **Qara xan** atasının yerinə padşah oldu. Qara xanın bir oğlu dünyaya gəldi. O, üç gecə və üç gündüz anasının südünü əmmədi. Nəhayət, uşağın anası Tanrıya dua etdi ki, onun südünü uşağa dadlı etsin. Oğuz adlı bu uşaq anasının döşünə sığınıb əmməyə başladı. Oğuz yetkinlik çağına çatanda atası ona əmisi **Küz xan**ın qızını nişanladı. Qız isə Tanrıya iman gətirmədi. Atası **Kür xan**ın qızını ona aldı. Bu qız da Tanrıya iman gətirmədi. Nəhayət, Oğuz hər iki qıza üz çevirdi. Or xanın qızını aldı. Ona görə ki, bu qız Oğuz itaət etdi. Tanrıya iman gətirdi.

Bir gün Oğuz bütün dostları ilə ova gedərkən atası kafir Qara xan bir toy düzənlədi. Oğuzun əvvəlki iki gəlindən üz döndərməsinin səbəbini onlardan soruşdu. Onlar dedilər ki, biz Tanrıya inanmadıq, ibadət etmədik. Ona görə də Oğuz bizdən üz döndərdi. Səbəbi bildikdən sonra Qara xan Oğuzun öz dinindən dönüb başqa bir Tanrı seçməsinə əsəbləşdi. Oğuzu öldürmək üçün qərar verdi və böyük bir qüvvə topladı. Oğuz atasına, əmilərinə, qohum-əqrəbalarına qarşı vuruşur. Atası Qara xan, əmiləri Kür xan və Küz xan öldürülür. Ona qoşulmayanları Türküstandan uzaqlaşdırdı. Türkmənlərin inancına görə, moğollar Kür xanın, Küz xanın, Or xanın törəmələridir. Oğuz ona birləşmiş olan tayfalardan birinə “Uyğur” adını verdi. Mənası “izi ilə gedən, qoşulan” deməkdir. Digər tayfalardan birinə “Qanlı”, yəni “arabaçılar” dedi. İlk təkərli arabanı bunlar düzəldib və

yağma etdikləri qənimətləri daşıyıblar.

Oğuz Talas və Sayramdan başlayıb Mavərənnəhr, Buxara və Xarəzmə qədər olan torpaqları zəbt edib tabeçiliyinə aldı.

Oğuz fəthlik üçün səfərə çıxır, müxtəlif ölkələrə elçilər göndərir. O, Hindistanı şərq tərəfdən işğal etməyə başladı. Daha sonra Oğuz dünyanın qaranlıq tərəfi olan Qıl - Barakı ələ keçirmək istəyir. Yarasıqlı kişilər İt-Barakın qadınları ilə evləndilər. Oğuz bu yerdə 17 il qaldı. Onun bir qadından (xatundan) dörd oğlu oldu, onlar böyüdülər. Oğuzun əsgərlərindən birinin arvadı hamilə idi. Onun əri döyüşdə öldürülmüşdü. Qadın içi oyulmuş bir ağacda uşağını doğdu. Bu hadisəni Oğuz danışdı. Oğuz uşağın adını Qırçaq qoydu. Türk dilində Qırçaq içi çürümüş və oyulmuş ağaca deyirlər. Sonra Oğuz Dərbənd vilayətini ələ keçirdi. Şirvan və Şamaxıya elçi göndərdi. Onlardan vergi aldıqdan sonra Arran və Muğan tərəflərə hərəkət etdi. Diyarbəkr və Şama üz tutdu. O, oğullarından üçünü - Günü, Yulduzu, Dənizi doqquz min süvari ilə Rum tərəfə göndərdi. Digər üç oğlunu - Ay, Gök və Dağı da doqquz min əsgərlə Firəng diyarına göndərdi. Oğuz məcbur etdi ki, Rum və Firəng ölkəsi vergi versin. Onlar Oğuzla razılaşdılar. Hər iki ildən bir Oğuzun qəbiləsindən bir adam bura gələr Rum və Firəng ölkəsi onların vergisini verərdi.

Oğuz Dəməşqə doğru hərəkət etdi. Dəməşq ətrafında üç gün qaldı və döyüşə girişmədi. Adəm əleyhissəlam bu torpaqda uyuduğu üçün vuruş etmədi. Onlardan yüz xalvar yay topladı. Bir ay Dəməşqdə qaldıqdan sonra ordusu ilə Misirin üzərinə yəridi. Və misirlilərə dedilər ki, uzaq yoldan gəldikləri üçün hər dəfə buraya gələ bilməzlər. Ona görə də altı ilin vergisini iki dəfə ödəməyi tələb etdilər.

Oğuz Məkkə və Mədinəyə də elçi göndərdi. Adəm əleyhissəlamın məzarının orada olduğunu bildiyindən oradan bir qədər torpaq gətirmələrini əmr etdi. Elçi ora gedib torpağı gətirdi. Oğuz oğullarına və bəylərinə dedi: “Adəm torpaqdan yaradılmışdı və sonra da torpaq oldu. Biz də hamımız torpaq olacağıq. İnsan nə qədər güclü olursa-olsun bunu unutmamalı və pislik deyil, yax-

şılıq etməlidir”. Oğuz bütün yay mövsümünü orada oturdu və havalar sərinləyəndə Bağdada hərəkət etdi. Bağdadı, Bəsrəni, Fars və Kirmanı da aldı. Sonra Mazandarana getdi və vuruşaraq Gürqan, Dehistan, Xorasan və Kuhistan vilayətlərini tutdu.

Oğuzun öz ölkəsindən çıxıb müxtəlif məmləkətləri alması və sonra yenə öz yurduna qayıtması təxminən əlli il sürmüşdü. Oğuz öz yurduna dönməsi şərəfinə toy düzəltdi, qızıl ev (alaçıq) qurdu və doxsan min qoç, doqquz yüz dayça kəsilməsini əmr etdi. Bu toy ərəfəsində özü ilə sağ-salamat qayıtmış altı oğlu ilə birgə ova çıxdı. Təsadüfən qızıl bir yay və üç qızıl ox tapdılar. Bunu atalarının hüzuruna gətirdilər. Ataları Oğuz yayı üç yerə parçalayıb daha böyük üç oğluna, üç oxu da üç kiçik oğluna verdi. Belə qərar verdi ki, özlərinə yay verdiyim üç oğlumun törəmələri “Bozuq” adlanacaqlar. “Bozuq” sözünün mənası “parçalamaq, pozmaq” deməkdir. Özlərinə ox verdiyim digər üç oğlumun soyundan törəyəcək qəbilələrin ayaması isə “Uçuq” olsun. “Uçuq”, yəni “üç dənə” ox deməkdir. Belə qərarlaşdılar ki, yay verdiklərinin yeri daha üstün olsun və orduda sağ qolu təşkil etsinlər. Ox verdiklərinin yeri isə aşağı olub sol qolu təşkil etsinlər. Yay padşah kimi hökm etməlidir, ox isə ona tabe olan bir elçi olmalıdır. Oğuz onların yurdunu da buna uyğun şəkildə ayırıb təyin etdi. Bu toyda hamının qarşısında belə buyurdu: “Mən öldükdən sonra yerim, taxtım və yurdum, əgər Gün o zaman sağ olarsa, onundur”. Bundan sonra Oğuz öz ordusuyla öz yurdunda qaldı. Onun min il yaşadığını söyləyirlər. Oğuz min il ömür sürdükdən sonra vəfat etdi. Onun yerinə böyük oğlu Gün xan keçdi. Gün xan taxta oturduğu zaman yetmiş yaşında idi və yetmiş il də padşahlıq etdi. Bundan artıq ömrü olmadı. Oğuzun vəfatından bir neçə il əvvəl bir şəhər salınmışdı. Adı da Yenikənd idi. Bu şəhəri İrqil Xoca adlı ağıllı, tədbirli bir adam idarə edirdi. İrqil sözünün mənası “bir şeyi özünə çəkmək”, Xoca isə “böyük, ulu” deməkdir. Bir gün İrqil Xoca Gün xana dedi ki, siz altı qardaşın hər birinin dörd oğlu var. Birlikdə 24 övladınız var. Ola bilər ki, onlar sonradan bir-biriylə çəkişsinlər. Bunun çarəsi odur ki, hər birinin rütbəsi, məşğuliyyəti, adı və ayaması müəy-

yənləşdirilsin, hər birinin bir nişanı və damğası olsun. Bununla bilinib tanınsınlar və heç birinin digəriylə bir çəkişməsi olmasın. Onların övladlarının da hər biri öz yerini bilsin. Bunu etmək dövlətin davamlılığı və tayfalarımızın yaxşı ad qazanması üçün gərəkdir. Bu sözləri Gün xan çox bəyəndi və İrqil Xocaya söylədiklərini yerinə yetirməsini əmr etdi. İrqil Xoca Oğuzun Bozuq və Uçuq adını alan bu oğullarından iyirmi dörd övladın hər birinə bir ayama verdi. Yenə hər birinə, bunların kimə aid olduğunu bildirmək üçün heyvanlara vurmağa damğa müəyyən etdi. Hər bir oğula hansı heyvanın onqon olacağını da bildirdi. “Onqon” - “Azıq bolsun” sözündən törəmişdir, yəni xoşbəxt (kutlu) olsun; onqon “xoşbəxtlik” və “dövlət” deməkdir.

Beləliklə, İrqil Xoca iyirmi dörd övladın hər birinə ayama, damğa və onqon vermişdir.

Ümumiyyətlə, Bozuqların, Uçuqların övladlarının adı belə olmuşdur:

Bozuqlar

Oğuz xanın birinci oğlu Gün xanın övladları: Qayı (məhkəm deməkdir), Bayat (dövlətli və neməti bol olan deməkdir), Alkaravlı (haraya getsə uğur qazanan), Qara Uyli (qara alaçıqlı, çadırlı deməkdir).

Oğuz xanın ikinci oğlu Ay xanın övladları: Yazır (çox vilayətlər onun tərəfində olacaqdır deməkdir), Dökər (toplamaq naminə deməkdir), Dodurğa (ölkələr fəth edən və qanun yaradan deməkdir), Yaparlı (adın mənası əlyazmalarda yazılmamışdır).

Oğuz xanın üçüncü oğlu Yulduz (Ulduz) xanın övladları: Avşar (işində diribaş və çevik deməkdir), Qızıq (ruh yüksəkli olan və qanunun ciddiliyini qoruyan deməkdir), Bekdili (ulu adamların sözü kimi hörmətli deməkdir), Qırqın (özü ulu və yeməyi bol olacaq deməkdir).

Uçuqlar

Oğuz xanın dördüncü oğlu Gök xanın övladları: Bayındır (həmişə bolluq içində olan deməkdir), Beçenə (yaxşı işlər görə

deməkdir), Çavuldur (namuslu, çoxdan şöhrət qazanmış deməkdir), Çəbni (bahadır, harada düşmən görsə, dərhal döyüşə atılan deməkdir).

Oğuz xanın beşinci oğlu Taq (Dağ) xanın övladları: Salur (hara getsə qılıncı və toppuzu hərəkətdə olan deməkdir), Eymir (varlıların varlısı və mərhəmətli deməkdir), Alayuntlı (yaxşı və çox atları (ala) olan deməkdir), Ürəgir//Ürügür (mərd və həmişə yaxşı iş görən deməkdir).

Oğuz xanın altıncı oğlu Tenqiz (Dəniz) xanın övladları: Yiqdir//İqdir (bahadır, ulu, şərəfli deməkdir), Bükdüz (hər kəsə tabe olur və xidmət edir deməkdir), Yıva (yüksək dərəcəli olan deməkdir), Qınıq (əziz olan deməkdir)

Gün xan yetmiş yaşında taxta çıxmışdı və bir o qədər də padşahlıq etdikdən sonra öldü. Gün xanın oğlu Dib Yavquy xan padşah oldu. O, bəylərdən, böyüklərdən soruşur ki, babamız Oğuz bu qədər ölkəni necə almışdır? Salur boyundan olan Ulaş və Ulad ata-oğul diz çöküb xanı salamlayırlar. Və deyirlər ki, günəşin doğduğu yerdən batdığı yerə qədər bütün ölkələri sənin ata-babaların ələ keçirmişlər. Dib Yavquyun atı sürüşəndə yerə yıxıldı və bel sümüyü sınıb öldü. Ondan sonra Qurs Yavquy onun yerinə taxta çıxdı. Otuz il padşahlıq etdi. Sonra oğlu Qoru Yasaq Yavquy onun yerinə padşah oldu. O da doxsan il padşahlıq etdi. Ondan sonra İnal Yavquy xan onun yerinə keçdi. Deyilənə görə, yüz iyirmi il padşahlıq etdi. Sonralar Ala Atlı Kiş Derneklü Qayı İnal xan hakimiyyətə gəldi. “Qayı” onun atasının adıdır. Onun padşahlığı dövründə Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd Mustafa Əleyhissalam zühr etmişdir. Burada Bayat boyundan olan Qorquddan da danışılır. O, Bayat boyundan Qara Xocanın oğlu olub, çox ağıllı, bilikli və kəramət sahibi olan insan idi.

Sonra padşahlıq Yavqu xanın tayfasının əlindən çıxır və Qara xanın oğlu Buğra xan padşahlığa başlayır. Doxsan ildən sonra onun üç oğlu olur. Ən böyüyü İl Təkin, ortancılı Qori Təkin, ən kiçikləri isə Bek Təkin idi. “Təkin”in mənası gözəl üzlü deməkdir. Buğra xanın arvadı (xatunu) bir gün öldü. Buğra xan üç

il ərzində yas tutdu. Zəiflədi və haldan düşdü. Nəhayət, öz yerinə ortancıl oğlu Qori Təkini seçdi. Sonralar Toqsurmuşun üç övladından (ən böyüyü Tuqaq, ortancıl Toğrul, kiçiyi Arslan) ortancılı Toğrul daha bacarıqlı olduğu üçün şah seçilir. Toğrul böyük qardaşı Tuqaqı Qəznə, kiçik qardaşı Arslanı Rum və ona qonşu yerlərə bəy təyin etdi.

Sonra səlcuqlar, salqular haqqında məlumat verilir. Oğuz soyundan padşahlar beş övladın nəslindən gəlir: Qayı, Yazır, Eymur, Avşar, Bekdili. Bu boylardan başqa o birilərindən padşah olmamışdır.

Beləliklə, “Oğuznamə” Oğuz və onun nəslinin əhvalı və açıqlanması, türk sultan və hökmdarların anılması ilə tamam oldu.

Yeni türk dövrü

Yeni türk dövrü iki mərhələyə bölünür:

- 1) tayfa birliklərindən müasir türk dillərinin əmələ gəlməsi mərhələsi;**
- 2) müasir türk dilləri mərhələsi.**

1) Tayfa birliklərindən müasir türk dillərinin əmələ gəlməsi mərhələsi. Birinci mərhələdə oğuz, qırpaq, karluq-uyğur, bulqar, uyğur-oğuz kimi türk tayfa birlikləri yaranmışdır. Bu tayfalar yayıldıqları ərazilərin yaxın və uzaqlığından asılı olaraq bir-birindən fonetik, leksik və qrammatik quruluşunda müəyyən fərqləri olan türk dillərini yaratmışdır. Məlumdur ki, hələ orta türk dövründə ayrı-ayrı türk tayfalarının birliklər yaratması mümkün olmuşdur. Oğuz tayfaları qədim səlcuq, qədim türkmən və qədim bulqar tayfaları əsasında müasir türk dilləri-

nin yaranması ilə şərtlənir: qədim Azərbaycan, qədim türkmən, qədim osmanlı, Azərbaycan, türk, türkmən, qaqaüz dilləri. Cığatay, Xaqaniyyə türkcəsi (Nəvai) əsasında karluq və uyğur tayfa birliklərindən özbək, uyğur dilləri yaranır.

Oğuz və karluq tayfalarının güclü təsiri altında qıpçaq tayfa birliklərindən müasir qazax, qaraqalpaq və noqay dilləri, müasir qırğız, altay dilləri formalaşır. Şərqdə uyğur-oğuz (qədim tukyu, qədim uyğur), qədim hun tayfa birliklərindən tuva, xakas, şor, barabin, çulum tayfalarının dili yaranmışdır. Çuvaş dili hun, tukyu və yeni eranın ilk yüzilliklərində bulqar, xəzər, avar və s. (qeyri-qohum uqro-fın, mari qrupu) dillərinin təsiri altında formalaşmışdır.

Qeyd: Türk dilləri içərisində yakut və çuvaş dili fərqlənir.

Ona görə ki, yakut və çuvaş dillərinə qeyri-türk dillərinin də təsiri olmuşdur. Qeyri-türk dillərinin təsiri nəticəsində bu dillərdə türk dillərindən fərqli xüsusiyyətlər ortalağa çıxmışdır.

Yakut dili hun, tukyu, tunqus, monqol dillərinin təsiri altında formalaşmışdır.

Bir sözlə, birinci mərhələdə müasir türk dillərinin əmələ gəlməsində **oğuz, qıpçaq, karluq-uyğur, bulqar, uyğur-oğuz** tayfalarının mühüm rolu olmuşdur.

2) Müasir türk dilləri mərhələsi. Bu mərhələ XX əsrin əvvəllərindən başlayır. İkinci mərhələnin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, yazısı olmayan türk dilləri yazıya malik olmuş, onlar ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bundan başqa, bu dövrdə əlifba islahatı aparılmış, ərəb əlifbasından latın, kiril əlifbalarına keçilmişdir.

İkinci mərhələdə türk dillərini ədəbi dil kimi şərtləndirən amillərdən biri olan mətbuatın da xeyli inkişafı olmuşdur. Radio, televiziya verilişlərinin milli dildə aparılması, milli məktəblərin tədris prosesində çoxalması və s. ikinci mərhələni xarakterizə edən amillərdən olmuşdur.

İkinci mərhələdə türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləş-

məsində dialekt və şivə sözləri, o cümlədən başqa dillərdən alınma sözlər əsas rol oynamışdır.

Yeni türk dövrünün ikinci mərhələsində türk dillərinin fonetik sistemində müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Alınma sözlərin təsiri ilə yeni fonemlər əmələ gəlmişdir: **ü, h, v, f, x, ç** və s. Eyni zamanda alınma sözlər sayəsində türk dillərində vurğunun yeri bəzi sözlərdə qeyri-sabit olmuşdur.

Rus qrafikası əsasında yaradılan əlifba türk dillərində eyni fonemin variantlarını, başqa sözlə, qrafik şəkillərini yaratmışdır. Məs.: **ö-ö, об, ё, ə-a, аб, у-ү, уб, Г-Г, Н-НГ, нь, Ч-Ж, Дж, ж** və s.

Bu mərhələdə türk dillərinin qrammatik quruluşu az da olsa zənginləşmişdir.

Ən yeni türk dövrü

Bu dövr müstəqil respublikaların-dövlətlərin yaranması ilə səciyyələnir.

Məs.: Azərbaycan Respublikası, Özbəkistan Respublikası, Türkmənistan Respublikası və s. Ən yeni türk dövründə türk dilli xalqlar milli müstəqilliklərini əldə etməklə yanaşı, öz dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyətlərini də müstəqil şəkildə, milli maraqlarına uyğun olaraq inkişaf etdirmişlər.

Türk xalqlarının tarixində mövcud olan əsas imperatorluqlar, dövlətlər, bəyliklər, atabəyliklər, xanlıqlar, cümhuriyyətlər, respublikalar.

İmperatorluqlar

1. Asiya Hun imperatorluğu (m.ö. 4-cü yüzillik, m. 48-ci il).
2. Avropa Hun imperatorluğu (374-469)
3. Ağ Hun imperatorluğu (4-cü yüzilliyin sonları 557-ci il)
4. I Göytürk imperatorluğu (552-582)
5. Şərqi Göytürk imperatorluğu (582-630)
6. Qərbi Göytürk imperatorluğu (582-630)
7. II Göytürk imperatorluğu (681-744)
8. Uyğur imperatorluğu (744-840)
9. Avropa Avar imperatorluğu (6-cı yüzillik 805-ci il)
10. Xəzər imperatorluğu (7-ci yüzillik-965-ci il)
11. Böyük Səlcuq imperatorluğu (1040-1157)
12. Xarəzmşahlar imperatorluğu (1097-1231)
13. Teymur imperatorluğu (1370-1405)
14. Babur (Hind-Türk) imperatorluğu (1526-1858)
15. Osmanlı imperatorluğu (1299-1922)

Dövlətlər

16. Şimali Hun dövləti (m. s. 48-156)
17. Cənubi Hun dövləti (m. s. 48-216)
18. I Çxao Hun dövləti (304-329)
19. II Çxao Hun dövləti (328-352)
20. Xsia Hun dövləti (407-431)

21. Şimali Lianq Hun dövləti (401-439)
22. Lou-lan Hun dövləti (442-460)
23. Tabqaç dövləti (386-557)
24. Şərqi Tabqaç dövləti (534-557)
25. Qərbi Tabqaç dövləti (534-557)
26. Şərqi Türküstan (Turfan) Uyğur dövləti (911-1368)
27. Şato Türk dövləti (907-923)
28. Tanq Şato Türk dövləti (923-936)
29. Tsin Şato Türk dövləti (937-946)
30. Xan-çou Uyğur dövləti (905-1226)
31. Turqut dövləti (717-766)
32. Qarluq dövləti (766-1215)
33. Qırğız dövləti (840-1207)
34. Sabar dövləti (5-ci yüzillik - 7-ci yüzillik arası)
35. On -Oğuz dövləti (5-ci yüzilliyin sonu - 6-cı yüzilliyin ortaları)
36. Tukurqur (9 Oqur) dövləti (5-ci yüzilliyin sonu - 6-cı yüzilliyin sonları)
37. Uturqur (30 Oqur) dövləti (5-ci yüzilliyin sonu - 6-cı yüzilliyin sonları)
38. Bessarabiya Türk dövləti (Bessarabiya rumın dövlətinin başlanğıcı 1330)
39. Qaraxanlı (Qara Xanlı) dövləti (840-1042)
40. Şərqi Qaraxanlı dövləti (1042-1211)
41. Qərbi Qaraxanlı dövləti (1042-1212)
42. Oğuz Yabqu dövləti (10-cu yüzilliyin başlanğıcı - 1000)
43. Qəznəvi dövləti (1069-1187)
44. Suriya Səlcuqlu dövləti (1092-1117)
45. Kirman Səlcuqlu dövləti (1092-1187)
46. Anadolu Səlcuqlu dövləti (1092-1307)
47. İraq Səlcuqlu dövləti (1157-1194)
48. Əyyubilər dövləti (1171-1348)
49. Hindistan türk dövləti (Dehli Türk Sultanlığı) (1206-1413)
50. Misir Türk dövləti (1250-1383)
51. Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468)

52. Ağqoyunlu dövləti (1468-1501)
53. Teymurilər dövləti (1370-1507)

Bəyliklər

54. Uyğur bəyliyi (8-ci yüzilliyin başlanğıcı)
55. Qarluq bəyliyi (13-cü yüzilliyin başlanğıcı)
56. Tolunlular bəyliyi (868-1417)
57. Ağ şidliyə bəyliyi (935-969)
58. İzmir bəyliyi “Çaka bəyliyi” (1081-1097)
59. Dilmaçoğlular bəyliyi (1085-1192)
60. Danişməndili bəyliyi (1092-1178)
61. Saltuklu bəyliyi (1092-1202)
62. Əhlət-Şahları bəyliyi “Sökmənlilər bəyliyi” (1100-1207)
63. Artuklu bəyliyi (1101-1409)
64. İnallı bəyliyi (1103-1183)
65. Məndüçüklü bəyliyi (1118-1250)
66. Ərbil bəyliyi “Bəy Təqinlilər” (1146-1232)
67. Çobanoğlular bəyliyi (1287-1309)
68. Qaramanoğlular bəyliyi (1256-1483)
69. İnanc oğlular bəyliyi (1261-1368)
70. Sahib ata oğlular bəyliyi (1275-1341)
71. Pərvanə oğlular bəyliyi (1277-1322)
72. Məntəşə oğlular bəyliyi (1280-1424)
73. Çapdarəğulları bəyliyi (İsfəndiyarəğullar) (1292-1462)
74. Qarəsiəğulları bəyliyi (1297-1360)
75. Germiyan oğulları bəyliyi (1300-1429)
76. Həmid oğulları bəyliyi (1301-1423)
77. Sarıxan oğulları bəyliyi (1302-1410)
78. Aydın oğulları bəyliyi (1308-1426)
79. Təkə oğulları bəyliyi (1321-1390)
80. Ərtana oğulları bəyliyi (1335-1381)
81. Dulqədir oğulları bəyliyi (1339-1521)
82. Ramazan oğulları bəyliyi (1352-1608)

83. Dobruca Türk bəyliyi (1354-1417)
84. Qazi Bürhanəddin Əhməd bəyliyi (1381-1398)
85. Əşrəfoğulları bəyliyi (1300-1326)
86. Bərçəm oğulları bəyliyi (12-ci yüzillik)
87. Yaruqlular bəyliyi (12-ci yüzillik)

Atabəyliklər

88. Şam (Suriya) Atabəyliyi (Tiğtəqinlilər, Börülər) (1117-1154)
89. Musul Xalən Atabəyliyi (Zəngilələr) (1127-1259)
90. Azərbaycan Atabəyliyi (İldənizlilər) (1146-1225)
91. Fars Atabəyliyi (Salqurlular) (1147-1284)

Xanlıqlar

92. Böyük Bulqar xanlığı (630-665)
93. İdil (Volqa) Bulqar xanlığı (665-1391)
94. Tuna Bulqar xanlığı (681-864)
95. Peçeneq xanlığı (860-1091)
96. Uz xanlığı (860-1068)
97. Kuman-Qıpçaq xanlığı (9-cu yüzillik - 13-cü yüzillik)
98. Özbək xanlığı (1428-1599)
99. Qazan xanlığı (1437-1552)
100. Krım xanlığı (1440-1475)
101. Qasım xanlığı (1445-1552)
102. Xivə xanlığı (1512-1520)
103. Sibir xanlığı (1556-1785)
104. Buxara xanlığı (1599-1785)
105. Kaşğar-Turfan xanlığı (15-ci yüzilliyin başlanğıcı - 1877)
106. Xokand xanlığı (1710-1875)
107. Türkmənistan xanlığı (1860-1885)

Cümhuriyyətlər

108. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)
 109. Qərbi Trakya Türk Cümhuriyyəti (1-ci quruluş: 31 avqust 1913; 2-ci quruluş: 1915-1917, 3-cü quruluş: 1920-1923)
 110. Türkiyə Cümhuriyyəti (1923)
 111. Xatay Cümhuriyyəti (1938-1939)
 112. Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti (1983)¹

Respublikalar

113. Azərbaycan Respublikası (1991-ci il 18 oktyabr)
 114. Qırğızıstan Respublikası (1991-ci il 31 avqust)
 115. Özbəkistan Respublikası (1991-ci il 1 sentyabr)
 116. Türkmənistan Respublikası (1991-ci il 27 oktyabr)
 117. Qazaxıstan Respublikası (1991-ci il 16 dekabr)

1. Bax: Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı, 1992, s. 30-34.

Türk dillərinin quruluşu

Türk dilləri genetik, tipoloji, qrammatik quruluş baxımından türk dilləri ailəsini yaradır. Bu ümumi xüsusiyyətlərə görə türk dilləri qrupunun əksəriyyəti bir-birini başa düşə bilirlər (çuvaş və yakut dilləri bir az istisna rolunu oynayırlar). Məlumdur ki, türk dilləri morfoloji əlamətlərinə görə iltisqi (aqlütinativ) dillərdəndir. Ona görə də bəzən iltisqi dilləri zahiri oxşarlığa əsasən bir kökdən törəmiş qohum dillər hesab edənlər də olmuşdur. (Ural-Altay və Altay nəzəriyyəsi). Hazırda da türk, monqol və tunqus-mancur dillərinin qohumluğunu, onların Altay dilindən (Altay xalqının dilindən) təşəkkül tapmasını müdafiə edənlər vardır.

Altay dillərinin oxşarlığı tipoloji oxşarlıqla və leksik vahidlərin paralelliyi ilə bağlıdır. Leksik vahidlər daha çox məişətlə, kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan uyğunluqlardan ibarətdir. Bu da Altay imperiyası dövrü ilə bağlıdır.

Türk dilləri tarixən bir kökdən təşəkkül tapmış dillər qrupudur. İlk dövrlərdə türk dillərinin lügət tərkibi və qrammatik quruluşu bəsit olub, zaman keçdikcə zənginləşib və təkmilləşibdir.

Türk dillərinin quruluşundan danışan zaman VII əsr yazılı abidələrinə əsaslanır və onun fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu haqqında fikir söylənilir.

Türk dillərinin quruluşuna aşağıdakılar daxildir:

1. Türk dillərinin fonetik quruluşu; **2.** türk dillərinin leksik quruluşu; **3.** türk dillərinin morfoloji quruluşu; **4.** türk dillərinin sintaktik quruluşu.

Türk dillərinin quruluşunda bir sabitlik vardır ki, bu da aşağıdakı şəkildə xarakterizə oluna bilər:

1. Türk sözləri aqlütinativdir; yəni kök və şəkilçilər diffuziyaya uğrayıb birləşir. Türk sözləri öz quruluşu ilə bir növ qatari xatırladır. Hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq diffuziya istisnadır. Aqlütinativlik sözü qoruyub saxlayır, diffuziya onu söküb dağıdır, şəklini dəyişir.
2. Türk sözlərində vurğu bir qayda olaraq sonuncu hecanın üstünə düşür.
3. Türk dillərində ön şəkilçi (prefiks) yoxdur. Prefikslər sözün kökünə təsir edir və nəticədə aldadıcı əsaslar yaradır.
4. Qrammatik cins göstəriciləri yoxdur. Hind-Avropa dillərində analitik quruluşa keçid zamanı bu formant kökə görə öz yerini (son mövqeyi ön mövqeyə) dəyişir. Lakin əvvəlki ənənəvi yer (son mövqə) boş qalmır. Əski cins göstəricisi əsasla birləşib onun simasını dəyişdirir.

Ümumgerman dilində “yer” anlayışını bildirən “yer” leksemi qadın cinsinin göstəricisi ilə **“yerdə”** kimi işlənir. Analitik quruluşa keçid zamanı həmin göstərici söz əvvəlinə keçsə də, qadın cinsinin əvvəlki formantı öz yerində qalmış və **“die yerde”** birləşməsi yaranmışdır. Roman mənşəli **“tyerra”**-yer sözü

də yəqin ki, bu cür maraqlı yol keçmişdir.

“Yer” bir vaxtlar beynəlxalq söz olub, semit, german, türk dillərinə daxil olmuşdur. Onların hamısı bir nöqtədən başlamışdır, lakin “yer” praforması dəyişikliyə uğramadan, xalis halda yalnız türk dillərində qalmışdır.

Türk dillərinin yüksəkdavamlılığı məhz morfoloji sistemin sabitliyindən irəli gəlir. Bura tarixi səbəbləri–məişətin (köçərilik) və dinin (tenqrilik–əcdad kultu) konservatizmini də əlavə etmək olar. Köçəri sürətlə çapırdı, vaxt-zaman isə yerində dayanmışdı. Köçəri onlarca etnosla təmasa girir, öz dünyasını zənginləşdirir, lakin onun özülünə toxunmurdu. Eynşteynin düsturu ilə desək: “Böyük sürətlə hərəkət edən cismin daxilində zaman dayanır”.

Türk dillərinin fonetik quruluşu

Türk dillərinin dəfələrlə ayrılması, birləşməsi nəticəsində hər bir türk dilinin fonetik quruluşunda fərdi cəhətlər yaranmağa başlamışdır.

Türk dillərinin fonetik quruluşunda vokalizm və konsonantizm fərqlənir.

Vokalizmdə türk dillərinin əksəriyyətində eyni olan səkkiz sait fonemin olmasıdır (ə saiti olan dillərdə 9, ə, ı və ü fonemi olmayan özbək dilində isə 6).

Türk dillərində olan 8 fonem (a, e, o, ö, ı, i, u, ü) ancaq sözün ilk hecasında (şəkilçilərdə isə a, e, ı, i) müşahidə edilir. Pro-türk dövründə bəzi tədqiqatçılar 8-9 saitin (V.V.Radlov), bəziləri isə 12 (Poppe) saitin olduğunu söyləyirlər.

A.M.Şerbak qədim türk dilində səkkiz uzun və səkkiz qısa saitin olduğunu irəli sürür. Uzun saithlərin, diftonqların, eləcə də ə saithnin varlığını monqol və İran dillərinin təsiri ilə izah edən-lər də vardır. Lakin bu düz deyildir.

Qeyd: G.Bonfey və F. Bopp iddia edirlər ki, əcdad Hind-Avropa dillərində cəmi üç sait (a, i, u) olmuşdur. Kollits və başqaları sübut etmək istəyirlər ki, ana Hind-Avropa dillərində iki sait (e, o) çox olub, sonralar bu iki sait “a” saithni yaratmışdır.

Təxminən yüz il əvvəl İ.Qruntsell belə fikir irəli sürürdü ki, ilk çağlarda türk dillərində üç sait olub (a, i, u). Sonradan bu əlavə etmişdir. Orxon abidələrində də həqiqətən 4 sait vardır. Lakin V.Tomsen 25 noyabr, 1893-cü ildə müəyyən etmişdir ki, bu 4 işarə 8 sait səsi ifadə etmişdir.

Hind-Avropa dilçiliyində on illər boyu “e” hərfi üzərində mübahisə olubdur. F.Popp belə hesab edibdir ki, tarixən “e” saithi olmayıbdır. Sonradan müəyyən olunubdur ki, “e” saithni sanskritdə “a” saithi sıxışdırıb aradan çıxarıbdır. Türkologiyada belə bir fikir də vardır ki, “e” hərfi olmayıb, sonradan “e” hərfi “ə” hərfi əsasında yaranıbdır.

Türk dillərində uzun saithlərin mövcud olması da mübahisəlidir. E.D.Polivanov (1924-cü ildə) ulu türkcədə uzun saithlərin olmaması fikrini söyləyir. A.M.Şerbak isə belə hesab edir ki, uzun saithlər türkmən və yakut dillərində qalmışdır. Məs.: *ur-arıqlamaq, yorulmaq* (yakut dilində), *aar-arıqlamaq* (türkmən dilində), *us-iş* (yakut dilində), *uş - iş* (türkmən dilində) və s. Türk dilləri içərisində ilkin uzanma qaqaуз, türkmən, qırğız, altay, tuva, yakut dillərində müşahidə olunur. İkinci uzanma da türk dillərində müşahidə olunan uzanmadır. Bu uzanma söz daxilində saithdən sonrakı samitin düşməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, *aac*-ağac, *sur*-sığır, *dooru*-doğru (qaqaуз dilində), *aala*-ağla, *aar*-ağır və s. Sait fonemləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

A fonemi. Dodaqlanmayan, açıq, arxa damaq saithidir. Bütün türk dillərində fonem kimi sabitləşmişdir. Bütün hecaların tərkibində işlənir. Bu saithin özbək dilində fərdi xüsusiyyəti vardır. Özbək ədəbi dilində a saithindən əlavə dodaqlanan a^o fonemi də vardır. Bu fonemin yazıda işarəsi o-dur. Məs.: *kora*-qara, *ot*-at, *boş*-baş, *sol*-sal, *oç*-aç, *koşik* - qaşiq, *mol*-mal və s.

Bəzi türk dillərində a saithi uzanır, fonematik xüsusiyyət daşıyır. Məs.: *al-aal*-kənd, *ay-aay*-münasibət (tuva dilində), *xas*-qaz, *xaas*-kəmər, *xara*-qara, *xaara*-gecə, *as*-çörək, *aas*-ağız (xakas dilində), *bas*-baş, *baaş*-yara (yakut dilində), *san*-miqdar, *saan*-sağmaq (qırğız dilində), yaz-*yaaz*-fəsil, at-*aat*-ad (türkmən dilində) və s.

Ə fonemi. Ə saithi dodaqlanmayan, ön damaq saithidir. Azərbaycan, türkmən, tatar, başqırd, uyğur, qazax dillərində müstəqil fonem kimi işlənir. Özbək, türk, noqay, altay, tuva dillərində də bu səsə rast gəlmək olur. Ə fonemi bəzən uyğur dilində e, yaxud da i foneminə keçir. Məs.: *bəl-bel*.

E fonemi. Bu fonem bütün türk dillərində dodaqlanmayan, orta damaq saithidir. E fonemi tatar, başqırd dillərində i saithinə, çuvaş dilində isə e saithinə uyğun gəlir.

O fonemi. O fonemi başqırd, tatar, çuvaş dillərində işlənir. Bu fonem dodaqlanan, arxa damaq saithidir. Tatar, başqırd dillərində u foneminə uyğun gəlir. Məs.: *ul-ol-o, ut-ot, yul-yol* və s.

Ü fonemi. Dodaqlanan, ön damaq saithidir. Əksər türk dillərində işlənir. Bu fonemə qazax dilində u, noqay dilində *уьv*, başqırd və tatar dillərində ö, çuvaş dilində e uyğun gəlir.

Ö fonemi. Dodaqlanan, ön damaq saithidir. Özbək, tatar, başqırd, çuvaş dillərində işlənir. Başqırd, tatar dillərində onun yerinə ü fonemi işlənir. Məs.: *küz-köz, kül-göl, üt-öd* və s.

İ fonemi. Dodaqlanmayan, ön damaq saithidir. Bütün türk dillərində işlənir. Çuvaş dilində bu fonemə e uyğun gəlir. Məs.: *per-bir, pel-bil* və s.

I fonemi. Dodaqlanmayan, arxa damaq saithidir. Özbək dilindən başqa, qalan türk dillərində işlənir.

Qeyd: Saitlərdən əvvəl bir çox hallarda türk və özbək dillərində **y**, qırğız dilində **j** əlavə olunur. Məs.: **jiğac**-ağac, **yi-nek**-inək, **jol**-yol və s.

Türk dillərində **h (k), g, r, n, y, j** samitlərinin sözü əvvəlinə artırılmasına müşahidə etmək olur. Saitlər sözü tərkibində işlənmə yerinə görə məhdud deyildir. (Azərbaycan dilində **ı** saiti sözü əvvəlində işlənmir). Saitlərdən əvvəl **y** və **c** samitlərinin əlavə olunmasına rast gəlinir. Burada türk və özbək dillərində **y** samitinin, qırğız dilində isə **j** samitlərinin əlavəsi nəzərdə tutulur. Məs.: **yürek**-ürək, **jiğac**-agac.

Türk dillərində **h, g, r, n, y, j** samitlərinin sözü əvvəlinə artırılmasına müşahidə etmək olur. Məs.: **irin** (Azərbaycan, türkmən, noqay dillərində)-**yiring** (bəzi türk dillərində), **iraq** (türk dilində)-**yiraq** (özbək dilində), **iri** (türk, azərbaycan, noqay dillərində)-**yirik** (özbək dilində), **iluq** (Azərbaycan, türk dillərində)-**yilik** (özbək dilində), **ağac** (Azərbaycan, noqay, türk dillərində)-**jiğac** (qırğız dilində), **yır** (noqay dilində)-**ır** (qırğız dilində)-**mahnı** (Azərbaycan dilində).

Türk dillərinin bəzilərində alınma sözlərdən fərqli olaraq ilkin uzanma da vardır. Məs.: ilkin uzanma türkmən, yakut, qırğız, altay, tuva, xakas, şor dillərində müşahidə olunur. Türk dillərində ahəng qanunu damaq və dodaq ahəngi olmaqla iki yerə bölünür. Sözü ilk hecasındakı saitin qalın və incəliyindən asılı olaraq, şəkilçilər və kökün sonrakı hecaları bu qaydanı izləyir. Dodaq ahəngi qırğız, yakut və altay dillərində daha qüvvətlidir.

Müasir türk dillərində fonetik hadisə və qanunlardan assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, proteza, eliziya hadisələri də vardır. Türk sözlərində vurğu son hecanın üzərinə düşür.

Türk dillərinin özünəməxsus samitləri (konsonant səsləri) vardır. Samitlərin sayının türkoloqlara görə, 23-dən 27-dək olduğu qeyd olunur. Türkoloq A.M.Şerbak türk dillərində tarixən 15 samit fonem olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, samit fonemlərin bir çoxu sonradan yaranmışdır: **h, v, f, x, j** və s.

Kar samitlər türk dillərinin ilk dövrlərində xarakterik samitlər kimi özünü göstərmişdir. Cingiltiəşmə qanunu türk dillərin-

də sonradan yaranmışdır. Oğuz qrupu türk dillərində **b, q, d** cingilti samitləri geniş yayılmışdır. Məs.: **dağ, daş, qol** və s. Azərbaycan dilində; **qör, qün, qüç, qel** və s. qaqauz dilində; **daban, damar, demir** və s. türkmən dilində.

H samiti özbək və Azərbaycan dillərində sonradan artırılan samit kimi geniş şəkildə işlənir. Türk dillərində geminantlar (qoşa samitlər) işlənir. Məs.: **doqquz, yeddi, səkkiz** və s.

Türk dilləri üçün hecanın altı növü daha xarakterikdir:

1) a-na, a-ta və s.; 2) nə-nə, de, ye və s.; 3) od, at, il və s.; 4) daş, qaş, saç və s.; 5) alt, üst, ört və s.; 6) dart, dörd, qırx və s.

Türk dillərinin leksik quruluşu

Türk dillərinin leksik tərkibi iki baxımdan diqqəti cəlb edir: 1) *Orxon-Yenisey və Talas abidələri əsasında qədim türk dili leksikası*; 2) *Müasir türk dillərinin leksik tərkibi*.

Qədim türk dili leksikasında ad bildirən, əlamət və keyfiyyət bildirən, hərəkət bildirən sözlər əsas rol oynayır.

Ad bildirən sözlərə insan, heyvan adları, qohumluq terminləri, bitki, ay, gün, il adları daxildir. Məs.: *ağac, ayaq, az-xalq adı, eliq-əlli, balıq-şəhər, bitiq-məktub, otuz, bir, quş, qız, qaş, qul, güc, gümüş, altun, taş* və s.

Əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər. Məs.: *alp-qəhrəman, edqu-yaxşı, eren-qəhrəman, bay-varlı, tüz-düz, iraq-uzaq, uluğ-böyük* və s.

Hərəkət bildirən sözlər. Məs.: *ağ-qalxmaq, ay-demək, barget, ir-izləmək, sök-sökmək, boz-poz, aş-aşmaq, süle-vuruşmaq, ur-vurmaq, biç-biçmək* və s.

Müasir türk dillərinin leksik tərkibinin əsas hissəsini Orxon-Yenisey və Talas yazılı abidələrinin leksikası təşkil edir. Və bunlar türk dillərinin lüğət tərkibində müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, mühafizə olunmuşdur.

Türk dilləri də digər dillər kimi daxili və xarici faktorlar hesabına zənginləşmişdir. Onun leksik tərkibində monqol, tunqus-mancur, çin, sanskrit, fars, ərəb və slavyan (XVIII əsrdən sonra rus və rus dili vasitəsilə alınmış sözlər) mənşəli sözlər vardır.

Müxtəlif türk tayfalarının qaynayıb-qarışmasında onlardan bəziləri ərəzi və dil baxımından daha əsas yerləri tutmuşdur. Onların dilinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşunda normalaşma və inkişaf getmişdir. Türk dilləri öz quruluşu baxımından inkişaf edərək aşağıdakı dil qruplarını yaratmışdır:

- 1) Bulqar dillər qrupu. IX-XIV əsrlərdə bu qrupun inkişafı daha sürətli getmişdir. Məs.: Bu qrupa çuvaş dilini aid etmək olar.
- 2) Uyğur dillər qrupu. Bu qrupda VI-XII əsrlərdə güclü inkişaf prosesi getmişdir. Bu qrupa qədim türk yazılı abidələrinin dilini, Sibirdə yaşayan bir qrup türklərin dilini aid etmək olar.
- 3) Oğuz dillər qrupu. X-XV əsrlərdə güclü inkişaf prosesi keçirmişdir. Buraya müasir türk, türkmən, qaqauz, Azərbaycan dillərini aid etmək olar.
- 4) Karluq dillər qrupu. Bura özbək və uyğur dillərini aid etmək olar.
- 5) Qıpçaq dillər qrupu. IX-XII əsrlərdə güclü inkişaf prosesi keçirmişdir. Bir sıra türk dilləri, o cümlədən qaraqalpaq dilini bura aid etmək olar.

Türk dillərinin öz aralarında az dərəcədə olsa da, xarakterik fərqlər vardır:

Qıpçaq dillər qrupu

böri
esik
jaksı
yit
kol
üy və s.

Oğuz dillər qrupu

kurt
qapu
iyi, yaxşı
it, köpek
qol, el
ev və s.

Ərəb-fars dillərindən türk dillərinə ərəb imperiyasından sonra müəyyən sözlər keçmişdir. Bu sözlər elmi, dini, siyasi, iqtisadi və s. sözlərdir.

Ərəb dilindən keçmiş dini sözlər:	Ərəb dilindən keçmiş elmi terminlər:
<i>axirət</i>	<i>ağıllı</i>
<i>qüdrət</i>	<i>adil</i>
<i>müsəlman</i>	<i>əmanət</i>
<i>Taala-Allah</i> (böyük mənasında)	<i>dünya</i>
<i>islam</i>	<i>məqsəd</i>
<i>xuda</i>	<i>fikir</i> və s.
<i>namaz</i>	
<i>pir</i> və s.	

Ərəb dilindən keçən məişət sözləri:	Fars dilindən keçən sözlər:
<i>Xına ...</i>	<i>and</i>
	<i>arzu</i>
	<i>bəxt</i>
	<i>güman</i> və s.

Ərəb dilindən keçən siyasi terminlər:	Fars dilindən keçən siyasi terminlər:
<i>əsgər</i> <i>vəzir</i> <i>ləqəb</i> və s.	<i>dost</i> <i>düşmən</i> və s.
Rus dilindən keçənlər:	Beynəlxalq sözlər:
<i>etaj</i> <i>injener</i> <i>poezd</i> <i>pristav</i> <i>çaynik</i> və s.	<i>aviasiya</i> <i>avtomobil</i> <i>bank</i> <i>bolşevik</i> <i>demokratiya</i> <i>internasional</i> <i>kollektiv</i> <i>kolxoz</i> <i>kombayn</i> <i>proletar</i> <i>partiya</i> <i>sovet</i> <i>sosializm</i> <i>telefon</i> və s.

Türk dillərində monqol elementlərinə münasibət ikilidir. Qıpçaq, karluq və oğuz qrupu türk dillərində monqol sözlərinə rast gəlmək olur.

Qaraçay-balkar dilində monqol sözləri daha çoxdur. Karaim dilində xəzər, bulqar, ərəb, fars dillərinin sözləri vardır.

Müasir türk dillərində qədim dövrlərlə bağlı olan sözlərin bir qismi yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Bu da siyasi, ictimai, texniki terminlərlə bağlıdır.

F.Q.İsxakov canlıların, insanların və heyvanların bədən üzvləri ilə bağlı sözləri türk dillərində müqayisə etməklə müəyyən oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmişdir. Onun müqayisə

etdiyi bu qəbildən olan sözlər türk dillərində fonetik tərkibinə görə fərqlənir. Və bədən üzvlərini bildirən həmin sözlər əsasən aşağıdakılardır:

bud, saqqal, qaş, qapaq, gicgah, saç, göz, baldır, baş, do-dağ, qarın, diş, bağırsağ, caynaq, dırnaq, diz, dirsək, sümük, qanad, yumruq, ovuc, üz, alın, damaq, ayaq, beyin, barmaq, burun, tük, çiyin, böyrək, bel, bilək, qabırğa, kirk-pik, ağız, buynuz, qol, ürək, arxa, kürək, bədən, gövdə, qu-lağ, boyun, yanaq, dil və s. Bu sözlərin bəzilərinin türk dillərində hansı fonetik variantlarda işlənməsinə diqqət yetirək:

<i>Azərbaycan dili</i>	baş	diz	beyin	tük
<i>Altay dili</i>	baş	diz	beyin	tük
<i>Başqırd dili</i>	baş	diz	beyin	tük
<i>Qazax dili</i>	baş	diz	beyin	tük
<i>Qaraqalpaq dili</i>	baş	diz	beyin	tük
<i>Qırğız dili</i>	baş	diz	beyin	tük
<i>Kumık dili</i>	baş	tiz	beyin	tük
<i>Noqay dili</i>	baş	tiz (tez)	beyin	tük
<i>Tatar dili</i>	baş	tez	beyin	tük
<i>Tuvin dili</i>	baş	tez	beyin	tük
<i>Türk dili</i>	baş	diz	beyin	tüy
<i>Türkmən dili</i>	baş	dız	beyni	tüy
<i>Özbək dili</i>	baş	tiz	beyni	tük
<i>Uyğur dili</i>	baş	tiz	beyni	tük

Qədim dövrlərdə türk dillərinin leksik tərkibi türk, monqol, tunqus-mancur və başqa tayfaların çoxsaylı qohumluq və tayfa əlaqələri, yaxınlıqları ilə bağlı olmuşdur. Hər bir türk xalqının və millətinin formalaşması həmin dillərin hər birinin leksik tərkibində də fərdilik yaratmışdır. Qədim dövrün leksik laylarında türk, monqol, tunqus-mancur dillərinin ümumi sözləri olmuşdur. Ona görə də müasir türk dillərində qədim türk və monqol sözlərinə tez-tez rast gəlmək olur.

Monqol dilində	Qaraqalpaq dilində	Azərbaycan dilində
xara	kara	qara
altan	altın	altın
ayqa	ayak	ayaq
axa	ağa	aqa (böyük qardaş mənasında)
bel	bel	bel (insanın beli)
yara	jara	yara
bi	men	mən

Xüsusilə, türk və monqol dillərində fellərin yaxınlığı daha çoxdur. Bu da türk və monqol dillərinin genetik baxımdan qohum olduğunu təsdiq edir.

Qeyd: Türk dillərinin çin dili ilə də əlaqəsi olmuşdur. Bunun tarixi bizim eradan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır.

Türk, monqol və tunquz-mancur dillərinin lüğət tərkibindəki müştərək olan sözləri mənə qrupları üzrə belə qruplaşdırmaq olar:

I. Qohumluq bildirən sözlər:

Monqol dilində: **abu** - ata, dədə
 Kalmık dilində: **aaba** - ata, dədə
 Şor dilində: **aba** - ulu baba
 Qırğız dilində: **aba** - əmi
 Türkmən dilində: **aba** - ata
 Xakas dilində: **abaa** - böyük qardaş
 Noqay dilində: **obay** - anaya, nənəyə müraciət
 Mancur dilində: **ama** - ata.

Monqol dilində: **exe** - ana
 Kalmık dilində: **eke** - ana
 Mancur dilində: **eme** - ana

Çuvaş dilində: **anne** - ana
 Türkmən dilində: **ene** - ana
 Tuvin dilində: **ene** - xala
 Qazax dilində: **ene** - qayınana

Monqol dilində: **axa** - böyük qardaş, böyük
 Kalmık dilində: **axa** - böyük qardaş, böyük
 Türk dilində: **ağa**- böyük qardaş, böyük, ağa
 Xakas dilində: **ağa**- böyük qardaş, böyük, ağa və s.

II. İnsanın bədən üzvlərinin adları:

Monqol dilində: **bügere** - böyrək
 Kalmık dilində: **böörö** - böyrək
 Özbək dilində: **bujrak**-böyrək
 Qırğız dilində: **böjrek** - böyrək
 Uygur dilində: **börek** - böyrək
 Çuvaş dilində: **püre** - böyrək
 Monqol dilində: **xabirga** - qabırğa
 Kalmık dilində: **xabirga** - qabırğa
 Xakas dilində: **xaburga** - qabırğa və s.

III. Ev heyvanlarının adları:

Monqol dilində: **azirga** - aygır
 Monqol dilində: **vuxa** - buğa, öküz
 Kalmık dilində: **vuxa** - buğa, öküz
 Qırğız dilində: **buka** - buğa, öküz
 Monqol dilində: **xonin** - qoyun
 Kalmık dilində: **xoy, xoyın** - qoyun
 Tatar dilində: **kuy** - qoyun
 Türk dilində: **koyun** - qoyun və s.

IV. İctimai quruluşla, ərazi bölgüsü ilə bağlı sözlər:

Monqol dilində: **aymak** - hissə, inzibati vahid
 Uygur dilində: **aymak** - nəsil, xalq

Yakut dilində: **aimax** - nəsil, xalq, tayfa, qohum
 Monqol dilində: **ayl** - qonşu, aul, çadır, alaçıq, kənd, ev
 Kalmık dilində: **ayl** - qonşu, qəsəbə
 Qazax dilində: **auyl** - kənd, yaşayış sahəsi
 Qırğız dilində: **ayul, aul** - kənd, yaşayış sahəsi
 Yakut dilində: **yol**- ailə, həyət, qonşu
 Çuvaş dilində: **yal** - kənd
 Monqol dilində: **bayan** - varlı
 Kalmık dilində: **bayan** - varlı
 Qazax dilində: **bay** - bəy, varlı, əsilzadə
 Uyğur dilində: **bay** - bəy, varlı, əsilzadə və s.

V. Bitki və ağac adları:

Monqol dilində: **arbay** - arpa
 Kalmık dilində: **arbay** - arpa
 Noqay dilində: **arpa** - arpa
 Çuvaş dilində: **arpa** - arpa
 Monqol dilində: **buguday** - buğda
 Qazax dilində: **biday** - buğda
 Noqay dilində: **biyday** - buğda və s.

VI. Zaman bildirən sözlər:

Monqol dilində: **asagan** - axşam
 Qazax dilində: **akşam** - axşam
 Qırğız dilində: **akşam** - axşam
 Uyğur dilində: **axşam** - axşam
 Özbək dilində: **okşom** - axşam
 Monqol dilində: **erte** - ertə, erkən, səhər tezdən
 Qazax dilində: **erte** - ertə, səhər tezdən
 Qırğız dilində: **erte** - ertə, səhər tezdən
 Noqay dilində: **erte** - ertə, səhər tezdən
 Xakas dilində: **irte** - ertə, səhər tezdən və s.

VII. Rəng bildirənlər:

Monqol dilində: **alag** - ala, rəngarəng
 Tatar dilində: **ala** - ala, ala-bəzək
 Qırğız dilində: **ala** - ala, ala-bəzək
 Qazax dilində: **ala** - ala, ala-bəzək
 Monqol dilində: **bor** - boz
 Kalmık dilində: **bor** - boz
 Qırğız dilində: **boz** - boz
 Monqol dilində: **xöx** - göy, mavi, yaşıl
 Kalmık dilində: **kök** - mavi, yaşıl
 Qırğız dilində: **köpkök** - gömgöy və s.

VIII. Keyfiyyət bildirənlər:

Monqol dilində: **asaq** - axsaq
 Türk dilində: **aksak** - axsaq
 Tuvin dilində: **aksak** - axsaq
 Monqol dilində: **xuuray** - quru
 Qırğız dilində: **kurqak** - quru
 Monqol dilində: **xuv xuuray** - qurquru və s.

IX. Hərəkət bildirənlər:

Monqol dilində: **aldax** - səhv etmək, itirmək
 Tatar dilində: **aldan** - aldatmaq
 Qazax dilində: **aldan** - aldatmaq
 Türk dilində: **aldatmak** - aldatmaq
 Monqol dilində: **arılqax** - təmizləmək
 Monqol dilində: **bütex** - bitirmək
 Noqay dilində: **bitemeqe** - bitirmək və s.

Türk dillərinin şumer dili ilə də mədəni əlaqəsi olmuşdur. Şumer və türk dilləri arasındakı leksik paralellərin mövcud olması səbəbləri bəzən genetik, bəzən mədəni, bəzən isə təsadüfi uyğunluq kimi izah olunur. Genetik, mədəni əlaqələr məsələsi inandırıcı görünsə də, təsadüfi uyğunluq isə heç cür əsaslı gö-

rünmür. Ona görə ki, şumer-türk leksik paralellərinin işlənmə dairəsi sübut edir ki, bu təsadüfilik heç cür mümkün ola bilməzdi. Odur ki, bu deyilənləri şumer-türk leksik paralellərinin bəzilərini məna qrupları üzrə verməklə təsdiq etməli oluruq.

İnsan, hərəkət qrupu

Şumer dilində	Şumer dilində mənası	Türk dillərində	Türk dillərində mənası
ada	ata	ata/ada	ata
ama	ana	ama/aba/ana	ana
amar	bala, buzov	maral/mala/pala	bala
tu	doğmaq	tuu/tuğu/tuvu/turu	doğmaq
tud	doğmaq	tud/tuğd/tuvd/turd	doğdu, doğuldu
tum	tumlamaq	tuma	doğulma, nəsil vermə
dumu	bala, nəsil	tuma	bala, nəsil, törəmə
tir/til/ti	həyat	tirik/tiri/diri	diri
tir/til/ti	ox	tirik (saqay dilində)	silah, ox
eren/ere/er	sırası əsgər, işçi, qul	eren/ərən/er	sırası əsgər, məsləkdaş, döyüşçü, kişi, qəhrəman
şuba/sipa	çoban	şuban/çuban/çoban/çaban	çoban
ab	qapı	av//ab//eb//üy	ev
eş	ev	eşik/esik	qapı
qaq	keçirmək	kak//qaq	qax, qaxmaq
taq	taxmaq	tak//taq//tax	tax, sanc, birləşdir
kar	oğurlamaq	karma//karpa. Qədim türk dilində qar//kari əlin bir hissəsidir.	qarət
qu	səs	kü//qu	səs, küy
me	mən	men//ben//bin//mən//bən	mən

Təbiət qrupu

Şumer dilində	Şumer dilində mənası	Türk dillərində	Türk dillərində mənası
qaş	quş	quş//kuş//kus. Görünür ki, qaz sözü də bu sözlə bağlıdır	quş, suda üzən quş
edən	çöl	eden (qazax dilində).	yurtada döşəmə
eren	sidr ağacı	eren (uyğur dilində)	sidr ağacı
kir	torpaq	kir. Türk dillərində yir//yer//yar//jer//zer//dyer sözləri «torpaq», «yer» mənasında işlənir. Və kir sözü ilə eyni yuvadandır.	palçıq
qiş	ağac	Eqiş//eqis (qazax, uyğur dillərində). Əkmək , ağac sözləri də bununla bir kökdəndir.	mədəni bitki

Tanrı, od, günəş, ölçü qrupu

Şumer dilində	Şumer dilində mənası	Türk dillərində	Türk dillərində mənası
deş	nöqtə, bir	teşik/deşik	deşik
dinqir	tanrı, göy	tenqir/teqri//danqir/denir	tanrı, göy
udu	günəş tanrısı	uduk (qədim türk-cədə)	müqəddəs
uzuk	uzun, uca	uzuk	uzun, uca
ud	günəş, gün	üt//ud//ot//od	od
udun	ocaq	utun//otun//odun	odun, yanacaq

Şumer türk leksik paralellərinin sayını artırmaq da olar. Lakin məqsəd bundan ibarət deyil. Məqsəd ondan ibarətdir ki, şumer türk leksik paralellərinin forma və məna oxşarlığının bir sistem təşkil etməsi aydın olsun və bunun şübhə doğurmadiğı inandırıcı görünsün.

Türk dillərinin morfoloji quruluşu

Türk dillərinin morfoloji quruluşu iltisqidir. Yəni sözün kökü və şəkilçisi bir-birindən ayrılır. Şəkilçi təbiət etibarlı ilə kökə uyğunlaşır. Deməli, şəkilçi kökün təsiri altına düşür.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərinin morfoloji quruluşunda iltisqilik bir qaydadır. İltisqiliyin qaydasına uyğun olaraq söz öz morfoloji strukturunu qoruyub saxlayır.

Türk dillərində vurğunun sözdəki sonuncu hecaya düşməsi də bir qaydadır. Türk dillərinə məxsus sözlərdə ön şəkilçilər olmur. Cins kateqoriyasının olmaması da türk dillərinə məxsus xüsusiyyətdir.

Türk dillərinin morfoloji strukturundakı sistem, sabitlik və davamlılıq bir-birini tamamlayır: “Türk sözlərinin yüksək davamlılığı məhz morfoloji sistemin sabitliyindən irəli gəlir. Bura tarixi səbəbləri - məişət (köçərilik) və dinin (tenqrilik-əcdad kultu) konservatizmini də əlavə etmək olar. Köçəri sürətlə çapırdı, vaxt-zaman iş yerində dayanmışdı. Köçəri onlarca etnosla təmasa girir, öz dünyasını zənginləşdirir, lakin onun özülünə toxunmurdu”¹.

Türk dillərində ahəng qanunu qorunduğu üçün sözün kökünə qoşulan şəkilçilər kökdəki saıtlərin qalın və incəliyinə görə bir neçə variantda işlənə bilir. Əlbəttə, türk dillərində özünəməxsus davamlılıqda ahəng qanunu da əsas şərtlərdən biri kimi sayılır.

1. Oljas Süleymanov. Az-ya. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1993, s. 179.

Türk dillərində şəkilçilərin sözdəyişdirmə və sözyaratma imkanları genişdir. Odur ki, bu dillərdə şəkilçilər mənasına görə sözdüzəldici və sözdəyişdirici olurlar.

Şəkilçilərin omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi də türk dillərində özünü göstərir.

Türk dillərində hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət, zaman kateqoriyalarının şəkilçiləri dilin morfoloji quruluşunu zənginləşdirir.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ HAL ŞƏKİLÇİLƏRİNİN CƏDVƏLİ

Türk dilləri	Yiyəlik halın şəkilçiləri	Yönlük halın şəkilçiləri	Təsirlik halın şəkilçiləri	Yerlik halın şəkilçiləri	Çıxışlıq halın şəkilçiləri
Azərbaycan dili	-m// -in// -un// -ün; -nı// -nin// -nun// -nün	-a// -ə, -ya// -yə	-ı// -i// -u// -ü, -nı// -ni// -nu// -nü	-da// -də	-dan// -dən
Altay dili	-nı// -nin// -nün// -nün, -dın// -din// -dun// -dün, -tın// -tin// -tun// -tün	-ğa// -qa// -ğo// -qo, -ka// -ko// -kö	-nı// -ni// -nu// -nü, -dı// -di// -du// -dü, -tı// -ti// -tu// -tü	-da// -də// -do// -dö, -ta// -tə//, -to// -tö	-dan// -dən, -don// -dön, -nan// -nən, -non// -nön, -tan// -tən, -ton// -tön
Barabın tatar dili	-nı// -nin// -nun// -nün	-ğa// -qa// -qo, -ka// -ko// -kö	-nı// -ni// -nu// -nü	-da// -də, -do// -dö, -ta// -tə, -to// -tö	-dan// -dən, -don// -dön, -nan// -nən, -non// -nön, -tan// -tən, -ton// -tön

Başqırd dili	-nın/-nin, -non/-nön, -dın/-din, -don/-dön, -tın/-tin, -ton/-tön	-ğa/-qa/-qo, -ka/-ko/-kө	-nı/-ni, -no// -nö, -dı/-di, -do//-dö, -tı// -ti, -to//-tө	-la//lə, -lo// -lə, -da//də, -do//-dö, -ta// -tə, -to//-tө	-dan//-dən, -don//-dön, -nan//-nən, -non//-nön, -tan//-tən, -ton//-tön
Qaqauz dili	-m//-in// -un//-ün, -nım//-nin// -nun//-nün	-a//-ə,-ya// -yə	-ı//-i//-u//-ü, -yı//-yi//-yu// -yü	-da//-də// -ta//-tə	-dan//-dən// -tan//-tən
Kazan-tatar dili	-nın//-nin, -non/-nön,	-ğa//qa, -ka//ke	-nı//ni, -no// -nö	-da//də, -do//-dö, -ta// -tə, -to//-tө	-dan//-dən, -don//-dön, -nan//-nən, -non//-nön, -tan//-tən, -ton//-tön
Qazax dili	-nım//-nin// -nun//-nün, -non/-nön, -dım//-dın// -dun//-dün -tım//-tin// -tun//-tün, -m//-in// -un//-ün	-ğa//qa/-qo, -ka//ke//ko	-nı//ni//nu// -nü, -dı//di// -du//dü, -tı// -ti//tu//tü	-da//-də// -do//-dö, -ta// -tə//, -to//-tө	-dan//-dən, -don//-dön, -nan//-nən, -non//-nön, -tan//-tən, -ton//-tön
Qırğız dili	-nım//-nin// -nun//-nün, -dım//-dın// -dun//-dün, -tım//-tin// -tun//-tün	-ğa//qa, -ğoll-qo, -ka//ke,-ko// -kө	-nı//ni//nu// -nü, -dı//di// -du//dü, -tı// -ti//tu//tü	-da// -də//-do// -dö, -ta// -tə// -to//-tө	-dan//-dən, -don//-dön, -tan//-tən, -ton//-tön

Karaim dili	-nın/-nin// -nun//-nün, -tın//-tin// -tun//-tün	-a//-ə,-ya// -yə, -ka//kə, -ğa//qa	-ı//-i//-u//-ü, -yı//-yi//-yu// -yü, -nı//ni// -nu//nü	-da//-də// -ta//-tə//	-dan//-dən, -tan//-tən
Noqay dili	-nın//-nin// -nun//-nün, -dın//-dın// -dun//-dün, -tın//-tin// -tun//-tün	-ğa//qa, -qö,-ka// -ke//kө	-nı//ni//nu// -nü, -dı//di// -du//dü, -tı// -ti//tu//tü	-da// -də//-do// -dö, -ta// -tə// -to//-tө	-dan//-dən, -don//-dön, -tan//-tən, -ton//-tön
Türk dili	-nı//-in// -un//-ün, -nım//-nin// -nun//-nün	-a//-ə,-ya// -yə	-ı//-i//-u//-ü, -yı//-yi//-yu// -yü	-da//-də// -ta//-tə	-dan//-dən, -tan//-tən
Uyğur dili	-nım//-nin// -nun//-nün	-qa//ğa, -ka//ke	-nı//ni	-da//-də// -ta//-tə	-dım//-dın// -dun//-dün, -tım//-tin// -tun//-tün

Müasir türk dillərində hal kateqoriyası belə adlanır: **hal** (Azərbaycan dilində), **düşüm** (türkmən dilində), **keliş** (uyğur dilində), **boluş** (qaraçay-balkar dilində), **septik** (qazax dilində), **kileş** (tatar dilində), **kelişik** (özbək dilində), **durum** (türk dilində), **cöndömölö** (qırğız dilində), **sepleu** (qaraqalpaq dilində), **xal** (qaqauz dilində) və s.

Müasir türk dillərində ismin hallarının adları da bir-birindən fərqlənir. İsmın hallarının adlarına fikir verək:

Azərbaycan dilində	Türkmən dilində	Türk dilində
<i>Adlıq</i>	<i>Baş</i>	<i>Yalin</i>
<i>Yiyəlik</i>	<i>Gelik</i>	<i>Tamamlayan</i>
<i>Yönlük</i>	<i>Yöneliş</i>	<i>Yönelme</i>
<i>Təsirlik</i>	<i>Eniş</i>	<i>Yükleme</i>
<i>Yerlik</i>	<i>Vaqtörün</i>	<i>Kalma</i>
<i>Çıxışlıq</i>	<i>Çıxış</i>	<i>Çıkma</i>

Qaqauz dilində	Özbək dilində	Uyğur dilində
<i>Temel</i>	<i>Boş</i>	<i>Baş</i>
<i>Saiblik</i>	<i>Karatgiç</i>	<i>Eqilik</i>
<i>Dorudak</i>	<i>Yunamii</i>	<i>Berşi</i>
<i>Qösterek</i>	<i>Tuşum</i>	<i>Çüşüm</i>
<i>Erlük</i>	<i>Urinpaut</i>	<i>Orunvagit</i>
<i>Çıxış</i>	<i>Çigiş</i>	<i>Çigiş</i>

Tatar dilində	Qaraçay-balkar dilində
<i>Baş</i>	<i>Baş</i>
<i>İyalek</i>	<i>Yelikçi</i>
<i>Yunələş</i>	<i>Berinqyu</i>
<i>Töşem</i>	<i>Tamalauçu</i>
<i>Urinvaket</i>	<i>Orunlauçu</i>
<i>Çıkış</i>	<i>Başlauçu</i>

Qeyd: Müasir türk dillərinin əksəriyyətində ismin altı halı məqbuldur: **adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq**. Lakin bəzi türk dillərində əlavə iki hal forması da qeyd olunur: **birgəlik** və **çağırış**.

Bundan başqa, yakut dilində altı hal formasından əlavə dörd hal forması da qeyd olunur: **xüsusi hal** (-da, -də, -do, -dö, -to, -tö, -le, -lo, -lö, -na, -ne, -no, -nö), **vasitə halı** (-inan, -inen,

-unan, -unön), **birgəlik halı** (-lun, -tun, -dun, -nun), **müqayisə halı** (-daağar, -laağar, -naağar).

Dillər	Adlıq hal	Yiyəlik hal	Yönlük hal	Təsirlik hal	Yerlik hal	Çıxışlıq hal
<i>Azərbaycan dili</i>	torpaq	torpağın	torpağa	torpağı	torpaqda	torpaqdan
<i>Qaqauz dili</i>	kırk	kırkın	kırka	kırkı	kırkda	kırkdan
<i>Qazax dili</i>	bala	balanın	balağa	balanı	balada	baladan
<i>Uyğur dili</i>	at	atnin	atka	atni	atta	attin
<i>Tatar dili</i>	aqaç	aqaçnın	aqaçqa	aqaçnı	aqaçda	aqaçdan

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Müasir türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası morfoloji (məs.: atamız), sintaktik-morfoloji (məs.: bizim atamız), sintaktik yolla (məs.: bizim ata) yaranır.

Türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyasının müxtəlif adları var. Məsələn, türkmən dilində **değişiklik** (və ya yönkeme) kateqoriyası, özbək dilində **eqalilik kateqoriyası**, qaqauz dilində **adlıkların saablik forması**, uyğur dilində **eqilik kateqoriyası** və s.

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI şəkilçilərinin cədvəli

Dillər	Mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri					
	I şəxsin təki	I şəxsin cəmi	II şəxsin təki	II şəxsin cəmi	III şəxsin təki	III şəxsin cəmi
Azərbaycan dili	-im, -im, -um, -üm; -m	-ımız, -imiz, -umuz, -ümüz; -mız, -miz, -muz, -müz	-ın, -in, -un, -ün; -n	-ımız, -iniz, -unuz, -ünüz; -nız, -niz, -nuz, -nüz	-i, -i, -u, -ü; -si, -si, -su, -sü	-i, -i, -u, -ü; -si, -si, -su, -sü
Altay dili	-im, -im, -um, -üm; -m. Məs.: ada-m (atam)	-bis, -bis, -bus, -büs; -ibis, -ibis, -ubus, -übüs. Məs.: ada-bis (ata-mız)	-ın, -in, -un, -ün; -n. Məs.: ada-n (atan)	-ğar, -qor, -ğor, -qör, -ığar, -ığor, -uğar, -üqör. Məs.: ada-ğor (ata-nız)	-i, -i, -u, -ü; -zi, -zi, -zu, -zü	-i, -i, -u, -ü; -zi, -zi, -zu, -zü. Məs.: ada-sı (ata-sı)

Barabın tatar dili	-ım, -im, -um, -üm; -m. Məs.: kız-ım (qızım)	-bıs, -bis, -bus, -büs; -ibıs, -ubus, -übüs	-ın, -in, -un, -ün;-n	-nar, -nər, -nor, -nör; -ınar, -inər; -unar, -ünör	-ı, -i, -u, -ü; -zı, -zi, -zu, -zü	-ı, -i, -u, -ü; -zı, -zi, -zu, -zü
Başqırd dili	-ım, -im, -om, -öm, -m. Məs.: öy-öm (öyüm)	-bız, -biz; -böz, -boz;-ıbız, -ibiz, -oboz, -öböz	-ın, -in, -on, -ön; -n	-qız, -qız, -qoz, -qöz; -ıqız, -ıqız, -oqoz, -öqöz	-ı, -i, -o, -ö; -sı, -si, -so, -sö	-ı, -i, -o, -ö; -sı, -si, -so, -sö.
Uyğur dili	-ım, -im, -um, -üm, -m. Məs.: adağ-ım , (ayağım)	-mız, -imiz; -umuz, -ümüz	-ın, -in, -un, -ün;-n	-nlar, -nlər, -ınlar, -inlər, -unlar, -ünlər	-ı, -si	-ı, -si
Şor dili	-ım, -im, -um, -üm; -m. Məs.: aba-m (atam)	-bıs, -bis, -bus, -büs; -ibıs, -ubus, -übüs. Məs.: aba-bıs (atamız)	-ın, -in, -un, -ün;-n. Məs.: aba-n (atan)	-nar, -ner, -nör; -ınar, -inər, -nar, -ünər. Məs.: aba-nar (atamız)	-ı, -i, -u, -ü; -zı, -zi, -zu, -zü	-ı, -i, -u, -ü; -zı, -zi, -zu, -zü. Məs.: aba-zı (atası)
Yakut dili	-ım, -im, -um, -üm; -m. Məs.: ağa-m (atam)	-bit, -bit, -but, -büt; -ıbit, -ıbit, -ubut, -übüt	-ın, -in, -un, -ün;-n	-qıt, -qıt, -qut, -qüt; -ıqıt, -ıqıt, -uqut, -uqüt	-a, -ə, -o, -ö; -ta, -tə, -to, -tö	

ŞƏXS KATEQORİYASI

DİLLƏR	ŞƏXS KATEQORİYASININ ŞƏKİLÇİLƏRİ					
	I şəxsin təki	I şəxsin cəmi	II şəxsin təki	II şəxsin cəmi	III şəxsin təki	III şəxsin cəmi
Azərbaycan dili	-ım, -im, -um, -üm; -am, -əm	-ıq, -ik, -uq, -ük; -aq, -ək	-sın, -sın, -sun, -sün; -san, -sən	-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz	-dır, -dir, -dur, -dür	-dır, -dir, -dur, -dür; -dırlar, -dırlar, -dürlər, -dürlər

Altay dili	-ım, -im, -um, -üm; -bın, -bin, -bun, -bün; -mın, -min, -mun, -mün -pın, -pin, -pun, -pün	-bıs, -bis, -bus, -büs; -mıs, -mis, -mus, -müs -pıs, -pis, -pus, -püs	-sın, -sın, -sun, -sün; -zın, -zın, -zun, -zün	-zığar, -zığər, -zuğar, -züğör; -sığar, -siqər, -suğar, -süqör		
Barabın tatar dili	-mın, -min, -mun, -mün; -bın, -bin, -bun, -bün	-bıs, -bis, -bus, -büs; -mıs, -mis, -mus, -müs	-sın, -sın, -sun, -sün; -zın, -zın, -zun, -zün	-sınnar, -sinnər, -sunnar, -sünnər; -zınnar, -zinnər, -zunnar, -zünnər	-dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür	
Başqırd dili	-mın, -min, -mon, -mön	-bız, -biz, -boz, -böz; -pız, -piz, -poz, -pöz	-sın, -sın, -son, -sön	-sığız, -siqız, -soğoz, -söqöz		
Noqay dili	-man, -mən	-mız, -miz	-sın, -sın, -sun, -sün; -san, -sən	-sız, -siz, -suz, -süz	-dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür	
Uyğur dili	-man, -mən	-mız, -miz	-san, -sən	-sız, -siz	-durur, -turur; -dur, -tur	
Şor dili	-mın, -min, -mun, -mün; -bın, -bin, -bun, -bün; -pın, -pin, -pun, -pün	-mıs, -mis, -mus, -müs; -bıs, -bis, -bus, -büs; -pıs, -pis, -pus, -püs	-sın, -sın, -sun, -sün; -zın, -zın, -zun, -zün	-sar, -sər; -zar, -zər	-dır, -dir, -dur, -dür; -tır, -tir, -tur, -tür	
Yakut dili	-bın, -bin, -bun, -bün; -pın, -pin, -pun, -pün	-bit, -bit, -but, -büt; -pıt, -pit, -put, -püt	-qın, -qın, -qun, -qün; -kın, -kin, -kun, -kün	-qıt, -qıt, -qut, -qüt; -kit, -kit, -kut, -küt		

KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

DİLLƏR	Kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri
Azərbaycan dili	-lar, -lər
Türkmən dili	-lar, -ler
Qaqauz dili	-lar, -lər; -nar, -ner
Özbək dili	-lar: suvlar (sular), oltinlar (altunlar)
Qırğız dili	-lar, -ler, -lor, -lör; -dar, -der, -dor, -dör; -tar, -ter, -tor, -tör
Tatar dili	-lar, -lər; -nar, -nər
Başqırd dili	-lar, -lər; -tar, -tər; -dar, -dər; -zar, -zər
Uyğur dili	-lar, -lər
Altay dili	-lar, -ler, -lor, -lör -tor, -tör, -dar, -der -dor, -dör, -tar, -ter
Yakut dili	-lar, -lər, -lor, -lör, -tar, -ter, -tor, -tör; -dar, -der, -dor, -dör; -nar, -ner, -nor, -nör
Qazax dili	-lar, -ler; -tar, -ter; -dar, -der
Qaraçay-balkar dili	-la, -le adamlar (adamlar), mallar (mallar)

Kəmiyyət kateqoriyasının adı türk dillərində müxtəlif adlarla adlanır. Məsələn, qaraçay-balkar və tatar dillərində **san**, türkmən dilində **köplük**, uyğur dilində **köplük san**, qaqauz dilində **sayısı**, özbək dilində **son**, qazax dilində **köptik** və s. Burada **son** sözü türk dillərinin bəzilərində çoxluq, miqdar məzmununu bildirir.

Türk dillərində kəmiyyət üç yolla meydana çıxır.

- 1) Leksik yol: sürü, ordu, dəstə və s.
- 2) Morfoloji yol: **diller** (türkmən), **samannar** (qaqauz) və s.
- 3) Sintaktik yol: üç adam, bir neçə odam (özbək) və s.

S a y l a r

Saylar müasir türk dillərində müxtəlif adlarla adlanır. Məsələn, Azərbaycan dilində **say**, qaqauz dilində **sayılık**, tatar, tuva, türkmən, uyğur dillərində **san**, özbək dilində **son**, qırğız dilində **son atooç**, qazax dilində **san esim**, türk dilində **sayı adı, ismiadet** və s.

Türk dillərində sayların etimologiyası

Türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənən **bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min** saylarının etimologiyası barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Bir. Bu sayı Q.Ramstedt monqol dilindəki “hər, bütün” mənalı **büri** sözü ilə əlaqələndirir. E.K.Ernitsin fikrincə, **bir** sözü iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent **bu** əvəzliyindən əmələ gəlmiş **bil/pi** hissəsi, ikinci komponent istiqamət bildirən **-ra** şəkilçisidir. Bu sözü nostratik kök kimi “əl”, “barmaq” mənasında olan **kar>bar>ber>bir** sözündən yarandığını söyləyənlər də var.

İki. N.N.Poppe **iki** sözünü monqol dilində işlənən **qoyar** “izləyən, ikinci” sözü ilə əlaqələndirir.

Q.Vamberi **iki** sözünün müasir türk dilində “tamamlamaq, əlavə etmək” felindən törədiyini söyləyir. Ə.R.Tenişev **iki** sözünü Orxon abidələrində işlənmiş er “izləmək, arxasınca gəlmək” feli ilə bağlayır.

Üç. Y.A.Çanışev **üç** sözünü **uc** “son, axır, zirvə, yüksəklik” sözü ilə əlaqələndirir.

Dörd. Q.Ramstedt **dörd** sözünü monqol dilindəki **dörben** “dörd” sözü ilə müqayisə edir.

Beş. Q.Ramstedt **beş** sözünü **bilək** sözü ilə bağlayır.

Altı. Q.Ramstedt **altı** sözünü **al** “almaq, götürmək” sözü ilə əlaqələndirir, **-tıl/-dı** isə keçmiş zaman şəkilçisi kimi izah olunur.

K.Brokelman **altı** sözünü **alt** sözü ilə bağlayır. Onun fikrincə, **altı** sözünün mənası “yeddindən aşağı” deməkdir. Bəzən isə **altı** sözünün **al** və **ti** sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləyirlər. **Al** sözünü “beş” mənasını ifadə edən **əl** sözü ilə, **tu** sözünü isə “bir” mənası ilə bağlayırlar. Azərbaycan dilindəki **tək-tük** sözünü də **tu** sözünün derivatı hesab edirlər. Deməli, **altı** sözü **al** “beş” və **ti** “bir” sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Yeddi. Q.Ramstedt **yeddi** sözünü **ye** “yemək” feli ilə bağlayır. **Yeddi** “yemək üçün barmaq” kimi izah olunur. Onun fikrincə, **yeddi** sözü **yet** “yetmək” felindən də törəyə bilər. **Yeddi** sözünü nostratik söz kimi izah edənlərin fikri belədir ki, **yeddi** sözü (yeddi>ketta) etimoloji baxımdan iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “əl” və “çoxluq” mənasında olan **ket** sözüdür. Yəni türk dillərindəki “beş” mənasını bildirir. İkinci hissə “iki” mənasında olan **tal/da** sözüdür. **Tal/da** sözü “iki” mənasında işlənir. Beləliklə, yeddi sayı “5+2” sxemi üzrə əmələ gəlmişdir.

Səkkiz. Q.Ramstedt **səkkiz** sözünün **s** və **ekiz** (iki) sözünün birləşməsindən yarandığını deyir. M.Resenen **səkkiz** sözünü **sek** “cəkmək” feli ilə bağlayır. Bəzən **səkkiz** sözünün **s-ikkikis** formasında olduğunu söyləyirlər. Burada **s** ən qədim işarə əvəzliyidir. Bu formanın mənası “o ikisini bük” deməkdir. Yaxud, **səkkiz** “10-2”, “ikisiz on” deməkdir. Burada **səkkiz** sözündəki iz hissəsi “on” mənasında olan daşlaşmış sözdür.

Doqquz. Q.Ramstedt bu sözü moqol dilindəki **tokur** “qatlanmayan” sözü ilə müqayisə edir. M.Resenenin fikrincə, **doqquz** sayı **toku** “döymək, toxunmaq” felindən əmələ gəlmişdir. Bəzən isə **doqquz** sözünün **tok** “bir” və **uz** “on” sözlərindən əmələ gəldiyini söyləyirlər. **Doqquz** “on olmağa bir qalır”, “birsiz on” deməkdir. Deməli, **doqquz** sayı “10-1” sxemi üzrə əmələ gəlmişdir.

On. On sayı onluğun sonluğunu bildirir. Görünür ki, **on** sözü əvvəllər “çox” mənasını bildirmiş, sonralar isə sayın adına çevrilmişdir.

İyirmi. Bu say **iki** və **mi** sözlərindən ibarətdir. Burada **mi//miş** “on” deməkdir. Deməli, **iyirmi** “iki on” deməkdir.

Otuz. Bu say “üç on” deməkdir.

Qırx. Bu sayın etimologiyası mübahisəlidir. Buna baxmayaraq, **qırx** sayının “*qoşa, cüt, iki*” mənasında olan **qı-**, “*iki*” mənasında olan “**ır**” sözündən və onluq mənasındakı “**ix**” hissələrindən ibarət olduğunu söyləmək olar: $qırx < qı-ır-ix$. Yəni bu söz belə bir modeldə olmuşdur: $iki+iki+on < 4+10 < 40$.

Əlli. **Əl** və **-li** hissələrindən ibarətdir. **-li** “on” mənasındadır. Deməli, **əlli** “5x10” sxemi üzrə yaranmışdır.

Altmış. **Altı** və **mış** hissələrindən ibarətdir. Altı on deməkdir.

Yetmiş. Yeddi on deməkdir.

Səksən. Səkkiz on deməkdir.

Doxsan. Doqquz on deməkdir.

Yüz. Q.Ramstedt **yüz** sözünün mənşəyini **yü** “yükləmək” feli ilə əlaqələndirir. Bu söz “çoxluq” anlayışını ifadə edən **on** sayı ilə bağlı ola bilər: **on>yon>yüz**.

Min. Ə.R.Tenişev **altmış, yetmiş** sözlərindəki **mış** və **iyirmi** sözlərindəki **mi** hissələri ilə **min//bin** sözü arasında əlaqə görür. Onun fikrincə, **mi** “on” mənasında, **-n** isə “yüz” mənasındadır.

Sıra sayları

Dillər	Türk dillərində sıra saylarının şəkilçiləri
Azərbaycan dili	-ıncı, -inci, -uncu, -üncü; -ncı, -nci, -ncu, -ncü
Türkmən dili	-ıncı, -inci, -unju, -ünjü; -nci, -nci, -nju, -njü
Qaqaz dili	-ıncı, -inci, -uncu, -üncü
Türk dili	-ıncı, -inci, -unju, -ünjü
Qaraqalpaq dili	-ıncı, -inci, -unju, -ünjü
Özbək dili	-nci, -inci
Uyğur dili	-nci, -inci
Çuvaş dili	-meş. Məsələn, ikkemeş
Yakut dili	-ic, -is, -us, -s. Məsələn, onus, tördüs və s.
Tuva dili	-kı, -ki, -qı, -qü, -ku, -kü. Məsələn, üşkü, tosku və s.

Əvəzlilik

Müasir türk dillərində əvəzlilik müxtəlif adlarla adlanır. Məsələn, Azərbaycan dilində **əvəzlilik**, qaqauz dilində **aderlik**, qazax dilində **esimdik**, qırğız dilində **atatooc**, tatar dilində **almaşlıq**, türkmən dilində **çalışma**, özbək dilində **olmoş**, uygur dilində **almaş** və s.

ŞƏXS ƏVƏZLİKLƏRİ

Dillər	Şəxs əvəzlilikləri					
	I şəxsin təki	I şəxsin cəmi	II şəxsin təki	II şəxsin cəmi	III şəxsin təki	III şəxsin cəmi
Azərbaycan dili	mən	biz	sən	siz	o	onlar
Altay dili	mən	pis	sən	siz	ol	olar
Barabin tatar dili	min	pis	sin	siz	ol	alar, ular
Başqırd dili	min	biz	sin	siz	ul	alar
Qaqauz dili	bən	biz	sən	siz	o, ol	onnar
Karakas dili	mən	pis	sən, sin	silər	ol	olar
Noqay dili	bən,mən	biz, bizlər	sən	siz	o, ol	olar
Saqay dili	min	pis	sin	sipər	ol	olar
Uygur dili	mən	biz	sən	siz	ol	alar,anlar, olar
Şor dili	mən	pis	sən	silər	ol	alar, olar
Yakut dili	min	bisiqi	ən	əsiqi, isiqi	ol	olor

İŞARƏ ƏVƏZLİKLƏRİ

Dillər	İşarə əvəzlilikləri
Azərbaycan dili	O, bu, elə, belə, həmin, haman
Türkmən dili	şo, şu, şol, ol, xol
Qaqauz dili	bu, o, şu, belə, elə, öbür, butakım
Türk dili	bu, şu, o
Özbək dili	bu, şu, u, uşa
Qaraqalpaq dili	ol, bul, usı, usu, sol
Qazax dili	bül, osı, ol, sol
Uygur dili	u, bu, şu
Karaim dili	bu/bul, uşpu, uspu, oşol
Tatar dili	bu, şul, ul

Türk dillərinin morfoloji quruluşunda zərf və fellər də xüsusi yer tutur. Fellərin morfoloji quruluşu isə daha zəngindir.

Türk dillərində fellərin zəngin kateqoriyaları və xüsusiyyətləri vardır. Feldəki kateqoriyalar aşağıdakılardır:

Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları; Felin qrammatik məna növləri; Təsdiq və inkarlıq kateqoriyası; Feldə zaman kateqoriyası; Felin təsriflənən formaları; Felin təsriflənməyən formaları; Fellərdə şəxs kateqoriyası.

Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası

Bu kateqoriya türk dillərində müxtəlif terminlərlə adlanır. Məsələn, *utimli və utimsiz fellər* (özbək dilində), *qeqiryən və qeqirmeyən işlikliklər* (türkmən dilində), *küçeme fiqil və küçemsez fiqil* (tatar dilində) və s.

Türk dillərində təsirsiz fellərdən təsirli fel yaradan şəkilçilər bunlardır: **-dır, -dir, -dur, -dür; -it, -t; -ır, -ir, -ur, -ür; -ar, -ər; -ız, -iz, -uz, -üz; -dar, -dər** və s. Məsələn, *qıldır, çıkar, yatır, ürküz, aqart, dönder, akıt* və s.

Feldə inkarlıq kateqoriyası

Türk dillərində inkarlığın morfoloji əlaməti bunlardır: **-ma, -me** (türkmən dilində), **-ma, -me; -may, mey** (qaraçay-balkar dilində), **-an** (çuvaş dilində) və s.

Türk dillərində inkarlıq **deyil, yox, nə** sözləri ilə də yaranır. Məsələn: *qidesi yok* (türkmən dilində), *yazacaq tüqel* (tatar dilində), *na ukidi, na yozdi* (özbək dilində) və s.

Felin qrammatik məna növləri

Türk dillərində felin qrammatik məna növləri aşağıdakılardır: *məlum növ, məchul növ, qayıdış növ, qarşılıqlı növ, icbar növ*. Felin növləri türk dillərində müxtəlif adlarla adlanır: *növ* (Azərbaycan dilində - məlum, məchul, qayıdış, qarşılıqlı, icbar), *dereje* (türkmən dilində - düyp, özlük, qaydım, şəriklik, yükletmə), *daraja* (özbək dilində - anik, majkul, uzlik, birqalik, opttırma) və s.

Məlum növ. Məlum növün morfoloji göstəricisi yoxdur. Məsələn: *aldım, qördük* (türkmən dilində), *qelerim, qeleriz* (qaqauz dilində) və s.

Məchul növ. Məchul növ fellər təsirli fellərə **-ıl, -il, -ul, -ül; -ın, -in, -un, -ün, -n** şəkilçilərinin qoşulması ilə yaranır. Məsələn: *borilsin, utirilsin* (özbək dilində), *silkinmek, övünmek* (türkmən dilində) və s.

Qayıdış növ. Qayıdış növ fellər təsirli fellərə **-ıl, -il, -ul, -ül; -ın, -in, -un, -ün, -n** şəkilçilərinin artırılması ilə əmələ gəlir. Məsələn: *taranmok, yuvinmok* (özbək dilində), *söylenmek* (türk dilində), *juyunmak* (uyğur dilində), *djuvinmak* (qaraqalpaq dilində) və s.

Qarşılıqlı növ. Türk dillərində qarşılıqlı növ fellər **-ış, -iş, -uş, -üş; -ş** şəkilçiləri ilə yaranır. Məsələn: *qülüşmek, dövüşmek* (türkmən dilində), *tartışmak* (uyğur dilində), *uruşmak* (qaraçay-balkar dilində) və s.

İcbar növ. İcbar növ fellər təsirli fellərə **-dır, -dir, -dur, -dür, -t; -ır, -ir, -ur, -ür; -ar, -ər** şəkilçilərinin qoşulması ilə əmələ gəlir. Məsələn; *aldırmak, anlatmak, süpürtmek* (türkmən dilində), *susdurmaa* (qaqauz dilində), *içərmək* (uyğur dilində), *sanat* (yakut dilində) və s.

Zaman kateqoriyası

Türk dilində felin zamanları üç yerə ayrılır: keçmiş, indiki, gələcək zaman.

Keçmiş zaman. Keçmiş zaman türk dillərində **-dı, -di, -du, -dü; -mış, -miş, -muş, -mü; -ıb, -ib, -ub, -üb** (Azərbaycan dilində), **-dı, -di; -mış, -miş** (türkmən dilində), **-dı, -de; -tı, -te** (tatar dilində), **-di; -ıb** (özbək dilində) şəkilçiləri ilə yaranır. Məsələn; *qeldim* (türkmən dilində), *bardıqız, jitte* (tatar dilində), *durmuşuz* (türk dilində) və s.

İndiki zaman. Türk dillərində indiki zaman **-ır, -ir, -ur, -ür** (Azərbaycan dilində), **-yar, -yər** (türkmən dilində), **-a, -e, -y** (qazax dilində) və s. şəkilçilərlə əmələ gəlir. Məsələn; *alyarın* (türkmən dilində), *barasın, barasındar* (qazax dilində) və s.

Gələcək zaman. Türk dillərində gələcək zaman **-acaq, -əcə; -yacaq, -yəcə; -ar, -ər** (Azərbaycan dilində), **-jak, -jek; -ar, -ər** (türkmən dilində), **-ajek, -ejek; -ar, -er** (kumuk dilində) və s. şəkilçilərlə yaranır.

Felin təsriflənən formaları. Felin təsriflənən formalarına türk dillərinin hamısında tam formalaşmış **əmr, xəbər, vacib, arzu, şərt və lazım** şəkilləri daxildir.

Felin təsriflənməyən formaları. Məsdər, feli sifət və feli bağlama türk dillərində felin təsriflənməyən formalarıdır.

Türk dillərinin sintaktik quruluşu

Türk dillərinin sintaktik quruluşunda ciddi fərqlər yoxdur. Bu dillərin sintaktik quruluşu ilə bağlı xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmaq olar.

Oğuz qrupu türk dilərinin sintaktik quruluşu. Oğuz qrupu türk dillərinin sintaktik quruluşunda xarakterik xüsusiyyətlər belədir:

1) Oğuz qrupu türk dillərində birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri işlənir. Birinci növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi təyin edir, II tərəfi təyin olunur. Məsələn, *yaşıl yarpaq* (Azərbaycan dilində), *serin su, iyi günler* (türk dilində), *eni ev* (qaqauz dilində), *tarixi dokument* (türkmən dilində) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, *sinif rəhbəri* (Azərbaycan dilində), *deniz suyu* (türk dilində), *mektep müdiri* (türkmən dilində) və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi yiyəlik

hal şəkilçisi, ikinci tərəfi üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, *mənim dostum* (Azərbaycan dilində), *havanın sıcaqlığı* (türk dilində), *menim qalamım* (türkmən dilində), *kolxozun kırları* (kolxozun tarlaları) (qaqauz dilində) və s.

Oğuz qrupu türk dillərində cümlənin quruluşca sadə və mürəkkəb növləri var. Sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə nəqli, sual, nida və əmr növləri var. Cümlə üzvlərinin sırası bir qayda olaraq belə işlənir: **mübtəda** əvvəldə, **xəbər** sonda, təyin **təyin** etdiyi üzvdən əvvəl, **tamamlıq** və **zərflik** isə xəbərdən əvvəl işlənir. Bəzən qaqauz dilində bu qaydalar pozula bilər və xəbər mübtədadan əvvələ, tamamlıq isə xəbərdən sonraya keçir.

Oğuz qrupu türk dillərində mürəkkəb cümlələr də geniş şəkildə işlənir.

Qıpçaq qrupu türk dillərinin sintaktik quruluşu. Qıpçaq qrupu türk dillərinin sintaktik quruluşu başqa türk dillərindən təcrid olunmamışdır. Yəni digər türk dillərinin sintaktik quruluşu ilə uyğun əlamətlərə malikdir. Sinaktik əlaqələr, sadə və mürəkkəb cümlələr, bir qayda olaraq mübtədanın əvvəldə, xəbərin sonda işlənməsi, təyinin mübtədanın, tamamlığın və zərfliyin xəbərin yanında olması normal haldır. Misallara diqqət edək:

Mağan oku kerek (Mənə oxumaq gərəkdir) (qazax dilində); **İt ürər kerpen köşer** (İt hürər karvan keçər) (qazax dilində); **Eqer een gelsen, biz riza bolamız** (Sən bu gün teatra gedirsən) (qırğız dilində); **Caz qeldi da, koş çıxtı** (Yaz gəldi, əkin başladı) (qırğız dilində); **Bizde şay aytalar** (Bizdə belə deyirlər) (Kırım-tatar dilində); **Kız ayttı** (Qız danışdı) (noqay dilində); **Yıymıqqa bara almadım, neqe desen avırıp kaldım** (Mən yığıncağa gələ bilmədim, ona görə ki, xəstələnmişdim) (noqay dilində); **Ol aldı** (O aldı) (altay dilində); **Men seqe torko ton kiydirerim, alamır-şikir kursak la azıraarım, çıyrak yaxşı atka min dererim** (Mən sənə ipək paltar geyindirərəm, sənə dadlı, şirin yemək yedirərəm və yaxşı ata mindirərəm) (altay dilində) və s.

Bulqar qrupu türk dillərinin sintaktik quruluşu. Bulqar qrupu türk dillərində də söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr ümumi qanunauyğunluqlar əsasında formalaşmışdır. Misallara diqqət yetirək:

ukıqan kişe (sayılan adam) (Kazan-tatar dilində); **Minem anda barasım yuk** (Mənim oraya getməyim yoxdur) (Kazan-tatar dilində); **Kitab ukı** (Kitab oxumaq) (başqırd dilində); **Küpdən aldım min ul xattı** (Çoxdan aldım mən o məktubu) (başqırd dilində); **altın ay** (qızıl ay) (karaim dilində); **Kim üvqa keldi?** (Kim evə gəldi?) (karaim dilində); **Tuyrat öraqım ki, artıq görüşmyabiz** (Ürəyimə damıb ki, artıq görüşməyəcəyik) (karaim dilində); **Mem orramnı ortasında koydular** (Məni küçənin ortasında qoydular) (kumık dilində); **taş köpür** (daş körpü) (qaraçay-balkar dilində); **Tan atdı, iş başdandı** (Səhər açıldı, iş başlandı) (qaraçay-balkar dilində); **Gün tiyse de, hava suvuktu** (Günəş işıq saçsa da, hava soyuq idi) (qaraçay-balkar dilində) və s.

Karluq-uyğur qrupu türk dillərinin sintaktik quruluşu. Karluq-uyğur qrupu türk dillərində söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr başqa türk dillərində olduğu kimidir. Misallara diqqət yetirək: **Boğda bulbullar sayramakda** (Bağda bül-büllər oxuyurlar) (özbək dilində); **Biz sayhatni davam gildik** (Biz səyahəti davam etdirdik) (uyğur dilində); **Biz maşınığa oturup kəttuk** (Biz maşına oturub getdik) (uyğur dilində) və s.

Uyğur - Oğuz qrupu türk dillərinin sintaktik quruluşu. Uyğur - Oğuz qrupu türk dillərinin sintaktik quruluşunda söz birləşmələri, cümlə və onun növləri, başlıca xüsusiyyətləri digər türk dillərində olduğu kimidir. Misallara diqqət yetirək:

Çoon ağac (yoğun ağac) (xakas dilində); **İdi sağınğan Xoortay apsax** (Xoortay baba belə düşünürdü) (xakas dilində); **ak xar** (ağ qar) (tuva dilində); **Xovu kucu matpadak, xostuk ırın ırlaalak** (Oxuyan çöl quşu hələ öz azad nəğməsini oxumayıb) (tuva dilində) və s.

Çuvaş və yakut dillərinin sintaktik quruluşu. Çuvaş və yakut dillərinin sintaktik quruluşu türk dillərinin sintaktik quru-

luşuna müvafiqdir. Misallara diqqət yetirək: **xulara kurap** (şəhərdə yaşamaq) (çuvaş dilində); **Pitex itles teter pulsan, kalasa nama pultaratan** (Əgər çox dinləmək isəyirsənsə, danışa bilərəm) çuvaş dilində, **bu kuhi** (bu adam) (yakut dilində); **İkki-lii-üstüü iallar buruolara xallanma suburuhallar** (Evin üstüsü iki-bir, üç-bir yayılıb bir-birinin ardınca göyə tərəf çəkilirdi) (yakut dilində) və s.

Fasil

Türk dillerinin fəsnifi və genealoji bolgüsü

Dərslik

205

Türk dillərinin təsnifi barədə mövcud fikirlər

Türk dillərinin coğrafi əlamətlər (M.Kaşğari, V.A.Boqoroditski, İ.N.Berezin, V.V.Radlov, F.Y.Korş, L.Ligeti və başqaları), coğrafi, fonetik-qrammatik əlamətlər (A.N.Samoyloviç), tarixilik baxımından (S.Y.Malov), fonetik, leksik-qrammatik fərqlərin türk xalqlarının tarixi ilə əlaqəsini nəzərə almaqla (N.A.Baskakov) mövcud olan təsnifləri türkologiyada birmənalı qarşılanmamışdır. Bu cür təsniflərin hər biri uzun müddət türkoloqların tənqidinə məruz qalmışdır.

Əlbəttə, tənqid olunan təsniflərdən biri də A.N.Samoyloviçin bölgüsü olmuşdur. A.N.Samoyloviç Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayda türk dillərinin təsnifi ilə bağlı məruzə söyləmişdir. Onun məruzəsinin adı belə olmuşdur: “Türk dillərinin təsnifinə dair məsələlər”. A.N.Samoyloviçin bu məruzəsini yaxşı başa düşmək üçün türk dillərini təsnif etmiş bir sıra türkoloqların məlum bölgülərini burada verməyi də vacib bilirik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk dillərini M.Kaşğari, İ.N.Berezin, V.V.Radlov, F.Y.Korş, A.N.Samoyloviç, B.Çobanzadə, V.A.Boqoroditski, S.Y.Malov, A.N.Baskakov, V.Şott, R.Rask, M.Miller, A.S.Çikobava, Y.Nemet, Q.Ramstedt, M.Resenen, L.Ligeti, K.Qrönberq, R.Arat, T.Banquoğlu, Q.Menqes, İ.Bentsinq, G.Dörfer, F.Zeynalov, A.Qurbanov və başqaları təsnif etmişlər¹. Lakin biz bütün təsniflərin deyil, daha xarakterik olanların üzərində dayanacağıq.

1. Bütün bu təsniflər barədə əlavə məlumat almaq üçün bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1981, s. 58-70.

Bu mənada M.Kaşğarinin, İ.N.Berezinin, V.V.Radlovun, A.N.Samoyloviçin, B.Çobanzadənin, S.Y.Malovun, F.Zeynalovun¹ bölgülərini burada nəzərdən keçirməli oluruq.

Qeyd: Türk dillərinin təsnifi zamanı əsasən aşağıdakı əlamətlər prinsipi nəzərə alınmışdır:

- etnik-genealoji-mənşə əlamətlər prinsipi;
- tarixi inkişaf prinsipi;
- coğrafi ərazi prinsipi.

a) Etnik-genealoji-mənşə əlamətlər prinsipi əsasında türk dillərini B.Çobanzadə, Y.Nemet, L.Ligeti, G.Dörfer, F.Zeynalov və başqaları təsnif etmişdir.

b) Tarixi inkişaf prinsipi ilə türk dillərini S.Y.Malov, N.A.Baskakov, K.Qrenberq, Təhsin Banquoğlu və digərləri təsnif etmişdir.

c) Coğrafi ərazi prinsipləri ilə türk dillərini V.V.Radlov, F.Y.Korş, A.N.Samoyloviç (həm də fonetik əlamətləri nəzərə almışdır), V.A.Boqoroditski, V.Şott, Q.Ramstedt, K.Menqes və başqaları təsnif etmişdir. Bu prinsiplər üzrə aparılan təsniflərin heç birində vahid bir prinsip gözlənilə bilməmişdir. Odur ki, bu təsniflərin hər birində digərlərinə də yer verildiyi, istinad olunduğu müşahidə olunur. Məsələn, etnik-genealoji-mənşə əlamətləri prinsipində coğrafi ərazi prinsipindən, tarixi inkişaf prinsipində etnik-genealoji-mənşə və coğrafi əlamətlər prinsipindən, eləcə də coğrafi əlamətlər prinsipində etnik-genealoji-mənşə və tarixi inkişaf prinsipindən uzaqlaşmaq mümkün olmamışdır.

XI əsrdə Mahmud Kaşğari türk tayfalarını dörd qrupa bölmüşdür: 1) peçeneq; 2) qırçaq, oğuz, yemək, başqırd, basmıl, qay, yabaqu, tatar, qırğız; 3) çıqıl, tuxsi, yağma, iqraq, çaruq, çumul, uyğur, tanqut, xatay; 4) tabğac.

İ.N.Berezin 1848-ci ildə türk dillərini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

- Bizcə, F.Zeynalovun bölgüsündə türk dillərinin fonetik, leksik-qrammatik əlamətləri daha çox nəzərə alınmışdır. Bu, asan, yaddaqalan və hamının mənimsəyə biləcəyi şəkildə olan bölgüdür. Tədris prosesində də bu bölgü çox asanlıqla qavranılır.

I. Cığatay və ya Şərqi Türküstan dialektləri: uyğur, kuman, cığatay, özbək, türkmən, Kazan tatarları.

II. Tatar və ya cənub (qıpçaq) dialektləri: qırğız, başqırd, qumuq, qaraçay, mişar, noqay, Sibir tatarları.

III. Türk və qərb dialektləri: Dağıstan, Azərbaycan, Krım, Anadolu, Kiçik Asiya, Rumeli, Konstantinopol.

V.V.Radlov 1881-ci ildə türk dillərini belə təsnif etmişdir:

I. Şərq qrupu: Altay, teleut, Abakan, koybol, qızıl, tölös, beltir, barabin, küyerik, çulum, tuba, qaraqaş, uryanxay (tuva), karaim, uyğur dilləri.

II. Qərb qrupu: qırğız, qaraqalpaq, başqırd, Volqaboyu tatarları, noqay dilləri.

III. Orta Asiya qrupu: Tarançin, Hami, Aksu, Kaşğar, Yarkənd, Sart, Kokant, Zərəfşan özbəkcəsi, Buxarada və Xivədə yaşayan türklərin dilləri.

IV. Cənub qrupu: Türkmən, qumuq, Qaraçay, balkar, Azərbaycan, türk (Anadolu və Rumeli dialektləri), qaqaüz və Krım tatarlarının dilləri.

A.N.Samoyloviç 1922-ci ildə türk dillərinin təsnifini aşağıdakı kimi göstərmişdir:

I. R qrupu: çuvaş, bulqar dilləri.

II. D qrupu: uyğur və ya şimal-şərq qrupu. Bu qrupa üç dil ailəsi daxil edilmişdir: **t qrupu-yakut**, **d qrupu-soyon**, qarakas, uryanxay, salar, Orxon-uyğur, **z qrupu-koybol**, kamasin, sarı uyğur, saqay, küyerik, kaça, beltir, şor, qızıl.

III. Tay qrupu-qıpçaq və ya şimal-şərq dilləri: Altay, qırğız, qumuq, qaraçay-balkar, karaim, tatar, başqırd, qazax, noqay dilləri.

IV. Tağlıq qrupu-çığatay və ya cənub-şərq dilləri: Şərqi Türküstan, özbək, qara tatarlar.

V. Tağlı qrupu-qıpçaq-türkmən və ya orta qrup: Xarəzm özbəklərinin dialektləri.

VI. Ol qrupu- türkmən və ya cənub-qərb qrupu dilləri: Azərbaycan, türkmən, türk, qaqaüz dilləri.

B.Çobanzadə türk dillərinin təsnifini belə qruplaşdırmış-

dır:1) yakut; 2) altay; 3) teleut; 4) kumandin; 5) yenisey türkləri; 6) uryanxay; 7) barabin; 8) qırğız; 9) noqay; 10) qumuq; 11) qaraçay; 12) başqırd; 13) sart; 14) özbək; 15) türkmən; 16) osmanlı; 17) tatar; 18) Azərbaycan; 19) çuvaş; 20) hun dilləri.

S.Y.Malov 1951-ci ildə türk dillərini dörd qrupa bölmüşdür:

I. Ən qədim türk dilləri: bulqar, uyğur (sarı uyğurlar), çuvaş, yakut dilləri.

II. Qədim türk dilləri: oğuz (qədim türk runik yazısı), tofa, tuva, uyğur (qədim uyğur yazısı), xakas, şor.

III. Yeni türk dilləri: Azərbaycan, qaqaüz, kumandin, qıpçaq, peçeneq, poloves, salar, türk, türkmən, uyğur (Çin və ya Şərqi Türküstanın müsəlman uyğurları), özbək, cığatay, çulum.

IV. Ən yeni türk dilləri: başqırd, qazax, qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, oyrot (dağlıq Altay), tatar (Kazan, Kasimov, Mişar, Qərbi Sibir), çuvaş, yakut.

F.Zeynalov demək olar ki, türk dillərinin təsnifini qəbilə-tayfa-xalq qaynayıb-qarışmasından sonra türk millətlərinin formalaşdığı zəmində vermişdir. Onun təsnifində türk dillərinin hər biri demək olar ki, fonetik, leksik-qrammatik cəhətdən özünəməxsus ümumiləşdirici əlamətlər əsasında qruplaşmışdır. Türk dillərinin heç biri kənarında qalmamışdır. Onun təsnifində uzun illərdən sonra formalaşmış türk millətlərinin təbii olaraq ədəbi dilləri zəminində problemin həllinə nail olunmuşdur. Ona görə də F.Zeynalovun təsnifi daha ümumiləşdirici, eyni zamanda türk dillərini səciyyələndirən bölgüdür. F.Zeynalov türk dillərini aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

I. Oğuz qrupu - Azərbaycan, türkmən, türk, qaqaüz, Krım-tatar dilləri;

II. Bulqar qrupu - tatar, başqırd, qaraçay-balkar, qumuq, karaim dilləri;

III. Qıpçaq qrupu - qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay dilləri;

IV. Karluq-uyğur qrupu - özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri;

V. Uyğur-oğuz qrupu - tuva, karakas, xakas, komandin, şor,

kuyirik, tobol, barabin dilləri;

VI. Çuvaş dili;

VII. Yakut dili;

Bu bölgünü bir az dəqiqləşdirməli olsaq, onda türk dillərinin təsnifini aşağıdakı kimi vermək daha məqsədəuyğundur:

Oğuz qrupu dilləri: Azərbaycan dili, türk dili, türkmən dili, qaqaüz dili, Axısqa (Mesxeti) türklərinin dili, Balkan türklərinin dili.

Qıpçaq qrupu dilləri: Qazax dili, qaraqalpaq dili, qırğız dili, altay dili, noqay dili, Krım-tatar dili.

Bulqar qrupu dilləri: Kazan-tatar dili, başqırd dili, qaray-balkar dili, qumuq dili, karaim dili.

Karluq-uyğur qrupu dilləri: Özbək dili, yeni uyğur dili, sarı uyğur dili, salar dili.

Uyğur-oğuz qrupu dilləri: Tuva dili, tofalar (karaqas) dili, xakas dili, şor dili, Barabin tatarlarının dili, Çulım tatar dili.

Çuvaş və yakut dilləri: Çuvaş dili, yakut dili.

Türk dillərinin təsnifi tarixi

Türk dillərinin təsnifi ilə ilk dəfə alman alimi K.K.Foy məşğul olmuşdur. O, "Klassifikation der türkischen Sprachen von fonetischen ersaynunqen" ("Fonetik göstəricilərə görə türk dillərinin təsnifi") əsərində söz əvvəlində y işlənən və işlənməyən dilləri ayırır (məs.: ulduz-yıldız).

B.Çobanzadə V.V.Radlova əsaslanaraq "Türk-tatar dialektolojisi" adlı əsərində türk dillərini dörd qrupa bölmüşdür:

1.Şərq qrupu: *altay dili, baraba dili, şimal Altay, Abakan ləhcəsi, göyrik, çulum ləhcəsi, süyut ləhcəsi, karakas ləhcəsi,*

uyğur ləhcəsi.

2. Qərb qrupu dilləri:

a) Qırğız dili, Qaraqırğız dili, Qazax dili, Qaraqalpaq dili.

b) İrtiş ləhcəsi (qurat, kurdağ, tubul və Tümen şivələri).

c) Başqırd dili (step şivəsi və dağ şivəsi).

ç) Volqa, yaxud şərq Rusiya ləhcəsi (koma şivəsi, Qazax şivəsi və s.)

3. Orta Asiya ləhcəsi və şivələri: *cığatay, yarkənd, Ağsu, özbək dili (Zərəfşan vadisi ləhcəsi, Buxara və Xivə şivəsi).*

4. Cənub-qərb qrupu: *a) Türkmən dili, b) Azərbaycan dili, c) Anadolu türkmənlərinin dili, ç) Krım tatarlarının dili, Osmanlı ləhcəsi.*

Məlumdur ki, N.A.Baskakov türk dillərini qərbi və şərq hun qruplarına bölmüşdür (1952-ci ildə). Doqquz il sonra B.A.Serebrennikov N.A.Baskakova tənqidi yanaşaraq türk dillərini 4 qrupa ayırmışdır. Bu tənqiddən sonra N.A.Baskakov türk dillərini 6 qrupa bölmüşdür:

I. Bulqar qrupu:

Buraya qədim bulqar, xəzər və yeni çuvaş dilləri daxildir.

II. Oğuz (cənub-qərb) qrupu:

1. Türkmən dili (3 milyon 500 min, Türkmənistanda, İranda, Əfqanıstanda, Türkiyədə, Suriyada və digər yerlərdə yaşayırlar).

2. Tatar dili (Kazan - tatar dili 6 milyon 645 min 588 nəfər).

3. Azərbaycan dili (51 milyon, Azərbaycanda, Türkiyədə, Gürcüstanda, Fransada, Avstraliyada, İspaniyada, İraqda və digər ərazilərdə yaşayırlar.)

4. Türk dili (60 milyon, Türkiyədə, Almaniyada, Bolqarıstanda, keçmiş Yuqoslaviyada, Kıprda, Yunanıstanda, İranda, Suriyada, ABŞ-da, Avstraliyada və digər yerlərdə yaşayırlar).

III. Qırçaq (şimal-qərb) qrupu:

1. Tatar dili (Kırım-tatar dili) (268 min 739 nəfər), Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşiya, Mordova, Qorki, Penza, Omsk, Tomsk, Həştərxan, Tümen, Ulyanovsk, Volqoqrad, Saratov, Rumıniya, Türkiyə, Bolqarıstan və s. ərazilərdə yaşayırlar.
2. Başqırd dili (1 milyon 449 min 462 nəfər Başqırdıstan, Tatarıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan Respublikasında və digər yerlərdə yaşayırlar).
3. Qazax dili (8 milyon 137 min 878 nəfər) Qazaxıstanda, Orta Asiyada, Çində, Monqolustanda və digər yerlərdə yaşayırlar.
4. Karaim dili (2 min 803 nəfər) Litvada, Ukraynada, Moskvada, Sankt-Peterburqda, Rostovda yaşayırlar.
5. Kumuk dili (282 min 178 nəfər) Çeçen-İnquşda, Şimali Osetiyada və digər yerlərdə yaşayırlar.
6. Noqay, qaraçay, qaraqalpaq dili.

IV. Karluq (cənub - şərq) qrupu:

1. Özbək dili (16 milyon 686 min 240 nəfər) Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Tacikistanda, Türkmənistanda, Qaraqalpaqda, Çin və Əfqanıstanda və digər yerlərdə yaşayırlar.
2. Müasir uyğur dili (262 min 199 nəfər) Orta Asiyada, Qazaxıstanda, Çində yaşayırlar.

V. Uyğur (şimal-şərq) qrupu:

1. Yakut dili (382 min 255 nəfər) Yakutiya, Maqadanda, Saxalində, Amur vilayətində yaşayırlar.
2. Şor dili (16 min 572 nəfər) Şimali Altay vilayətində, Kuznetskdə, Xakas vilayətində, Tom çayı sahilində yaşayırlar.
3. Xakas dili (81 min 428 nəfər) Xakas vilayətində, Yenisey çayı sahilində yaşayırlar.

VI. Qırğız-qırçaq qrupu:

1. Qırğız dili (2 milyon 530 min 998 nəfər) Qırğızıstanda və Orta Asiyada yaşayırlar.
2. Altay dili (71 min 717 nəfər) Altay vilayətində yaşayırlar. Bu dil 1948-ci ilə qədər Oyrot dili adlanmışdır. Şərqi hunların qırğız-qırçaq qrupuna daxildir.

Türk dillərinin genealoji¹ bölgüsü

Dillərin geneoloji bölgüsü tarixi-müqayisəli metoda əsaslanır. Bu bölgüdə dillər ailələrə, ailələr budaqlara, budaqlar isə qruplara bölünür.

TÜRK DİLLƏRİ AİLƏSİ

Türk dilləri ailəsi iki budağa və budaqlar da bir neçə qrup və yarımqruplara bölünür. A. Qurbanov bu bölgünü N.A. Baskakovun² əsaslanaraq belə vermişdir:

1. Türk dillərinin qərbi hun budağı.

I. Bulqar dilləri qrupu.

II. Oğuz dillər qrupu.

1. Oğuz-türkmən yarımqrupu.

2. Oğuz-bulqar yarımqrupu.

3. Oğuz-səlcuq yarımqrupu.

III. Qırçaq dillər qrupu.

1. Qırçaq-poloves yarımqrupu.

2. Qırçaq-bulqar yarımqrupu.

3. Qırçaq-noqay yarımqrupu.

1. Genealoji yunan mənşəli sözdür. Qen (genos) mənşə deməkdir.
2. Н.А.Баскаков. Тюркские языки. Москва, 1960.

IV. Qarluq dillər qrupu.

1. Qarluq-uyğur yarımqrupu.
2. Qarluq-xarəzm yarımqrupu.

2. Türk dillərinin şərqə hun budağı

I. Uyğur-oğuz dillər qrupu.

1. Uyğur-tüküy yarımqrupu.
2. Yakut yarımqrupu.
3. Xakas yarımqrupu.

II. Qırğız-qırçaq dillər qrupu.

Türk dillərinin təsnifi tarixi daha qədim dövrlərlə (XI əsrlə) bağlıdır. Məlumdur ki, XI əsrdə M.Kaşğari türk tayfalarının coğrafi yerləşməsinə əsas götürərək onları təsnif etmişdir.

İ.N.Berezinin, V.V.Radlovun (onun bölgüsündə müasir çuvaş və yakut dilləri öz əksini tapmamışdır) və F.Y.Korşun tərəfindən verilmiş bölgülər coğrafi əlamətlərə əsaslanmış, dörd dil ailəsinə bölünmüşdür.

A.N.Samoyloviç ilk dəfə olaraq coğrafi əlamətlərə fonetik-grammatik əlamətləri də əlavə edərək türk dillərini təsnif etmişdir.

B. Çobanzadə “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı əsərində türk dillərini Ural-Altay dilləri ailəsinin bir budağı hesab etmişdir. Və buraya aşağıdakı dilləri aid etmişdir:

1) yakut; 2) altay; 3) teleut; 4) qumandin; 5) Yenisey türkləri; 6) uryanxay; 7) barabin; 8) qırğız; 9) noqay; 10) qumuq; 11) qaraçay; 12) başqırd; 13) sart; 14) özbək; 15) türkmən; 16) osmanlı; 17) tatar; 18) Azərbaycan; 19) çuvaş; 20) hun.

Coğrafi əlamətlər əsasında türk dillərinin ən mükəmməl təsnifini V.A. Boqoroditski vermişdir:

1. Şimal-şərq qrupu: yakut, tuva və karakas dilləri.
2. Xakas (Abakan) qrupu: xakas dili və dialektləri.
3. Altay qrupu: altay, teleut, kumandin, qara tatarlar, şor dilləri.
4. Qərbi-Sibir qrupu: çulum, barabin, tümen, Tobol tatarları.

5. Volqaboyu və Uralboyu qrupu: tatar və başqırd dilləri.
6. Orta Asiya dilləri: uyğur, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq dilləri.
7. Cənub-qərb qrupu: türkmən, Azərbaycan, qumuq, qaqauz və türk dilləri.

Türk dillərini tarixilik baxımından ilk dəfə S.Y.Malov təsnif etmiş və dörd qrupa bölmüşdür:

1. Ən qədim türk dilləri: bulqar, uyğur (sarı uyğurlar), çuvaş, yakut.
2. Qədim türk dilləri: oğuz (qədim türk run yazısı), tofa, tuva, uyğur (qədim uyğur yazısı), xakas, şor.
3. Yeni türk dilləri: Azərbaycan, qaqauz, kumandin, qırçaq, peçeneq, poloves, salar, türk, türkmən, uyğur, özbək, cığatay, çulum.
4. Ən yeni türk dilləri: başqırd, qazax, qaraqalpaq, qırğız, qumuq, noqay, oyrot (Dağlıq Altay), tatar (Kazan, Kasimov, Mışar, Qərbi Sibir), çuvaş, yakut.

N.A.Baskakov türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq sonralar bütün türkoqlar tərəfindən rəğbətə qarşılanmış bir bölgü vermişdir. O, türk dillərini tarixilik baxımından da izləyərək iki böyük qrupa bölmüşdür: 1) qərbi hun qrupu dilləri; 2) şərqə hun qrupu dilləri.

N.A.Baskakov qərbi hun qrupuna dörd dil ailəsinə daxil etmişdir:

1. **Bulqar qrupu:** qədim bulqar, qədim xəzər və çuvaş dilləri.
2. **Oğuz qrupu** öz növbəsində oğuz-türkmən (qədim oğuz, türkmən və turuxmen dilləri), oğuz-bulqar (qədim peçeneq, uz və qaqauz dilləri) və oğuz-səlcuq (səlcuq, qədim osmanlı, Azərbaycan və türk dilləri) yarımqruplarına bölünür.
3. **Qırçaq qrupu.** Bu qrupa üç yarımqrup daxildir: qırçaq-polovets (qədim qırçaq, kuman və ya polovets, karaim, qaraçay-balkar, Krım tatarları və qumuq dilləri), qırçaq-bulqar (Qızıl Orda ədəbi dil, başqırd və tatar dilləri) və qır-

çaq-noqay (noqay, qaraqalpaq, qazax və özbək dilinin dialektləri) yarımqrupları.

4. **Karluq qrupu.** Karluq-uyğur və karluq-xarəzm yarımqruplarına bölünən bu dil ailəsinə bir neçə qədim (Qaraxanlılar dövlətinin dili, karluq-xarəzm dili, Qızıl Ordanın (şərqi) dili, cığatay və qədim özbək dilləri) və iki müasir dil (özbək və yeni uyğur dilləri) daxil edilir.

Şərqi hun qrupuna iki böyük dil ailəsi—uyğur-oğuz və qırğız-qıpçaq dilləri ailəsi daxil edilir. Uyğur-oğuz ailəsinə üç dil qrupu daxil olur: uyğur-tukyuy (Orxon-Yenisey abidələrinin dili-qədim oğuz dili, qədim uyğur dili, tuva və karakas dilləri), yakut (yakut dili) və xakas (xakas, şor, kamasin, küyerik, çulum-tatar dilləri) qrupu.

Qırğız-qıpçaq qrupuna isə qədim qırğız, altay və qırğız dilləri daxil edilir.

İsveçrəli əsir zabıt İ. Stralenberq Volqaboyunda və Sibirdə yaşayan türkdilli xalqları **tatar** adlandırmışdır. Türk dillərini **tatar** adı ilə adlandıran alimlərdən biri də Danimarka alimi R.Rask olmuşdur. O, ural-altay nəzəriyyəsinə inkişaf etdirərək buraya qrenland, Şimali Afrika, Asiya, Avropa və Qafqaz dillərini də daxil etmiş, onları **İskit** dilləri adlandırmışdır.

M.Miller Ural-Altay dilləri qrupuna yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə Siyam, Tibet, Cənubi hind və Malay Arxipelağı dillərini də daxil edərək **Turan dillər qrupu** yaratmışdır.

Coğrafi əlamətlər əsasında türk dillərini alman dilçisi V.Şott iyirmi bir qrupa, fin alimi Q.Ramstedt (1917-ci ildə) altı qrupa bölmüşdür. Türk dillərini coğrafi əlamətlər əsasında macar tədqiqatçısı L.Liget (1911) də təsnif etmişdir.

Türk dillərinin tarixilik baxımından təsnif olunmasında **Qrönberq** heç də az rol oynamamışdır. O, türk dillərini üç qrupda cəmləşdirmişdir:

- 1) **Qədim türkcə:** Orxon (göy türklər), uyğurlar; 2) **Orta türkcə:** Kaşğar (Qaraxanlı), cığatay, kuman, qədim osmanlı.
- 3) **Yeni türkcə:** cənub türkləri (osmanlı, Azərbaycan,

türkmən), qərb türkləri (özbək, Xivə türkləri), şərq türkləri (Kaşğar, komul, Turfan, tarancı), şimal türkləri (altay, Abakan, soyon, uryanxay), qıpçaq türkləri (qırğız, Kazan tatarları, başqırd, karaim).

Türk dillərinin təsnifində Banquoğlu, R.Arat və Menqesin də zəhməti olmuşdur.

Alman tədqiqatçısı Q.Dörferin bölgüsü də diqqəti cəlb edir. O, Azərbaycan dilinin bir şivəsi olan xalaçcanı (İranda yaşayan) türk dillərinin müstəqil qolu hesab edir.

Dörfer türk dillərini belə qruplaşdırır:

1) *Çuvaş dili*, 2) *Yakut dili*, 3) *Oğuz qrupu dilləri*, 4) *Qıpçaq qrupu dilləri*, 5) *Uyğur qrupu dilləri*, 6) *Cənubi Sibir türk dilləri qrupu* və 7) *Xalaç qrupu*.

Türk dillərinin yayıldığı areallar üzrə də təsnifi olmuşdur. Məsələn, **türk dillərinin cənub-qərb arealı:** Azərbaycan dili, türk dili, türkmən dili, qaqaüz dili, Krım-tatar dili; **türk dillərinin cənub-şərq arealı:** özbək dili, uyğur dili, qazax dili, qırğız dili, qaraqalpaq dili; **türk dillərinin şimal-qərb arealı:** tatar dili, başqırd dili, karaim dili, çuvaş dili; **türk dillərinin Şimali Qafqaz arealı:** noqay dili, kumık dili, qaraçay-balkar dili; **türk dillərinin Sibir arealı:** altay dili, tuva dili, xakas dili; **türk dillərinin Uzaq Şərq arealı:** yakut dili.

Bu bölgü qismən özünü doğrultsa da, tam şəkildə türk dillərini təsnif edə bilmir. Ona görə ki, areallar üzrə bölgü coğrafi əlamətlər prinsipinə əsaslanır. Bundan başqa, burada türk dillərinin bəzisi (məsələn, sarı — uyğur dili, salar dili, Barabin tatarlarının dili) bölgüdə kənarda qalır. Eyni zamanda burada fonetik, leksik, qrammatik uyğunluqlar da tam nəzərə alın bilmir.

Türk dillərinin keçdiyi tarixi yolu və onun leksik, qrammatik, fonetik quruluşundakı xüsusiyyətləri nəzərə almaqla aşağıdakı kimi təsnif etmək daha məqsədəuyğundur:

Oğuz qrupu dilləri:

Azərbaycan dili, türk dili, türkmən dili, qaqaüz dili, Axısqa (Mesxeti) türklərinin dili, Balkan türklərinin dili.

Qıpçaq qrupu dilləri:

Qazax dili, qaraqalpaq dili, qırğız dili, altay dili, noqay dili, Krım-tatar dili.

Bulqar qrupu dilləri: Kazan-tatar dili, başqırd dili, qaraçay-balkar dili, qumuq dili, karaim dili.

Karluq-uyğur qrupu dilləri:

özbək dili, yeni uyğur dili, sarı-uyğur dili, salar dili.

Uyğur-oğuz qrupu dilləri: tuva dili, tofalar (karakas) dili, xakas dili, şor dili, Barabin tatarlarının dili, Çulım tatarlarının dili.

Çuvaş və yakut qrupu dilləri:

çuvaş dili, yakut dili.

Qeyd: Türk dillərinin tədqiqi və öyrənilməsində müxtəlif ölkələrin türkoloqlarının böyük rolu olmuşdur. Bunların ən xarakteriklərinin adını və əsərlərini, hansı ölkənin türkoloqları olmalarını xüsusi olaraq nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu mənada türk dillərinin öyrənilməsində Rusiya türkoloqlarının xidməti danılmazdır. Rusiyada bu istiqamətdə olan işlər XVIII əsrdən başlanmışdır. XVIII əsrdə türk dillərinə aid olan abidələrin tədqiqində İ.T.Stralenberqin, Q.Millerin, İ.Fişerin böyük zəhməti olmuşdur. XIX əsrdən başlayaraq Rusiyada türk dillərinin qrammatik quruluşunun tədqiqi ilə bağlı xeyli araşdırmalar aparılmışdır. Məsələn, İ.Qıqanovun “Tatar dilinin qrammatikası” (Kazan, 1801), M.Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (Kazan, 1839; 1846), P.Meliorskinin “Qazax-qırğız dilinin qısa qrammatikası” (I, II, SPB., 1894-1897) və s. əsərlər xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. XIX əsrdə lüğətşünaslıq sahəsində V.V.Radlovun yazdığı dörd cildlik “Опыт словаря тюркских наречий” əsəri ən qiymətli əsər kimi türkologiya sahəsində mühüm yer tutmuşdur. XX əsrdə

də Rusiyada türk dillərinə aid çox böyük işlər görülmüşdür. Ancaq bunların sırasında lüğətçiliklə bağlı olan N.Aşmarinin (“Словарь чувашского языка”) lüğətini və “Древнетюркский словарь” lüğətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XX əsrdə türk dillərinin tarixi, türk dillərinin fonetikasi, leksikası, dialektologiyası, qrammatik quruluşu sahəsində aparılmış tədqiqatlarda milli türkoloqların böyük xidmətləri olmuşdur.

Türk dillərinin, türkoloji məsələlərin öyrənilməsinə Almaniyada (V.Banq, K.Brokelman Barbara Fleming, Q.Dörfer və s.), Rumıniyada (VL. Drimba, A. Cəfər, İ.Ziyəddin və s.), Polşada (A.Zayonçkovski, T.Kovalski və s.), Macarıstanda (Y.Nemet, L.Ligeti, L.Roşani və s.), Bolqarıstanda (Q.Qılıbovun, M.Mollova və s.), Türkiyədə (R.Arat, B.Atalay, O.A.Aksoy, N.Orkun, Təhsin Banquoğlu, Məhərrəm Ergin və s.), Finlandiyada (M.Kastren, Q.İ.Ramstedt, M.Resenen və s.) güclü maraq olmuşdur. Bundan başqa, türk dilləri, türkologiya məsələləri Yaponiyada, İsveçdə, Norveçdə, Fransada, Danimarkada, İtaliyada, Pakistanda, Amerikada, İngiltərədə, Avstriyada və digər yerlərdə tədqiq olunur.

Fəsil

Oğuz qrupu türk dilləri

*Əksər türkoloqlar “Oğuz” sözü-
nü qəbilə, tayfa mənasını bildirən
ok // oğ və kəmiyyət bildirən -uz his-
sələrindən ibarət olduğunu qeyd
edirlər.*

Türkologiyada oğuzların türk dillərinin qədim, orta və yeni dövrlərində mövcud olması barədə dəyərli məlumatlar vardır. **Oğuz** adı ilk dəfə Orxon-Yenisey yazılı abidələrində işlənmişdir. M.Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” əsərində oğuzların 22 boydan ibarət olduğunu və hər bir boyun damğasını göstərmişdir. Onun qeydə aldığı oğuz tayfaları aşağıdakılardır:

1) Kımık	12) Karabölük
2) Kayığ	13) Alkabölük
3) Bayundur	14) İğdir
4) İva//Yiva	15) Ürəgir//Yürəgir
5) Salğur	16) Totırka
6) Əfşar	17) Ulayıntuluğ
7) Bektili	18) Tökər
8) Büğdüz	19) Peçenek
9) Bayat	20) Çuvaldar
10) Yazğır	21) Çepni
11) Eymür	22) Çarukluğ

Oğuz boylarının hər birinin mənası da var. Məsələn, **Kayı** “məhkəm”, **Bayat** “dövlətli”, **Alka** “evli, uğurlu”, **Əfşar** “ov həvəskarı”, **İğdir** “qəhrəman”, **Kızık** “qüvvətli” və s.

Əbülqazi xan Xivəli Oğuzların 24 tayfadan ibarət olduğunu irəli sürür. O, “Şəcərəyi-tərakəmə” əsərində qeyd edir ki, guya Oğuz xanın 6 oğlu, onların hər birinin isə 4 oğlu olmuşdur. Deməli, oğuz boylarının sayı 24-dür. Əbülqazi xan Xivəli oğuzları iki qrupa ayırmışdır: 1) Bozok; 2) Üçök. O, birinci qrupa oğuzun **Günxan**, **Ayxan** və **Yulduzخان** adlanan oğullarını, ikinci qrupa isə **Göyxan**, **Dağxan**, **Dənizخان** adlanan üç oğlunu daxil etmişdir.

Rəşidəddin də Bozokun (Günxan, Ayxan, Yulduzخان) və Üçökün (Göyxan, Dağxan, Dənizخان) törəmələri olduğunu qeyd edir. O, bu 6 övladın hər birinin 4 övladı olduğunu da söyləyir. Beləliklə, Rəşidəddinə görə də Oğuzun övladlarının sayı 24 olmuşdur.

Rəşidəddin Bozokun və Üçökün törəmələrini, onların dam-

ğalarını, onqonlarını belə vermişdir¹:

I-BOZUQLAR

Yaşca böyük olan üç qardaşa Oğuz Bozuc adı vermişdi. İrqlı Xoca onların oğullarının hər birinə ayrıca ayama və ad vermişdi. Onların qəbiləsindən olan hər kəs bu ayama və boy adları ilə adlanırdı.

Hamısından böyük olan Gün xanın övladları:

Birinci- Qayı; adının anlamı—məhkəm deməkdir;

Damğasının işarəsi-

Onqonu-ağ şahin,

Ət payı (ülüşü) - arxa ayağın sağ baldırı.

İkinci- Bayat; adının anlamı—dövlətli və neməti bol olan deməkdir;

Damğasının işarəsi-

Onqonu-ağ şahin;

Ət payı (ülüşü) - arxa ayağın sağ baldırı

Üçüncü- Alkaravlı; adının anlamı—haraya getsə uğur qazanan (arzu edilən şəxs);

Damğasının işarəsi-

Onqonu-ağ şahin;

Ət payı (ülüşü) - arxa ayağın sağ baldırı.

Dördüncü - Qara-uyli; adının anlamı—qara alaçıqlı (çadırılı);

Damğasının işarəsi -

Onqonu-ağ şahin;

Ət payı (ülüşü)-arxa ayağın sağ baldırı.

1. Bax: Rəşidəddin. Oğuznamə (Anadolu türkcəsindən Azərbaycan dilinə çevirən İ.M.Osmanlı). Bakı, 2003, s. 54-60.

Oğuz xanın ikinci oğlu Ay xanın övladları:

Birinci - Yazır; adının anlamı—yəni çox vilayətlər onun tərəfində olacaqdır;

Damğası -

Onqonu-qartal;

Ət payı (ülüşü) - arxa ayağın sağ budu

İkinci-Dökər; adının anlamı—toplanmaq naminə;

Damğası -

Onqonu-qartal;

Ət payı (ülüşü)-arxa ayağın sağ budu.

Üçüncü-Dodurğa; adının anlamı—ölkələr fəth edən və qanun yaradan;

Damğası -

Onqonu-qartal;

Ət payı (ülüşü) - arxa ayağın sağ budu.

Dördüncü-Yaparlı; adının anlamı—(əlyazmaların hamısında adın mənası yazılmamışdır);

Damğası-

Onqonu-qartal;

Ət payı (ülüşü)-arxa ayağın sağ budu.

Oğuz xanın üçüncü oğlu Yulduz (Ulduz) xanın övladları:

Birinci-Avşar, adının anlamı—işində diribaş və çevik, ovçuluğa və qartala həvəsli;

Damğası -

Onqonu - tauşancı (dovşancıl);

Ət payı (ülüşü) - sağ böyür.

İkinci- Qızıq; adının anlamı—ruh yüksəkliyi olan və qanunun ciddiliyini qoruyan;

Damğası-

Onqonu-tauşancıl (dovşancıl);

Ət payı (ülüşü) - sağ böyür.

Üçüncü-Bekdili; adının anlamı—ulu adamların sözü kimi hörmətli;

Damğası-

Onqonu-tauşancıl (dovşancıl);

Ət payı (ülüşü)-sağ böyür.

Dördüncü-Qırqın; adının anlamı—özünü ulu və yeməyi bol olacaq;

Damğası-

Onqonu-tauşancıl (dovşancıl);

Ət payı (ülüşü)-sağ böyür.

II-UÇUQLAR

Yaşca kiçik olan üç qardaşı Oğuz sol qol olaraq müəyyənləşdirmiş və onların adını Uçuq qoymuşdu.

İrqi Xoca onların hər birinə ayrı-ayrı ayamalar verdi.

Oğuz xanın dördüncü oğlu Gök xanın övladları:

Birinci-Bayındır; adının anlamı—həmişə bolluq içində olan;

Damğası-

Onqonu-şunqar;

Ət payı (ülüşü)-qabaq ayağın sol qolu.

İkinci-Beçenə; adının anlamı—yaxşı işlər görən;

Damğası-

Onqonu-şunqar;

Ət payı (ülüşü)-qabaq ayağın sol qolu.

Üçüncü-Çavuldur; adının mənası—namuslu, çoxdan şöhrət qazanmış;

Damğası-

Onqonu-şunqar;

Ət payı (ülüşü)-qabaq ayağın sol qolu

Dördüncü-Çəbni; adının anlamı—bahadır, harada düşmən görsə, dərhal döyüşə atılan;

Damğası-

Onqonu-şunqar;

Ət payı (ülüşü) - qabaq ayağın sol qolu.

Oğuz xanın beşinci oğlu Taq (Dağ) xanın övladları:

Birinci-Salur; adının anlamı—hara getsə qılıncı və toppuzu hərəkətdə olan;

Damğası-

Onqonu-üği (quş adıdır - B.X.);

Ət payı (ülüşü)-bel sümüyü.

İkinci-Eymir; adının anlamı—varlıların varlısı və mərhəmətli;

Damğası-

Onqonu-üği;

Ət payı (ülüşü)-bel sümüyü.

Üçüncü-Alayuntlı; adının anlamı—yaxşı və çox atları (ala) olan;

Damğası-

Onqonu-üği;

Ət payı (ülüşü) - bel sümüyü.

Dördüncü-Ürəgir (Ürügür); adının anlamı—comərd və həmişə yaxşı iş görən;

Damğası-

Onqonu-üği;

Ət payı (ülüşü)-bel sümüyü.

Oğuz xanın altıncı oğlu Tenqiz (Dəniz) xanın övladları:

Birinci-Yıqdır (İqdır) adının anlamı—bahadır, ulu, şərəfli deməkdir;

Damğası-

Onqonu-gərgincək (çakır);

Ət payı (ülüşü) - arxa ayağın sol budu.

İkinci-Bükdüz; adının anlamı—hər kəsə tabe olur və xidmət edir;

Damğası-

Onqonu-gərgincək (çakır);

Ət payı (ülüşü)-arxa ayağın sol budu.

Üçüncü-Yıva; adının anlamı—yüksək dərəcəli olan deməkdir;

Damğası-

Onqonu-gərgincək (çakır);

Ət payı (ülüşü)-arxa ayağın sol budu.

Dördüncü-Qınıq; adının anlamı—əziz olan deməkdir;

Damğası-

Onqonu-gərgincək (çakır);

Ət payı (ülüşü) - arxa ayağın sol budu.

Oğuz qrupu türk dillərinin digər qohum türk dillərindən fərqli özünəməxsus fonetik, leksik, morfoloji-qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Bu qrup dillərdə aşağıdakı səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlər özünü göstərir:

- 1) Oğuz qrupu türk dillərində 8-9 sait var;
- 2) Oğuz qrupu türk dillərində kar və cingiltili samitlər fərqlənir;
- 3) Sözü əvvəlində **q** samiti müşahidə olunur. Məsələn, **qol, qucaq, qaz, qar, qonaq, qara** və s.;
- 4) Oğuz qrupu türk dillərində söz sonunda **ğ** samiti müşahidə olunur. Məsələn, **dağ, sağ, yağ, ağ, boğ** və s.;
- 5) Oğuz qrupu türk dillərində yönlük halda **q** ünsürü mühafizə olunmur. Məsələn, **evə, küçəyə, bağa** və s.;
- 6) Dodaq ahəngi əsasən gözlənilir. Məsələn, **gözlük, sürünür, gündüz, sökülük** və s.;
- 7) Y samiti sözü əvvəlində düşə bilər. Məsələn, **yit-it, yürək-ürək, yüyük-üzük, yil-il** və s.;
- 8) Sözü əvvəlində bəzən **b** samiti düşür. Məsələn, **bol-ol**;

9) Oğuz qrupu türk dillərində b-v əvəzlənməsi mövcuddur. Məsələn, *barmaq-varmaq, ber-ver* və s.

Oğuz qrupu türk dillərinin aşağıdakı morfoloji-grammatik xüsusiyyətləri də vardır:

- 1) Yiyəlik halın **-in⁴**, **-nın⁴** və təsirlik halın **-ı⁴**, **-nı⁴** morfoloji göstəriciləri vardır.
- 2) Yönlük hal şəkilçisi kimi **-a**, **-ə// -ya**, **-yə** şəkilçiləri işlənir. Halbuki bəzi türk dillərində **-qall-qell -kall -ke** şəkilçiləri yönlük halın morfoloji göstəricisidir.
- 3) Oğuz qrupu türk dillərində **-an// -ən** şəkilçisi feli sifət şəkilçisidir. Bəzi türk dillərində bunun əvəzinə **-ğan// -ğen** şəkilçisi işlənir.
- 4) Oğuz qrupu türk dillərində **-maq// -mək** məsdər şəkilçisi geniş yayılmışdır. Bu şəkilçi bəzi türk dillərində **-qull -ğu** forması ilə işlənir.
- 5) Oğuz qrupu türk dillərində **-ası// -əsi**, **-malı// -məli**, **-miş⁴**, **-acaq²** şəkilçiləri feli sifət formalarının geniş yayıldığı ifadə edə bilir.
- 6) Oğuz qrupu türk dillərində **idi, imiş, isə** köməkçi felləri geniş şəkildə işlənir.
- 7) Felin zaman şəkilçilərində Azərbaycan, türk və qaqauz dillərindən fərqli olaraq türkmən dilində nəqli keçmişin **-miş** şəkilçisi yerində **-an**, **-en** şəkilçisi işlənir: **yazılan, deyilən** və s. Bu şəkilçi ancaq **III** şəxsdə işlənir.

Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, alımma sözlər sırasında ərəb, fars, slavyan və avropa sözlərinə də rast gəlmək olur.

Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibindəki ərəb mənşəli sözlərin bir qismi gündəlik həyat tərzində məhsuldar şəkildə işlənir. Məsələn: *əyyam, mübarək, istismar, təqsir, məskən, müalicə, müayinə, elan, məna, təmir, münasib* və s.

Ərəb mənşəli sözlərin bir qismi isə oğuz qrupu türk dillərində klassiklərin yaradıcılığında işlənmişdir. Məsələn: *irşad* (doğru yol göstərmə), *təsədür* (boşa keçmə), *vıfaq* (uyğunluq), *icə-tət* (cavab vermə) və s.

Ərəb mənşəli sözlər oğuz qrupu türk dillərində XX əsrin 20-ci illərinə qədər dərin kök salmışdır. Həmin dövrdən başlayaraq oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində rus və avropa mənşəli sözlər özünə yer almağa başlamışdır. Məsələn: *etalon, estetika, etika, epiloq, kafedra, komanda, kontrakt, korpus, texnika, partiya, kino, kinomexanik* və s.

Oğuz qrupu türk dillərinin lüğət tərkibində fars mənşəli sözlər də mövcuddur. Bunlar iki yerə ayrılır:

1) Hazırda Oğuz qrupu türk dillərində işlənənlər:

2) Oğuz qrupu türk dillərinə aid mənbələrdə, klassiklərin yaradıcılığında işlənənlər.

1) Hal-hazırda oğuz qrupu türk dillərində işlənənlər: **ruz-gar, biçarə, rahat, pənah, pərvanə, pərgar, nişan, xoş, pərsəng** və s.

2) Oğuz qrupu türk dillərinə aid mənbələrdə, klassiklərin yaradıcılığında işlənənlər: **püratəş** (odlu), **paydar** (daimi), **piş-dəst** (cəld), **peyğam** (xəbər), **pərivəş** (pəri kimi) və s.

Azərbaycan, türkmən, qaqauz dillərindən fərqli olaraq türk dillərinin lüğət tərkibində avropa mənşəli sözlər var: **konqre** (qurultay), **proje** (layihə), **kravat** (qalstuk), **banyo** (hamam), **qarson** (xidmətçi) və s.

Oğuz qrupu türk dillərinə Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz, Axısqa (Mesxeti) və Balkan türklərinin dili daxildir.

Qeyd: Axısqa (Mesxeti) türklərinin dilləri də müstəqil dil olmaqla, oğuz qrupu türk dillərinə daxildir. İndiyə qədər bu dilin müstəqil dil olması barədə fikir olmamışdır. Lakin son dövrlərdə bu dilin müstəqil dil kimi tədqiq olunması ilə də qarşılaşıq.

Azərbaycan dili

Bizim eradan əvvəl Azərbaycan ərazisində türkdilli xalqlar məskən salmış və yaşamışlar. Bu ərazidə bulqar, xəzər, suvar, avar, qıpçaq, oğuz etnosları aborigen olmuşlar. Daha sonralar VII-VIII əsrlərdə türkdilli xalqların və XI əsrdə səlcuqların axını ilə bu ərazilərdə türklərin dominant rolu daha da güclənmişdir.

Qeyd: Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Azərbaycan vilayətindən bəhs olunmaqla yanaşı, bu sözün hansı anlamda olmasından da danışılır. “Oğuznamə”də yazılır: “Orada olduğu vaxt (Oğuzun Azərbaycan vilayətində olduğundan danışılır - B.X.) bir gün hər kəsin toplanıb, bir ətək torpaq götürərək burada bir təpə düzəltmələrini əmr etdi. Öncə özü bir ətək torpaq götürüb tökdü. Şəxsən özü torpaq tökdüyü üçün bütün əsgərlər də bir ətək torpaq götürüb tökdülər. Böyük bir təpə oldu. Bu təpənin adına Azərbaycan dedilər.

[“Azər” türkcə “yüksək” deməkdir, “baycan” da “zənginlərin uluların” yeri anlamındadır. Bu ölkə bu şəkildə məşhur oldu. Bu gün də Azərbaycan demələrinin səbəbi budur.]”¹

Çox güman ki, azərbaycanlıların XIII əsrə qədər yazısı, yazılı ədəbi dili və əlifbası olmuşdur. Lakin bu əraziyə müxtəlif istiqamətlərdən olan talanlar, basqınlar Azərbaycana aid mənbələrin izini itirmişdir. Xüsusilə, ərəb işğalçılarının maddi-mədəniyyət abidələrimizi məhv etmələri Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı bir çox dəyərli məlumatları əlimizdən almışdır.

1. Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 2003, s.31.

XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə II bir mərhələ başlamışdır. Hələ bu dövrə qədər Q.Təbrizinin, Ə.Xəqaninin, N.Gəncəvinin və farsca yazan digər sənətkarların yaradıcılığında Azərbaycan düşüncə tərzini ilə yanaşı, Azərbaycan sözləri də işlənmişdir. Şirvanşah Axsitanın “Leyli və Məcnun” poemasını türkcə (Azərbaycanca) deyil, farsca yazmağını N.Gəncəvidən tələb etməsi ədəbi bir faktdır. Bu hadisədən N.Gəncəvinin “Beyninə qan vurmağı, dodağı əsməsi” fikri bir daha Azərbaycan dilinin o dövrdə güclü olmasını göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, İ.Həsənoğlunun yaradıcılığı, “Əhməd Hərəmi” dastanı və digərləri o dövrdə Azərbaycan dilinin fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Q.Bürhanəddinin, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin və digərlərinin yaradıcılığı da qədim Azərbaycan dilini səciyyələndirən abidələrdir.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının dövlət dilidir. Son məlumatlara görə, dünyada 51 milyondan çox azərbaycanlı yaşayır. Onun 8 milyon 300 mini Azərbaycan Respublikasında, yerdə qalanları isə dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşmışdır. Dünya ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların sayı aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

1) ABŞ -	100 000 nəfər
2) Avstraliya -	8000 nəfər
3) Avstriya -	10 000 nəfər
4) Albaniya -	12 000 nəfər
5) Argentina -	12 000 nəfər
6) Əlcəzair -	260 000 nəfər
7) Əfqanıstan -	450 000 nəfər
8) Banqladeş -	175 000 nəfər
9) Belçika -	13 000 nəfər
10) Birma -	8000 nəfər
11) Bolqarıstan -	65 000 nəfər
12) Braziliya -	75 000 nəfər
13) Butan -	1500 nəfər
14) Böyük Britaniya -	170 000 nəfər

15) Macarıstan -	27 000 nəfər
16) Yunanıstan -	13 000 nəfər
17) Danimarka -	6000 nəfər
18) Misir -	900 000 nəfər
19) İndoneziya -	44 000 nəfər
20) İordaniya -	450 000 nəfər
21) İraq -	1 000 000 nəfər
22) İran -	30 000 000 nəfər
23) Hindistan -	300 000 nəfər
24) İrlandiya -	4 000 nəfər
25) İspaniya -	14 000 nəfər
26) İtaliya -	33 000 nəfər
27) Yəmən Ərəb Respublikası -	62 000 nəfər
28) Kanada -	170 000 nəfər
29) Çin -	30 000 nəfər
30) Küveyt -	19 000 nəfər
31) Malta -	25 nəfər
32) Meksika -	27 000 nəfər
33) Monqolustan -	5000 nəfər
34) Norveç -	50 000 nəfər
35) Birləşmiş Ərəb Əmirliyi -	55 000 nəfər
36) Oman -	19 000 nəfər
37) Pakistan -	650 000 nəfər
38) Polşa -	12 000 nəfər
39) Portuqaliya -	7000 nəfər
40) Rumıniya -	45 000 nəfər
41) Səudiyyə Ərəbistanı -	40 000 nəfər
42) Suriya -	95 000 nəfər
43) Sudan -	17 000 nəfər
44) Türkiyə -	3 000 000 nəfər
45) Finlandiya -	12 000 nəfər
46) Fransa -	70 000 nəfər
47) Almaniya -	300 000 nəfər
48) Çexiya -	2000 nəfər
49) Slovakiya -	2000 nəfər
50) İsveç -	2000 nəfər

51) Keçmiş Yuqoslaviya -	6000 nəfər
52) Yaponiya -	10 000 nəfər
53) Ukrayna -	500 000 nəfər
54) Belarus -	7000 nəfər
55) Rusiya Federasiyası -	3 000 000 nəfər
56) Özbəkistan -	60 000 nəfər
57) Qazaxıstan -	100 000 nəfər
58) Gürcüstan -	600 000 nəfər
59) Litva -	2000 nəfər
60) Moldova -	5000 nəfər
61) Latviya -	4000 nəfər
62) Qırğızıstan -	16 000 nəfər
63) Tacikistan -	14 000 nəfər
64) Türkmənistan -	4500 nəfər
65) Estoniya -	300 nəfər
66) Azərbaycan Respublikası -	9 000 000 nəfər

Azərbaycan dilində 9 sait və 23 samit vardır. Azərbaycan yazısı X əsrdən 1929-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə aparılmışdır. 1930-1940-cı illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə olunmuşdur. Azərbaycan yazısı 1940-1991-ci illərdə kiril əlifbasında yazılmışdır. 1947-ci ildə kiril əlifbasında ilk islahat aparılmışdır. Bu əlifbadan **и** hərfi islah olunmuşdur. Nəticədə **иex, цемент** kimi sözlər **sex, sement** şəklində yazılmışdır. Daha sonra 1958-ci ildə ikinci islahat aparılmışdır. Kiril əlifbasındakı **я, ю, э, ѣ** hərfləri dəyişdirilmişdir. 1991-ci ildən sonra latın qrafikalı əlifba yenidən bərpa olunmuşdur.

1992-ci ilin dekabr ayında Milli Məclisdə dövlət dili məsələsi müzakirə olunmuş və Azərbaycan dövlət dilinin türk dili adlandırılması barədə qərar qəbul edilmişdir. 1995-ci il Konstitusiyasında qəbul olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Yazılı mənbələrdə bu dilin adı bəzən türk, bəzən tatar, bəzən isə Azərbaycan adı ilə adlanmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı ilə dövlət dili türk

dili elan olunmuşdur. 1937-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyada dövlət dili haqqında maddə olmamışdır. 1956-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1937-ci il konstitusiyasına Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə əlavə etmişdir. 1978-ci il konstitusiyasına Azərbaycanın dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə daxil edilmişdir. 1992-ci ilin dekabr ayında Milli Məclisdə dövlət dili məsələsi müzakirə olunmuş və Azərbaycanın dövlət dilinin türk dili adlandırılması barədə qərar qəbul edilmişdir. 1995-ci il Konstitusiyasında qəbul olunmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Azərbaycan dili üçün kar və cingilti samitlərin işlənməsi səciyyəvi haldır. Bəzi hallarda Azərbaycan dilində kar samitlər cingilti şəkiləşir. Məsələn, *get-gedir*, *öyrət-öyrədir*, *söylət-söylədir* və s.

Azərbaycan dili fonetik cəhətdən oğuz, eləcə də digər türk dil qruplarından bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

- 1) Azərbaycan dili üçün sözün əvvəlində **h** samitinin işlənməsi səciyyəvidir. Məsələn, *hörmək*, *hörümçək*, *hürmək*, *hörgü* və s. Bu hal qaqauz dilində də özünü göstərir.
- 2) Türkmən dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində ilkin uzanma hadisəsi müşahidə olunmur. Yəni xalis türkmənşəli sözlərdə saitlərin uzanması hadisəsi yoxdur.
- 3) Azərbaycan dilində (daha çox alınma sözlərdə) **e** saiti türk dillərindəki **a** saitinə uyğun gəlir. Məsələn, heyvan-*hayvan*, heyran-*hayran*, heyf-*hayf*, heyrət-*hayrat* və s.
- 4) **Ə** saiti (daha çox alınma sözlərdə) başqa türk dillərində **a** saitinə uyğun gəlir. Məsələn, təsvir-*tasvir*, qəssab-*kasab*, tərəf-*taraf*, qəbul-*kabul* və s.
- 5) Azərbaycan dilində (daha çox alınma sözlərdə) **ü** saiti başqa türk dillərində **u** saitə uyğun gəlir. Məsələn, düçar-*duçar*, müntəzəm-*muntazam*, müəllim-*muallim*, qüssə-*qussa*, qüvvət-*quvvət* və s.
- 6) Azərbaycan dilində söz sonunda gələn **q** samiti başqa türk dillərində **k**-ya keçir. Məsələn, qalmaq-*kalmak*, yazaraq-*yazarak* və s.

- 7) Azərbaycan dilində söz əvvəlində gələn **q** samiti başqa türk dillərində **k**-ya keçir. Məsələn, qaba-*kaba*, qəlb-*kalb*, qala-*kala*, qalın-*kalın*, qan-*kan*, qaya-*kaya* və s.
- 8) Azərbaycan dilində sözün əvvəlində gələn **d** samitini başqa türk dillərində **t** samiti əvəz edir. Məsələn, daban-*taban*, daş-*taş*, daşlıq-*taşlıq*, dadsız-*tatsız*, duz-*tuz* və s.
- 9) Azərbaycan dilində sözün əvvəlində gələn **m** samiti başqa türk dillərində **b** samiti ilə əvəz olunur. Məsələn, mən-*ben*, min-*bin*, minmək-*binmək* və s.
- 10) Azərbaycan dilində sözün əvvəlində gələn **b** samitini bəzi türk dillərində **p** samiti əvəz edir. Məsələn, barmaq-*parmaq*, biş-*piş* və s.
- 11) Azərbaycan dilində sözün əvvəlində **ı** saiti işlənmir. Bəzi türk dillərində bu sait işləndiyi üçün Azərbaycan dilindəki **i** saitə uyğun gəlir. Məsələn, *ılıq*-ılık, *ilqar*-ılqar, *islah*-ıslah, *ısrar*-ısrar, *işiq*-ışiq, *ışıl*-ışıl və s.
- 12) Azərbaycan dilində sözün əvvəlində **y** samiti düşür. Türk dillərində isə söz əvvəlində bu samit işlənir. Məsələn, üz-*yüz*, ürək-*yürek*, il-*yil*, ulduz-*yulduz*, üzük-*yüzük* və s.
- 13) Azərbaycan dilində **r** samiti hecanın əvvəlində, eləcə də sözün əvvəlində işlənmə bilmədiyini üçün metateza hadisəsi baş verir. Məsələn, *körpü*-köprü, *torpaq*-topraq, *yarpaq*-yapraq və s.
- 14) Türk dilləri üçün söz ortasında saitlərin qoşalaşması səciyyəvi deyil. Lakin Azərbaycan dilində (alınma sözlərdə) saitlərin qoşalaşması müşahidə olunur. Məsələn, *saat*, *ca-maat* və s.
- 15) Azərbaycan dilində sözün əvvəlində **ğ** samiti işlənmir. Ancaq bu samit sözün ortasında və sonunda işlənir. Məsələn: *soğan*, *ağlamaq*, *doğ*, *bağ* və s.
- 16) **E** saiti Azərbaycan dilində sözün ilk hecasında işlənir: *de-yinmək*, *yerimək*, *keçmək*, *çevirmək* və s. İkinci hecədə bu saitin işlənməsi yalnız *günəy*, *quzey* sözlərində qorunur.

17) Azərbaycan dilində ö saiti bir qayda olaraq sözün ilk hecasında işlənir: **öyrətmək, öyünmək, ölçmək, görmək** və s. Lakin **bənövşə, köntöy, bütöv, bülöv, kösöv** sözlərində ö saiti ikinci hecada işlənir.

18) Azərbaycan dilində o saitinin yeri sözün ilk hecasındadır. Lakin bu sait **qarov, qaşov, qırov, girov, alov, oxlov, arov** sözlərində ikinci hecada işlənir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də digər türk dillərindən fərqli sözlər vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

danışmaq-konuşmaq, **kənd**-köy, **tapmaq**-bulmaq, **uşaq**-çocuk, **qurtarmaq**-bitmək, **ev**-oda, **ağ**-bəyaz, **gözləmək**-beklemek, **nazir**-bakan, **payız**-küz və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb, fars, moңqol, rus və avropa mənşəli sözlər də vardır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri coğrafi əlamətlər əsasında dörd qrupa bölünür:

- 1) Şərq qrup dialekt və şivələri;
- 2) Qərb qrup dialekt və şivələri;
- 3) Şimal qrup dialekt və şivələri;
- 4) Cənub qrup dialekt və şivələri.

Türk dili

Müasir türk ədəbi dili uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Türkiyə ərazisində yerli türk tayfaları Səlcuqlar dövlətini (XII əsrdə), daha sonra (XIV əsrdə) Osmanlı dövlətini, 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətini qurmuşlar.

Türk dilinin sadələşməsi uğrunda müxtəlif islahatlar aparılmışdır. İlk islahat Tənzimat adı ilə (1839-1878) Türkiyə tarixi-

nə daxil olmuşdur. Bu islahatın məqsədi ədəbi dil ilə danışığ dil arasında olan normaları müəyyənləşdirmək, ərəb-fars sözlərini türk dilindən təmizləmək, türk dilinin qrafikasında və orfoqrafiyasında islahatlar keçirmək olmuşdur. **Tənzimat islahatı** dövründə müəyyən işlər görülsə də, yarımçıq işlər də qalmışdır. Belə ki, sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə edən “qərbləşmə” meyli türk dilinə çoxlu avropa mənşəli, xüsusilə, fransız sözlərinin qarışmasına səbəb olmuşdur.

Türk dilinin sadələşməsi uğrunda ikinci islahat gənc türklərin inqilabı (1908) dövrünə aiddir. Bu illərdə fəaliyyət göstərən “Türk dərnəyi” jurnalı (1909) və “Gənc qələmlər” (1911) ədəbi birliyi üzvlərinin xeyli xidmətləri olmuşdur. Lakin onlar da türk dilinin bütün problemlərini tam həll edə bilməmişlər.

Türk dilinin inkişafında üçüncü mərhələ Türkiyə Respublika elan olunduqdan sonra başlanmışdır. Türkiyə Respublika elan olunduqdan sonra (1923) türk dilinin inkişafında dönüş mərhələsi başlanmışdır. “Dil inqilabı” adı altında keçirilən bu islahatda türk dilinin əlifbası dəyişdirilmiş, ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçilmiş (1928), “osmanlı dili”, “osmanlıca” terminləri “türk dili”, “türkcə” sözləri ilə əvəz olunmuşdur. 1929-cu ildən türk məktəblərində ərəb və fars dillərinin tədrisi ləğv edilmiş, 1932-ci ildə Türkiyə Respublikasının banisi Atatürkün təşəbbüsü və maddi köməyi ilə “Türk Dil Qurumu” yaradılmışdır. Bu qurum türk dilində islahatların aparılması üçün nüfuzlu elmi təşkilata, mərkəzə çevrilmişdir. Bundan başqa, dildə “özləşmə” hərəkatı, yəni türk dilinin leksik tərkibini yabançı sözlərdən, xüsusilə, ərəb-fars söz və ifadələrindən, izafət birləşmələrindən təmizləmək uğrunda mübarizə aparmışdır. Ona görə də qədim və orta türk dövrü yazılı abidələrindən, qohum türk dillərindən, türk dillərinin dialekt və şivələrindən külli miqdarda yeni sözlər lüğət tərkibinə daxil olunmuşdur. 1930-cu ilə qədər türk dilinin lüğət tərkibində milli sözlərin miqdarı cəmi 35 faiz idisə, hazırda müasir türk ədəbi dilinin leksik tərkibində milli sözlərin miqdarı 70-80 faizdir.

Müasir türk əlifbasında 29 hərf var. Bunlardan 8-i sait, 21-i

samitdir. Azərbaycan dilində olan ə saiti və x, ğ samitləri türk ədəbi dilində yoxdur. Türk ədəbi dilinə ə saiti daxil olunmasa da, danışıq dilində bu səs işlənir. Məsələn: anne - **annə**, haber-**habər** və s. Türk dilinin fonetik sistemində aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlər vardır:

- 1) Türk ədəbi dilində x səsi mövcud olmadığından bu səs Azərbaycan dilindəki h səsinə uyğun gəlir: **xəncər** (Azərbaycan dilində) - **hancer** (türk dilində, xidmət (Azərbaycan dilində) - **hizmet** (türk dilində), **xəyal** (Azərbaycan dilində) - **hayal** (türk dilində) və s.
- 2) Azərbaycan dilində sözün ortasındakı x səsi türk dilindəki k (ka) səsinə uyğun gəlir: **yaxmaq** (Azərbaycan dilində)-**yakmak** (türk dilində), **çıxarmaq** (Azərbaycan dilində) - **çıkarmak** (türk dilində) və s.
- 3) Azərbaycan dilində sözün sonundakı x səsi türk dilindəki k (ka) səsinə uyğun gəlir: **solux** (Azərbaycan dilində) - **soluk** (türk dilində), **burax** (Azərbaycan dilində) - **burak** (türk dilində), **darıx** (Azərbaycan dilində) - **darık** (türk dilində) və s.
- 4) Türk dilində sözün əvəlində ğ samiti işlənmişdir. Sözün ortasında və sonunda işlənsə də, tələffüzü olduqca yumşaq olur, bir növ sait təsəvvürü yaradır. Məsələn: **dağ - daa**, **yağ - yaa**, **ağla - aala**, **yağlı - yaali**, **bağlı - baali** və s.
- 5) Türk əlifbasında ə saiti yoxdur. Ona görə də bəzi sözlər e saiti ilə yazılır. Bunlar tələffüzdə ə kimi tələffüz olunur: **anne** (annə), **kardeş** (kardəş), **ördek** (ördək), **ter** (tər), **ben** (bən), **səs** (səs), **önce** (öncə) və s.
- 6) K samiti qalın saitlərlə heca qurduqda qalın tələffüz olunur. Məsələn, **akıl**-ağıl, **ok**-ox, **kol**-qol, **kapı**-qapı və s. K samiti incə saitlərlə heca qurduqda incə tələffüz olunur. Məsələn, **kitap**-kitab, **köy**-kənd, **ikiş**-əkiz və s.
- 7) L samiti qalın saitlərlə heca qurduqda qalın tələffüz olunur. Məsələn, **balık**-balıq, **almak**-almaq, **olay**-hadisə və s. L samiti incə saitlərlə heca qurduqda incə tələffüz edilir. Məsələn, **dil**-dil, **il**-rayon (vilayət), **elçi**-səfir (elçi), **bil-**

mek-bilmək (tanımaq), **liman**-liman və s.

- 8) Türk dilində söz əvvəlində c, r, l, f, n, m və s. samitlərin işlənməsi çox məhduddur.
- 9) Türk dilində eynicinsli samitlərin qoşa işlənməsi nadir hallarda olur. Məsələn, **anne**-ana, **elli**-əlli və s. Bu hal söz köklərinin sonuna şəkilçi artırıqda daha çox müşahidə olunur. Məsələn, el-**eller** (ellər), ad-**attu** (atdı) və s.
- 10) Türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün əvvəlində ı saitin işlənməsi normal haldır. Məsələn: **ısı**-is-ti, **ısmarlamaq**-ısmarlamaq, **ısıq**-ışıq, **ılık**-ılıq və s.
- 11) Türk əlifbasında ə səsinin işarəsi olmadığı üçün bəzi alınma sözlərdə ə səsinin yerinə a səsi işlənir. Məsələn: **hayat**-həyət, **sanat**-sənət, **tayin**-təyin, **bazi**-bəzi və s.

Bəzi alınma sözlərdə isə ə səsinin əvəzinə e səsi işlənir. Məsələn: **adet**-adət, **fena**-fəna, **ceza**-cəza, **davet**-dəvət və s.

Türk dilinin zəngin dialektləri də mövcuddur. Bu dilin dialektləri aşağıdakılardır:

- 1) Cənub-qərb dialekti;
- 2) Orta Anadolu dialekti (bu dialekt Azərbaycan dilinə bir çox hallarda uyğun gəlir);
- 3) Şərq dialekti;
- 4) Şimal-şərq və ya Qara dəniz dialekti;
- 5) Rumeli dialekti ;
- 6) Cənub-şərq dialekti;
- 7) Kastamonu dialekti

Müasir türk dilində nitq hissələri əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır. Adlara məxsus olan hal, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları ümumi qrammatik kateqoriyalardır. Müasir türk dilində ismin 6 halı vardır. Türk dilində indiki, keçmiş, gələcək zamanla yanaşı, geniş zaman da vardır. Bu, bir növ Azərbaycan dilindəki qeyri-qəti gələcək zamana uyğun gəlir. Məsələn, **alarım**-alaram, **alarsın**-alarsan və s.

Türkmən dili

Türkmən dili türkmən xalqının milli dilidir. Onlar oğuzların tərkibində fəal rol oynamışdır. Qədim oğuz-türkmən dili əsasında XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq türkmən dili (eləcə də türkmən xalqı) formalaşmağa başlamışdır. Türkmən ədəbi dilinin formalaşmasının ilk rüseyimi XVIII əsrdə Məhtumqulu tərəfindən qoyulmuşdur.

Türkmən sözü haqqında türkologiyada bir neçə fikir mövcuddur. Bəzən bu sözün **türk** və **man** hissələrindən ibarət olduğunu söyləyirlər. Belə hesab edirlər ki, burada **man** “böyük” deməkdir (müqayisə et: az-man, qara-man, asi-man və s.). Deməli, **türkmən** sözü “böyük türk” mənasına uyğun gəlir. Bəzən isə **türkmən** sözünü **türk** və **manənd** sözləri ilə bağlayırlar. Belə hesab edirlər ki, “türk manənd” türkə bənzər deməkdir.

Şu (saka) dastanı

Türkmənlər barədə Şu (saka) dastanında aşadığı məzmununda bir hadisə öz əksini tapır. Bu dastanı da Mahmud Kaşğarının məşhur əsəri “Divani lüğət-it-türk” dən öyrənirik. Şu, bir Saka Türk hökmdarıdır. M.ö. 4-cü əsrdə hökm sürmüşdür. Alp Ər Tunqa dastanı kimi, Şu dastanı da 11-ci yüzilə qədər türklər arasında dildən-dilə söylənilmiş, qopuz çalan ozanların başlıca mövzularından biri olmuş və 11-ci yüzillikdə Mahmud Kaşğarının kəlamıyla ədəbiyyata keçmişdir.

Mahmud Kaşğari bu dastanı əsərinin “Türkmən” hissəsində, bu türk boyuna nə üçün bu adın verildiyini açıqlamaq üçün anladır. Ərəbcə yazdığı bu dastan parçasında böyük İsgəndərin

adı ərəblərin dediyi kimi “Zülqərneyn” kimi göstərilir.

Şu gənc, amma qüdrətli bir hökmdardır. Paytaxt olan Balasaqundakı möhtəşəm sarayında oturur, dörd bucaqdan gələn elçiləri dəyərli erməğanlarla qəbul edir, ölkəsini güclü ordusu ilə qoruyur, elmi köməkçiləri ilə idarə edirdi. Sarayının önündə ordu bəylərindən gündə 360 növbətçi dururdu. Paytaxtı yanındakı böyük “Şu” qalasını o tikdirmişdi.

Şu dastanı İsgəndərin ordusu ilə Səmərqəndi keçib türk ellərinə yönəldiyi zaman bəzi türk boylarının Şərqə çəkildiyini, bəzilərinin isə İsgəndərə qarşı çıxdığını və İsgəndərin onlarla barışmaq məcburiyyətində qaldığından bəhs edir. Qalaç, türkmən kimi bəzi türk boylarının bu adları necə aldıkları bildirilir.

“Divani lüğət-it-türk”də yer alan “Şu” dastanının məzmunu belədir:

İsgəndər Səmərqəndi keçib türklərin ellərini almağa gəlirdi. Xaqan Şu Balasaqun yaxınlığındakı qalasında bir şey etmədən oturur, kimsəyə bir şey söyləməirdi. Bəzi kiçik dövlətlər kimi Şərqə çəkilməmişdi. Savaşa da hazır görünmürdü.

Bəylər xaqanın hüzuruna gəlib sordular: “İsgəndər yaxınlaşdı, onunla savaşaçağımı, buyruğun nədir?”

Bəylərin bildiyini xaqan bilməmiş deyildi. Amma xaqanın bildiyini bəylər bilmirdilər. O, 40 komandanını önçü olaraq Hüçənd çayı kənarlarına göndərmişdi. Bunlar gizlicə getdikləri üçün bəylərin xəbəri olmamışdı. Xaqan əsil xəbəri onlardan gözləyirdi. Onun üçün könlü rahatdı və bəylərinin sorğusunu anlamadığını göstərdi. O, indi gümüş hovuzunda üzən qazları, ördəkləri seyr edirdi. Bu səyyar gümüş hovuzu hər getdiyi yerə götürür, qonaq qaldığı yerdə su ilə doldurur, quşları, ördəkləri üzdürürdü. Bəylərin üzünə baxmadan hovuzdakı qazları, ördəkləri göstərdi və: “Bunlara baxın nə gözəl üzür, nə gözəl görünür, deyilmi?”, dedi. Bəylər çaşıb qaldılar. Ürəklərinə od düşdü. Xaqanın savaşımaq, yaxud geri çəkilmək üçün tədbir görmədiyini sanıb çox üzüldülər.

O əsnada İsgəndər Hüçənd çayını keçmişdi. Xaqan Şunun

adamları gizli bir xəbərçi ilə hadisəni bildirdilər. Buna görə Şu davullar çaldıraraq hərəkət ediləcəyini duyurdu. Bu da şaşqınlıq yaratdı. Tələsik hərəkət əmri verildiyi üçün hər kəs tapa bildiyi ata mindi, ala bildiyi əşyanı aldı və gecə yarısı yola düşdülər.

Şu sabah olunca uyğun gördüyü bir düzlükdə “dur” əmrini verdi. Orada çadırlar quruldu və ordu düzənə töküldü.

Şu və ordusu gecələyən yerə hərəkət etdiyi zaman 22 kişi minik tapmadıqları üçün olduqları yerdə ailələrilə birlikdə qalmışdılar. Bunların arasında Kınık, Yiva, Eymür... və başqaları vardı ki, Oğuz boyları onlardan törəmişdir.

Qalaslar və türkmənlər

22 kişi “Qalalımmı, yaxud gedəlimmi?” deyərək düşünərəkən yanlarına iki kişi də gəldi və beləliklə, 24 kişi (ailə) oldular. Bunlar bir az uzaqdan gəlirdilər. Əşyalarını bellərində daşıdıqlarına görə yorğun idilər. Qalıb, qalmamaq danışığını onlara da danışdılar.

İsgəndər gələrsə, buradan keçəcəyi, amma özlərinin yurdlarında qalacaqları fikri əsas götürüldü. 22-lər yeni gələnlərə: “Qalas!” dedilər.

Bu, (qalın, gözləyin) mənasında bir söz idi. Bundan sonra onlara “Qalas” deyildi. “Qalasçı”¹ olaraq anılan iki qəbilə də onların soyundandır.

İsgəndər gəldi. O, 22 kişini görəncə bunların uzun saçlı, türk qiyafəli olduqlarını görəncə kimsədən məlumat almadan: “Türk manənd” dedi.

Bu sözün mənası “Türkü bənzəyir” idi. O gündən sonra bunlara türk manənd, türkcədəki sözləşlə türkmən deyildi. Türkmənlər əslində 24 boydur. Fəqət Qalas boyu olan iki boy bəzi cəhətlərlə onlardan ayrılmışdır. Bu iki boy onlardan sayıl-

mır. Türkmənlərin əsli buradan qalıb.

İsgəndər 24-lərin düşündüyü kimi gəlib keçən idi. Türkmənlər yurdlarında qaldılar. Amma Xaqan Şu ordusunu götürüb Çinə doğru irəlilədi və İsgəndər onun arxasınca düşdü. Uyğur elinə yaxınlaşınca Şu yer və zamanın uyğun olduğuna qərar verərək ordusunun bir qismini ayırdı və bunları İsgəndərin öndəki qoşunu ilə vuruşmağa göndərdi.

Qanlı qızıllar

İsgəndərin ordusu ilə vuruşmaq üçün ayrılanların hamısı gənc idi. Bunu görəncə vəzir Xaqana belə dedi: “Xaqanım, İsgəndərlə vuruşmaq üçün gəncləri ayırdın. Onların yanında savaşa təcrübəsi olan yaşlı biri də olsa yaxşı olar”. Xaqan yaşlı adama məxsus tərzdə hərəkət etdi. Gənclərlə bir ahıl da göndərildi.

İsgəndər də bir zərbə dəstəsi göndərmişdi. Türklər bir gecə basqın edərək İsgəndərin bu dəstəsini dağıtdılar. Bu vuruşmada bir türk gənci İsgəndərin döyüşçülərindən birini qılınc ilə ikiyə bölmüşdü. Ölənin əsgərin belində qızıl dolu bir kəmər vardı. Kəmər qılınc zərbəsiylə parçalandıqda altunlar qana bulanaraq töküldü. Ertəsi gün türk əsgərləri qanlı qızılları görəncə “Altun qan” dedilər. Sonra bu sözlər orada olan böyük bir dağa ad olaraq verildi. Bu gün o dağın adı “Altun xan”dır.

Bu savaştan sonra İsgəndər türk hökmdarı ilə barışdı. Uyğur şəhərlərini o qurdu və bir müddət oralarda qaldı. İsgəndər çəkilib gedincə Şu öz torpağına döndü. Balasaquna gəlib indi Şu deyilən şəhəri saldı. Oraya bir də tilsim qoydurdu ki, bu tilsimə görə onu kimsə aşib keçməz. Leyləklər belə şəhərin qarşısına qədər gəlib, lakin onu keçə bilməzlər. Bu tilsim bu günə qədər gəlib çatmışdır¹.

1. Azərbaycanın Şirvan-Muğan bölgəsindəki Xalac məskəninin adı da, görünür, bu türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

1. Bax: Rəfik Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, “Yazıçı”, Bakı, 1992, s. 49-52.

Türkmən barədə Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi - tərakimə” əsərində də maraqlı məlumat verilir. Qeyd olunur ki, işğalçılar türkmənlərin yurduna yerləşdikdən sonra türkmənlər hücumlara məruz qalırlar. Onların bu hücumlarından xilas olmağa müvəffəq olanları Mavərənnəhrə qaçırlar. Beləliklə, türkmənlərin əksəriyyəti Mavərənnəhrə gəlir, az bir hissəsi isə köhnə yerdə qalırlar. O zaman türkmənlərlə qonşuluqda yaşayan xalqlar da olmuşdur. Bütün bunlar barədə və türkmən adı barəsində “Şəcəreyi - tərakimə” əsərində yazılır: “Bütün [başqa] ellərdən türkmənlərə ən yaxın yaşayanlar xətai, kanklı və naymanlar idilər. O ellər yerdə qalan türkmənlərə hücum etməyə başladılar. [Türkmənlər] bütün o yurdları – İssık - Kul, Almalık, Sayram, Uluqtaq və Kiçiktaq dağlarını tərkd etdilər və Sır çayının mənsəbinə gəldilər. Özlərinin hökmdarlarını Yangi - kənddə otuzdurub, özləri isə Sır çayının hər iki tərəfində yayı və qıştı keçirirdilər. Onlar [orada] on nəsil keçənədək yaşadılar.

Mavərənnəhrə düşən türkmənləri taciklər əvvəlcə türklər adlandırdılar. Beş - altı nəsilədən sonra mühitin təsiri ilə (yərgə suvğa tartdı) onların çənələri qısalmağa, gözləri böyüməyə, üzləri kiçilməyə, burunları böyüməyə başladı. Türkmən yurduna gələn və [orada] məskunlaşan ellərdən Mavərənnəhrdə tacirlər və əsirlər peyda olmağa başladı. Taciklər [onları] gördülər və türklər adlandırdılar, əvvəlki türklərə isə **türkmanənd** adı verdilər ki, anlamı türkcə oxşayan deməkdir. Sadəcə xalq (**kara xalq**) **türkmanənd** deyə bilmədilər və **türkmən** dedilər”.¹

Türkmən yazılı dili XV əsrdən sonra formalaşmağa başlamışdır. Onun formalaşmasında oğuz elementləri ilə yanaşı, Kaşğar, Sırdərya-Xarəzm, bir sözlə, Orta Asiya ədəbi dili az rol oynamamışdır. Türkmən dilinin müstəqil bir dil kimi inkişaf etməsinə bir sıra yazılı abidələr təkan vermişdir. Onlardan Xarəzminin “Məhəbbətnamə”, Qütübün “Xosrov və Şirin”, Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Əbülqazi xan Xivəlinin “Şəcəreyi-tərakimə” və s.

1. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi - tərakimə (türkmənlərin soy kitabı). Bakı, 2002, s. 76.

əsərləri göstərmək olar.

Türkmənlər 1928-ci ilə qədər ərəb, 1928-ci ildən 1940-cı ilə kimi latın, 1940-cı ildən rus əlifbasına keçmişlər. Türkmənlərin əlifbası 38 hərfdən ibarətdir.

Türkmən dilinin fonetik sistemində aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

- 1) Türkmən dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi 9 sait mövcuddur.
- 2) Türkmən dilində söz əvvəlində **f, v, x, j, r** və s. fonemləri az müşahidə olunur. Əksər hallarda **f** samitini **p** samiti əvəz edir. Məsələn, fırlanmaq-**purlanmaq**, fikir-**pikir**, fürsət-**pursat**, filan-**pilan**, fil-**pil**, falçı-**palçı** və s.

Türkmən dilində **f** samiti yalnız rus və avropa mənşəli sözlərdə işlədilir. Məsələn: **fabrika, fundament, faktura, formasiya** və s.

- 3) Türkmən dilində **h** samiti yoxdur. Bu samitə **x** samiti uyğun gəlir. Məsələn, nahar-**naxar**, hazır-**xəzir**, həkim-**xekim**, hekayə-**xekaya** və s.
- 4) Türkmən dilində söz ortasında və söz sonunda sağır nuna rast gəlinir. Məsələn, **sen** -sən, **ön** -ön, **qen** -(gen), **dan** (sübh), **genğəş** (məsləhət), **anlı** (ağıllı) və s.

Sağır nun Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində işlənmir. Lakin bu, Azərbaycan dilinin qərb qrup dialekt və şivələrində müşahidə olunur: **man a** (mənə), **sa n a** (sənə) və s.

Türkmən dilində II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisində **n** samitinin mövcudluğu özünü göstərir.

Mənsubiyyət şəkilçisi II şəxsin təkində: -**n**, -**i n**, -**i n**, -**u n**, -**ü n**; çemçen (**çömçən**), kitabı**n** (kitabım), qülü**n** (gülün) və s.

- 5) Azərbaycan dilindən fərqli olaraq türkmən dilində söz ortasında qoşa cingiltili samitlərə rast gəlinmir. Məsələn, **edi-yeddi, dokuz-doqquz, sekiz-səkkiz** və s.
- 6) Türkmən dilində ilkin uzanma halları müşahidə olunur: **da-aş-daş, oon-on, ööz-öz, düüş-yuxu, oot-od** və s. Bundan

başqa, türkmən dilində (qaqauz dilində də belədir) ikinci uzanma da vardır: **qeer** (qeler), **beer** (berer), **uuki** (uyku) və s.

- 7) Türkmən dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün əvvəlində **ı** saiti işlənir. Məsələn: **ışık**-ışığı, **ıs**-iy, **ız**-iz, **ısrıqa**-sırğa, **ısıtma**-xəstəlik və s.
- 8) Türkmən dilində **ğ** samiti nə sözün əvvəlində, nə ortasında, nə də sonunda işlənmir. Bu samitə türkmən dilindəki **q** samiti uyğun gəlir. Məsələn: **dağ** (Azərbaycan) - **daq** (türkmən), **bağ** (Azərbaycan) - **baq** (türkmən), **bağlamaq** (Azərbaycan) - **baqlamaq** (türkmən) və s.

Türkmən dilinin dialektləri 2 qrupa bölünür: I qrupa **teke**, **sarık**, **salır**, **qöklen**, **yomud**, **qaradaşlı**, **alili**, **ərsarp** və s. dialektlər daxildir. II qrupa isə İran və Özbəkistanla sərhəd rayonlarda olan **noxur**, **jevli**, **xasarli**, **eski**, **çandır**, **bayat**, **çeqes**, **xatab**, **arabaçı** və s. dialektlər daxildir.

Qeyd: Türkmən dilinin dialekt və şivələri içərisində Şimali Qafqaz şivəsi (Stavropol) xüsusilə fərqlənir. Bu şivəni şərti olaraq **truxmen dili** adlandırırlar. İndi Stavropol vilayətində 28 türkmən (truxmen) kəndi qeydə alınıb.

Qaqauz dili

Qaqauz dilində 197 min 164 adam danışır. Onlardan 140 minə qədəri Moldovanın cənub rayonlarında (Benderovsk və İzmailovsk) yaşayırlar.

Qaqauzlara Ukraynada, Orta Asiyada, Bolqarıstanda, Rumıniyada və Qazaxıstanda da rast gəlmək mümkündür. 10 mindən çox qaqauz Bolqarıstanda və Rumıniyada yaşayır.

Qaqauzlar oğuz qəbilə ittifaqından ayrılaraq uzların, peçeneqlərin, bulqarların təsirinə məruz qalmışlar. XI-XII əsrlərdən Türkmənistan ərazisindən Bolqarıstan ərazisinə gəlmişlər. XVIII əsrə qədər qaqauzlar burada yaşamışlar. O vaxt bu ərazilər Osmanlı imperiyasına daxil idi. Qaqauzlar bolqarların təsiri altında xristianlığı qəbul etmiş, Bolqarıstan Osmanlı imperiyasının təsiri altına düşdükdən sonra güclü təqibə məruz qalmışlar. Onlar təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün XVIII əsrin ikinci yarısından Bessarabiyaya köçmüşlər.

Qaqauz dilinə bolqar, rumın, moldavan dillərinin də təsiri olmuşdur. Qaqauz dilində ən çox osmanlı dilinin təsiri diqqəti cəlb edir. Ona görə də bəzən tədqiqatçılar qaqauz dilini türk dilinin bir qolu hesab edirlər. Məsələn, xarici türkololoqlardan T.Kovalski, G.Dörfer belə bir mövqedə olmuşdur. Lakin qaqauz dili özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir.

Qeyd edək ki, qaqauz dilinin lüğət tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, slavyan (rus, ukrayna, bolqar), ərəb, fars, yunan, rumın və moldavan sözləri də mövcuddur. Məsələn: qohumluq bildirən slavyan sözləri: **çiçu** (əmi), **lelyu** (bibi), **tetyu** (ata), **kanu** (böyük bacı) və s.; yunan sözləri: **stavroz** (xaç), **klisə** (kilsə), **popaz** (keşiş), **kaluqer** (monax) və s.; rumın-moldavan sözləri: **moş** (baba), **parinti** (müqəddəs ata), **ruba** (geyim), **korbena** (rubl) və s.

Qaqauzlar oğuz qəbilə birliklərindən uzaq düşdüklərinə görə və uzun müddət təqib və təzyiqlərdən yaxa qurtara bilmədikləri üçün vahid ədəbi dili də yarada bilməmişlər.

1940-cı ildən qaqauz dili elmi cəhətdən öyrənilməyə başlanmışdır (bax: Н.К.Дмитрийев. Строй тюркских языков). Ancaq hələ XIX əsrin sonlarından rus etnoqrafı (V.A.Мошков) qaqauzların yaşadığı Bessarabiya kəndlərindən çoxlu folklor nümunələri və etnoqrafik materiallar toplamışdır.

Qaqauzlar yazı sisteminə gec yiyələnmişlər. Qaqauz dilində ilk yazı (1910-1930-cu illər) rus və rumın əlifbalı əsasında yaradılmışdır. Bu yazını yaratmaqda məqsəd ondan ibarət olmuş-

dur ki, xristianlığa aid materiallar çap olunaraq təbliğ olunsun. Ona görə kilsə rəhbərinin (M.Çakıranın) hazırladığı «Qaqauzca-rumınca lüğət» bu məqsədə xidmət etmişdir.

Qaqauz dilinin rəsmi olaraq yazısını yaratmaq üçün 1954-cü ildə Moldoviya SSR Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin fərmanı olmuşdur. Qaqauzlar rus əlifbası əsasında 1957-ci ildə rəsmi yazıya malik olmuşdur. Orta məktəblərdə qaqauz dilində məşğələlər aparılmışdır. Sonralar (1960-cı ildən sonra) qaqauz dilindəki məşğələlər dayandırılmışdır. Bu da qaqauz dilinin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərmişdir.

Müasir qaqauz dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı aşağıdakı xüsusiyyətlər vardır.

1) Müasir qaqauz dilində 9 normal, 9 uzun sait vardır. Uzanma hadisəsi zahirən türkmən dilinə oxşayır. Lakin bu dildəki uzanma yeni leksik vahid yaratmır. Belə ki, söz ortasında samit səslər düşür, saitlər qoşalaşaraq uzanma təsiri bağışlayır. Məsələn, ağac-**aaç**, deyil-**diil**, oğul-**ool** və s. Qaqauz dilində normal və uzanma əlamətinə görə saitlərin iki qrupu fərqləndirilir:

a) Normal saitlər — **a, e, ,i, o, u, ı, ö, ü, ə**

b) Uzun saitlər — **aa, ee, ii, oo, uu, ıı, öö, üü, əə**

2) Müasir qaqauz dilində 21 samit vardır. Türk dilindən fərqli olaraq bu dildə **x** samiti fonem kimi fərqlənir. Qaqauz dilində **h** fonemi əlifbada öz əksini tapmır. Onun əvəzinə **x** fonemi işlənir. Məsələn, **xava**-hava, **xepsi**-hamısı və s. **X** fonemi rus və avropa dillərindən alınma sözlərdə də işlənir: **mexanik, buxalter, texnika** və s.

3) Qaqauz əlifbasında **c** fonemi də yoxdur. Bu fonemi **j** əvəz edir. Məsələn, **jeviz**-cəviz, **jan**-can, **baja**-baca, **çojuk**-çocuq və s.

4) Qaqauz dilində **k, y, v, h, r** samitləri bir qayda olaraq (daha çox söz sonunda) düşür. Məsələn, ovuc-**ouc**, allah-**alla** və s.

5) Qaqauz dilində söz ortasında **ğ** samitinin düşməsi daha spesifikdir. Məsələn, ağız-**aaç**, ağlamaq-**aalamaq**, ağır-**aar**,

aşağı-**aşaa**, bağlama-**baalamaa** və s.

6) Qaqauz dilində ilkin uzanma müşahidə olunur. Məsələn: **aaara-ara, aaz-az, kaar-qar** və s.

7) Qaqauz dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün əvvəlində **ı** saiti işlənir. Məsələn: **ılı-ılıq, ışıq-ışiq, ıslak-ıslaq** və s.

8) Qaqauz dilinin iki dialekti vardır: I. Çadurlunq-Komrat; II. Vulkanent dialektləri.

9) Qaqauz dilində **ğ** samiti yoxdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **g** samiti də türkmən dilində mövcud deyildir. Qaqauz və türkmən dillərində **g** samitinin yerində **q** işlənir. Məsələn: **göy** (Azərbaycan dilində) - **qöy** (qaqauz dilində), **göz** (Azərbaycan dilində) - **qöz** (qaqauz, türkmən dilində) və s. **gəl** (Azərbaycan dilində) - **qel** (qaqauz, türkmən dilində) və s.

Qaqauz və türkmən dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan və türk dillərində **g** samiti mövcuddur:

Azərbaycan dilində

türk dilində

günəş

güneş

gözəl

güzel

göz

göz

getmək və s.

gitmek və s.

10) Qaqauz dilində **y** samitinin söz əvvəlində mövqeyi sabitdir. Məsələn: **yıl** - il, **yıldırım**-ıldırım, **yırak**-uzaq və s.

Azərbaycan dili ilə müqayisədə türk və türkmən dillərində də **y** samitinin söz əvvəlində mövqeyi sabitdir. Misallara diqqət yetirək:

Qaqauz dilində	Türk dilində	Türkmən dilində	Azərbaycan dilində
yıl	yıl	yıl	il
yüz	yüz	yüz	üz
yıqıt	yigit	yıqıt	igid və s.

11) Qaqauz dilində sözün əvvəlində **v** samiti işlənir. Məsələn: **ver, var, vur** və s. Azərbaycan və türk dillərində də **v** samiti sözün əvvəlində gəlir. **V** samiti sözün əvvəlində

qaqauz, türk və Azərbaycan dilləri ilə müqayisədə türkmən dilində **b** samiti ilə fərqlənir.

Qaqauz dilində	Türk dilində	Azərbaycan dilində	Türkmən dilində
vermaa	vermek	vermək	bermek
var	var	var	bar
varlı	varlı	varlı	barlı və s.

Balkan türklərinin dilləri

Balkan türklərinin dili müstəqil bir dil kimi səciyyələnmişdir. Bəzən bu dil qədim türk, peçeneq, uz, səlcuq, osmanlı və s. türk xalqlarının qaynayıb -qarışmasından formalaşmış bir dil kimi göstərilir.

Bəzən isə bu dili türk (osmanlı) dilinin təsiri altında yaranmış, türk dilinin bir şivəsi hesab edirlər. Balkan türklərinin bir qismi xristian, bir qismi isə müsəlmandır. N.A.Baskakov Balkan türklərini iki qrupa bölür:

- 1.Qaqauzlar, peçeneqlər, uzlar, türklər. Yəni bunların qaynayıb-qarışmasından yaranmışlar.
- 2.Türkləşmiş bolqarlar, yunanlar, karamanlılar, qızılbaşlar, yaruklar, tozluqlar. Yəni bu türk tayfalarının qaynayıb-qarışmasından yaranmışlar.

Birinci qrup Balkan türklərinin dili daha çox qaqauz dili ilə, ikinci qrup isə türk və Azərbaycan dilləri ilə uyğun cəhətlərə malikdir.

Axısqa (Mesxeti) türklərinin dili

Axısqa türklərinin daimi məskənləri cənub - qərbi Gürcüstan ərazisinin Mesxetiya və ya Axısqa adlanan bölgəsi olmuşdur. Mesxeti və Axısqa adları toponimik adlardır. Axısqa (Mesxeti) türkləri Azərbaycan və türk dili ilə təmasda olmaqla yanaşı, öz müstəqilliyini də qoruyub saxlamışdır.

Axısqa türkləri vaxtı ilə Axısqa, Adıgün, Aspincə, Axalkələk və Boqdanovka rayonlarında yaşamışlar.

Axısqa türkləri 1944-cü ildə Fərqanəyə sürgün olunmuşdur. 220 kənddən (86 min müsəlman, onların 66 min 823 nəfəri Mesxeti türkü idi) Mesxeti türkləri deportasiya olunmuşdur. Hələ indiyə qədər onlar öz dədə - baba yurdlarına qayıda bilməmişlər. Onların ümumi sayı 400.000 mindən çoxdur. Hal-hazırda Rusiyanın müxtəlif bölgələrində assimilyasiya olmaqla yaşayırlar.

Axısqa türklərini tarixi üç dövrə bağlayırıq. **Birinci dövr** II - VIII əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə hun - bulqar tayfalarının gücü cənub - qərbi Qafqazda daha da möhkəmlənmişdir. **Basil, onoqur, hun, tuba, avar, xəzər, bozal, iskit, sak, bulqar, bun, suvar** tayfalarının xüsusi mövqeyi olmuşdur. Belə hesab olunur ki, axısqaqların coğrafi adlarının bir çoxu bu tayfaların adları ilə əlaqəli yaranmışdır.

Axısqa türklərinin tarixində **ikinci dövr** IX - XIII yüzillikləri əhatə edir. Bu dövrdə ərəb xilafətinin güclənməsi nəticəsində Axısqa türkləri də təsir altına düşmüşlər.

XV - XIX əsr axısqaqların tarixində **üçüncü dövr** kimi səciyyələnir. XV əsrin sonlarında axısqaqlar osmanlıların təsiri al-

tında yaşamağa başlayırlar. Onlar Osmanlı imperiyası dövründə Axısqa paşalığını yaradırlar. Axısqa paşalığı Osmanlı dövlətinin şimal - şərqində üç yüz ildən çox müddətdə öz gücü ilə seçilən paşalıq olmuşdur. Bu paşalıq 14 sancaqdan ibarət olmaqla XIX əsrin əvvəllərinə qədər yaşamışdır. XIX əsrin əvvəllərində Axısqa türklərinin həyatında yenidən siyasi - etnik dəyişikliklər baş vermişdir. 1828-ci ildə rus - türk müharibəsi zamanı rus hərbiçiləri Axısqa (Axalsıx) şəhərini ələ keçirir. 1828-ci ilin avqustunda qraf İ.F.Paskeviçin qoşunları Axısqanı alırlar. Beləliklə, Axısqa paşalığı süquta uğrayır. Axısqada Axalsıx (Axısqa) və Axılkələk qəzaları yaradılır. 1828-ci ilə qədər Çıldır axısqaqlılarının mərkəzi olmuşdur. XIX-XX əsr axısqaqlılarının tarixində **dördüncü dövr** adlanır. Osmanlı imperiyası dağıldıqdan sonra (29 oktyabr 1918-ci il) cənub - qərbi Qafqazda Axısqa hökuməti yaradılır. Axısqa hökumətinin paytaxtı Qars şəhəri, başçısı isə Ömər Faiq Nemanzadə olur. Həmin dövrdə Axısqa türklərinin adı təhrif olunur, bəzən də başqa adla adlandırılır. Məsələn, “müsəlmanlar”, “türklər”, “gürcü - sünnülər”. Onlar 1944-cü ildə Orta Asiyaya məcburi sürgün olunduqda “türklər”, “azərbaycanlılar” kimi adlandırılmışdır. İndi onları bəzən “Mesxeti türkləri”, bəzən də “Axısqa türkləri” kimi adlandırırlar.

Türkiyənin Anadolu bölgəsində (Ərzurum-Oltu, Hadıman), Artvin - Şavşat (Yusifeli, Ardahan, Qars şəhərində) ərazilərində yaşayan türklərin dili Axısqa türklərinin dilidir.

Axısqa türklərinin dilinin fonetikasi ilə bağlı aşağıdakı xüsusiyyətləri göstərmək olar:

1) Axısqa türklərinin dilində 10 sait səs var: **a, e, u, o, i, ö, ü, ə, ı, ə**.

2) Axısqa türklərinin dilində iki saitin qoşa işlənməsi xarakterik deyil. Lakin canlı danışıq dilində bəzi samitlərin (məsələn, y) düşməsi nəticəsində saitlər qoşalaşır. Məsələn, **göün** (göyün mənasında), **dərəə** (dərəyə mənasında).

3) Axısqa türklərinin dilində 25 samit var: **v, b, p, q, ğ, d, j, z, y, r, s, t, f, x, h, u, ç, c, ş, k, g, l, m, n, nq** (qovuşuq səs). Bu samitlərlə bağlı bəzi xarakterik xüsusiyyətləri belə qruplaşdır-

maq olar:

a) Sözü əvvəlində **ğ** samitinin işlənməsi adi haldır. Məsələn, *Ğalib, Ğənimət, Ğəfil* və s.

b) **V** samiti Azərbaycan dilindəki **n** samitini əvəz edir: **gövül** (könül mənasında). **V** samiti Azərbaycan dilindəki **y** samitini də əvəz edir: **Savux** (soyuq).

c) Azərbaycan dilindəki **nl** səsləri Axısqa türklərinin dillərində **nn** səsinə çevrilir. Məsələn, *qalannar* (qalanlar), *bilənnər* (bilənlər) və s.

ç) Söz əvvəlində **y** samitinin işlənməsi müşahidə olunur: **yigid, yürək, yigirmi** və s.

d) Axısqa türklərinin dilində **u** samiti **ts** səsinə bildirir: **uep**

e) Bu dildə sağır nun qovuşuq *n₁g, n₁x, n₁q, n₁k* səsləri ilə ifadə olunur: **cəngi, ye n₁gə, zə n₁gin, do n₁quz** və s.

ə) Bu dildə **p, q, x, t, ş** samitləri qoşa işlənə bilir: **həppimiz, təqqət, daqqa (dəqiqə), doxxuz, ottuz, aşsağı** və s.

Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində də (qərpb qrupunda) **aşağı, aşıq** sözləri qoşa **şş** ilə işlənir: **aşsağı, aşıq**.

4) Axısqa türklərinin dilində ahəng qanunu bir qanuna uyğunluq kimi özünü göstərir.

a) Qalın saitlərin bir - birini izləməsi: **saux-sazax, qılnc, balta - xızax, tavux, bayax** və s.

b) İncə saitlərin bir - birini izləməsi: **ətmək, tərək, güvəc, kütən (kotan)** və s.

5) Axısqa türklərinin dilində fonetik hadisələr də özünü göstərir:

a) **Assimilyasiya**. Məsələn, atsa - *assa*, ağnamaq - *anna-max*, bostandan - *bostannan*, adamdan - *adamnan* və s.

b) **Cingiltələşmə**. Məsələn, *ignə* (iynə), *ögüd* (öyüd), *gögərçin* (göyərçin), *sögüd* (söyüd) və s.

c) **Labializasiya**. **a-ə** keçidi: **cəməət** (camaat), **dərmən** (dərman), **sələm** (salam), **sədə** (səda) və s.; **ə-a** keçidi: **xasta** (**xəstə**), **şarab** (**şərab**), **hafta** (**həftə**), **geca** (**gecə**) və s.; **ö-ə** keçidi: **dəvlət** (dövlət) və s.; **b-p** keçidi: **parmax** (barmaq), **pal** (bal), **çorap** (corab), **qəssap** (qəssab) və s.; **q-k** keçidi: **kara** (qa-

ra), **kuyi** (quyu), **kardaş** (qardaş), **buruk** (buruq), **kəhvə** (qəhvə) və s.; **x-q** keçidi: **kabux** (qabıq), **yaprax** (yarpaq), **budax** (budaq), **kuyrux** (quyruq), **yanux** (yanıq) və s.; **c-j** keçidi: **jana-var** (canavar), **xoja** (xoca), **haj** (hacı), **jomuş** (camuş) və s.

ç) Səs düşümü: **Sora** (sonra), **qərəfil** (qərənfil), **qünüz** (gündüz), **biləzük** (bilərzik) və s.

d) Səs artımı: **istikan** (stəkan), **haçar** (açar), **harx** (arx), **yuca** (uca), **yigid** (igid) və s.

e) Yerdəyişmə hadisəsi: **kösk** (köks), **yüskək** (yüksək), **baxşa** (başqa), **toprax** (torpaq), **yaprax** (yarpaq) və s.

Axısqa türklərinin dilinin leksik tərkibi uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu dil qədim xüsusiyyətlərini yaşatmaqla yanaşı, regional təsirlərə - gürcü, Azərbaycan, özbək və qazax dillərinin təsirinə də məruz qalmışdır. Məsələn, Axısqa türklərinin dilinə başqa dillərdən keçmiş sözlərə diqqət yetirək:

Gürcü sözləri:

karaki-kərə yağı
satxi-qoyun pendiri
pəpə-çörək
xinkal-düşpərəyə oxşar xörək
xaçapur-pendirdən və soğandan
hazırlanmış duzlu salat
çançur-gavali
bulul-dəyə

Özbək dilində işlənən və axısqaqların dilinə keçmiş sözlər:

çekiş-çəkiç
paxta-pambıq
kisla-qışlaq
asiman-asiman

Qazax sözləri:

kəsmə-əriştə
toxac-bağırsağ
xımız-at südündən
hazırlanmış içki
masaq-çuğundur
kobuz-musiqi aləti
dombura-xalq çalğı aləti

Yunan dilindən Axısqa türklərinin dilinə keçmiş sözlər:

kiramet-kərpic
laxana-kələm
sinor-sərhad

Rus dilindən Axısqa türklərinin dilinə keçmiş sözlər:

produkt-məhsul
reforma-isləhat
dokumentasiya-sənədlər
qrajdan-vətəndaş
orqanizator-təşkilatçı
zapiska-kağız, məktub
oqorod-bostan
kultura-mədəniyyət
prosent-faiz
aqitator-təşviqatçı

Bəzən Axısqa türklərinin dilini türk dilinin məsxəti dialekti adlandırmışlar. Lakin bu dil özünəməxsusluğu və fərqli xüsusiyyətləri ilə müstəqil dil kimi özünü təsdiq edir. Bu dilin aşağıdakı şivələri vardır: **Zeqaş şivəsi, Savaelya şivəsi, Axalsıx şivəsi, Sur-Boqa şivəsi, Aspincə şivəsi, Axalkələk şivəsi, keçid şivələri.**

Axısqa türklərinin dilinin morfoloji quruluşu oğuz qrupu türk dilləri ilə bir çox xüsusiyyətlərinə görə yaxınlıq təşkil edir. Mənsubiyyət, kəmiyyət, şəxs, hal kateqoriyalarının morfoloji göstəriciləri Azərbaycan dilində olduğu kimidir.

Sifət, quruluşu, dərəcələri, say, əvəzlilik, fel, köməkçi nitq hissələri Azərbaycan dili ilə oxşarlıq təşkil edir. Axısqa türklərinin dilinin morfoloji quruluşunda aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər özünü göstərir:

a) Canlı danışıq dilində **-ğa, -gə** şəkilçisi yönlük hal şəkilçisi olmaqla qədim fakt kimi işlənir: **puvarğa** - bulağa.

b) Axısqa türklərinin dilində sıra sayını **-nci** şəkilçisi əvəzinə **-si** şəkilçisi əmələ gətirir. Məsələn, **yeddisi** - yeddinci.

c) Axısqa türklərinin dilində sıra sayının qədim abidələri-mizdə işlənən forması işlənir. Məsələn, ilkinti - **ikinci**.

ç) **-ar, -ər, -şar, -şər** şəkilçiləri ilə düzələn bölüşdürmə sayları işlənir. Məsələn, **birər, beşər, onar, otuzar** və s.

d) Axısqa türklərinin dilində III şəxsin təkində **o, u, ü; III**

şəxsin cəmində **onnar, unnar; onnux, unnux** əvəzlilikləri işlə-nir.

e) Axısqa türklərinin dilində **o** işarə əvəzliliklərinin iştirakı ilə əmələ gəlmiş əvəzliliklər işlənir: **ašto, hašto, aho, ora, ahora, aştora**.

Eyni zamanda bu işarə əvəzliyinin iştirakı ilə əmələ gəlmiş əvəzliliklər də var: **abu, habu, belə, abela, əbela, bura, abura, habura**.

ə) Axısqa türklərinin dilində qeyri - qəti gələcək zamanın in-karlıq bildirən qədim forması olan **-maz, -məz** şəkilçisi işlənir. Məsələn, **gələməz**.

Qeyri - qəti gələcək zamanın **-man, -mən; -mam, -məm** for-maları da işlənir. Məsələn, **çıxamam, ağılatmam, çəkməm** və s¹.

Bu şəkilçilər klassiklərin dilində işlənmişdir. Məsələn, Nəq-şi-tavus istəmədən ondan cəmalin yekdurur (Xətai); Yar əbrusinə **bənzətmən** səni ey mahi - nov (Füzuli); Sinən bənzər Savalanın qarına, **Dəyişməm** dünyanın küllü - varına (Aşıq Abdulla); Hic-ran xəstəsiyəm **yeməm** şəkəri, Qoynundakı nara qıyalım, pəri (Aşıq Abbas).

1. Axısqa türklərinin dili barədə bax: İ.Kazımov. Axısqa türklərinin dili. "Elm", Bakı, 1999.

Fəsil

Qıpçaq qrupu türk dilləri

Qıpçaq etnoniminə b.e.ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyaya dair yazılmış tarixi salnamələrdə rast gəlinmişdir. Qıpçaq sözü tədqiqatçılar tərəfindən "sərt, amansız, uğursuz, bədbəxt, möhkəm" və s. mənalarda səciyyələndirilmişdir.

Qeyd: Qıpçaq etnonimi barədə Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi - Tərakimə” əsərində yazılır: “Böyük hökmdarların (o zamanlar) belə adəti vardı: uzaq yürüşlərə çıxarkən arvadlarını özləri ilə aparardılar; nökrələrin bir qismi də (arvadlarını) özləri ilə aparardılar. Oğuz xanın bəylərindən biri də arvadını (özü ilə) apararaq (yürüşə) çıxmışdı. Onun özü döyüşdə həlak olmuşdu; arvadı isə qurtulmuş və xana (həmin) iki çay arasında çatmışdı. O boylu idi; onun doğuş sancıları başlamışdı; hava soyuq idi, daldalanmaq üçün isə heç bir yaşayış yeri yox idi; o, uşağı çürümüş (içi çürük) ağacda doğdu.

Bu haqda xana xəbər verildə, xan dedi: “Onun atası mənim gözümlə qabağında həlak oldu, onun himayəçisi yoxdur” və onu oğulluğa götürdü; ona Qıpçaq adı verdi. Qədim türk dilində içi çürük ağacı **qıpçaq** adlandırıldı; oğlan koğuşda doğulduğundan, ona **Qıpçaq** adını verdilər. Hal-hazırda içi çürük ağacı **qıpçaq** adlandırılır. Sadə xalq dillərinin düzgün olmaması səbəbindən, “kaf”ı “çim” kimi tələffüz edir; yəni “qıpçağ”ı “çipçaq” kimi tələffüz edir.

Xan bu uşağı öz əllərində böyütdü. O, igidlik vaxtına çatdıqdan sonra Uruslar, Olaklar, Macarlar və Başqurdlar (Oğuz xana qarşı) qiyam qaldırdılar. Qıpçağa çoxlu ellər və nökrələr verərək, (xan) onu o ölkələrə Tin və İtil sahillərinə göndərdi. O yerlərdə Qıpçaq üç yüz il padşahlıq etdi. Bütün qıpçaqlar onun törəmələridir. Oğuz xanın vaxtından Çingiz xanın vaxtınadək Tində, İtildə və Yayıqda, bu üç çayların sahillərində qıpçaq elindən başqa, başqa ellər yox idi. Onlar həmin yerlərdə dörd min il ərzində yaşadılar. Ona görə də həmin yerləri **Dəsti-qıpçaq** – Qıpçaq çölü adlandırıldı¹.

Qıpçaqlar qəbilə ittifaqları şəklində Qərbi Monqolustanda mərkəzləşmişdir. Onlar b.e.ə. VI əsrdə hunların əsarəti altında olmuşdur. Qıpçaqlar köçəri həyat tərzini keçirmişlər. Yeni eranın

1. Bax: Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi-tərakimə (türkmənlərin soy kitabı). Bakı, 2002, s. 56-57.

ilk əsrlərindən Qazaxıstanın böyük bir hissəsini tutmuşlar. Onlar X əsrdə Qara dəniz sahillərinə, Qafqaza köç edirlər. Tyan-Şandan Dunaya qədər böyük bir ərazini zəbt edirlər. Oğuzlarla, xəzərlərlə qonşuluq etmiş, slavyanlarla, Macarıstan və Bulqariya dövlətləri ilə sıx əlaqə yaratmışlar.

Qıpçaqlar Şərqdə qıpçaq, Avropada komanlar və Rusiyada polovetslər adlandırılmışdır.

XIII əsrdə monqolların təsiri nəticəsində qıpçaqların böyük bir hissəsi Qızıl Ordanın tərkibinə daxil olmuşlar. Qızıl Ordanın dövlət dili qıpçaq dili olmuşdur. Burada oğuz dili də az rol oynamamışdır. X-XV əsrlərdə yaranan abidələr sübut edir ki, XIV əsrdə qıpçaq-oğuz ədəbi dili olmuşdur. Xalis qıpçaq abidələri azdır. “Kodeks-kumanikus” abidəsi qıpçaq abidəsidir. Bu abidə iki hissədən ibarətdir: 1) Latınca-farsca və kumanca sözlük və 2) xristianlığa dair dualar.

Qıpçaq dilinə türk tayfa birliklərinin, oğuzların, karluqların, bulqarların, slavyanların, İran və fin-üqor dillərinin də güclü təsiri olmuşdur.

Qıpçaq qrupu türk dillərində oğuz, bulqar, xəzər qrupu dillərinin təsiri ilə əmələ gəlmiş fərqlənmələrə görə üç qrup xüsusi olaraq ayrılır: 1) *qıpçaq-polovets*; 2) *qıpçaq-bulqar*; 3) *qıpçaq-noqay*.

Qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi olan bir sıra fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər özünü göstərir:

- 1) Bu qrup dillər üçün **ç** fonemi səciyyəvi deyil. Başqa sözlə, burada **ç-ş-s** əvəzlənməsi geniş yayılıbdır.
- 2) Qıpçaq qrupu türk dillərində söz əvvəlində **m, n, r** samitləri müşahidə olunmur. Söz əvvəlində **d, q, b** samitləri işlənir. Bu da oğuz qrupu dilləri ilə bağlıdır.
- 3) Söz əvvəlində **h** fonemi az işlənir.
- 4) Qıpçaq qrupu türk dillərində **v, f, x** fonemləri əsasən alınma sözlərdə müşahidə olunur.
- 5) Bu qrup türk dillərində **sağır nun (n)** fonemi geniş yayılıbdır.
- 6) Qıpçaq qrupu türk dillərində oğuz qrupundan fərqli olaraq

-qan// -qen// -ğan, -qu// -ğu şəkilçiləri fəal işlənir. **-ası// -əsi, -malı// -məli, -mış// -miş// -muş// -müş** şəkilçiləri isə çox az müşahidə olunur.

7) Qıpçaq qrupu türk dillərində 25-26 samit fonem vardır.

Qeyd: Qıpçaq qrupu türk dillərinə qazax, qaraqalpaq, qırğız, altay, noqay, Krım-tatar dilləri daxildir.

Qazax dili

Qazax dili Qazaxıstanda yaşayan qazaxların milli dilidir. Onların ümumi sayı 8 milyon 137 min 878 nəfərdir. Qazax xalq dili XV-XVI əsrlərdə formalaşmışdır. Çox ehtimal ki, qazaxlar Qızıl Ordaya daxil olan bulqar, peçeneq, polovets tayfa birlikləri ilə bağlı olmuşdur.

Qazax ədəbi dilinin inkişafında Abay Kunanbayevin, S.Sayfulinin, M.Auezovun, Cambul Cabayevin əsərlərinin rolu böyük olmuşdur.

Qazax dilinin tədqiqatçıları sırasında S.Amanjalovun, A.İ.İs-xakovun, S.K.Kenesbayevin, S.E.Malovun, Q.Q.Musabayevin, N.T.Sauranbayevin, Ş.Ş.Sarıbayevin və digərlərinin adları xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır.

Qazaxlar XX əsrin 20-ci illərinə qədər köçəri və yarımköçəri həyat tərzini yaşamışlar. Ona görə də qazax dilinin lüğət tərkibində heyvandarlıqla bağlı terminlər üstünlük təşkil edir. Qazax dilinin lüğət tərkibinin əsasını xalis türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, rus, ərəb, fars, monqol, avropa mənşəli sözlər də vardır. Qazax dilinə ərəb-fars sözləri özbək və tacik, eləcə də tatar dilləri vasitəsi ilə XVIII-XIX əsrlərdə daxil olmuşdur. Monqol

sözləri isə XII-XIII əsrlərdə monqol istilasından sonra keçmişdir. Qazax dili ilə bağlı xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1) Qazax dilində 12 sait fonem vardır. Bu dildə uzun sait fonem yoxdur.

2) Qazax dilində 26 samit fonem vardır. Onların 7-si sonor, 8-i cingiltili, 11-i isə kar samitlərdir.

Rus dilindəki **u** və **iu** samitləri də qazax dilinə keçmişdir.

3) Qazax dilində **v, f, ç, x** fonemləri ancaq alınma sözlərin tərkibində işlənir.

4) Bu dildə söz əvvəlində **y-j** əvəzlənməsi səciyyəvidir. Məsələn, yaxşı-**jaxsı**, yaman-**jaman**, yol-**jol** və s. Qazax dilində **ş-s, u-ğ** əvəzlənmələrinə də rast gəlmək olur. Məsələn, dağ-**tau**, baş-**bas**, qaş-**kas** və s.

5) Qazax dilində sözün əvvəlində (anlautda) **r, l** samitləri işlənmir. Bunlardan əvvəl **ı, i, ü, u** saitləri əlavə olunur.

6) Qazax dilində kəmiyyət kateqoriyası **-lar// -ler, -dar// -der, -tar// -ter** şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn, qızlar-**kız-dar**, ayaqlar-**ayaktar** və s.

Qazax dilində **n** (velyar n) səsi işlənir: **an** (vəhşi), **an** sı (ovçu), **en** çe (güc), **dön** (dönmək) və s.

7) Bu dildə xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisi özünəməxsusluğuna görə oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənir. Misallara diqqət yetirək:

Azərbaycan dilində

təkdə

I. yoldaşam

II. yoldaşsan

III. yoldaşdır

cəmdə

I. yoldaşıq

II. yoldaşsınız

III. yoldaşdır

Qazax dilində

təkdə

joldaspın

joldassın

joldas

cəmdə

joldaşpız

joldassızdar

joldas

8) Qazax dilində ismin 7 halı qeyd olunur. Yeddinci hal tarixən işlənmiş **birlen//birlən** qoşmasının şəkilçiləşmiş variantıdır. Müqayisə edək: qulağı ilə eşitdi-**qulağimen esitti**. Qazax dilində yeddinci hal birgəlik hal kimi adlanır. Yerdə qalan hallar və onların şəkilçiləri oğuz qrupu türk dilərinə uyğun gəlir. Məsələn:

Adlıq-yoxdur: **üy (ev)**

Yiyəlik **-nın², -tın², -dın²**: **üynin (evin)**

Yönlük **-ğall-qe//kell-ka**: **üyqe (evə)**

Təsirlik **-nı², -tı², -dı²**: **üydi (evi)**

Yerlik **-dall-dell-tall-te**: **üyde (evdə)**

Çıxışlıq **-dan//den//tan//ten//nan//nen**: **üyden (evdən)**

Qazax dilində fellərin inkarı həm şəkilçilərlə (-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe) həm də **jok, emes** sözləri ilə yaranır. Məsələn: **görme** (görmə), **jazba** (yazma), **atpa** (atma), **alğan emespin** (almadım), ol kelgen **jok** (o gəlmədi) və s.

Qazax dilində felin üç zamanı var: keçmiş, indiki, gələcək zamanlar.

Şühudi keçmiş zaman **-tı, -ti, -dı, -di** şəkilçiləri ilə yaranır: **bardım** (getdim), **bardın** (getdin) və s.

Nəqli keçmişin şəkilçisi **-ğan, -qen, -kan, -ken** şəkilçisidir: **kelqenbiz** (gəlmişik), **alkansın** (almışsan) və s.

İndiki zaman **-a, -e, -y** şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Bu zamanın analitik forması da var: **okıp otırsın** (oxuyursan).

Qazax dilində gələcək zamanın iki növü var. Qeyri-qəti gələcək və məqsədli gələcək. Qeyri-qəti gələcək zaman **-ar, -er, -r** şəkilçiləri ilə yaranır. Məsələn: **bararsın** (gedərsən). Onu da qeyd edək ki, bu şəkilçi oğuz qrupu türk dillərində qəti gələcək zaman şəkilçisi kimi işlənir.

Məqsədli gələcək zaman **-mak, -mek, -bak, -bek, -pak, -pek** şəkilçiləri ilə yaranır: **kelməksin** (gəlməlisən). Məqsədli gələcək zaman Azərbaycan dilindəki vacib formaya uyğun gəlir.

Qazax dilinin dörd şivəsi vardır: cənub şivələri, qərb şivələri,

ri, mərkəz-şimal şivələri və şərq şivələri. Bu şivələr arasında az da olsa, fonetik, leksik və qrammatik fərqlər özünü göstərir.

Qaraqalpaq dili

Bu dil Özbəkistanda - Qaraqalpaq Muxtar Respublikasında yaşayan xalqın dilidir. Qaraqalpaqlar Özbəkistanın Xarəzm və Fərqanə vilayətlərində, Türkmənistanın Taşauz vilayətində, Qazaxıstan Respublikasında, Həştərxanda və Əfqanıstanda da yaşayırlar. Qaraqalpaq dilində 425 min 436 nəfərdən artıq adam danışır. Onların peçeneqlərlə bağlılığı daha çox olmuşdur.

Qaraqalpaq sözü sonradan bu xalqa **qarabörk//qarapapaq** şəklində verilən bir addır. Onlar bir xalq kimi XV-XVI əsrlərdə, millət kimi isə XX əsrin 20-ci illərindən sonra formalaşmışlar. Qaraqalpaqlar ərəb, latın və kiril əlifbalarından istifadə etmişdir. Qaraqalpaq dili ilə bağlı aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri göstərmək olar:

1) Qaraqalpaq dilində 9 sait səs vardır. Onlar Azərbaycan dilinin sait fonemlərinə uyğun gəlir. **a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü**.

Bu dildə 26 samit fonem işlənir. Bunların içərisində rus dilinə məxsus **и, ъ** fonemləri də vardır.

2) Bu dildə diftonqlaşma geniş yayılıb və 12 diftonq fonem fərqləndirilir: **ua, uə, ui, ui, ii, uü, uu, üu, iu, iu, ii, ii**

3) Qaraqalpaq dilində uzun saıtlər yoxdur. Lakin türkmən dilinin təsiri ilə cənub dialektlərində uzun saıtlər müşahidə olunur. Məsələn, **aar**-ər, **yaan**-yan və s.

4) Bu dildə **ç** fonemi türk mənşəli sözlərdə işlənir. Bu fonem alınma sözlərdə işlənir: **çemodan, çaynik, çinovnik,**

- çempion** və s. Eyni zamanda **m, n, r** samitlərinin söz əvvəlində işlənməsi də səciyyəvi deyil. Bu samitlərə çox az hallarda müşahidə olunur. Qaraqalpaq dili üçün **ç-ş-s** əvəzlənməsi də səciyyəvi fonetik hadisədir.
- 5) Qaraqalpaq dilində söz əvvəlində **ğ** samitinin işlənməsi də özünü göstərir. Məsələn, **ğaz**-qaz, **ğarğa**-qarğa, **ğalaba**-qələbə, **ğozo**-qoza, **ğırğı**-sıçramaq, **ğayrat**-qeyrət və s.
 - 6) Qaraqalpaq dilində ahəng qanunu qorunur. Vurğu son heca üzərinə düşür. Heca tipləri isə oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimidir.
 - 7) Qaraqalpaq dilinin lüğət tərkibini xalis türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, burada monqol, ərəb, fars, avropa və rus dili vasitəsi ilə başqa dillərdən alınma sözlər də vardır.
 - 8) Qaraqalpaq dilində 7 əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf, nida) və 4 köməkçi nitq hissəsi (ədat, modal söz, qoşma və bağlayıcı) fərqləndirilir.
 - 9) Adlara məxsus olan ümumi qrammatik kateqoriyalardan kəmiyyət, hal və mənsubiyyət kateqoriyaları vardır. Xəbərlilik kateqoriyası həm adları, həm də felləri əhatə edir.
 - 10) Kəmiyyət kateqoriyası **-lar//-ler** şəkilçiləri ilə yaranır. Bu şəkilçinin **-nar//-ner** variantları da müşahidə olunur. Məsələn, balıqlar-**balıklar**, yerlər-**jerlər**, göllər-**köller**, nələr-**neler**, günlər-**künner**, tonlar-**tonnar** və s.
 - 11) Qaraqalpaq dilində mənsubiyyət kateqoriyası oğuz qrupu dilləri ilə daha çox uyğunluq təşkil edir. Məsələn: **tüyem** (atım), **tüyen** (atın), **tüyesi** (atı), **tüyemiz** (atımız), **tüyeniz** (atınız), **tüyesi** (atı//atları). Hal kateqoriyası isə Azərbaycan dilində olduğu kimi 6 hal forması ilə fərqləndirilir. Yalnız fərq ondadır ki, qaraqalpaq dilində hal şəkilçiləri çox variantlıdır və yönlük halda qədim **q** ünsürü özünü göstərir.

Qırğız dili

Qırğızlar Mərkəzi Asiyada yaşayan ən qədim xalqlardan biridir. İlk qırğız adına yeni eradan əvvəl 201-ci ildə rast gəlinir.

Qırğız etnonimi haqqında türkologiyada bir-birindən fərqli fikirlər mövcuddur. K.İ.Petrova görə, bu söz **kırığ** (qırmızı) sözü ilə **-z** (kəmiyyət çoxluğu bildirən şəkilçi) şəkilçisindən ibarət olub, **qırmızılar – qırmızı adamlar** deməkdir. N.A.Baskakov isə bu sözün **qırmızı oğuzlar** birləşməsindən yarandığını irəli sürür. Bizcə, **qırğız** sözü **qır** və **oğuz** sözlərindən yaranmışdır, burada **qır** “daşlı, kəsəkli, əkilib-biçilməyən yer” mənasına uyğun gəlir. Yəni **qır** və **oğuz** sozləri “dağ oğuz” mənasını bildirir.

Qeyd: Qırğız adı barədə belə bir məlumat var ki, o, (yəni qırğız) Oğuz xanın kənizlərindən doğulan oğlanlardan biri olmuşdur. Bu barədə Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” əsərində yazılır: “(İndi) Oğuz xanın bu altı oğlunun (Gün xan, Ay xan, Yulduz xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan - B.X.) kənizlərdən doğulan oğlanlarının adını deyək. Ancaq onlardan hansının (Oğuz xanın hansı) oğlundandır bilinmir. (Onların adları belədir): Gəncə, Günə, Turbatlı, Gireyli, Sultanlı, Oklı, Gökli, Suçlı, Xorasanlı, Yurtçı, Camçı, Turumçı, Kumı, Sorkı - onun (törəmələrini) indi Sorkı adlandırırlar, Kurcık, Suracık, Qaracık, Qazıqurd, **Qırğız** (kursiv bizimdir - B.X.), Tikin, Lələ, Murdaşuy, Sayır”¹.

1. Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi - tərakimə (türkmənlərin soy kitabı). Bakı, 2002, s. 67.

Qırğızlar VI-VII əsrlərdən etibarən yazıya malik olmuşlar. Ona görə də Yenisey yazıları daha çox onlara məxsus yazı kimi səciyyələnir.

Qırğızlar uyğurların, tofaların, uryanxayların, yakutların, xaksların qaynayıb-qarışmasından formalaşmışdır. Bu dildə 2 milyondan çox adam danışır.

Qırğızlar təkcə Qırğızstan Respublikasında deyil, Özbəkistanın Namanqan, Əndican, Fərqanə ərazilərində, Tacikistanın bəzi rayonlarında, Qazaxıstanda, Çinin Sintezyan-Uyğur vilayətində, Monqolustanda, Əfqanıstanda və Pakistanda yaşayırlar.

Qırğız dilinin keçdiyi inkişaf mərhələsi 3 dövrə ayrılır: qədim qırğız (IX əsrə qədər), orta qırğız (X-XV) və yeni qırğız (XV əsrdən sonrakı) dövrü.

XV əsrdən sonra qırğız dilinin inkişafında xeyli dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, XV əsrdən XVIII əsrin ortalarına qədər qırğızlar cənub ərazisində İranla geniş əlaqə yaratmışdır. XVIII əsrdən Oktyabr inqilabına qədər qırğız dilinin dialektləri arasında fərqlər yaranmışdır. Daha sonra qırğız dilində ədəbi dil normaları yaranmışdır. Odur ki, **yeni qırğız mərhələsi** öz növbəsində üç dövrə bölünür: a) XV əsrdən XVIII əsrin ortalarına qədərki dövr; b) XVIII əsrdən Oktyabr inqilabına qədərki dövr; c) Oktyabr inqilabından sonrakı dövr - Sovet dövrü.

Qırğız dili ədəbi dil kimi Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra formalaşmışdır. Onun lüğət tərkibini xalis türk mənşəli sözlər təşkil etsə də, bu dildə monqol, tunqus-mancur, ərəb, fars, rus dillərindən alınma sözlər də işlənir. Ərəb və fars dillərindən alınma sözlər qırğız dilinə son dövrlərdə daxil olubdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XVIII əsrə qədər qırğızlar islam dinini qəbul etməmiş, lakin XI-XII əsrlərdə uyğurlar vasitəsi ilə bu dilə çoxlu ərəb və fars sözləri daxil olmuşdur.

Qırğızlar 1928-ci ilə qədər ərəb əlifbasından, 1928-ci ildən 1940-cı ilə kimi latın əlifbasından, 1940-cı ildən isə kiril əlifbasından istifadə etmişlər.

Qırğız dili ilə bağlı səciyyəvi xüsusiyyətlər əsasən aşağıdakılardır:

1) Qırğız dilində 8 normal və 8 uzun sait işlənir. Uzun saitlərdən 6-sı yazıda qoşa yazılır: **aa, öö, oo, əə, üü, uu**

Qırğız ədəbi dilində türk dilində olduğu kimi **ə** saiti işlənir. Lakin bu sait qırğız dilinin cənub dialekt və şivələrində müşahidə olunur.

2) Qırğız dilində qazax dilindən fərqli olaraq ilkin uzanma halı özünü göstərir: **talaa-çöl, köön-sıralamaq** və s. Bu dildə ikinci uzanma faktları da müşahidə olunur: **kyin-kiin** (sonra), **govun-gooun** (yemiş) və s.

3) Bu dildə **l, r** fonemləri az işlənir. Söz əvvəlində adətən **y** samiti **j**-ya keçir. Məsələn, yaman-**jaman**, yol-**jol**, yaz-**jaz**, yay-**jay** və s.

4) X fonemi qırğız dili üçün səciyyəvi deyildir. Bu fonem **k**-ya keçir. Məsələn, xan-**kan**, qırx-**kurk**, tox-**tok**, doxsan-**toksan** və s.

5) Qırğız dilində 25 samit fonem işlənir. Onlardakı **и, ш** fonemləri rus dilindən bu dilə keçmişdir.

6) Qırğız dilində ismin 6 halı vardır. Hal şəkilçiləri oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq çox variantlıdır.

Adlıq-yoxdur: **jaz** (yaz)

Yiyəlik **-nın⁴, -tın⁴, -dın⁴: jaznın (yazın)**

Yönlük **-all-ell-oll-ö, -qall-qell-qo, -kall-kell-koll-kö: jazqa (yaza)**

Təsirlik **-nı⁴, -dı⁴, -tı⁴: jaznı (yazı)**

Yerlik **-dall-dell-doll-dö, -tall-tell-toll-tö, -ndall-ndell-ndö: jazda (yazda)**

Çıxışlıq **-dan//den//don//dön, -tan//ten//ton//tön: jazdan (yazdan)**

7) Qırğız dilində II şəxsin təkində və cəmində mənsubiyyət şəkilçilərində müəyyən fərqlər vardır:

tək

cəm

I. jakam (yaxam)

jakabız (yaxamız)

II. jakan//jakanız

jakanar// jakanızdar

III. jakası

jakası

II şəxsin təkində işlənən **-nız**, cəmində işlənən **-nızdar** şəkilçiləri nəzakət bildirir.

8) Qırğız dilində şəxs şəkilçiləri II şəxsin təkində və cəmində nəzakətlik bildirmək üçün iki variantda işlənir:

tək	cəm
I ş. akemın (atayam)	akebız
II ş. akemın//akesımız	akesız//akesınar
III ş. ake	ake

9) Qırğız dilinin cənub dialektlərində say sistemində **kem** sözü işlənir. Məsələn, **üçü kem səksən** (77), **bir kem elli** (49), **iki kem etmiş** (68) və s.

Altay dili

Bu dildə 71 min 717 nəfər adam danışır. Altay ədəbi dili inqilabdan sonra formalaşmışdır. Lakin inqilaba qədər altay dili öyrənilmişdir¹.

Altay dili Altay Muxtar Vilayəti yaradılana qədər (1947-ci ilə qədər) oyrot dili adlanmışdır. Həm də monqol mənşəli bir tayfa hesab olunmuşdur. Lakin Altay dili türk dili ailəsinə mənsubdur. Düzdür, bu dilə monqol və digər dillərin də təsiri olmuşdur. Altay dili daha çox qədim qırğız dilinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Altay dilinin rus qrafikası əsasında yeni əlifbası 1923-cü ildə tərtib olunmuşdur. Onlar 1928-ci ildən latın əlifbasından,

1. Грамматика алтайского языка. Казань, 1869.

1938-ci ildən isə yenidən rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə etmişlər.

Altay dilini oyrot dili kimi ətraflı tədqiq edən alim N.P.Direnkova olmuşdur. (Грамматика ойротского языка. 1940). Bu dil Altay adı ilə 1869-cu ildə Kazanda çap olunmuş “Грамматика алтайского языка”, 1958-ci ildə Moskvada çap olunmuş “Алтайский язык” kitablarında xüsusi ilə tədqiq olunmuşdur.

Altay dilinin iki şivəsi mövcuddur: **cənub şivəsi**, **şimal şivəsi**.

Altay dilinin cənub şivəsinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Altay şivəsi. Bura Onquzdar, Ustkan Elikmanar, Dağlıq Altay Muxtar Vilayətinin Şebalin aymakları daxildir.
- 2) Telen, teleqit-teles və çuy şivələri. Bura Ulaqan, Kaş Aqaç aymaklarının bir hissəsi daxildir.
- 3) Teleut şivələri. Bura Şebalin və Dağlıq Altay Muxtar Vilayətinin bir hissəsi, Altayın Çumış rayonu, Novosibirskin Belovski rayonu daxildir.

Altay dilinin şimal şivəsinə isə bunlar daxildir:

- 1) Tuba şivəsi. Bu şivə Çoy və Turaçay aymakları ilə bağlıdır.
- 2) Kumandin şivəsi. Bu şivəyə Dağlıq Altayın Turaçan aymakları və Starobardin, Solton rayonları daxildir.

Altay dilinin şimal şivələrində uyğur-oğuz elementləri əsas rol oynayır.

Altay dili ilə bağlı aşağıdakı özünəməxsus xüsusiyyətlər vardır:

- 1) Altay dilində 8 uzun sait və 8 normal sait vardır. Normal saitlər: **a, ı, o, u, ə, i, ö, ü**. Uzun saitlər: **a:, ı:, o:, u:, ə:, i:, ö:, ü:.**
- 2) Altay dilində **ı** saitinin sözün əvvəlində işlənməsi xarakterik bir haldır: *ıyla* (ağla), *ıraak* (uzaq), *ıçkı* (hıçqırık) və s. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Azərbaycan dilində sözün əvvəlində **ı** saiti işlənmir.
- 3) Altay dilində 26 samit səs var və onlar 23 işarə ilə göstərilir.

- 4) Altay dilində sözün əvvəlində **ğ** samitinin işlənməsi xarakterik deyildir. Ancaq bu samit sözün digər yerlərində işlənir: *ağaş* (ağac), *ağar* (ağarmaq) və s.
- 5) Altay dilində **x** samiti işlənmir. Onu da qeyd edək ki, bu dildə **x, h, f, v** samitləri ancaq alınma sözlərdə işlənir: *vaqon, vint, aktiv, front, finans, fabrik* və s.
- 6) Sözün əvvəlində *n* samiti Altay dilində işlənmir. Ancaq sözün başqa yerlərində *n* samitinin işlənməsi müşahidə olunur: *ancı* (ovçu), *ayan* (dərin) və s.
- 7) Altay dilində sözün əvvəlində **ş** samiti işlənir: **şaa** (çüy), **şı-yık** (halqa) və s.
- 8) Altay dilində kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçisi çox-variantlıdır: **-lar, -ler, -lor, -lör, -dar, -der, -tar, -ter, -tor, -tör**.
- 9) Altay dilində mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakı kimidir:

tək:

- I ş. -m, -ım, -im: adam (atam) -bıs, -bis, -ibis, -ibis: adabız (atamız)
 II ş. -n, -ın, -in: adan (atan) -qar, -qer, -ıqar, -iqer: adaqar (atanız)
 III ş. -zı, -zi, -ı, -i: adazı (atası) -zı, -zi, -ı, -i: adazı (ataları)

cəm:

- 10) Altay dilində inkarlıq kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri **-baz** və **-ba** şəkilçiləridir: *bar bazım* (getmərim), *barbadım* (getmədim) və s.
- 11) Altay dilində keçmiş, indiki və gələcək zaman işlənir. Bu zaman şəkilçiləri içərisində nəqli keçmiş zamanın morfoloji göstəricisi xarakterikdir: **-qan, -qen, -qon, -qön, -kan, -ken, -kon, -kön**. Məsələn, *barqanım* (getmişəm), *barqan* (getmiş).
- 12) Bu dildə hecanın altı tipi özünü göstərir.
- 13) Altay dilində ahəng qanununun dodaq ahəngi növü mühafizə olunur.
- 14) Altay dilinin lüğət tərkibində türk, monqol, ərəb, fars mənşəli sözlər əsas rol oynayır.
- 15) Hal kateqoriyasının şəkilçiləri çox variantlıdır. Bundan başqa, oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq altay dilin-

də yönlük halda qədim **q** ünsürü işlənir.

- 16) Altay dilində onluq say sisteminin ibtidai forması indi də işlənir. Məsələn, **törton**-qırx, **peson**-əlli, **alton**-altmış, **toquzon**-doxsan və s.

Noqay dili

Bu dil Stavropol və Qaraçay-Çərkəz Vilayətində yaşayan xalqın dilidir. Bu dildə həmçinin Həştərxanda, Krasnodar Vilayətində, Dağıstanda yaşayan noqaylar da danışirlar. Onların ümumi sayı 75 min 564 nəfərdir.

Noqayların müəyyən hissəsi uzun müddət tatar və qumuq dillərindən istifadə etmişlər. Məsələn, Dağıstanın *Xasav-yurt* və *Baba-yurt* hissəsində yaşayan noqaylar qumuq dilindən istifadə edir. Tarixilik baxımından noqaylar, qazaxlar və qaraqalpaqlarla daha yaxın olmuşlar. Ona görə də bu dil daha çox qaraqalpaq dilinə yaxındır.

Noqay dilini ilk tədqiq edənlərdən biri N.A.Baskakov olmuşdur. (H.A.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940).

Böyük Oktyabr Sosialist inqilabına qədər noqay dilinə dair bir neçə folklor materialı M.Osmanov, P.A.Falev və A.N.Samoyloviç tərəfindən çap edilmişdir. Noqay dili və dialekti yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ilk dəfə olaraq N.A.Baskakov tərəfindən öyrənilmişdir. XX əsrin 30-cu illərində N.A.Baskakov noqay dilinin orfoqrafiyası və terminologiyası ilə bağlı böyük işlər görmüşdür. Bu işləri N.A.Baskakov 1936-cı ilə qədər davam etdirmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, N.A.Baskakova noqay dili ilə bağlı iki очерк də mənsubdur. Bunlardan birincisi

“Очерк грамматики ногайского языка”¹ очерkidir. Burada noqay dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşundan qısa şəkildə bəhs olunur. İkincisi isə “Ногайский язык”² adlanır. Bundan sonra M.K.Milix noqay mətnlərinin³ və morfolojiyasının, sintaksisinin⁴ öyrənilməsi ilə bağlı işlər görüldür.

XX əsrin 30-cu illərində noqay dilli məktəb üçün stabil dərslik çap olunmuşdur. A.N. Djanibekov. Noqay tili. (Грамматика, учебник для начальной школы). Махаçкала, 1935; Yenə onun Qrammatika. Noqay tili (Грамматика ногайского языка для 7-летней и средней школы). ч. I, фонетика и морфология. Ворошиловск, 1939).

Noqay dilinin öyrənilməsi ilə bağlı sonralar dissertasiyalar da yazılmağa başlanmışdır⁵.

Noqay ədəbi dili Oktyabr inqilabından sonra formalaşmışdır. Oktyabr inqilabına qədər noqayların bir hissəsi ərəb əlifbasından istifadə etmişdir. Sonra latın əlifbasında, 1938-ci ildən rus əlifbasında yazı aparılmışdır.

1. Ногайско-русский словарь. М., 1963, стр. 495-562.
2. Языки народов СССР. Т. II, Тюркские языки. М.-Л., 1967, стр. 280-300.
3. М.К.Милых. Ногайские тексты. “Языки Северного Кавказа и Дагестана”, т. II, М.-Л., 1949.
4. М.К.Милых. Глагол ногайского языка. “Труды Черкесского НИИ, вып. II, Черкесск, 1954; Её же. Очерки по ногайскому синтаксису. “Уч. Записки Ростовского-на-Дону государственного университета”, т. V, вып. II, Таганрог, 1947.
5. А.Т.Базиев. Система спряжения в кумыкском и ногайском языках. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1949; С.А.Калмыкова. Аногайский диалект ногайского языка. Автореферат кандидатской диссертации. Черкесск, 1965; М.Ф.Саруева. Наречие в ногайском языке. “Труды КЧНИИ”, вып. III, Черкесск, 1959; её же: Глагольные словосочетания с именем существительным в ногайском языке. “Труды КЧНИИ”, вып. V, Черкесск, 1968; К.К.Дъанбидаева. Личные аффиксы ногайского языка. “Труды КЧНИИ”, вып. V, 1968; Д.М. Щихмурзаев. К вопросу о сочинительных словосочетаниях в ногайском языке. “Труды КЧНИИ”, вып. V, 1968.

Məlum olduğu kimi, noqay dili türk dillərinin qırçaq qrupuna daxildir. Bu dil qırçaq qrupunun tərkibində qaraqalpaq, qazax dilləri ilə birgə qırçaq-noqay yarımqrupunu əmələ gətirir. Noqayların məskunlaşdığı ərazilər Şimali Qafqazın iki rayonu-
dur:

- 1) Qaraçay-Çərkəz Muxtar diyarında, o cümlədən Koçubeev (aul Karamurzin), Mineralovod (aul Kanqlı), Neftekum (Açıkulak və Kayasulin aralarında) rayonlarında. Bu rayonlar Stavropol diyarına aiddir.
- 2) Dağıstanın şimal rayonlarında—Noqay və Kizlyar rayonlarında, o cümlədən Çeçen-İnquş Muxtar Respublikasının Şelkov rayonunda.

Həştərxan, Krım və Dağıstan (Xasaf-yurt və Baba-yurt) noqayları yerli əhali tərəfindən assimilyasiyaya uğramış və yerli əhalinin dilini və yazısını qəbul etmişlər.

Noqay ədəbi dilinə qədər noqay dili xalq-danışıq formasında olmuşdur. Noqay xalq danışıq dili iki dialektə ayrılmışdır. Onlardan biri Şimali Qafqazda yaşayan noqaylardır. Onlara şimal-şərqdə yaşayan noqaylar, yaxud qara noqaylar deyilir. İkincisi isə şimal-qərbdə yaşayan noqaylardır. Onlara da kuban noqayları deyilir. Bundan başqa, qara noqaylara əsas noqaylar, kuban noqaylarına isə ağ noqaylar deyilir. Əsas noqaylar Dağıstan Muxtar Respublikasında, ağ noqaylar isə Stavropol ərazisinin Açıkulak və Kapsulin rayonlarında yaşayırlar.

Qeyd: Çöl noqayları, yəni bozqırlarda yaşayan noqaylar var ki, onlar da qara noqay adı ilə adlanırlar.

Noqay xalqı Qaraçay-Çərkəz ərazisində yaşayan zaman onların formalaşmasında iştirak edən əsas tayfalar bunlar olmuşdur: **Sanqlıbay, Dormon, Alakay, Bodırak, İrkaklı, Nayman, Ozdon, Kereyt, Kupşak, Konırat, Kataqan, Orak, Kanlı, Al-laberdi, Karas, Turkpon, Kumuk, Suyunduk, Kokoy, Kazak, Orakşı, Bayıs, Baydar, Seyit, Baytış, Kolok, Buyra** və s.

Noqaylar öz növbəsində daha kiçik nəsil, soy, tayfa birliklərindən ibarətdir. Bunlara **kup** deyilir. Məsələn, *Tuvılqa kup* (Turlı xoca, Bayra, Kulman), *Keneqes kup* (Bes uvıl, Kankas, Eş bula, Aypar, Korel, Bozak) və s. **Kup** sözü noqay dilində “nəsil, tayfa, soy” mənasında işlənir.

Noqayların dilindəki bəzi xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Noqay dili üçün 8 sait mövcuddur. **Ə** saiti noqay dilində ərəb, fars mənşəli sözlərdə işlənir: *sabat* (saət), *abr* (hər). Noqay dilində **ə, ü, ö** səsləri rus qrafikasından istifadə olunmaqla **аб** (ə), **уб** (ü), **об** (ö) kimi işarə olunur. Noqay dilindəki sait səslər aşağıdakılardır: a) dilarxası: **а, і, о, u;** b) dilönü: **ə** (e), **аб** (ə), **і, об** (ö), **уб** (ü).
- 2) Noqay dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq sözün əvvəlində **ı** saiti işlənir: **ıs** (qurum), **ız** (iz), **irk** (ərk) və s.
- 3) Noqay dilində **v, f, и, ш, ç** samitləri ancaq alınma sözlərdə işlənir: *çemodan*, *çay*, *çaynik* və s.
- 4) Bir qayda olaraq noqay dilində **ğ** samiti sözün əvvəlində işlənir. Bu samit **q** kimi işarə olunur: *kabırqa* (qabırğa), *kayqı* (qayğı).
- 5) Velyar **n** samiti noqay dilində **nb** kimi işarə olunur. Bu samit sözün əvvəlində deyil, ilk hecasından sonra işlənir: *enbil* (yüngül), *minb* (min), *munb* (qayçı) və s.
- 6) Noqay dilində **-lar, -ler** şəkilçiləri kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçisidir: **arabalar**.
- 7) Mənsubiyyət kateqoriyası noqay dilində aşağıdakı şəkilçilərlə yaranır:

tək:

cəm:

I ş. -m, -im, -im	-mız, -miz, -ımız, -imiz
II ş. -нъ, -инъ, -ипъ	-нъыз, -нъиз, -инъыз, -инъиз
III ş. -sı, -si, -ı, -i	-sız, -siz, -ı, -i

- 8) Noqay dilində hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardır:

A. -

Y. *-dınъ, -dinъ, -tınъ, -tinъ*

Yön. - *qa, -qe, -ka, -ke*

T. *-dı, -di, -tı, -ti*

Yer. *-da, -de, -ta, -te*

Ç. *-dan, -den, -tan, -ten*

- 9) Noqay dilində xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçiləri aşağıdakılardır:

tək:

cəm:

I ş. -man, -men: <i>aşman</i> (acam)	-mız, -miz: <i>aşmız</i>
II ş. -sinъ: -sinъ: <i>aşsinъ</i>	-sız, -siz: <i>aşsız</i>
III ş. - (ol) <i>aş</i>	-lar, -ler: <i>aşlar</i>

- 10) Noqay dilində felin zamanları və onların hər birinin morfoloji göstəriciləri vardır: *bardı* (getdi), *barqansan* (getmişsən), *baraman* (gedirəm), *bararmız* (gələrik) və s.

Qara noqaylara nisbətən kuban noqayları çox qədim zamanlardan məskunlaşmış noqaylardır. Kuban noqayları ilə qara noqaylar bir - birindən təcrid olunmuş şəkildə yaşadıkları üçün onların dillərində müəyyən fərqlər yaranmışdır.

Kuban noqaylarının dilində aşağıdakı özünəməxsus xüsusiyyətlər vardır:

- 1) Sözün əvvəlində qara noqay dilindəki **y** əvəzinə **j** işlənir. Məsələn, *jip* (ip), *jel* (yel), *jilan* (ilan), *jır* (mahmı) və s.
- 2) Kar **t** samitinin əvəzinə sözün əvvəlində cingiltili **d** işlənir. Məsələn, *deniz* (dəniz), *direk* (dirək) və s.
- 3) **nl** səsləri assimilyasiyaya uğrayır, **nn** olur. Məsələn, *kunner* (günlər), *kelinner* (gəlinlər) və s. Sual yaradan hissə **-ım, -im** qara noqay dilindəki **-ma, -me** ilə əvəz olunur. Məsələn, *barım?* (varmı?), *coqum?* (yoxmu?), *keleeqim?* (gələcəkmi?) və s.

Qara noqayların dialekti kuban dialektindən aşağıdakı əsas özünəməxsusluğuna görə seçilir:

- 1) Sözün əvvəlində **y** səsi işlənir. Məsələn, *yol*, *yıyın* (yığıncaq), *yıma* (həftə) və s.
- 2) Sözün əvvəlində **p** samiti əvəzinə **b** işlənir. Məsələn, *bışaq* (bıçaq), *bışe* (qadın), *bıslak* (pendir) və s.
- 3) **nl** səsləri assimilyasiya hadisəsinə uğrayır və **ll** səsinə çev-

rilir. Məsələn, *şivillar* (milçəklər), *kuller* (günlər), *sallar* (saylar), *borallar* (boranılar) və s.

Qeyd: Noqay dilində spəşifvik sait və samitlər işlənir: **ac, oc, uc, c, nc.** Noqay dilində səkkiz sait vardır. Bu dildə ə saiti yoxdur.

Kırım-tatar dili

Bu dildə danışan tatarlar Kırmda yox, Orta Asiyada (Qazaxıstanda, Özbəkistanda) yaşayırlar. Lakin Kırım-tatarları uzun müddət Kırım yarımadasında mövcud olmuşlar. Kırım tatarlarının dilinə osmanlı dilinin güclü təsiri olmuşdur. Bu dildə 8 sait, 23 samit fonem vardır. Kırım-tatar dilindəki spəşifik fonemlər bunlardır: ə, ë, (ö, ü, o), ю (γ, ũ, y), дж (ç), нъ (sağır nun), ıı, ı, кь, қъ.

Kırım-tatar dili ilə bağlı bəzi xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Kırım-tatar dilində ə saiti yoxdur.
- 2) Kırım-tatar dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq **h** və **g** samitləri yoxdur.
- 3) Kırım-tatar dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq **k** (ka) və velyar **n** (*n*) samitləri işlənir. Məsələn, velyar *n* samitinə yiyəlik halın şəkilçisində (taşnı*n* -daşın), II şəxsin təkinin və cəminin mənsubiyyət şəkilçisində (oda*n* -evin, oda*n*ız-eviniz) rast gəlirik.
- 4) Kırım-tatar dilində oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimi ismin 6 halı vardır.

- A. baar (bahar)
- Y. baarnı*n* (baharın)
- Yön. baarna (bahara)
- T. baarnı (baharı)
- Yer. baarta (baharda)
- Ç. baartan (bahardan)

5) Kırım-tatar dilində mənsubiyyət şəkilçiləri oğuz qrupu türk dillərinə uyğundur.

tək:

- I. -m, -ım, -im: suvım (suyum)
- II. - *n*, -*n*ı, -*n*ı: suvı*n* (suyun)
- III. -sı, -si: suvsı (suyu)

cəm:

- I. -mız, -miz, -ımız, -imiz: suvımız (suyumuz)
- II. -*n*ız, -*n*iz, -*n*uz, -*n*üz: suvı*n*ız (suyunuz)
- III. -sı, -si; -ları, -leri: suvsu, suvları (suyu, suları).

- 6) Kırım-tatar dilində kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri oğuz qrupu türk dillərindəki kimi iki cür yazılır: **-lar**, **-ler:** *deqirmenler* (dəyirmanlar), *armudlar* və s.

Bulqar qrupu türk dilləri

*Bulqarlar hun tayfalarından biri kimi VI əs-
rin sonuna qədər (580) Hun imperiyasının tər-
kibinə daxil idi. Onlar Azov sahillərində, Ta-
man yarımadasında məskən salmışlar. Sonra-
lar Hun imperiyasından çıxaraq Böyük Bulqar
dövlətini yaratmışlar. Onların başçıları Orqana
xan olmuşdur. Bulqarlar qədim türk runik əlif-
basından istifadə etmişlər.*

Böyük Bulqar dövləti sonralar iki hissəyə parçalanmışdır. Bulqarların bir hissəsi Dunay sahillərinə gəlmiş, Balkanda məskən salmış, digər hissəsi isə xəzərlərin hakimiyyəti altına keçmişdir. Onlar sonralar xəzərlərdən ayrılaraq Volqa-Bulqar dövlətini yaratmışlar.

Bəzən türkoqlar bulqarları ən qədim türk tayfalarından biri hesab edir, onları müasir çuvaş dili ilə əlaqələndirirlər. Əslində isə bulqar və suvarlar çuvaşlar formalaşdıqdan çox sonralar Xəzər, Volqa və Ural sahillərinə gəlmişlər. Ona görə də çuvaşları birbaşa bulqar tayfa ittifaqlarının müasir dövrdə davamı hesab etmək olmaz.

Bulqar sözü **bulaq** və **ar** hissələrindən ibarətdir. **Bulaq** sözü qədim türk dilində “çay” mənasında işlənmişdir. **Ar** sözü isə qədim türk dilində “adam, insan” mənasını bildirmişdir. Beləliklə, **bulqar** sözü “çay sahilindən, sulu yerdən olan adam” mənasına uyğun gəlir.

Etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə **tatar**, **balkar** və **başqırdlar** bulqarlara daha çox yaxındır. XI əsrdə M.Kaşğari **peçeneq**, **bulqar** və **suvar** dillərini bir-biri ilə yaxın hesab etmişdir.

Bulqar qrupu türk dillərini səciyyələndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Bu dil qrupunda diftonqlar yoxdur.
- 2) Bulqar qrupunda saitlərin ilkin uzanması müşahidə olunmur.
- 3) Bu qrup dillərdə sözün əvvəlində **ı** saiti işlənir: **ım** (işarə), **ırqaq** (qarmaq–tatar dilində); **ısın** (isin), **ışan** (inan—karaim dilində).
- 4) Bulqar qrupunda **ş-ç, y-j, k-g, q-ğ** əvəzlənməsi də geniş yayılmışdır.
- 5) Bulqar qrupunda sıra saylarını əmələ gətirən spesifik şəkilçilər işlənir: **-im, -nc, -nci, -nşi, -ş**.
- 6) Bulqar qrupunda hal, kəmiyyət, mənsubiyyət və felə məxsus olan kateqoriyaların şəkilçiləri çoxvariantlıdır.

Bulqar qrupu türk dillərinə Kazan-tatar, başqırd, qaraçay-balkar, qumuq və karaim dilləri daxildir.

Kazan-tatar dili

Bu dil Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşiya, Mordoviya və s. ərazilərdə yaşayan tatarların milli dilidir. Bu dildə 6 milyon 645 min 588 adam danışır.

Tatar sözü **tat** və **ar** hissələrindən ibarətdir. **Tat** hissəsi “yad, kənar”, **ar** hissəsi isə “insan, adam” mənasında işlənmişdir. Deməli, **tatar** sözü “yad, kənar adam” mənasını bildirmişdir. Vaxtilə bu mənada işlənən tatar sözü ümumiləşdirici etnik termin kimi bütün türk xalqlarına aid olmuşdur. Türk xalqlarının hamısının ümumi adı kimi işlənmişdir. Hələ XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində tatar sözü Azərbaycan dili adının əvəzini də ifadə etmişdir.

Tatarların əksəriyyəti (təqribən 30 faizi) Tatarıstanda yaşayırlar. Onların böyük bir qismi Qorki, Tambov, Penza, Ryazan, Ulyanovsk, Kuybışev, Orenburq, Volqoqrad, Saratov, Həştərxan, Çelyabinsk, Omsk, Tomsk, Tümen, Perm vilayətlərində məskən salmışlar.

Kazan-tatar dili XV-XVI əsrlərdə xalq danışığı dili kimi formalaşmışdır. XIX əsrin 50-ci illərindən tatar milli ədəbi dili formalaşmağa başlamışdır. Tatar dili Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra milli dil şəklinə düşmüşdür. Bu dilin əlifbası 1927-ci ilə qədər ərəb əlifbası ilə aparılmış, 1927-ci ildən etibarən ərəb qrafikasından latına keçilmişdir. 1939-cu ildən sonra rus qrafikası əsasında yeni əlifba yaradılmışdır.

Kazan-tatar dili ilə bağlı xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Kazan-tatar dilində 9 sait fonem vardır: **a, o, ö, u, ü, ə, ı, e, i.**

- 2) Bu dildə 28 samit fonem vardır. Rus dilindən alınmış xarakterik fonemlər də Kazan-tatar dilində işlənir: **ж, ш, ц, ь, ы, ю, я**. Kazan-tatar dilində **f** samiti əsasən alınma sözlərdə müşahidə olunur: *fabrika, faktura, fabula, front* və s.
- 3) Kazan-tatar dilində **a** saiti tələffüzdə **o** saiti kimi tələffüz olunur: *bor* (get), *bolto* (balta) və s. Ancaq **o** saitinin özü də müstəqil işlənir: *bozu* (pozmaq), *boday* (buğda), *yoxı* (yuxu).
- 4) Bu dilin lüğət tərkibində fin-uqor (mordov, udmurt və s.), *ərəb, fars* və *rus* dillərindən keçmiş sözlər vardır.
- 5) Kazan-tatar dilində kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri **-lar, -lər, -tar, -tər** variantlarında işlənir: *baltalar, biekilər* (böyüklər), *bürelər* (canavarlar) və s.
- 6) Kazan-tatar dilində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri aşağıdakılardır:

tək:

- I. -m, -im, -em: yodrikım (yumruğum) -bız, -bez, -ebez, -ıbiz: yodrikıbiz
 II. -nı, -ını, -enı: yodrikını -ıqız, -eqez, -qız, -qez: yodrikıqız
 III. -ı, -sı, -se: yodrukı -ları, -ləre: yodruqları

cəm:

- 7) Kazan-tatar dilində ismin 6 halı var. İsmi hallarının morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardan ibarətdir:

A. -**Y. -nın, -nen****Yön. -qa, -qə****T. -ni, -ne****Yer. -da, -də, -ta, -tə****Ç. -dan, -dən, -tan, -tən, -nan, -nən**

- 8) Kazan-tatar dilində felin zamanları üç yerə ayrılır:

- I. İndiki zaman (-a şəkilçisi ilə yaranır).
 II. Keçmiş zaman: a) nəqli keçmiş (-qan şəkilçisi ilə yaranır), b) şühudi keçmiş (-dı şəkilçisi ilə yaranır).
 III. Gələcək zaman: a) qəti gələcək (-açaq şəkilçisi ilə yaranır), b) qeyri-qəti gələcək (-ır şəkilçisi ilə yaranır).

Başqırd dili

Bu dil başqırdların milli dilidir. Başqırdlar Başqırdıstan-da, həmçinin Tatarıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan respublikalarında və Kuybışev, Saratov, Orenburq, Sverdlovsk, Çelyabinsk, Perm vilayətlərində yaşayırlar. Onların ümumi sayı 1 milyon 449 min 462 nəfərdir.

Böyük Oktyabr Sosialist inqilabına qədər başqırd yazılı dili tatar dilinə, danışıq dili isə onun dialektlərinə əsaslanmışdır. Başqırd ədəbi dili Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra formalaşmışdır.

Başqırd etnoniminin izahı belədir: **baş** (baş, birinci), **qır//kor** (qəbilə) və **-t** şəkilçisi (topluluq bildirir). Bu sözü **boz** və **qurd** sözlərindən yaranmış söz kimi də səciyyələndirənlər vardır. Bəzi türkoqlar isə **başqırd** sözünü **başqa** (meşə) “meşə qəbilələri” mənasını bildirən söz kimi izah etmişlər.

Başqırd sözündə qır//kır hissəsi “çöllük” mənasında olan söz kimi də təqdim olunur. Belə olduqda **başqırd** sözü böyük çöllükdə məskunlaşmış əhali kimi izah olunur.

Başqırdlar Ural ətrafına İrtış (İli) çayının hövzəsindən keçib gəlmişlər.

Bu dilin yazısı 1929-cu ilə qədər ərəb, 1929-cu ildən 1940-cı ilə qədər latın, sonra isə rus əlifbası əsasında formalaşmışdır.

Başqırd dili ilə bağlı səciyyəvi xüsusiyyətləri belə ümumiləşdirmək olar.

- 1) Müasir başqırd ədəbi dilində sait fonem bunlardır: **a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü**.

- 2) Başqırd dilində 28 samit var. Bu dildə **ç** fonemi yoxdur. Bu

- fonem əsasən **s** foneminə, **s** fonemi isə **x** foneminə keçir. Məsələn, *bıçaq-pıçaq-bısak, sıyır (inək)-xıyır* və s.
- 3) Başqırd dilində **ç, z, f, v, u, h, x, j** samitləri xarakterik deyildir. Bunlar başqırd dilinə başqa dillərdən keçmiş sözlərdə işlənir.
 - 4) Başqırd dilindəki mənsubiyyət şəkilçiləri Kazan-tatar dilinə uyğundur.
 - 5) Başqırd dilindəki hal kateqoriyasının şəkilçiləri də Kazan-tatar dillərinə uyğundur. Lakin fərqli ondadır ki, başqırd dilində hal şəkilçiləri çoxvariantlıdır.
 - 6) Başqırd dilində kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri çoxvariantlıdır: **-lar, -lər, -tar, -tər, -dar, -dər, -zar, -zər**.
 - 7) Felin zaman şəkilçiləri başqırd dili ilə Kazan-tatar dili arasında, demək olar ki, fərqlənmir.
 - 8) Başqırd dilinin lüğət tərkibinə tatar dilinin güclü təsiri olmuşdur. Bundan başqa, bu dildə ərəb, fars, rus mənşəli sözlər də vardır.

Qaraçay-balkar dili

Bu dildə danışanlar Qaraçay-Çərkəz Muxtar Respublikasında və Kabarda-Balkar Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Onların bir qismi isə Qırğızıstanda, Qazaxıstanda və Özbəkistandadır. Bu dildə 197 minə qədər adam danışır. Onların 156 min 140 nəfəri qaraçaylar, 88 min 771 nəfəri isə balkarlardır.

Qaraçay sözü barədə türkologiyada müəyyən fikir mövcuddur. Türkoloqlara görə, bu söz dəyişikliyə uğrayaraq **qaraçay**

şəklinə düşmüşdür: **kartese-y-karaese-y-karase-y-karaçey-karaçay-qaraçay**. Burada **kart** “qoca”, **ese-y** “ana” mənasındadır. Deməli, **qaraçay** “ana yurdu, baba yurdu” mənasına uyğun gəlir.

Balkar sözü isə **bulaq** və **ar** hissələrindən ibarətdir. Mənası isə “sulu yerdən, çay kənarından olan insan” deməkdir.

Qaraçay-balkarlar özlərini **alanlar** adlandırırlar. Buna əsaslanan bəzi türkoloqlar onları qədim türk qəbilə birliklərindən biri olan alanların davamçıları hesab edirlər.

Qaraçay-balkar ədəbi dili Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra formalaşmışdır. Bu dilin mənşəyi haqqında vahid fikir yoxdur. Qaraçay-balkar dilinin yazısı rus qrafikası əsasında düzəlibdir. Bu dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) Qaraçay-balkar dilində səkkiz sait fonem vardır: **a, o, u, ı, i, ə(e), ë, ıo**.
- 2) Qaraçay-balkar dilində 26 samit fonem işlənir. Bu dildə spesifik fonemlər də vardır: **dj, kq, qɬ, nq**.
- 3) Qaraçay-balkar dilinin lüğət tərkibində monqol, ərəb, fars, rus və avropa mənşəli sözlər vardır.
- 4) Qaraçay-balkar dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri kumıq dilindəki formalara yaxındır.
- 5) Qaraçay-balkar dilində hal kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardır:

A. *mamuk* (pambıq)

Y. **-ni, -ni, -nu, -nü:** *mamukni*

Yön. **-qa, -qe, -na, -ne, -nqa, -nqe, -a, -e:** *mamukqa*

T. **-ni:** *mamukni*

Yer. **-da, -de:** *mamukda*

Ç. **-dan, -den:** *mamukdan*

Birgəlik **-tın, -tin, -tun, -tün; -ın, -in, -un, -ün:** *mamuktın* (pambıqla)

- 6) Bu dildə iyirmilik say sistemindən istifadə olunur. Məsələn, *eki djıyırma* (qırx), *yuç djıyırma* (altmış), *beş djıyırma* (yüz) və s.

Kumuq dili

Bu dil əsasən Dağıstanda yaşayan kumuqların dilidir. Kumuqların müəyyən bir hissəsi isə Çeçen-İnquş və Şimali Osetiya Muxtar Respublikalarında yaşayırlar. Onların ümumi sayı 255 min nəfərdir.

Kumuq ədəbi dili Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra formalaşmışdır. Bu dilin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərdən əlavə ərəb, fars, rus və qafqaz mənşəli sözlər də vardır. Kumuq dilində 8 sait (ə saiti damışıq dilində olsa da, əlifbada öz əksini tapmır), 23 samit fonem işlənir. Samit fonemlər sırasında spesifik fonemlər bunlardır: **КЪ, ГЪ, НГ, Ц, Ш**.

Kumuq adının izahı barədə də müxtəlif fikirlər vardır. Bəzən bu sözün qırpaq anlayışlı **kumak** sözündən yarandığını irəli sürürlər. Bəzi tədqiqatçılar isə **kumıq** sözünün **kum** (qum) sözü ilə bağlı olması iddiasındadır. Bəzən isə Dağıstanda yaşayan xalqlar **kumuqları** çöllük xalqları deyə çağırırlar.

Kumuq dili ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Kumuq dilində işlənən sait fonemlərin tərkibi belədir: **a, ı, o, u, e(ə), i, oь(ö), uь(ü)**.
- 2) Kumuq dilində işlənən **п** və **ш** samitləri rus dilinin təsiri ilə bağlıdır.
- 3) Kumuq dilində **n** səsi **nq** səsi kimi işlənir: **denqiz** (dəniz), **qenqöl** (könül).
- 4) Kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricisi **-lar, -ler** şəkilçisi ilə ifadə olunur: *deputatlar, artistler, klasslar* və s.

5) Bu dildə mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:
tək:

- I. **-m, -ım, -im, -um, -üm:** *başım* (başım)
- II. **-nq, -ınq, -inq, -unq, -ünq:** *başınq*
- III. **-sı, -si, -su, -sü; -ı, -i, -u, -ü:** *başı*.

cəm:

- I. **-bız -biz, -buz, -büz; -ıbız, -ibiz, -ubuz, -übüz:** *başız*
- II. **-qız, -qiz, -quz, -qüz; -ıqız, -iqiz, -uquz, -üqüz:** *başız*
- III. **-sı, -si, -su, -sü; -ı, -i, -u, -ü:** *başı*

6) Kumuq dilində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri aşağıdakılardır.

- A. *aqaç* (ağac)
- Y. **-nı, -ni, -nu, -nü:** *aqaçnı*
- Yön. **-qa, -qe:** *aqaçqa*
- T. **-nı, -ni, -nu, -nü:** *aqaçnı*
- Yer. **-da, -de:** *aqaçda*
- Ç. **-dan, -den:** *aqaçdan*

7) Xəbərlik kateqoriyasının şəkilçiləri aşağıdakı kimi ifadə olunur:

tək:	cəm:
I. -man, -men: <i>uçitelmen</i> (müəlliməm)	-bız, -biz: <i>uçitelbiz</i>
II. -sın, -sen: <i>uçitelsen</i>	-sız, -siz: <i>uçitelsiz</i>
III. (ol) uçitel	-lar, -ler: <i>uçiteller</i>

Kumuqlar 1929-cu ilə qədər ərəb, 1929-cu ildən 1938-ci ilə kimi latın, 1938-ci ildən rus qrafikalı əlifbadan istifadə etmişdir.

Karaim dili

Karaimlərin bir hissəsi Litva, Ukrayna respublikalarında, müəyyən hissəsi isə Moskva, Leninqrad, Rostov və s. şəhərlərdə yaşayır. 6 minə qədər karaim MDB-də, böyük bir qismi isə Polşada məskən salmışdır.

Karaim ədəbi dili yazısı olmayan dildir. Bu dil hazırda aradan çıxmaq üzrədir. Ona görə ki, onların əksəriyyəti ukrain, litov, polyak ədəbi dilindən istifadə edirlər. Yalnız yaşlı nəsil karaim dilində danışır. Öz dilini bilən karaimlər Litvada (Trakay, Vilnus), şərq Ukrayna (Qaliç İvano-Frankov şəhərində) və Krımda yaşayırlar. Krımda yaşayan karaimlər Krım tatarlarının içərisində assimilyasiyaya uğramışlar. Buna baxmayaraq, karaim dilinin fonetik və leksik özünəməxsusluğu qorunub saxlanılmışdır.

Karaimlər rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə edirlər. Bu dili elmi şəkildə tədqiq edən K.M. Musayev olmuşdur. (*Грамматика караимского языка*. M., 1964).

Karaimlər X-XI əsrlərdə Krıma gəlmiş, Krım tatarları ilə qaynayıb-qarışmış, XIV-XV əsrlərdə isə Litva və Ukraynaya köçmüşlər. Nəticədə karaim dilinin qərb dialekti yaranmışdır. Hazırda karaim dilinin aşağıdakı dialektlərində danışılır: krım, trakay, qalits dialektləri. Trakay və qalits dialektləri arasındakı özünəməxsus fərqlər aşağıdakılardır.

1) Qalits dialektində **ö, ü** saitləri işlənmiş, onun əvəzinə **e, i** saitləri işlənir. Məsələn, trakay dialektində **öp**, qalits dialektində **ep**; trakay dialektində **yür**, qalits dialektində **yir** (yerimək, gəzmək) və s.

- 2) Trakay dialektində **ş, j, ç, dj** samitləri, qalits dialektində isə **s, z, dz, ı** işlənir. Məsələn, trakay dialektində: **djan** (can), **baş** (baş), **aç** (ac)-qalits dilalektində: **dzan** (can), **bas** (baş), **au** (ac)
- 3) Trakay dialektində işlənən **x** samiti qalits dialektində **k** samitinə keçir. Məsələn, trakay dialektində **barmax** (barmaq)-qalits dialektində **barmak** (barmaq) və s.
- 4) Trakay dialektində işlənən **ey** diftonqu qalits dialektində **ay** diftonquna çevrilir. Məsələn, trakay dialektində: **buley** (belə)-qalits dialektində **bulay** (belə).
- 5) Trakay dialektində **nəl** səsi qalits dialektində **ll** səsinə keçir. Məsələn, trakay dialektində **enəli**-qalits dialektində **elli** (əlli)
- 6) **nq** fonemi trakay dialektində bəzi vaxtlar **y** foneminə keçir. Məsələn, manqa-**maya** (mənə)
- 7) Bu dialektlərin leksikasında da müəyyən fərqlər vardır. Məsələn, trakay dialektində **kuyuv** (inək)-qalits dialektində **kuyduk** (inək); trakay dialektində **sıyır** (sığır)-qalits dialektində **inek** (inək) və s.

Karaim dili ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Karaim dilində 8 sait səs var: **a, ə, ı, i, ö, o, ü, u**.
- 2) Karaim dilində yüksələn və alçalan diftonqlar mövcuddur. Yüksələn diftonqlar: **ya, yo, yu, yı**. Məsələn, **saya** (sənə), **yip** (ip). Alçalan diftonqlar: **ay, əy, uy, ıy, iy**. Məsələn, **buley** (belə).
- 3) Karaim dilində sözün əvvəlində ı saitinin işlənməsi müşahidə olunur: **ısin** (işin), **ısan** (inan).
- 4) Karaim dilində kəmiyyət şəkilçiləri **-lar, -lər** morfoloji formaları ilə ifadə olunur: dostlar, düşmənlər.
- 5) Karaim dilində mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardır.

tək:

I. -m, -im, -um: *anam*II. -y, -n, -ın, -un: *aney*III. -sı, -si, -su, -sü: *anası*

cəm:

-mız, -miz, -muz, -müz: *anamız*-yız, -yiz, -yuz, -yüz; -nız, -niz,
-nuz, -nüz: *ananız*-ları, -leri: *anaları*

6) Karaim dilində ismin 7 halı mövcuddur:

A. -

Y. -nın, -nin, -nun, -nün

Yön. -xa, -ka, -ğa, -qe, -qya, -kya, -ke

T. -ni, -ni, -nu, -nü

Yer. -da, -de, -ta, -dya, -tya

Ç. -dan, -den, -tan, -ten, -dyan, -tyan

Alət. -ba, -bya, -be

Karaimlər yəhudi dininin karay təriqətinə sitayiş edirlər. Karaim adı da buradan götürülmüşdür. Belə ki, təriqətin adına uyğun olaraq xalq özünü karaim adlandırmışdır. Beləliklə, karaim sözü etnonimə çevrilmişdir.

Fəsil

Karluq-uyğur qrupu türk dilləri

Karluq qəbilə və tayfa birləkləri qədim tükə (V-VIII əsrlər) dövlətinin tərkibindən ayrılaraq uyğur və qırğız hökumranlığı dövründə oğuz, qırçaq qrupu dillərinin təsiri ilə formalaşan dil ailəsidir.

Karluq adı barədə Əbülqazi Bahadır xanın “Şəcəreyi-tərakimə” əsərində yazılır: “Oğuz xan bütün moğol və tatar ellərinin əsgərlərini toplayıb, Talas və Sayrama getdi. Daşkənd, Səmərqənd və Buxaranın hökmdarları, döyüşəcək durumda olmadıqlarından, qoşunu [açıq sahədə] düzüb, böyük şəhərlərə və möhkəm qalalara sığındılar. Oğuz xanın özü Sayram və Daşkəndin mühasirəsi ilə məşğul olub, oğullarını Türküstan və Əndicana göndərdi. Altı ay ərzində onlar Türküstan və Əndicanı aldılar və atalarının yanına döndülər. Oğuz xan adları çəkilən vilayətlərə hakimlər-darğalar təyin edib, Səmərqəndə getdi. Səmərqəndi tutdu və darğa təyin edib, Buxaraya getdi. Buxaranı tutdu və darğa təyin edib, Bəlxə getdi. Bəlxəni tutdu və darğa təyin edib, Gur vilayətinə tərəf yürüdü. Qış idi, günlər çox soyuq keçirdi, Gur dağlarına çoxlu qar düşmüşdü və əsgərlər çətinliklə hərəkət edirdilər. Xan əmr etdi: “Qoy heç kim məndən geri qalmasın”, getdi və Guru aldı.

Bahar gəldi, [isti] küləklər əsdi. [Oğuz xan] qoşunda yoxlama apardı və bir neçə adam çatmadı; [xan] onlar haqqında soruşdu, ancaq heç kim [heç nə] bilmədi. Bir neçə gün keçəndən sonra o adamlar xanın yanına gəldilər. Xan soruşanda nə baş vermişdir, onlar söylədilər: “Biz, bir neçə adam, qoşunun ardınca gəlirdik. Bir dəfə dağlara çoxlu qalın qar düşdü, sonra isə biz gedə bilmədik və orada dayandıq. Atlarımızın və dəvələrimizin hamısı öldü. Bahar gələndə, biz [bura] piyada gəldik”. Xan əmr etdi: “Qoy bu adamları qarlıqlar adlandırsınlar”. Qarlıq elinin hamısı həmin adamların törəmələridir”¹. Karluq adı barədə Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində yazılır:

“Oğuz Dəməvənd dağında yaylaqda olduğu vaxt yay mövsümü sona çatanda Mazandaran, Amul, Sarı, Astrabad və bu diyarın digər şəhərlərini almaq üçün hərəkətə keçdi. Bu şəhərlərin bəzilərini döyüslə, bəzilərini şirin dillə köüllərini alaraq ələ keçirdi və bəziləri də istək və diləkləri ilə el oldular. Oğuz qışı

orada keçirdi; bu tərəflərin hamısını itaətə alıb hər yerə şixnə təyin etdi. O biri yazı Dəməvənddə keçirdi. Gürqan, Dehistan və o tərəflərə elçilər göndərdi. Bu ölkələrin böyüklərini tamamilə itaətə gətirdi. Bu ölkələrin xalqı da Oğuzun hüzuruna gəlib vergiləri müəyyənləşdirdilər. Üç illik borclarını qabaqcadan ödəməli idilər.

Oradan Xorasana gedərək İsfəraini, Keran və Səbzəvar xalqını da el edib, itaət etdirdi. Yalnız Nişapur əhalisi baş əyməyərək dirənib döyüşməyi qərarlaşdırdılar və şəhərdən çölə çıxmadılar.

Oğuz qışı bu ölkədə keçirdi və bahar gələncə Nişapur və Tusaya yönəlib Nişapur və Tusuyu aldı. Yazı da orda oturdu və qış mövsümündə Abivərd, Səraxs və Mərv tərəflərə gedib bütün o vilayətləri idarəçiliyinə aldı. Üç illik vergini qabaqcadan tamamilə aldı. Yayın Herata gəldi və oranı yaylaq etdi. Burada Heratın vergisini müəyyənləşdirib aldı. Beləcə, Kuhistan vilayətini və o məmləkəti tamamilə alıb vergisini müəyyənləşdirdi və üç ildən bir, qabaqcadan xəzinəyə veriləcək vergini müəyyənləşdirdi və geri döndü. Payızı Heratda keçirdi. Bir oğlunu oradan ehtiyat üçün doqquz min əsgərlə Bəsrə tərəfə göndərdi. Bunlar xalqın hər hansı bir şəkildə fikirlərini dəyişdirib vergi ödəməkdə gecikməmələri üçün Padşah Oğuzun və ordunun uzaqda olmadığını elan edib göstərməli idilər. Üç ilin vergisi öncədən alınmışdı; sonrakı üç ilin vergisini də vermələri müəyyənləşdirildi. Oğuz “mən də gəlirəm” deyərək xəbər yayaraq oğlunu doqquz min əsgərlə, hamıdan digər üç ilin vergisini almaq üçün göndərdi. Oğuzun oğlu atasının buyruğu ilə Bəsrə tərəfə yönəldi. Gəldiyi yerlərdə, üç illik verginin hamısını almaq üçün xəbər yayıb ətrafa elçilər göndərdi. Bütün bu vergilərin Oğuzun oğlunun geri dönərkən alıb atasına gətirməsi üçün İraqi-Əcəmdə toplanması qərara alındı. Vergilər İraqi Əcəmdə - toplanıldıqdan sonra Oğuzun oğlu yanındakı ordu ilə geri dönərkən bu xəzinəni alıb atasına çatdırdı.

Onların olmadığı üç il ərzində Oğuz Herat, Səraxs və Bayqız vilayətlərində idi.

1. Bax: Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi-tərakimə. Bakı, 2002, s. 59.

Oğuzun yurduna dönməsi və ömrünün son illəri

Oğlu Oğuzun yanına qayıdanda o, oradan öz ölkəsi və yurduna-Kürtak və Ortağa getməyə qərar verib tez gedilməsi üçün Qur və Qarcistan yoluyla hərəkət edilməsini əmr etdi. Bu arada yolda yüksək bir dağa çatanda belə bir hadisə oldu: Bu dağa çox qar yağmışdı və bu qarın üzündən iki-üç ailə Oğuzun ordusundan geri qalmışdılar. Fəqət heç bir canlının ordudan geri qalması üçün yasaq vardı. Oğuz bunu biləndə heç razı qalmadı və “necə olur ki, yağan bu qədər qara görə insan yolundan qalır” - dedi. Bu bir neçə ailəyə “Qarluq”, yəni “Qarlı” ayamasını verdi. [Bu gün özlərinə karluq deyən topluluq həmin onların nəslindəndir.]”¹.

Karluq qrupuna daxil olan dillər Qaraxanlılar dövründə qərbi və şərqə hun qrupu dillərinin və İran dillərinin təsiri altında (X-XIII əsrlər) formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrdə karluq tayfaları uyğur dili ilə təmasda olmuş və Qaraxanlılar dövlətinin dili olan Xaqaniyyə türkcəsini yaratmışdır.

Karluqlar uzun müddət Çinin təsiri altında olmuş, hətta göy türklərə qarşı vuruşlarda çinlilərlə ittifaq bağlamışlar. 751-ci ildə olmuş Talas müharibəsindən sonra karluqlar çinlilərin təsirindən yaxa qurtarmışlar. Onlar uyğurlardan ayrılaraq öz xaqanlıqlarını yaratmışlar. Balasaqun şəhərinin yaxınlığındakı Qara ordunu özlərinə mərkəz seçmişlər.

Monqol hökmranlığı vaxtında Orta Asiyada yaranan qüdrətli dövlətin dili karluq tayfa birliklərinin dili olmuşdur. Karluq tayfa birliklərinin dili qədim özbək dili idi. Karluqlar Şeybani xanın hakimiyyətindən sonra daha da inkişaf etmiş, hətta özlərini özbək adlandırmağa başlamışlar. XV əsrdən sonra onlar cığatay türkləri kimi tanınmışdır. Beləliklə, XI-XV əsrlər ərzində karluq qəbilə və tayfa birlikləri əsasında özbək dili formalaşmağa başlamışdır.

1. Bax: Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 2003, s. 49-51.

Qaraxanlılar dövründə xaqanlığın dili Xaqaniyyə türkcəsi adlanmışdır. Bu dilin əsasını oğuz, karluq, uyğur və qırqcaq tayfa birliklərinin bir-birinə yaxın olan xüsusiyyətləri təşkil etmişdir. Buna görə də Qaraxanlılar dövründə yaranan abidələri yalnız karluq abidələri hesab etmək olmaz. Bu abidələr, əslində müasir özbək dilinin qədim abidələridir. Unutmaq olmaz ki, bu abidələrdə oğuzların, uyğurların, qismən də qırqcaqların müəyyən qədər payı vardır.

Bu dövrü səciyyələndirən müştərək yazılı abidələr bunlardır: “Divani lügət-it-türk”, “Qutadqu bilik”, “Oğuznamə” və s.

XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəlində ümumxalq özbək ədəbi dilinin yaranması prosesi başlanmışdır.

Karluq qrupuna daxil olan dillərin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) Bu qrupda cəmi 6 sait fonem işlənir. Karluq mənşəli sözlərdə, eləcə də alınma sözlərdə **ı** fonemi müşahidə olunmur. Bu fonemi əsasən **i**, qismən də **e** fonemi əvəz edir. Bu qrupun dialekt və şivələrində o-laşma qüvvətlidir.
- 2) Bu qrup dillərdə söz sonunda **q, k** samitləri düşə bilir, **o, ö, u, g** və qismən də **i** diftonqlaşır.
- 3) Bu qrupu şərtləndirən dialekt və şivələrdə yönlük hal şəkilçisinin **-qa** (oğuz dillərində **-a//ə;-ya//-yə**), çıxışlıq halın **-dı**, şəxs əvəzliyinin **u, ul** (o, ol oğuz və qırqcaq qrupu türk dillərində) formaları işlənir.

Karluq - uyğur qrupu türk dillərinə dörd türk dili daxildir: özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri.

Özbək dili

Özbək dili Özbəkistanda yaşayan özbəklərin dövlət dilidir. Özbəklər həm də Qazaxıstan, Tacikistan, Türkmənistan respublikalarında, Çinin Sintezyan-Uyğur ərazisində, Əfqanıstanda (şimal hissəsində) yaşayırlar. Bu dildə 16 milyon 686 min 240 nəfər adam danışır.

Özbək ədəbi dili karluq qəbilə və tayfa birliklərinin əsasında formalaşmışdır. Bu dilin formalaşmasında oğuz və qırçaq tayfaları da həlledici rol oynamışdır. Bu dil XI-XIV əsrlər ərzində türk adı altında tanınmış, XV əsrdən başlayaraq cığatay dili kimi tanınmışdır.

Özbək (qədim) dilinin formalaşmasında Əlişir Nəvainin böyük xidməti olmuşdur. O, qədim özbək dilində çoxlu qəzəllər, qəsidələr, dastanlar yaratmışdır. Özbək adı qondarma bir ad kimi hökmdar Sultan Məhəmməd Özbək xanla bağlı verilmiş bir addır (1312-1342).

Teymurləng güclü dövlət yaratdıqdan sonra (XIV əsrin II yarısında) özbək dilinin inkişafında yeni bir mərhələ başlamışdır.

XI-XIII əsrlərdə Orta Asiyada mövcud olan qədim türk ədəbi dilində yaranan abidələrdə özbək dilinin də payı vardır. Məsələn, M.Kaşğarının “Divan”ını, Y.Balasaqunlunun “Kutadqu bilik”, Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərlərini buna misal göstərmək olar.

XIX əsrdən başlayaraq özbək ədəbi dili panislamizm siyasəti nəticəsində öz spesifik xüsusiyyətlərini itirməyə başlamışdır. Belə ki, bu dil lazım olmadan ərəb və fars sözləri ilə “zən-

ginləşməyə” başlamışdır. Buna görə də XX əsrin əvvəllərində özbək dili qarışıq bir dil təsəvvürü yaratmışdır. Sonradan ərəb, fars, eləcə də, digər söz və ifadələr dildən çıxarılmışdır. Özbək dili canlı danışiq dilinə yaxınlaşmışdır.

Özbəklər 1927-ci ilə qədər ərəb, 1927-1938-ci illərdə latın, 1939-cu ildən rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifbadan istifadə etmişlər.

Özbək dili ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Özbək dilində cəmi 35 hərf vardır. Bu dildə 6 sait fonem fərqləndirilir: **a, o, u, i, e, ö**. Özbək dilində **ı, ə, ü** saitləri mövcud deyildir. Lakin onlar əlifbada öz əksini on hərf ilə tapır: **a, o, u, i, e, ë, ю, я, э, ö**. Bu dildə tərkibində **ı** fonemi olan sözlərdə bu fonem **i** fonemi ilə əvəz olunur.
- 2) Özbək dilində ilkin uzanma müşahidə olunmur. Lakin alınma sözlərdə saitlərin uzanmasına rast gəlinir: **feel, daava** və s.
- 3) Özbək danışiq dilində samitlərin düşməsi ilə bağlı saitlər uzana bilir: sovuq — **so : uk**
- 4) Özbək dilində 25 samit fonem vardır. Onların yazıdakı işarəsi isə 23-dür, **c** və **dc** fonemləri **c** kimi, **nq** (sağır nun) fonemləri isə **n+q** kimi verilir.
- 5) Özbək dilində **h** samiti **x** kimi işarə olunur və alınma sözlərdə işlənir: **xozir** (hazır), **şaxar** (şəhər) və s.
- 6) Özbək dilində velyar **n** səsi **nq** kimi işarə olunur: **anqlamaq** (anlamaq), **inqiçka** (incə), **sinqdirmak** (sinirmək) və s.
- 7) Özbək dilində **nq** fonemi geniş işlənir.
- 8) Bu dildə işlənən **x** samiti Azərbaycan dilinin **h** samitinə, **c** samiti isə **c** samitinə qismən uyğun gəlir. Məsələn, **acdad-əcdad**. Özbək dilində **j** samiti səciyyəvi deyil. Bu samit alınma sözlər üçün xarakterikdir: **reportaj, qaraj, jurnal** və s.
- 9) Söz əvvəlində **r, l, nq, c** samitləri işlənir.
- 10) Oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq özbək dilində ahəng qanunu, demək olar ki, itmək üzrədir. Bu, bir tərəfdən tacik dilinin təsiri ilə də bağlıdır.

11) Özbək dilində mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri bunlardır:

tək:	cəm:
I. -am - <i>bolam</i> (balam)	<i>-imiz - bolamiz</i> (balamız)
II. -inq - <i>bolanq</i> (balan)	<i>-inqiz - bolanqiz</i> (balanız)
III. -(s)i - <i>bolasi</i> (balası)	<i>-lar (i) //-(s)i - bolasill</i> <i>-bolalari</i> (balası// balaları)

12) Özbək dilində yönlük halda **q** ünsürü saxlanılır. Yəni yönlük halda -qa, -ğa, -ka, -ke şəkilçiləri işlənir.

A. *ota* (ata)

Y. *otaniq* (atanın)

Yön. *otaqa* (ataya)

T. *otani* (atanı)

Yer. *otada* (atada)

Ç. *otadan* (atadan)

13) Özbək dilində işlənən şəxs sonluqları oğuz qrupu türk dillərindən fərqlənir. Müqayisə edək:

tək:	cəm:
I. gəlirəm - kelaman, işladim (işlədim)	gəlirik - kelamiz, işladik (işlədik)
II. gəlirsən - kelasan, işladinq (işlədin)	gəlirsiz - kelasiz, işladinqiz (işlədiniz)
III. gəlir - keladi, işladi (işlədi)	gəlirlər - keladiler, işladi (işlədi)

14) Özbək dilində kəmiyyət kateqoriyası **-lar** şəkilçisi ilə yaranır: *daftarlar, sizlar* və s.

15) Özbək dilində indiki zaman birinci şəxsdə **-a**, ikinci şəxsdə **-ay**, üçüncü şəxsdə isə **-adi, -(a)ydi** şəkilçiləri ilə yaranır:

tək:

I. *kelaman* (gəlirəm), *işlayma* (işləyirəm)

II. *kelasan* (gəlirsən), *işlaysan* (işləyirsən)

III. *keladi* (gəlir), *işlaydi* (işləyir)

cəm:

kelamiz (gəlirik), *işlaymiz* (işləyirik)

kelasiz (gəlirsiz), *işlaysiz* (işləyirsiniz)

keladilar (gəlirlər), *işlaydilar* (işləyirlər)

Özbək dilində indiki zaman analitik yolla da yaranır. Məsələn: *işla yapman* (hazırda işləyirəm), *işla yapti* (işləyir), *kela yetirman* (hazırda gəlirəm), *turib man* (dururam), *yarib otirib-man* (hazırda yazıram) və s.

Özbək dilində şühudi keçmiş zaman **-dı**, nəqli keçmiş isə **-qan** şəkilçisi ilə yaranır.

Şühudi keçmiş:

tək:	cəm:
I. <i>işladim</i> (işlədim)	<i>işladik</i> (işlədik)
II. <i>işladinq</i> (işlədin)	<i>işladinqiz</i> (işlədiniz)
III. <i>işladi</i> (işlədi)	<i>işladilar</i> (işlədilər)

Nəqli keçmiş:

I. <i>işlaqanman</i> (işləmişəm)	<i>işlaqanmiz</i> (işləmişik)
II. <i>işlaqansan</i> (işləmişsən)	<i>işlaqansiz</i> (işləmişsiniz)
III. <i>işlaqan</i> (işləmiş)	<i>işlaqanlar</i> (işləmişlər)

Özbək dilində qəti və qeyri-qəti gələcək zaman da vardır.

Yeni uyğur dili

Uyğur dili ən qədim türk dillərindən hesab olunur. Ən qədim mənbələrdə, o cümlədən altay və hun mərhələsində onlar barədə məlumat verilmişdir. Qədim türk dövrünə aid yazılı mənbələrdə də uyğurlar haqqında məlumat almaq olur. Uyğurlar göytürklərin davamı hesab olunur.

Qeyd: Uyğur sözü “uyuşan, yapışan” mənasını bildirir. Onların belə adlanması ilə bağlı olan hadisənin məzmunu belədir: “Oğuz igidlik vaxtına çatdıqda, Qara xan özünün kiçik qardaşı Gür xanın qızını ona arvadlığa verdi.

Heç kim olmayanda, Oğuz qıza dedi: “Səni və məni, dünyanı yaradan bir kimsə vardır. Onun adı - Allahdır. Bil ki, o mövcuddur, bil ki, o təkdir və onun iradəsindən kənar addım atma”. Qız bununla razılaşmadı. O, həmin anda [onu] tərək etdi və qızdan ayrı yatmağa başladı. Gecələr o ayrı yatdı, gündüzlər isə [onunla] danışmadı. Bir müddət keçəndən sonra Qara xana dedilər: “Sizin oğlunuz öz arvadını evlənən gündən ona nifrət etdiyindən, sevmir və [onunla] birgə yatmır”. Qara xan bu danışmaları dinləyərək, [digər] kiçik qardaşı Qır xanın qızını (Oğuz arvadlığı) verdi. (Oğuz) ona da dedi: “[Düzgün] dini qəbul et”. Bu qız da razılaşmadı və (Oğuz) onunla da birlikdə yatmadı.

Bu hadisədən bir neçə il ötəndən sonra Oğuz xan ova getdi. Geri qayıdarkən gördü ki, bir neçə qadın çay qırağında paltar yuyurlar. Onların arasında onun atasının [üçüncü] kiçik qardaşı Ur xanın qızı da vardı. Sırrın açılacağından ehtiyat edərək, o qızın yanına bir adam göndərdi ki, o, qızla danışsın. Sonra (Oğuz) qızı bir kənara çəkdi və qız (sırrı saxlayacağına) and içdikdən sonra dedi: “Mənim atam məni iki qızla evləndiribdir; mən müsəlmanam, onlar isə kafirdilər və bu səbəbdən də mən onları sevmirəm. Neçə dəfə onlara “Müsəlman olun”, – deməyimə baxmayaraq, onlar razılaşmadılar. Əgər sən müsəlmanlığı qəbul etsən, mən də səni özümə [arvad] edərəm”. O, belə deyəndə, qız cavab verdi: “Sən hansı yolda olsan, mən də həmin yolda olacağam”. Sonra Oğuz xan [bu haqda] öz atasına dedi. Atasını təntənəli toy edərək Ur xanın qızını Oğuz arvadlığına verdi. O qız müsəlman oldu və Oğuz onu çox sevdi. Bundan sonra çox illər keçdi. Bir dəfə Oğuz uzaq bir yerə ova getdi. Qara xan özünün bütün arvadlarını və gəlinlərini çağıraraq, qonaqlıq verdi. Və onlar oturub söhbətə başladığında [Qara xan] öz arvadından soruşdu: “Nə səbəbdən Oğuz özünün sonra aldığı arvadını sevir və əvvəl alınmış iki arvadının yanına heç getmir?” Onun arvadı cavab verdi: “Mən bilmirəm. Gəlinlər daha yaxşı bilirlər”. Qara xan gəlinlərdən soruşan zaman böyük gəlin dedi: “Sizin oğlunuz müsəlmandır və bizim hər ikimizə söylədi: “Müsəlman olun”, biz isə razılaş-

madıq. Sizin kiçik gəlininiz müsəlman oldu və bu səbəbdən də oğlunuz onu çox sevdi”. Bu sözləri eşidən Qara xan öz bəylərini topladı; məsləhətləşməyə başladılar. Və belə qərara gəldilər: “Oğuz ovda tutmaq və öldürmək”. Qara xan elə adam göndərdi və [əmr etdi] desin: “Qoy tezliklə gəlsinlər, mən ova gedirəm”.

Oğuz xanın kiçik arvadı bütün bu danışmaları eşidib, Qara xanın yanında çağırılmış yığıncaq haqqında hər şeyi danışdı, Oğuz xanın yanına adam göndərdi. Oğuz xan bu sözləri eşidib, həmçinin elə adam göndərdi ki, desinlər: “Mənim atam qoşun toplayıb gəlir ki, məni öldürsün. Kim mənimlədir, mənim yanına gəlsin, kim atamladır atamın ardınca getsin”.

Elin çox hissəsi Qara xanın yanına getdi, az hissəsi Oğuz xanın yanına gəldi. Qara xanın kiçik qardaşlarının çoxlu uşaqları vardı; heç kimin ağına gəlmirdi ki, onlar Qara xandan ayrılınsınlar. Onlar hamısı Oğuz xanın yanına gəldilər. Oğuz xan onlara **uyğurlar** adını verdi. Uyğur türk sözüdür, onun anlamı hamıya aydındır; O yapışmış (yapışğur) mənasındadır. [Belə] deyirlər: “Süd üyüdü” (süt uyudu); süd [təzə] olanda, [hissəcikləri] birləşirlər (yapışa tutur). Bir də [belə] deyirlər: “Mən imamdan nümunə götürdüm” (imamğa uyudum), [bu o deməkdir]: imam oturanda otursan, [imam] duranda durasan. Məgər bu yapışmış (yapışkan) anlamı vermirmi? Qara xanın kiçik qardaşlarının uşaqları gəldikdə və Oğuz xanın [paltarının] ötekələrindən iki əlli tutduqda [yapışdılar], xan onları uyğurlar adlandırdı ki, anlamı yapışanlardır. Hər ikisi, Qara xan və Oğuz xan qoşunu düzərək vuruşdular. Tanrı Oğuz xanı qalib etdi. Qara xan qaçdı. Döyüş vaxtı Qara xanın başına ox batdı, kim onu atmışdı bilinmir. Qara xan həmin yaradan öldü. Oğuz xan atasının taxtında oturdu”¹.

1. Əbülqazi Bahadır xan. Şecərəyi - tərakimə. Bakı, 2002, s. 53-55.

Uyğurlar qırğızlar tərəfindən məğlub olduqdan sonra Orta Asiya, Monqolustanın və Şərqi Türkünstanın müxtəlif sahələrinə yayılmışlar. Uyğurlar qırğızlar tərəfindən dağıldıqdan sonra Çinin Turfan və Qansu ərazilərinə köçmüşlər.

Uyğurların böyük əksəriyyəti Çin ərazisində (Sintezyan-Uyğur Muxtar Vilayətində), müəyyən bir qismi isə Yeddiirmaq və Fərqañə ətrafında yaşayırlar. Fərqañə ətrafında yaşayan uyğurlar özbəklər tərəfindən assimilyasiyaya uğrayıbdır. Hazırda iki uyğur ədəbi dilindən danışmaq olar: a) Fərqañə ətrafında yaşayan uyğurların ədəbi dili, b) Çində yaşayan uyğurların ədəbi dili.

Uyğur dilində Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan ərazisində yaşayanlardan 200 mini danışır. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə Çində 5 milyondan çox adam uyğur dilində danışır. Çində yaşayan uyğurlar əvvəllər öz dillərində təhsil almış, ərəb əlifbasında qəzet və jurnallar nəşr etdirmişlər. Lakin “mədəni inqilab” vaxtı daha çox zərər çəkən uyğurlar olmuşdur.

Müasir uyğur ədəbi dili XVII əsrdən formalaşmağa başlamışdır. Uyğur dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərdən əlavə monqol, ərəb, rus, çin mənşəli sözlər də vardır. Çin dilindən uyğur dilinə məişətlə, yemək-içməklə, hərbi texnika ilə bağlı sözlər keçmişdir. Fərqañə ərazisində yaşayanlara nisbətən Çində yaşayan uyğurların dilində çin mənşəli sözlər qat-qat çoxdur. Bu sözlərin miqdarı XX əsrin 50-ci illərindən sonra sürətlə artmağa başlamışdır. Çin mənşəli sözlər məcburən uyğurlara qəbul etdirilmişdir.

Uyğurlar türk xalqları içərisində daha tez oturaq həyat tərzinə keçənlərdəndir. Həm də onlar mədəni cəhətdən zəngin və qədim tarixi ilə, yazısı ilə fərqlənirlər. Uyğurlar şamanizmdən əl çəkərək manihizm, sonra isə buddizm dinini qəbul edən türk xalqlarından olubdur.

Uyğurların yazı mədəniyyəti daha qədimdir. Onlar VIII əsrdən soqdi əlifbasından, XI əsrdən sonra ərəb əlifbasından istifadə etmişlər. XI əsrdən 1930-cu ilə qədər ərəb əlifbasını, 1930-1946-cı illərdə latın əlifbasını, 1946-cı ildən sonra rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifbanı işlətməmişlər. Yeri gəlmişkən

qeyd edək ki, Çinin Sintezyan ərazisində yaşayan uyğurlar indi də ərəb əlifbasından istifadə edirlər.

Uyğurlar müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. İli çayı vadisində yaşayanlar *tarancı* (əkinçi), Oktyabr inqilabından əvvəl Şərqi Türkünstanda yaşayanlar *sart*, *tatar* adlandırılmışdır. Çinlilər uyğurlara *xueymın* (müsəlman), *xueyxul*, *çantxu* (çalmaçılar), monqollar *xoton* kimi adlar vermişdir. Bu ad müxtəlifliyini aradan qaldırmaq üçün və kompakt şəkildə yaşayan uyğurların yeni inkişaf yoluna qədəm qoymasını nəzərə alaraq S.Y.Malov yeni uyğur dili adını işlətməyi daha məqsədəuyğun saymışdır.

Uyğur dili ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Uyğur dilində 8 sait (**a, e, ə, o, i, ö, ü, u**) və 26 samit (rus dilinə məxsus **и, ш** samitləri də daxil olmaqla) fonem vardır. Bu dildə **ı** fonemi yoxdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, **ı** fonemi özbək dilində də işlənir. Bu, görünür ki, özbək dilinin təsiri ilə bağlıdır.
- 2) Azərbaycan dilində olduğu kimi, uyğur dilində də **h** samiti geniş yayılıbdır. Məsələn, *hər, hərə, dərhal, məhkəmə, töhmət* və s.
- 3) Uyğur dilində velyar **n** (*n*) samiti işlənir: *an* (düşüncə), *jun* (yun), *dön* (təpə) və s.
- 4) Uyğur dilində söz əvvəlində **j** samiti işlənir: *jil* (il), *jiqit* (igid), *jürək* (ürək) və s.
- 5) Uyğur dilində ahəng qanunu qorunur.
- 6) Uyğur dilində kəmiyyət şəkilçisi ikivariantlıdır: **-lar, -ler**.
- 7) Uyğur dilində mənsubiyyət şəkilçiləri oğuz qrupu türk dilələrinə uyğundur.

tək:

- I.** *anam*
- II.** *anan*
- III.** *anasi*

cəm:

- anamiz*
ananiz
anasi

- 8) Uyğur dilində hal kateqoriyasının şəkilçilərində çoxvariantlılıq özünü göstərir. Məsələn, yönlük halda: **-ka, -nə, -ğa, -qə**, yerlik halda: **-da, -də, -ta, -tə**.
- 9) Uyğur dilində felin zamanları özbək dilinə uyğun şəkildə ifadə olunur.
- 10) Uyğur dilində inkarlıq kateqoriyası qazax dilinə uyğundur. Yalnız müəyyən fonomorfoloji fərqlər vardır.

Qeyd: Bəzən belə hesab olunur ki, Yusif Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsəri iki nüsxədə - ərəb və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmışdır.

Sarı uyğur dili

Uzun müddət sarı uyğur dilini uyğur dilinin bir dialekti hesab ediblər. Halbuki bu, müstəqil bir dildir.

Sarı uyğurlar hazırda Çinin Qansu əyalətində yaşayırlar. Sarı uyğurlar bu əraziyə uyğur imperiyası qırğızlar tərəfindən dağıdıldıqdan sonra (IX əsrin ortalarında) gəlmişlər. Onların bir qismi bu ərazidə çinlilərin, monqolların və tibetlilərin təsiri ilə çin, monqol, tibet dilində danışmağa başlamışlar.

Sarı uyğurları xalq arasında qara uyğurlar da adlandırırlar. Sarı uyğurlar budda dininə sitayiş etdiklərinə görə islam dinindən heç xəbərləri də yoxdur. Sarı uyğur dilinə aid, demək olar ki, yazılı abidə yoxdur. Ancaq bəzən “Altun yaruk” abidəsi sarı uyğur dilinə aid olunur.

“Altun yaruk”un tərcüməsi “Qızıl işıq” deməkdir. Bu abidənin məzmunu belədir:

...Ondan sonra tanrılar tanrısı Bürhan belə söylədi: Ey

anand! Keçmiş zamanlarda çambudivp ölkəsində Mağaradi adlı bir hökmdar var idi. Həmin o Mağaradi hökmdar olduqca qüdrətli, varlı, qiymətli şeylərinə, taxıl tarlalarına, mal-qarasına görə çox imkanlı, hərbi gücü tükənməz yer üzünün dörd tərəfini tabe etmiş, ələ almış, çoxlarına qorxu, ehtiram təlqin etmiş köhnə hakim, düzgün qanun - adətlərə rəhbərlik edərək qara camaatı artırmış, çoxaltmış, hər tərəfdən onları düşmənlərdən qorumuş idi. Həmin yüksək, tayı - bərabəri olmayan, güclü - qüdrətli hökmdarın böyük xanımından doğulmuş sevimli, gözəl, xoşbəxt üç oğlu var. Birincisinin, böyük oğlunun adı Mağabalı idi. İkincisinin, ortancıl oğlunun adı Mağadivi idi. Üçüncüsünün, ən kiçik oğlunun adı Mağastvi idi.

Bir dəfə o hökmdar üç oğlu ilə dağlara, çay sahilinə gəzməyə getdi. Onlar oraya çatıb əylənib şənəndikdən sonra üç şahzadə hökmdar atalarından gül-çiçək, giləmeyvə yığmağa izn istəyib qaldılar. Orda-burda anırı-bəri dolaşaraq qamış bitmiş bir böyük çay yatağına girib orada dincəlmək üçün oturdular. Dincəlmək üçün oturanda ən böyük şahzadə iki qardaşına belə dedi:

- Ay kiçik qardaşlarım, bugünkü gün mənə çox qorxulu, müthiş gəlir. Belə olmasın (ki) bu çay - çəmən içərisində vəhşi, azgın heyvanlar var, birdən çıxıb bizə əziyyət verərlər - deyəndə ikinci şahzadə belə dedi: Ey mənim böyük qardaşım, eşidib bilin ki, mənim öz canımdan qorxum yoxdur. Bizə nəsə olsa, əzizlərimizin ayrılıq əzabı çəkəcəyini düşünüb qorxuram sözü eşidib üçüncü, Mağastvi şahzadə iki böyük qardaşına belə söylədi:

- Bu tənha zahidlərin məkanındırsa, mənim heç qorxum - hürküm yoxdur, qohum-əqrabadan ayrı düşmək qorxum yoxdur, hətta qəlbimdə öyünc, sevinc doğur. Ola bilsin ki, biz burada böyük xoşbəxtlik tapacağıq - dedi. Bu vaxt üç şahzadə ürəklərindən keçən sözləri deyib ayağa duraraq həmin çay yatağının daha dərinliklərinə girdilər. Beləcə dolaşarkən orada yenicə balalamış bir dişi pələng gördülər. Bu ac pələngin balaladığı yeddi gün idi, yeddi balasına bütün gücünü sərf edib taqətdən düş-

müş, ac-susuz qalıb üzülmüş, tamamilə ölü vəziyyətdə yatırdı. Onun nə halda olduğunu böyükləri Mağabali şahzadə görüb belə dedi:

-Ay yazıq! Dişi pələng balalayalı yeddi gün olmuş, yeddi balanı yemləmək üçün istədiyi yumşaq bir yem tapmadığından aclıq-susuzluq əzabından sızılaraq yanılıb öz küçüklərini yeməli olacaq. Bundan da yazıq məxluq olarmı? -dedi. Bu sözü eşidib Mağastvi şahzadə böyük şahzadə qardaşına:

- Bu pələng nə yeyir, daim yediyi nədir? -deyib soruşdu. Böyük şahzadə qardaşı belə cavab verdi:

- Pələngin, bəbirin, qaplanın, çöl pişiyinin, şirin, qurdun, tülkünün yemi həmişə yalnız isti ət-qandır. Bundan başqa, daha özgə yemək - içmək yoxdur ki, bu əldən düşmüş, ac pələngi diriltsin dedi. Bu qədər güclü yaradılmış bərədə həmin sözü eşidəndən sonra onlardan ikincisi, Mağadivi şahzadə dəvət gözləmədən dedi:

- Bu qədər güclü yaradılmış, ancaq əldən düşüb zəifləmiş ac pələng aclıq, susuzluq əzabından üzülüb ölməkdədir. Bizdən başqa kim olacaq buna yarayan yem, su versin, bu yazıq məxluq üçün özünü unudub onun ömrünü uzatsın - deyər söylədi. Böyük şahzadə bu sözü eşidib yenə ortancıl qardaşına:

-Ey kiçik qardaşım, mal-mülk, işdən əl çəkmək çətindir, həyatından keçmək daha çətindir - dedi. Bu sözlərdən sonra Mağastvi şahzadə belə dedi:

-Ey böyük qardaşlarım! Biz hamımız indi öz işimizə, vücudumuza olduqca çox sədaqətli, bağlıyıq, ona görə də başqa canlılara xeyir, fayda vermək üçün müdrik işıq gözümüz tutulur, ancaq bəzi uca könüllü, xeyirxah insan övladı həmişə vücudlarını qurban edərək digər məxluqlara xeyir, fayda verərlər - deyər söylədi. Bunca sözləri böyük qardaşlarına deyəndən sonra öz-özünə fikirləşdi: “Mənim bu vücudum yüz min dünyalardan bəri dünya görmədən nə qədər çürüyüb məhv olub. Əgər ətsiz də olsaydı, yenə ondan bir xeyir, fayda olmazdı. Bugünkü gündə necə münasib, buna bənzər yer tapmaq olar ki, mənim gərəksiz bədənim istifadə üçün yararsız əşya kimi, irin-çirkin atan kimi

məhv edib bu ac bədbəxt pələngə ataraq niyə bu ac pələngə dost, köməkçi olmayım” -deyib, belə düşünüb, böyük qardaşları ilə məsləhətləşərək gəzməyi başa çatdırıb o pələngin yanından keçəndə narahat olub acıdılar, təəssüfləndilər. Onların yanında kədərlənib ağladı, sonra Mağastvi şahzadə həmin pələngin ac, arıq, əziyyət içərisində olmasına diqqətlə baxıb, onun ətrafında dolandıqca nəzərlərini ondan çəkə bilmirdi, sonra onu fikrindən çıxardı, onlar başqa yolla getdilər. Bu zaman Mağastvi bodisavt gedə-gedə belə düşündü: “Öz vücudumu, işimi qurban verməyin vaxtı indi gəldi. Nə üçün dedi ki, mən əzəldən bəri bu çürük, qanlı, irinli, sevgi, etibarsız, dəhşətli vücuda belə aldanıb inandım. Yemək - içmək, don - geyim, yer - yurd, at, fil, araba, yük heyvanları, daş - qaş, inci, mal - dövlət əsiri oldum, çürümə, pozulma qanun əsasında vücudum tədricən məhv oldu, pozuldu. Həm də bu vücudu məhv olmaqdan heç cür qoruyub saxlaya bilmədim. Neçə dəfə ona etibar etdimsə, səhvə yol verdim. Sonra azğın düşmənlərin qaydasınca yanılıb vücudum məni sevincdən, mükafatdan məhrum etdi, bunu belə bilmək gərəkdir. Vücud möhkəm, əbədi deyil, başqaları ilə müqayisədə yararsız olduğundan azğın düşmən tək qorxuncdur. Onun üçün mən bugünkü gündə bu vücudumdan istifadə edib böyük bir iş görəyim, çay içərisindən bir dar qayıq tapım vücudumu doğmaq - ölmək çevrəsindən kənara çəkib çıxarım” - deyib düşündü. O bir də belə deyib düşündü: “Əgər bu bircə bədənimə atsam (ondan xilas olsam) onda ölçü - biçisiz, saysız - hesabsız, qəm, kədər, yara, şiş, qan, irin, ağrı - acı, qorxu-təhlükədən tamam uzaqlaşmış olaram. Bu vücuda gəldikdə, o, dənizdə otuz altı cür zibillə dolu adalar kimi sinir, damarlarla hörülmüş, sarılmış boş zəifdir, bütünlüklə qurd - quş, irin, qan yuvası, məkanıdır, iri sümüklərlə bərkidilmiş iyrənc bir şeydir. Ona görə yeridir ki, mənə bu vücudumu qurban vermək sonsuz, ən ali səadətdir; yüksək, ədəbi nirvana diləyib dərd - kədəri, əzab - əziyyəti özümdən uzaq edim, doğum - ölüm dövrüyəsini əlaqələndirəm, bizim ehtiraslardan asılılığımızı aradan qaldırım. Bunların hamısı dian vasitəsilə, tərki - dünyalılıqla bütün beş ələmdə mövcud canlı məxluq-

ları qurban verib müxtəlif bürhanları sevindirməklə əldə edilir” - deyib, beləcə düşünüb sonra Mağastvi şahzadə ruhi sarsıntı vəziyyəti keçirərək özünü, başqalarını xilas etmək məqsədi ilə dərin xəyala dalıb öz ürəyini, daxili hissələrini alovlandıraraq iki qardaşına yalvardı ki, onlar ağullanıb haqq yolunu tutsunlar, sonra əgər qardaşları mane olsalar, özünün gücü ilə istəklərinə nail olmayacağından ürküb qorxaraq onların qarşısında əyilib qardaşlarına “bir az irəlidə gedib gözləsinlər, mən onlara çataram” - deyib, böyük qardaşlarını irəli göndərərək, Mağastvi şahzadə özü isə qayıdıb yenə həmin çay yatağına girərək ac pələngin yanına gəlib tez - tələsik paltarını çıxarıb qamış budağından asıb tez - tez söylədi: Mən bütün sansardakı məxluqlar üçün budda dini qanunu ilə öz çox sevdiyim istəkli vücudumu didib atıram, möhkəm, tərəddüdsüz olaraq özümdəki bürhanların bərəkətini diləyirəm bütün bilici, müdrik adamlar üçün diləyirəm ki, bu istəkli, möhtərəm bərəkət o üç dünyada, əzəbli həyat dənizindəki bütün istəkli məxluqları üzə çıxartsın, onları sakitləşdirib əbədi sevinc bəxş etsin” - dedi.

Bu vaxt şahzadə o ac pələngin yanında yerə uzandı, qəlbinin istisi, alovu sayəsində o ac pələng atılıb onu yemədi. Bodisatva bunu görüb uca bir dağa çıxaraq vücudunu oradan atdı. Yerə dəydikdə Bodisatva yenə belə fikirləşdi: “Bu arıq pələng gücsüz olduğuna görə məni yeyə bilməz” - deyib Bodisatva sonra ayağa qalxaraq anırı - bəri baxıb bir bıçaq axtarsa da, tapmadı. Sonra qurumuş bərk qamış götürüb onunla boğaz damarını deşib qan çıxararaq yavaş - yavaş pələngə yaxın getdi. Haçan ki, pələngin yanına yetişdi, ağır, böyük, qonur yer altı dəfə, silkələnib tərpendi, güclü külək gəlib gölün suyunu coşdurub altını - üstünə çevirdi, mavi göy üzündəki gün tanrı Raquya tabe olmuş kimi işıqsız - parıltı oldu, öləzidi, dünyanın dörd tərəfi tamam qaraldı, qara dumanla örtüldü, mavi göydən yerə tanrı nəfəsi, düşdü, kua çiçəkləri yağdı. O çay yatağındakı çəməninin içi kua çiçəkləri ilə dolu oldu...

O ac pələng o zaman Bodisatvanın boğazından qan axdığını gördü, o qanı yaralayaraq ətini tamam yeyib qurtardı, yalnız qu-

ru sümükləri qaldı. Elə ki, bodisatv şahzadənin böyük qardaşı yerin tərənəməsini gördü, kiçik qardaşına belə dedi:

-Qonur torpaq möhkəm tərənir, çaylar, dağlarla birlikdə istisnasız bütün dörd tərəf, yan-yörə qaranlıqlaşdı, Gün tanrı öləziyibdir. Göydən yerə səs-küylə tanrının kua çiçəkləri səpələnilir. Çox yəqin ki, kiçik qardaşımızın vücudunu qurban verməsinin əlamətləridir - dedi. Bu sözü eşidib onun kiçik qardaşı belə dedi:

- Mən Mağastvinin həyəcanla söylədiyi doğru sözlərinin hamısını eşitdim. O görübdür ki, aclıq əzabından qıvrılan arıq, ac və gücsüz pələng öz balalarını yeməyə məcbur olub, ona görə kiçik qardaşından şübhələnirəm “pələng üçün vücudunu qurban verməyib ki” - deyə. Bu zaman o iki şahzadə belə danışaraq həyəcanlanıb hıçqırdılar, ağladılar, sonra tez qayıdıb ağlaya-ağlaya bayaqki o ac pələng yatan yerə getdilər. Ora yetişdikdə, kiçik qardaşları Mağastvi şahzadənin paltarlarının qamış budağından asıldığını, saçının, sümüklərinin yerdə qaldığını, axan qanının dağılıb torpağa qatışaraq yeri islatdığını gördülər. Elə ki, onu gördülər, özlərini o sümüklərin üstünə atdılar, ağılları başlarından çıxaraq üzü üstə düşdülər. Bir qədər keçəndən sonra huşları başlarına gəldi, əllərini yuxarıya qaldıraraq sızlayıb ağladılar. Sızlayıb ağlayaraq belə dedilər:

- Görkəmdə qəşəng, gözəl kiçik qardaşımız idin, ey qürurumuz! Özünü anaya, ataya, sevdirmişdin, əzizimiz, hey! Necə geriyə dönərik, birgə çıxmışdıq üçümüz. Niyə özünü qurban verdin, bizimlə getmədin? Anamız, atamız bizə tərs baxıb sorursa, biz ikimiz nə deyib cavab verəcəyik? Yaxşı olardı üçümüz birgə ölsə idik... Nəyimizə lazımdır bu gərəksiz vücudumuzun diriliyi? - deyib o iki şahzadə bu cür narahat olaraq ağlayıb, sızlayıb, bütün bunlardan sonra geriyə yola düşdülər. O vaxt Mağastvi şahzadənin nöqərləri “şahzadəmiz keçib getdi, gedək harda olsa axtaraq” dedilər. Elə bu vaxt xatun anaları şəhərdə sarayın yuxarı, üst hissəsində yatıb yuxulayarkən çox pis yuxu gördü: əmcəkləri tamam kəsilib, ağzında azı dişləri ovulub, tökülüb, bir qartal üç göyərçini qovur. Birisi tutulub, ikisi qorxu

içərisində xilas olur... Yatıb belə bir yuxu görərkən yerin tərpənməsindən qorxub yuxudan ayılıb gəldi. Gördüyü yuxunun qorxusu, narahatlığı içində belə dedi:

- İndi bunun səbəbi nədir, qonur yer belə titrəyir, çaylar, göllər daşır, ağaclar yırgalanır, Gün tanrının işığı görünməz oldu örtülmüş tək, ox sancılmış, kimi gözüm, sinəm titrəyir, ürəyimdən vurulmuş kimi sıxılıram, bütün vücudum titrəyir, dincliyim yoxdur. Gördüyüm o yuxunun əlaməti pisdir. Gerçəkdən o əngəllər pis ola - dedi. Bu arada iki döşü də eydi, süd axıb gəldi. Nə olduğunu görüb daha da quruyub mat qaldı. Bu vaxt xatunun qulluqçusu eşikdə durarkən yoldan keçən adamlardan “şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar” deyə bir xəbər eşitdi. Bunu eşitdikdə qorxub çox həyəcanlandı, sonra saraya girib ona qulaq asmaq halı olmayan xatuna belə söylədi:

- Eşikdə belə söz gəzir ki, şahzadəni axtarırlar, hələ tapmayıblar. Bu nə sözdür? - deyə soruşdu. Onda xatun bu sözü eşidib böyük qayğı, kədər içində həyəcanlanaraq gözü yaşla dolu tələsik hökmdarın yanına gedib “Ey böyük hökmdar! Mən belə - belə sözlər eşitdim, bu nə sözlərdir? Məgər biz əzizimiz, ən kiçiyimiz Mağastvini itirəcəyikmi?” deyə soruşdu. Bu sözləri hökmdar eşidib qorxu, həyəcan içində ağlaya - ağlaya belə söylədi:

-Ey fələk! Bugünkü gün əziz, sevimli övladımı itirdiyim gün olacaqmı? -deyib ağlamağı dayandıraraq qadına təsəlli verərək belə dedi:

- Ey mənim sədaqətli arvadım, sən heç narahat olma! Mən indi hər vəhclə çalışıb sevimli övladlarımı axtarıb varın - yoxun biləcəyəm deyib tez öz buyruqları, inandıqları ilə birlikdə şəhərdən kənara çıxıb ayrı - ayrı yollarla səpələnib yer - yer aramağa getdilər.

Onların arasında bu söz təzəcə yayılmışdı ki, bir buyuruq tələsik gəlib hökmdara yaxınlaşaraq:

- Ey ulu hökmdar! Lütfən qəzəblənməyin, iki şahzadə sağ - əsən qayıdır, ən kiçik Mağastvi şahzadə bütün axtarışlara baxmayaraq tapılmayıb, onu axtarıb tapacaqlar - deyə söylədi:

Hökmdar bu sözü eşidib çox sakitləşdi, belə dedi:

- Ey tale, ey tale! Mən çox istəkli, əziz övladımı itirdim. Övladım yeni doğulanda öyüncüm, sevincim az oldu, axırda övladımı itirdikdə narahatçılığım, əzabım çoxaldı. Əgər övladım həzırda sağ - əsəndirsə qoy bizimlə qovuşsun, ölmüzsə, mənim vücudum artıq əzab çəkməyəcək -dedi. Xatun bu sözü eşidib bağına ox sancılmış adam kimi ürəyi ayağına düşdü, zarıyaraq belə dedi:

- Üç övladım qulluqçuları ilə birlikdə əylənmək, şadlanmaq üçün çay kənarına getdilər. Hamısından kiçiyi sevimli istəkli övladım yalnız qalib gəlməsə, ola ki, tamam bizdən ayrılı, bədbəxtlik ola - deyib sızlarkən ikinci buyuruq gəlib hökmdarın hüzuruna yetişdi. Onda hökmdar ona:

- Ey buyuruq, sevimli övladım Mağastvi haradadır? - deyib buyurdu. O buyuruq hökmdarın buyuruğunu eşidəndə isti göz yaşlarını axıdaraq, qayğı, əndişə ilə ağlayaraq nitqi tutulub dili - boğazı qurudu, heç bir cavab verə bilməyib dimdik dayandı. Bunu görüb hökmdar xatunu ilə hövlnək dedilər:

- Tez ol, söylə, ey buyuruq, kiçik oğlum haradadır? Vücudum narahatdır, əsir oda qovrulub yanar kimi; ağlım ruhum kütləşib özümü bilmirəm, mənim qəlbimi sındıraraq məhv etmə - dedi. Onda ikinci buyuruq Bodisatv şahzadənin öz canını qurban verməyini, nə işlər görməsini sırasıyla dəqiq söylədi.

Bu sözü hökmdarla xatunu eşidib həyəcandan, əzabdan heç nə edə bilməyərək hönkürüb ağladılar, övladlarının öldüyü yeri görmək istəyərək tez gedən atlar qoşulmuş arabaya əyləşib o qamışlıq çay yatağına getdilər. Haçan Bodisatvın özünü qurban verdiyi yerə çatdılar, ondan sonra Bodisatvın anrı - bəri səpələnmiş sümüklərini görüb böyük bir ağacı külək yerə çırpın kimi özlərini onun üstünə atıb üzüquyulu düşdülər, huşlarını itirərək nə olduğunu artıq bilməz oldular. Bu vaxt orada dayanmış buyruqların başçılığı ilə bəylər, inanclar onların üzünə soyuq su çilədilər, yelpiklədilər, bir qədər sonra hökmdarı, xatunu huşa gətirdilər, huşları başlarına gələn kimi onlar əllərini yuxarıya qaldıraraq ağlaya - ağlaya belə söylədilər:

- Necə bədbəxtlik oldu?! Övladım, gözəl balam! Ölmək əzabı nə üçün gəlib səni belə tez tapdı, səndən öncə mən gərək öləydim. Bu nə gündür? Belə böyük acıları, əzabları kaş görməyəydim - dedilər. Ondan sonra hökmdar xatunun bayğınlıq vəziyyəti bir az keçdikdə saçları dağılmış halda əllərini sinəsinə vuraraq balıq sudan çıxarılıb isti qumun üstündə çabalayan, çırpanan kimi yerdə çapalayaraq belə bir ağı dedi:

- Kim idi bəs doğrayan yavruçuğumun vücudunu? Sərilib yatır sümükləri hər yerdə. İtirdim oğlumu, sevgili balamı, kədə-rə, iztiraba düşüb hərəkətsiz oldum, olurmu? Kim idi bəs öldürən, yavruçuğum axı səni? Mənə bu qədər dərdi, qayğısı, əzabı sərt şimşək olmasın? Mənim bu ürəyim yarılıb, yırtılmadan necə durur beləcə? Yuxumda mən açıqca görmüşdüm bu halı: iki məməm birlikdə dibindən kəsilir gördüm, azı dişim qoparılıb düşüb gəlir idi. Görürmüşəmmi bu əzabın, dərdin tay - bərabərini? Bundan başqa (bir yuxu da gördüm): üç göyərçin yavrusunun laçın üçünü də qovur, birini çalıb apardı. İndi itirdim ən kiçik sevgili yavruçuğumu... Bəd yuxunun işarəsi yalan olmadı - deyib beləcə ağı söylədi. Sonra elə bu vaxt hökmdar öz iki oğlu ilə birlikdə ağlayıb sızlayaraq bəylər ilə köməkləşib, qalmış sümükləri bodisatvın müqəddəs xatirəsi kimi yığıb topladılar. Cürbəcür böyük mərasimlər, ayinlər, sitayişlər keçirdilər, Ayin, mərasimlərin icrası başa çatıb qurtardıqdan sonra şahzadənin nişanələrini bir ev içində yığdılar¹.

Sarı uyğurların dağlıq ərazidə yaşayanları ilə aranda yaşayanları arasında dialektal fərqlər işlənir.

Sarı uyğur dilində 8 sait fonem vardır. Bu dildə ə fonemi yoxdur. Sarı uyğur dilində 33 samit fonem vardır.

Sarı uyğurların bir qismi sarı uyğur dilində, digərləri başqa dillərdə, üçüncüləri çin dilində, daha bir qismi isə tibet dilində danışır.

IX əsrə qədər uyğurlar Monqolustan və Tuva ərazisini tutur-

1. Bax: Nizami Cəfərov. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2004, s. 306-315.

lar. Sonra uyğurların bir qolu Turfan, digəri isə Qanşu ərazisində məskunlaşırlar.

Sarı uyğurların formalaşmasında müxtəlif etnosların—qədim qırğız, türkeş, monqol, tanqut və tibet tayfalarının rolu vardır.

Sarı uyğur dilində kəskin dialekt fərqi yoxdur. Bu dilin ilk tədqiqatçılarından biri S.E.Malov olmuşdur. Çin və tibet dilində danışan sarı uyğurların dilinə aid materialları V.L.Kotviç çap etdirmişdir. Tibet dilində danışan sarı uyğurların dili M.Xermans tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Sarı uyğur dilinin Çində tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Bu dilin tədqiqində K.Tomsenin və E. Tenişevin də xidməti böyükdür.

Sarı uyğur dili ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) Sarı uyğur dilində açıq və qapalı heca tipləri vardır. Açıq heca tipləri: **o** (o), **su** (su), **ne** (nə), **pu** (bu) və s. Qapalı heca tipləri: **at** (at), **ad** (ad), **aq** (ağ), **ot** (ot), **qyz** (qız), **gor** (gör), **var**(get) və s.

2) Sarı uyğur dilində ismin hal kateqoriyası belədir: *adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq, müqayisə halları*.

A. <i>taq</i> (dağ)	<i>su</i> (su)
Y. <i>taqnya</i> (dağın)	<i>sunyn</i> (suyun)
Yön. <i>taqqa</i> (dağa)	<i>suqa</i> (suya)
T. <i>taqny</i> (dağı)	<i>suny</i> (suyu)
Yer. <i>taqda</i> (dağda)	<i>suta</i> (suda)
Ç. <i>taqdan//taqdyn</i> (dağdan)	<i>sutan//sutyn</i> (sudan)
Müqayisə halı. <i>taqdaq</i> (dağ kimi)	<i>sutaq</i> (su kimi)

3) Sarı uyğur dilində 1-dən 10-na qədər saylar müəyyən fonetik fərqlərlə işlənir: **per//pyr//py** (bir), **işqy//şiky//şikell//ški** (iki), **uş//us//vyş** (üç), **tört//tiort//dört** (dörd), **pes//bes** (beş), **alty//halty** (altı), **jitel//jity//jyty//zity** (yeddi), **sekes//sekys//sakys** (səkkiz), **toqys** (doqquz), **on** (on). Onluq saylar: **jiqyrmoll//jyqyrmoll//ziqyrmo** (iyirmi),

üçon//uzon (otuz), **törton** (qırx), **peson** (əlli), **alton//halton** (altmış), **jıton//zeton** (yetmiş), **saqyson** (səksən), **toqyson//toson** (doxsan).

Göründüyü kimi, sarı uyğur dilində onluq saylar belə formalaşmışdır: *təklilər+onluq*.

Yüz və yuxarı saylar: **jöz//jüz** (yüz), **per myn** (min). On birdən iyirmi doqquza qədər saylar: *pyryqyrmo* -on bir (bir təklik iki onluq), *işkiqiqyrmo* -on iki (iki təklik iki onluq), *üçyqyrmo* -on üç (üç təklik iki onluq), ...*toqysotys* - iyirmi doqquz (doqquz təklik üç onluq). Bu cür sistem qədim runik və uyğur yazılı abidələrində mövcud olmuşdur. Bu mənada sarı uyğur dili qədim türk dilindəki say sistemini qoruyub saxlamışdır.

Sarı uyğur dilində otuzdan başlayaraq say sistemi belə işlənir: **üçomber** (<üç on+per)-otuz bir, **üçon şike**-otuz iki, **peson per**-əlli bir və s.

Yüzdən yuxarı (101-109) say sistemində çin dilindən keçmiş **lin** (başqa) sözü qoşulur: **per jüz lin pyr**-yüz bir, **per jüz lin saqys**-yüz səkkiz, **per yüz lin toqys**-yüz doqquz.

Yüz ondan başlayaraq müasir say sistemi qaydaya düşür: **per jüz per on**-yüz on, **per jüz per onbyr**-yüz on iki, **per jüz per ondört**-yüz on dörd, **şki yöz**-iki yüz və s.

4) Sarı uyğur dilində şəxs, işarə, sual, yiyəlik, təyin, qayıdış, qeyri-müəyyən, inkar əvəzlilikləri işlənir.

Şəxs əvəzlilikləri: **men** (mən), **sen** (sən), **ğol//kol**, **ol** (o), **mys//myz**, **myster** (biz), **siler//seler//sele** (siz), **golar//kolar**, **olar** (onlar).

İşarə əvəzlilikləri: **pol//pu**, **şu** (bu), **ğol//gul**, **kol//kul**, **ol** (o).

Sual əvəzlilikləri: **qym//qymdyr** (kim), **nime**, **ne** (nə), **nizor** (nə qədər), **qaz//qaş** (nə qədər), **qajsy//qajsydyr** (hanı) və s.

Yiyəlik əvəzlilikləri: **menynqy//menynqo** (məninki), **senynqy//senynqo** (səninki), **qonynqy//qonynqo** (onunku), **mystynqy//mysternynqy** (bizimki), **silernynqy** (sizinki), **golarnynqy** (onlarınki).

Təyini əvəzliliklər: **xo** (bütün). Bu əvəzlik çin dilindən sarı uyğur dilinə keçmişdir.

Qayıdış əvəzliyi: **men esy//uzu esym//uzum**-mən özüm, **sen esy//uzu esym//uzum**-sən özün, **gol esy//uzu esym uzum**-o özü, **mys//mystor esy (ler)//uzuler esym//uzum**-biz özümüz, **siler esy (ler)//uzuler esym//uzum**-siz özünüz, **golar esy (ler)//uzuler esym//uzum**-onlar özləri.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər: **qymer** (kimsə), **nier** (nəsə).

İnkar əvəzliyi: **qymma** (heç kim), **nima** (heç nə), **qaçanbol** (heç zaman).

5) Sarı uyğur dilində zərflər də işlənir. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

a) Yönlük hal formasında olanlar: **pyrge** (birgə).

b) Yerlik hal formasında olanlar: **yazynda** (yazda), **ejinde** (payda), **kuzynda** (payızda), **qysynda** (qışda).

c) Hərəkətin əlamətini bildiren sözlər: **yaxşıqo** (yaxşı), **az//lazur** (az), **ken** (gen) və s.

6) Sarı uyğur dilinin lügət tərkibində türk dillərinə məxsus elementlər qorunur. Məsələn, **ay** (demək), **su** (sındırmaq) və s. Sarı uyğur dilində monqol, qədim qırğız, tibet, çin, ərəb və s. mənşəli sözlər vardır. Məsələn, **zigin** (keçi), **şyl** (güzgü), **geira** (yaxşı), **kerel** (işiq) və s. sözlər monqol mənşəlidir; **qay** (ayaqqabı), **za** (çay), **se** (göyərtili), **pinqua** (alma), **puto** (üzüm) və s. sözlər çin mənşəlidir. Sarı uyğur dilinə çin dilindən “**dəqiqə**” mənasında işlənən **fun** sözü də keçmişdir: **üş sat yiqyrmy fun** (üç saat iyirmi dəqiqə), **saqys sat törton bes fun** (səkkiz saat qırx beş dəqiqə).

Salar dili

*Salar dili son zamanlara qədər uyğur dilinin bir dialekti hesab olunmuşdur. Ancaq salar dilinin tarixən uyğur dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Salarlar XIV əsrə qədər qırçaqların əhatəsində yaşamışlar. Şərqi Türküstandan köçdükdən sonra **Xuanxe** çayı boyunca çinlilər, tibetlilər və monqollarla əlaqədə olmuşlar.*

Salarlar Çində əsasən **Syunxua**, qismən də **Tenxay** əyalətində, qonşu **Qansuda** yaşayırlar. Bu dildə 87 mindən çox adam danışır. Bu dili səciyyələndirən elə bir yazılı abidə yoxdur. **Salarlar** etnonimi haqqında türkoloq Tenişev fikir söyləmişdir. O, **salarlar** sözünü türkmən tayfalarından biri olan **salqur//salur//salor-la** bağlayır. Lakin salar dili türk dillərinə daxil olan müstəqil dildir.

Salar dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərdən əlavə ərəb, fars, çin, tibet, monqol mənşəli sözlər də özünü göstərir.

Salar dilində 8 sait fonem vardır: **i, ü, e, ö, a, o, u, ı**. Bu dildə **ə** fonemi yoxdur. Salar dilində 32 samit fonem işlənir.

Salarlar M.Kaşğarının lüğətində oğuz tayfalarından biri kimi göstərilmişdir. Sonralar bu tayfa **salur** və **salor** kimi də adlandırılmışdır. Onların oğuz tayfalarından biri olması barədə Rəşidəddində və Əbülqazidə də məlumat vardır. Salar tayfaları şərqi Anadoluya, Türkmənistana və digər ərazilərə yayılmışdır.

Salar dilinə və etnoqrafiyasına aid materiallar XIX əsrin sonlarından toplanmağa başlamışdır. Məsələn, Q.N.Potanin, F.Poyarkov, V.Ladıqin, V.V.Rokxil bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşlər. XX əsrdə salar dilinin fonetikasını N.N.Poppe, atalar sözünü, nəğmələrini S.E.Malov, folklor nümunələrini macar

türkoloqu S.Kakuk tədqiq etmişdir.

Salar dilinin iki dialekti mövcuddur: Qeytzi ərazisində yaşayanların dialekti (çinşuy dialekti) və dağlıq rayon olan Mıntada yaşayanların dialekti. Salarların böyük əksəriyyəti Qeytzi dialektində danışirlar. Bu dilin dialektləri arasındakı əsas fərq fonetik və leksik sistemdə özünü göstərir.

Salar dilinin tarixi inkişafında aşağıdakı mərhələlər mövcud olmuşdur.

XI-XII əsr mərhələsi. Bu mərhələyə aid salar dili ilə bağlı yazılı abidə yoxdur. Salar dilinə aid bir sıra məlumatları M.Kaşğarının lüğətindən, “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarından əldə etmək olur.

XIII-XIV əsr mərhələsi. Bu mərhələdə salar dilinə aid mənbələr tək-cə bu dilə deyil, oğuz-qırçaq türklərinə də məxsusdur. Məsələn, “Qisseyi Yusif”, “Yusif və Züleyxa”, “Məhəbbətnamə”, “Oğuznamə” və s. əsərləri buna misal göstərmək olar.

XV-XVIII əsr mərhələsi. Bu mərhələdə qədim salar dilinə aid əlyazmalar mövcud olmuşdur. Məsələn, “İbadət”, “Qisseyi Kurban abdes”, “Salarların tarixi” və s.

XVIII-XX əsr mərhələsi. Bu mərhələ daha çox çin və tibet dillərinin salar dilinin lüğət tərkibinə nüfuz etməsi ilə diqqəti cəlb edir.

XIV əsrin sonlarına qədər salar dilində qırçaq elementləri daha dərin kök salmışdır. Sonradan onların Çinə köçməsi ilə əlaqədar olaraq XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərindən başlayaraq salarların qırçaqlaşması prosesi qurtarır və yeni mərhələ başlayır. Çin və tibet dillərinin salar dilinə təsiri özünü göstərir. Ona görə də salar dilinin lüğət tərkibində bir çox sözlər çin və tibet dilləri ilə əlaqəlidir.

Salar dilinin türk dilləri içərisində yeri məsələsi də türkoloqlar tərəfindən eyni cür qəbul olunmamışdır. Məsələn, S.E.Malov salar dilini oğuz və qırçaq qrupu türk dilləri arasında orta bir qrup hesab etmişdir. Bu orta qrup isə öz növbəsində iki yarıqrupa ayrılmışdır: 1) oğuz-qırçaq yarıqrupu (buraya salar

dili daxil olmuşdur) və 2) qıpçaq-oğuz yarımqrupu (buraya xivə və özbək dili daxil olmuşdur).

S.E.Malov türk dillərinin yeni bir təsnifini də verərək salar dilini türkmən, türk, Azərbaycan, qıpçaq-poloves və cığatay dilləri ilə bir qrupa daxil etmişdir. N.A.Baskakov isə salar dilini karluq qrupu türk dili kimi təsnif etmişdir. Yəni salar dilinin türk dilləri içərisində yeri məsələsinə münasibət müxtəlif olmuşdur.

Salar dili ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1) Salar dilinin samitlər sistemi digər türk dillərindən güclü şəkildə fərqlənir. Az-çox bu dilin samitlər sistemi sarı uyğur (Qansu ərazisində yaşayan sarı uyğurlar) və bir hissəsi tuvin, Azərbaycan dillərinə yaxındır. Salar dilinin samitlər sistemi Çin və tibet dillərinə, xüsusən də Çin dilinə çox yaxındır. Bunun səbəbi onunla bağlıdır ki, salarlar Çinə köçdükdən sonra öz dilləri ilə yanaşı, Çin dilindən də istifadə etmişlər.

2) Salar dilində heca açıq və qapalı olmaqla fərqlənir. Məsələn, açıq heca: **o** (oğul), **ko** (qapı), **su** (su) və s., qapalı heca: **ax** (ağ), **is** (iy), **pas** (baş), **kel** (gəl) və s.

3) Salar dilində saylar türk dillərində olduğu kimi müəyyən fonetik fərqlərlə işlənir. Lakin bəzi saylar türk dillərindən fərqlidir. Məsələn, 60, 70, 80, 90 sayları bu variantlarda işlənir: **amus//altymus//elli on** (60), **yemus//yitymus//elli yigirmi** (70), **sehzen//elli ottus** (80), **toxsen//elli qeryx** (90). Burada **elli on** (60) “əlli+on”, **elli yigirmi** (70) “**elli+yigirmi**”, **elli ottus** (80) “elli+ottus”, **elli qeryx** (90) “elli+qeryx” modelində formalaşmış saylardır. Salar dilində çin dilindən keçmiş **zanzy** (on min) sayı işlənir.

Salar dilində sıra sayları miqdar saylarına **-nzi** şəkilçisinin artırılması ilə yaranır: **pirinzi ay** (birinci ay - yanvar), **ikinzi ay** (ikinci ay - fevral) və s.

4) Salar dilində əvəzliyin bütün mənə növləri işlənir.

Şəxs əvəzlilikləri: **men** (mən), **sen**(sən), **vullu** (o), **piser** (biz), **seler**(siz), **vular//ular**(onlar). Bu şəxs əvəzlilikləri hallana bilir.

A. men,	sen,	vu,	piser,	seler,
Y. mini (gi),	sini (gi),	ani (gi),	pisi (r)ni(gi),	seli(r)ni(gi),
Yön. mana,	sana,	ana,	pisere,	selere,
T. mini,	sini,	ani,	pisi (r)ni,	seli(r)ni,
Yer. mente,	sente,	ante,	pise(r)te,	selerte,
Ç. menten,	senten,	anten,	pise(r)ten,	selerten,

A. vular
Y. vula(r)nigi
Yön. vulara
T. vula(r)ni
Yer. vula(r)ta
Ç. vula(r)tan

İşarə əvəzlilikləri: **pu** (bu), **vu** (o)

Sual əvəzlilikləri: **kem?** (kim?), **nan//nanari** (nə?), **nege?** (niyə), **nezi?** (nə qədər?)

Təyini əvəzliliklər: **heme** (bütün)

Qayıdış əvəzlilikləri: **ey//ez** (öz). Salar dilindəki **ey//ez** əvəzliyi **öz** əvəzliyi ilə eyni kökdəndir: **ey//ez//öz** (y//z).

5) Salar dilində zərflər bir nitq hissəsi kimi fəal rol oynayır. Məsələn, yer zərfləri (**mynta** “burada”, **myntan** “buradan”, **anta** “orada”, **qata**, **qala** “harada”), zaman zərfləri (**pugon** “bu gün”, **tün** “dünən”, **pulyr** “keçən il” və s.), miqdar zərfləri (**az** “az”, **kop**, **atux**, **xutu**, **muxturu** “çox”) və s.

6) Salar dilinin lüğət tərkibinin əsasını oğuz mənşəli sözlər təşkil edir. Məsələn: **tün** “dünən”, **sax** “sağ”, **el** “əl”, **pe-li** (**si**) “beləsi”, **ali** (**si**) “ələsi” və s. Oğuz mənşəli sözlər salar dilində daha qədimdir. Bununla müqayisədə salar dilində qıpçaq mənşəli sözlər nisbətən sonraya aiddir. Qıpçaq mənşəli sözlər salar dilinə onların qıpçaqların əhatəsində yaşadığı dövrə təsadüf edir. Məsələn: **öy** “ev”, **nege** “niyə, nəyə görə”, **qaçan** “nə zaman”, **vol//bol** “ol”.

Ümumiyyətlə, oğuz və qıpçaq mənşəli hesab olunan sözlər türk mənşəli sözlər olmaqla salar dilinin lüğət tərkibini təşkil edir.

Salar dilinin lüğət tərkibində ərəb-fars mənşəli sözlər də vardır ki, bunlar X-XI əsrlərdə daxil olmuşdur. Məsələn: **tünya** “dünya”, **semzem** “təmiz, dadlı su” və s.

Salarlar Çin ərazisinə köçdükdən sonra çin və tibet dillərindən bu dilə xeyli sözlər daxil olmuşdur. Salar dilində tibet sözlərinə nisbətən çin sözləri daha çoxdur. Məsələn: **ata** “ana”, **xapa** “it” (tibet mənşəli); **kuy** “dövlət”, **losy** “müəllim”, **çin** “məktub” və s.

Uyğur-Oğuz qrupu türk dilləri

Uyğur - Oğuz qrupu dilləri qədim türk tayfa və tayfa birliklərinin təmərküzləşməsi əsasında formalaşmışdır. Bu dil qrupuna daxil olan tayfalar əvvəllər qədim Hun dövlətinin tərkibində olmuş, sonra Şərqi Hun Xaqanlığında müxtəlif tayfa birlikləri ilə qaynayıb-qarışmışlar. Onlar XIII əsrdən sonra qədim uyğur dövlətinin hakimiyyəti altına keçərək daha çox uyğur əlamətləri kəsb etmişlər.

Bu dil qrupunda iki qədim dilin əlamətləri özünü göstərməkdədir: 1) Qədim tuku (Orxon-Yenisey abidələrinin dili və ya qədim oğuz dili); 2) Qədim uyğur dili. X əsrə qədər hər iki qədim dil qrupunun əlamətləri birləşmiş, sonralar (X-XIII əsrlər) uyğurlar fərqli əlamətlər kəsb etməyə başlamışlar. Burada söz ortasında **y-t-d-z** əvəzlənməsi, eləcə də söz sonunda **y-t-s** əvəzlənməsi geniş yayılıbdır. Söz sonunda **ğ** və **q** samitləri üstünlük təşkil edir. Burada saitlərin dodaqlanması yox dərəcəsinədir. Sağır nun fonemi müşahidə olunur.

Sonrakı dövrlərdə uyğur dilində müəyyən fərqlənmələr başlamışdır. Həmin fərqlənmələri belə göstərmək olar: uyğurda **m**, oğuzda **b**; uyğurda **t**, oğuzda **d**; uyğurda **q**, **ğ** samitləri mühafizə olunur, oğuzda isə düşür.

Qeyd: Orxon-Yenisey abidələrinin dili qədim oğuz ünsürləri ilə yanaşı, qədim uyğur, hətta qədim qırğız dillərinin xüsusiyyətlərini də özündə yaşatmışdır.

Uyğur-Oğuz qrupuna daxil olan xakas, şor, Çulım tatarlarının dilində söz əvvəlində **ç, n** samitləri **y, j, c, s** əvəzinə işlənir, söz ortasında isə **m-b** əvəzlənməsi geniş yayılıbdır.

Uyğur-Oğuz qrupuna tuva, tofalar (karakas), xakas, şor, Barabin tatarlarının dili və Çulım tatarlarının dili daxildir.

Tuva dili

Tuva dili Tuva Muxtar Respublikasında yaşayan xalqın dilidir. Tuva dilində təhsilin əsası 1930-cu ildə qoyulmuşdur. 1921-ci ilə qədər (milli azadlıq inqilabına qədər) Tuvada kargüzarlıq işləri monqol dilində aparılmışdır. Hətta sonralar da təhsil monqol dilində aparılmış, bu dildə qəzet, jurnal və kitablar nəşr olunmuşdur.

Tuva 1944-ci ilin oktyabrından Sovetlər İttifaqının tərkibinə daxil olmuşdur. Tuva dili XI əsrdə monqol dili ilə təmasda olmuş, daim bir-birlərinə təsir göstərmişlər.

Tuva dili ən qədim türk dillərindəndir. Sovet dövründə yazıya malik olmuşdur. Bunun nəticəsində bu dildə tədris mümkün olmuş, radio və televiziya verilişləri aparılmış, külli miqdarda qəzet, jurnal, kitablar nəşr olunmuşdur.

Tuva dilinin leksik tərkibinin əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Digər tərəfdən, rus dili vasitəsilə alınma sözlər də tuva dilinin leksik tərkibini zənginləşdirir. XII əsrdən başlayaraq tuva dilinin leksik tərkibinə külli miqdarda monqol sözləri daxil olmağa başlamışdır. Bu proses XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. Tuva əlifbası 1930-cu ildə latın, 1941-ci ildə rus qrafikası əsasında düzəlmişdir.

Tuva dilinin leksik tərkibində say sistemi digər türk dillərindən fonetik cəhətdən fərqlənir. Onluq say sistemində fərq daha çox müşahidə olunur: *üjen-30, dörten-40, bejen-50, aldan-60, çeden-70, sezen-80, tozan-90*.

Tuva ərazisi arxeoloji abidələri ilə zəngindir. Onun arxeoloji abidələri 35-32 min il əvvələ aiddir. Tuvalılar müxtəlif adlarla adlanmışlar: *soyonlar, soyotlar, uryanxaylar* və s. Hazırda

onların ümumi sayı 260 min nəfərdən çoxdur. Onların 210 min nəfərə qədəri Şərqi Sibirin cənubunda, Yenisey çayının yuxarı axarında yerləşən və Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxil olan Tuva Respublikasında yaşayır. Kiçik bir hissəsi isə etnik qruplar şəklində Monqolustan və Çin ərazilərində məskunlaşmışlar. Tuvallılar buddizm dininin cərəyanlarından biri olan lamaizmə etiqat edirlər. Hələ miladi tarixindən əvvəl II əsrdən onlar Tuva ərazisində məskunlaşmışlar. Tuvallılar XVIII əsrin əvvəllərindən çin-mancur feodallarının əsarəti altına düşmüşlər. Bu əsarət altında 2 əsrə qədər yaşamışlar. Nəhayət, tuvalıların azadlıq uğrunda mübarizəsi öz nəticəsini vermiş və onlar 1911-ci ildə mancur işğalçılarını öz doğma torpaqlarından qova bilmişlər. 1914-cü ildə çar II Nikolay Tuvanın Rusiyanın himayəsinə keçməsi barədə razılıq vermişdir. 1918-ci il iyun ayının 18-də tuva xalqı öz müqəddəratını təyin etməsi haqqında müqavilə qəbul etmişdir. 1921-ci il avqustun 14-də Tuva Xalq Respublikası yaradılmışdır.

Tuvallılar 1930-cu ildə latın qrafikasına, 1941-ci ildə isə rus qrafikası əsasında yazıya keçdilər. Tuvanın müstəqilliyinə 1944-cü il avqustun 17-də son qoyuldu. 1988-ci ildən başlayaraq Tuvada xalq azadlıq hərəkatı gücləndi. Nəhayət, Tuva Rusiya Federasiyasının tərkibində qalmaqla Tuva Xalq Respublikası kimi adlandı. Tuva ali soveti 1992-ci ilin sentyabrında respublikanın yaşıl-ağ-sarı rəngli bayrağını və göy fonda beşguşəli çobanyastığı, qızılı rəngdə təsvir edilmiş dövlət gerbini təsdiq etdi¹. Tuva dilini uryanxay adı ilə ilk tədqiq edənlərdən biri N.Katanov olmuşdur². İnqilaba qədər Tuva dilinin öyrənilməsində V.V.Radlovun yazıları və N.F.Katanovun “Опыт исследования урянхайского языка” (Казань, 1903) kitabı çar olunmuşdur. XX əs-

1. Вах: Kamil Muxtarov. Tuvallılar. - Elturan. Milli məsələlər. I-II. Bakı, 1994, s. 50-51

2. Н.Катанов. Опыт исследования урянхайского языка. Казань, 1903.

rin 30-cu illərində Tuva dilinin öyrənilməsi yazılı ədəbi dili yaratmaq üçün praktik işlərin həlli ilə bağlı olmuşdur. 1945-ci ildə Tuva dilini, ədəbiyyatını öyrənmək üçün təşkilat yaranmışdır. Birinci problem kadr problemi olmuşdur. Ona görə də bu problem tezliklə həll edilmiş və Leninqrad Universitetinə və Abakan Pedaqoji İnstitutuna oxumaq üçün gənclər göndərilmişdir. Leninqrad Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində Tuva dilindən dərsi V.M.Nadelyayev aparmışdır. Onun qrupunda ilk tədqiqatçı tuvinlər yetişmişdir: Yu.A.Arançin, A.Ç. Kuna (Куна А.Ч.Звуковая система современного тувинского языка. Кызыл, 1957), E.B.Saldıma, Ş.Ç.Sat, Z.B.Çadamba. Moskvada Dilçilik İnstitutunda tuva dilini F.Q.İsxakov və A.A. Palmбах tədqiq etmişdir. Bu müəlliflər tuva dilinin fonetikasını və morfoloqiyasını geniş şəkildə tədqiqata cəlb etmişlər. (Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А.Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология. М., 1961).

Moskvada Dilçilik İnstitutunda aspiranturanı bitirmiş tuvalılardan A.A.Monquş qrammatika sahəsini, Я.Ş.Xertek isə frazeologiyanı işləmişdir. (Монгуш А.А. О временных формах в тувинском языке. - А кн: Йр.Зап. Тув. Нияли, вып. 7, Кызыл, 1958; Хертек Я. Ш. Фразеология современного тувинского языка. Опыт предварительного описания. АКД., Новосибирск, 1975).

V.İ.Tatarintsev Tuva dilinin leksikologiyasını tədqiq etmişdir. (Татаринцев Б.И.Влияния лексики русского и монгольского языков на развитие лексической системы современного тувинского литературного языка. АКД., Новосибирск, 1968; Yenə onun. Русские лексические заимствования в тувинской литературном языке. - Тюркская лексикология и лексикография. М., 1971).

Tuva dili ilə bağlı ən xarakterik xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Tuva dilində 8 sait var: **a, ı, o, u, e, i, ö, ü**. Ancaq tuva dilində bu saıtlar adı və uzun tələffüz olunur: *kıl* (et), *uluq* (böyük), *beer* (ver), *qur* (yığmaq).

- 2) Tuva dilində sözün əvvəlində **ı** saiti işlənir: *ır* (mahını), *ıdar* (göndərmək), *ırak* (uzaq), *ıt* (səs).
- 3) Bu dildə 24 samit var. Tuva dilində **h** samiti yoxdur.
- 4) Tuva dilində ahəng qanunu qorunur. Sözlərdə incə saitlər incə saitləri, qalın saitlər isə qalın saitləri izləyir: **kuduruk** - kuyruk, **aldı** - altı, **moynu** - boynu və s.
- 5) Vurğu tuva dilində digər türk dillərində olduğu kimi sözün son hecasının üzərinə düşür.
- 6) Tuva dilində **y** samiti zəif samitdir. Bu, sözün ortasında və sonunda işlənir. Sözün ortasında və sonunda saitdən sonra gəlir. Məsələn, **kayda**-harda, **kayğun**-dovşan, **kay**-hansı, **kayın**-haradan, **kuruyak**-qoca və s.
- 7) Tuva dilində uyuşma, səs yerdəyişməsi, səs düşümü və s. özünü göstərir.
- 8) İki samitin yanaşı işlənməsi halı da müşahidə olunur. Məsələn, **ulustun** (st) - xalq, **kördün** (rd) - gördün, **kımda** (md) - kimdə, **aldan** (ld) - 60, **tondun** (nd) - dondun, **kunnar** (nn) - günlər və s.
- 9) Tuva dilində hal, mənsubiyyət, şəxs, kəmiyyət kateqoriyaları digər türk dillərində olduğu kimidir.

Hal kateqoriyasının şəkilçiləri:

A. *ajıl* (iş)

Y. - **nın**: *ajılın*

Yön. - **qa**: *ajılqa*

T. - **nı**: *ajılını*

Yer. - **da**: *ajılda*

Ç. - **dan**: *ajıldan*

İstiqamət. - **je**, - **çe**; *ajılje*

Mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri:

tək:

I. -**m**: *terqem* (arabam)

II. -**n**: *terqen* (araban)

III. -**zı**, -**zi**, -**zu**, -**zü**;

-**ı**, -**i**, -**u**, -**ü**: *terqezi* (arabası)

cəm:

- **vıs**, -**vis**, -**vus**, -**vüs**: *terqevıs*

-**nar**, -**ner**: *terqener*

-**zı**, -**zi**, -**zu**, -**zü**;

-**ı**, -**i**, -**u**, -**ü**: *terqezi*

Kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri: **-lar**, **-ler**, **-nar**, **-ner**, **-tar**, **-ter**, **-dar**, **-der**: *traktorlar*, *araqalar*(şərablar), *ajıllar* (işlər).

10) Tuva dilində saylar başqa türk dillərinə nisbətən fərqlidir:

pir-bir

ini//iqi-iki

üş-üç

tört-dörd

peş-beş

aldı-altı

çedi-yeddi

ses-səkkiz

tos-doqquz

on-on

çepbi//çipbi-iyirmi

iyon//üşon-otuz

törtön-qırx

beşon-əlli

aldan-altmış

çedon-yetmiş

sezon-səksən

tozan-doxsan

çus-yüz

mun-min

tuban//tuman-on min

Tuva dilində kəsr sayı da maraqlıdır. Kəsr sayı mənasında olan **çarım** (yarım) sözü işlənir. Bundan başqa, kəsr sayını yaratmaq üçün saylardan biri çıxışlıq, digəri isə adlıq halda olur. Məsələn, **üştan ini** - üçdə iki, **aldıdan peş** - altıda beş və s.

11) Tuva dilində əvəzlilər və onların növləri digər türk dillərindəki kimi fərqləndirilir.

Şəxs əvəzliləri:

men-mən

sen-sən

ol-o

nis-biz

silər-siz

olar-onlar

İşarə əvəzliləri:

ol - o

po - bu

Sual əvəzliləri:

kım - kim, **çu** - nə, **kay** - hansı və s.

Təyini əvəzlilər:

suptu - bütün, **tödü** - bütün, **pot** - öz

Tuva dilində üç təyini əvəzlik var.

12) Tuva dilində fel və ona məxsus qrammatik kateqoriyalar da özünü göstərir.

Tofalar (karakas) dili

*Bu dil tuba və qaraqaş//karakas da adlanmışdır. Tofa sözü qədim qəbilə adı olan **dubo** sözü ilə bağlıdır. Bu dil özünün leksik, fonetik və qrammatik quruluşuna görə Tuva dilinə çox yaxındır. N.A.Baskakov onu Tuva dilinin dialekti də adlandırır. Bu dilin yazısı yoxdur. Onun qədim yazılı abidələri də yoxdur. Türk dilləri içərisində etnik bir qrup təşkil edən tofalar dilində cəmi 600 adam danışır.*

Tarixən Krasnoyarsk vilayətində olan tofalar indi əsasən İrkutsk vilayətinin Nijneudin rayonunda cəmləniblər.

Tofalar dilinin tədqiqində V.İ.Rassadinin xidmətləri böyükdür. (Рассадин В.И.Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан - Уде, 1971; Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. М., 1978).

Bu dil öz əsasını qədim oğuz və qədim uyğur dillərindən almış, sonralar isə monqol, mancur və rus dillərinin təsiri altında müəyyən dəyişikliyə uğramışdır.

Tofalar dilində 9 normal, 9 fərinqal və 9 uzun sait fərqləndirilir.

Xakas dili

Xakas ədəbi dili Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının qələbəsinə sonrakı formalaşmağa başlamışdır. Tarixən qədim oğuz və qədim uyğur qəbilə-tayfa birlikləri ilə əlaqədar olan bu dil genetik cəhətdən daha çox qədim qırğız dili ilə bağlıdır.

Bu dilin nümayəndələri Xakas Muxtar Vilayətində toplanmışdır. Xakas dilində 81 min 428 nəfər adam danışır. Onların 80,9 faizi xakas dilini doğma ana dili hesab edir. Rus dilində danışanlar isə 68,3 faizdir.

Bu dil saqay, kaçın, qızıl, şor, koybal və belqir şivələrinin əsasında formalaşmışdır. Bu proses çoxdan başlamış və onun qeydə alınması XVIII əsrdə D.Q.Messersmidt və Q.F.Miller tərəfindən olmuş və müəyyən işlər görülmüşdür. XIX əsrin əvvəllərində isə Q.İ.Spaskiy bu prosesin müxtəlif mərhələlərini əks etdirmişdir. (Г.И.Спасский. Словарь языка употребляемого кызылцами, качинцами, сагайцами собранный в 1804 году. В.кн: Диалекты хакасского языка. Подготовлен к печати Д.Ф.Патачаковой, Абакан, 1972, с. 136-156).

Xakas dilinin və dialektlərinin fonetik xüsusiyyətlərini M.İ.Borqoyakov (Боргояков М.И.Словарные материалы по хакасским диалектам XVIII в., с. 109-135), В.В.Радлов (Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркский племен, живущих Южной Сибири и Джунгарской степи. ч. II, 1868) daha yaxşı əks etdirmişdir. V.V.Radlov 1862-1863-cü illərdə xakas folklor mətnlərini qeydə almışdır.

İnqilabdan sonra xakas xalqı birləşmiş və Xakas Muxtar Vilayətini yaratmışdır. 1928-ci ildən sonra xakas ədəbi dili əvvəl-

cə kaçın, sonra isə kaçın və saqay dialektləri əsasında inkişaf etmişdir. Xakas dilinin və dialektlərinin öyrənilməsində N.Q.Domjakovun, A.İ.İnkijekovanın, Q.F.Babuşkinin, M.İ. Borqoyakovun, N.P.Direnkovanın, N.A.Baskakovun, N.K.Dmitriyevin, Q.F.İsxakovun böyük rolu olmuşdur. (Языки народов СССР. м. II. Тюркские языки. М., 1966). M.İ.Borqoyakov xakas dilinin formalaşması və inkişafı ilə bağlı doktorluq dissertasiyası yazmışdır. (М.И. Боргояков. Проблемы формирования и развития хакасского языка).

Xakas adını çin mənşəli **xaqias** tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Əvvəllər xakaslar rus qrafikası, 1929-cu ildən sonra latın, 1939-cu ildən sonra yenidən rus qrafikasından istifadə etdilər. İndi bu dildə tədris həyata keçirilir, qəzet və jurnallar nəşr olunur.

Xakas dili ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Xakas dilində 9 normal və 8 uzun sait vardır. Bu dildə **a, ı, o, u, ə, i, ö, ü** saitləri fərqləndirilir.
- 2) Xakas dilində sözün əvvəlində **ı** saiti işlənir: **ıı** (ağlamaq), **ırax** (uzaq)
- 3) Xakas dilində **h** samiti işlənmişdir.
- 4) Bu dildə **x** samiti sözün hər yerində işlənir: **xayda** (hara-da), **xay** (hansı) və s.
- 5) Xakas dilində sözün əvvəlində **n** samiti fəal işlənir: **naak** (yanaq), **naa** (yeni), **nımırxa** (yumurta), **nururux** (yumruq) və s.
- 6) Xakas dilində **-lar, -ler, -tar, -ter, -nar, -ner** şəkilçiləri kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləridir: **müüsler** (buynuzlar), **naaklar** (yanaqlar), **çılanlar** (ilanlar) və s.
- 7) Xakas dilində mənsubiyyət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

tək:

I. -ım, -im, -m: *turam* (evim) **-bıs, -bis, -ıbıs, -ıbis:** *turabıs*

II. -ın, -in, -n: turan **-nar, -ner; -nar, -iner:** *turanar*

III. -ı, -i, -zı, -zi: turazı **-ı, -i, -zı, -zi:** *turazı*

- 8) Xakas dilində ismin halları aşağıdakılardır:

A. -

Mənsubiyyət. -tın, -tın; -nın, -nin

Yön. -xa, -ke, -qe, -a, -e

T. -tı, -ti; -nı, -ni

Yer. -ta, -te; -da, -de

Ç. -tan, -ten, -dan, -den, -nan, -nen

İstiqamət. -sar, -ser, -zar, -zer

Alət. -nan, -nen, -non

Şor dili

Şorlar Şərqi-Sibir türklərindən olub, Kemerov vilayətində yaşayıb, daha çox xakas və altay dilləri ilə ümumi cəhətlərə malik bir dildir. Şor dili sovet dövründə yazıya malik olmuş, ədəbi dil kimi formalaşmışdır.

Bu dili ətraflı tədqiq edən N.P.Direnkova olmuşdur. Şor dili yazısı olmayan dillərdən olmuş, ancaq 1927-ci ildə rus qrafikası əsasında əlifba düzəldikdən sonra yazıya sahib olmuşlar. Bu dil 1929-cu ildə latın, 1938-ci ildə rus qrafikasından istifadə etmişdir.

Şor dilini doğma ana dili hesab edənlər 61,2 faiz, rus dilində danışanlar isə 52,6 faizdir.

Şor dilinin öyrənilməsində Novokuznetsk Pedaqoji İnstitutunun və Kemerov Universitetinin müəllimlərinin müstəsna xidmətləri olmuşdur. E.F.Çistiyakov və A.V.Yesipov sintaksisə dair, N.T.Pospelov və İ.T.Borodkin eksperimental fonetikaya dair, N.V.Şavlov leksikoqrafiyaya aid kitablar yazmışlar.

Şor dilində 16 sait fonem işlənir. Onların 8-i normal, 8-i isə uzundur. Uzun saitlər qoşa yazılır: **aa, oo, öö, ıı, ii** və s. Şor di-

lində 25 samit fərqləndirilir.

Şor dilinin sintaktik quruluşunda cümlə və söz birləşməsi xüsusi yer tutur. Burada daha çox feli sifət və feli bağlama tərkibləri müşahidə olunur. Mürəkkəb cümlələr, xüsusilə, tabeli mürəkkəb cümlələr o qədər də yayılmayıbdır.

Barabin və Çulım tatarlarının dili

*Barabin tatarları İrtiş və Om çayları arasındakı Barabin çöllərində məskən salmışlar. Onlar Novosibirsk vilayətinin Barabin, Kuybişev, Çanov, Karqat, Şimal və Kıştov rayonlarında yaşayırlar. Özlərini **paraba//barma** (gəlmə mənasında) sözü ilə adlandırırlar.*

Bu dildə cəmi 8 min adam danışır. Barabin dili tatar, başqırd, qazax və altay dilləri, eləcə də dialektləri ilə uyğun cəhətlərə malikdir. Barabin dilində 8 sait, 25 samit fonem işlənir. Bu dildəki adlara və fellərə məxsus olan kateqoriyaların şəkildələri çoxvariantlıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Çulım tatar dili də vardır. Bunların sayı və dillərinin vəziyyəti barədə məlumat yoxdur. Onlar Tomsk vilayətinin Çulım rayonunun vadisində və Krasnoyarsk diyarında yaşayırlar. Bu dilin yazısı yoxdur.

Çulım tatar dilini A.P.Dulzon öyrənmişdir. (Дулзон А.П. Чулымско-тюркский язык. -В кн: Языки народов СССР. Тюркские языки. М., 1966, с.446). Çulım tatar dilinin şor, barabin, Tomsk türkləri, kırıl dialekti ilə əlaqəsini, o cümlədən müxtəlif sistemli — selkup və ket dilləri ilə əlaqə prosesini tədqiq etmişdir. Çulım tatar dilinin öyrənilməsini A.P.Dulzonun tələbəsi R.M.Biryukoviç davam etdirmişdir. (Бирюкович Р.М. Звуковой строй чулымско-тюркского языка. М., 1979).

Fəsil

Çuvaş və Yakut dilləri

Türk dilləri içərisində özünəməxsus leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilən iki dil diqqəti cəlb edir. Onlardan biri çuvaş, digəri isə yakut dilidir.

Qeyd: Çuvaş dilini türk dilləri ailəsinə daxil etməyən tədqiqatçılar da vardır.

Çuvaş dili fin-uqor, bulqar, xəzər dillərinin güclü təsiri və hun, tukyu qəbilə və tayfa birliklərinə daxil olan dil ailələrinin qaynayıb-qarışmasından formalaşmışdır. Yakut dili isə monqol, tunqus-mancur, eləcə də uyğur-oğuz dillərinin təsiri altında yaranmışdır. Hər iki dildə qədim elementlər, xüsusilə, leksik elementlər aşkar seçilir. Leksik elementlər ümumi cəhətlərinə görə çuvaş və yakut dillərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Yeni eranın ilk dövrlərindən Volqaboyunda məskən salan hun tayfalarının əsasında formalaşan çuvaş dili sonralar fin-uqor (daha çox mari dilinin) qrupu dillərinin, eləcə də bulqar, tatar, başqırd dillərinin təsiri nəticəsində başqa türk dillərindən köklü surətdə fərqlənən bir sıra əlamətlər kəsb etmişdir. Belə ki, dilin leksik tərkibində ərəb, fars, slavyan dillərinin sözləri ilə yanaşı, mari, komi, udmurt, mordov dillərindən də külli miqdarda söz daxil olmuşdur.

Çuvaş və yakut dilləri qrupuna çuvaş və yakut dilləri daxildir.

Çuvaş dili

Çuvaş dili Çuvaş Muxtar Respublikasında yaşayan çuvaşların milli dilidir. Bu dildə 2 milyona qədər adam danışır. Onların yarısından çoxu Çuvaş Muxtar Respublikasında, qalanları isə Tatarıstanda, Başqırdıstanda, Kuybışevdə və Ulyanovsk, Samara vilayətlərində yaşayırlar.

Çuvaş dilinin türk dillərinin hansı qrupuna daxil olması məsələsi çox mübahisəlidir. Uzun müddət çuvaş dilini türk sistemli dillər qrupuna daxil etməmişlər. Türkoloqların əksəriyyəti çuvaş dilini bulqar qrupuna daxil etmişlər. Bu dilin bulqar və xəzər tayfa birlikləri əsasında VI-X əsrlərdə formalaşdığını güman etmişlər.

Çuvaş dili ilə məşğul olan tədqiqatçılar çuvaşların VII-X əsrlərdə qüdrətli dövlət qurmağa nail olmuş bulqar tayfa birliklərindən nəşət etməsi fikrini müdafiə edirlər. Bu tayfa birliklərinin axın etdiyi Volqaboyu, Xəzər, Dağıstan və Kuban çöllərinə, həmçinin xəzərlər, suvarlar və avarlar da güclü axın etmişlər. Ona görə də çuvaş sözünün **suvar//sabir** tayfalarının adı ilə bağlı ortaya çıxması ehtimal olunur. Macar türkoloqu Y.Nemet **çuvaş** sözünü qırğız qəbilə adı olan **çavaş** sözü ilə əlaqələndirir. Bu söz “sakit, təvazökar” mənalarını bildirir.

Bəzən dil materialları belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, çuvaşlar yaşadığı ərazilərdə çox qədimlərdə məskən salmış hun tayfalarından olan qəbilə və tayfa birlikləri ilə əlaqədə olmuşlar. Sonralar bu tayfalar uqro-fin (əsasən, mari dili), bulqar, tatar, başqırd dillərinin təsiri nəticəsində başqa türk dillərindən ciddi fərqlənən çuvaş dilini yaratmışdır.

Çuvaş dili digər türk dillərindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bundan başqa, çuvaşların dini etiqadlarının xristian olması, onların islam dinindən uzaq düşmələri bunların hamısı, təbii ki, bu dilin türk dillərindən kəskin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur.

Çuvaş dilinin öyrənilməsində N.Aşmarinin xidməti daha böyükdür. Onun 17 cildlik “Çuvaş dilinin lüğəti” adlı əsəri türkologiya üçün fundamental sayılan əsərlərdən biridir.

Çuvaş dili ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Çuvaş dilində 9 sait fonem vardır. Samitlərin sayı isə 17-dir.
- 2) Çuvaş dilində söz əvvəlinə **v, y** samitləri əlavə olunur.
- 3) Çuvaş dilinin lüğət tərkibində xalis türk mənşəli sözlərdən əlavə, ərəb, fars, monqol, rus, mari, udmurd mənşəli sözlər də vardır.
- 4) Çuvaş dilində heç bir türk dilində olmayan **-sem** kəmiyyət şəkilçisi işlənir. Məsələn, *utəmsem* - atlarım.
- 5) Bu dildə **-mall-mə, -m** şəkilçisi ilə yanaşı, inkarlıq **an** ədatı ilə düzəlir. Məsələn, *sır-ma-stər*-yazmıram, *sır-m-ər*-yazmaram, *an par* - vermə, *an tiv* - dəymə və s.
- 6) Çuvaş dilində hal kateqoriyası digər türk dillərindən fərqlənir. Bu dildə 8 hal vardır.

Çuvaş dilində ismin halları aşağıdakı kimidir:

Adlıq hal. Morfoloji göstəricisi yoxdur.

Yiyəlik hal. **-ən; -n; -nən; -yən** (məsələn, *alən* - əlin, *yitən* - itin və s.)

Yönlük - təsirlik hal. Çuvaş dilində yönlük və təsirlik hal eyni şəkilçi ilə düzəlir: **-all-e, -ye, -nall-ne** (məsələn, *əneya* - inəyəllinəyi, *açaya-uşağall* uşağı və s.)

Yerlik hal. **-rall-re, -tall-te, -çe** (məsələn, *tulta* - qarıda, *pir-te* - bizdə və s.)

Çıxışlıq hal. **-ran//-ren; -tan//-ten** (məsələn, *çulran* - daşda)

Birgəlik hal. **-pall-pe, -pala//-pele; -pala//-pelen.**

Məhrum edilmiş (inkar) hal. **-sar//-sər** (məsələn, *sansər* - səniz).

Qeyd: Bu şəkilçi türk dillərinin əksəriyyətində işlənən **-sıll-sizll-suzll-süz** şəkilçisinin mənasındadır: **vətən-siz, evsiz** və s. Belə bir halın çuvaş dilində olması başqa türk dillərindən fərqli bir xüsusiyyət kimi özünü göstərir.

Bəzən çuvaş dilində aşağıdakı hallardan da bəhs olunur:
Səbəb - məqsəd halı. **-şan//-şən** (məsələn, *sirənşən* - sizinçün//sizin üçün, *manənşən* - mənimcün//mənim üçün və s.)

İstiqamət halı. **-alla//-elle** (məsələn, *vərmanalla* - meşəyə doğru).

Alət halı. **-ən//-n**

7) Çuvaş dilində əvəzlilər aşağıdakı kimidir:

Şəxs əvəzliləri:

ep, epə - mən	epər, epir - biz
es, esə - sən	esər, esir - siz
vəl - o	vəsem - onlar

Şəxs - qayıdış əvəzliləri: *xam* (özüm), *xamər* (özümüz), *xun* (özün), *xəvər* (özünüz), *xayı* (özü).

İşarə əvəzliləri: *ku* (bu), *leşə* (o), *sakəll/sak* (bu, budur), *sa-vəll/sav//sal//sa* (budur), *vəl* (o), *xayxi* (adıçəkilən, göstərilən).

Sual əvəzliləri: *kam* (kim), *mən, məsker* (nə), *ma* (nə, nəyə görə, nə üçün), *xəş, xəşəm* (hansı), *mise* (nə qədər), *mənle* (hansı) və s.

Təyini əvəzlilər: *pur, purte, purə* (bütün), *mənpur* (bütün), *pətəm* (bütün), *ves* (bütün), *kaşni* (hər), *itti* (digər), *urəx* (özgə). Burada *kaşni* əvəzliyi rus dilindəki *kajdiy* sözü ilə əlaqəlidir.

8) Çuvaş dilində *1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000* sayları türk mənşəli saylardır.

Pər, pəre, pərre (bir)	sirəm (iyirmi)
İk, ikə, ikkə (iki)	vətər (otuz)
vis, visə, vissə (üç)	xərəx (qırx)
təvat, təvatə, təvattə (dörd)	al, alə, allə (əlli)
pilək, pillək (beş)	utməl (altmış)
ult, ultə, ulttə (altı)	sitməl (yetmiş)
siç, siçə, siççə (yeddi)	sakərvun, sakərvunə, sakərvunna (səksən)
sakər, sakkər (səkkiz)	təxərvun, təxərvunə, təxərvunnə (doxsan)
təxər, təxxər (doqquz)	sər (yüz)
vun, vunə, vunnə (on)	pin (min)

Çuvaş dilində sıra sayları miqdar saylarının sonuna **-məş** şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır. Məs: **ikkəməş** (ikinci), **vunnəməş** (onuncu) və s.

Çuvaş dilində toplu saylar da işlənir. Bu sayı **-səmər, -sər** şəkilçisi yaradır. Məs. **iksəmər** (ikimiz), **iksər** (ikiniz), **ikkəs** (ikisi) və s.

Çuvaş dilində bölüşdürmə sayı işlənir. Bölüşdürmə sayı miqdar saylarına **-şarll-şer** şəkilçisinin qoşulması ilə yaranır. Məs: **ikşer** (iki - iki), **sakkərşer** (səkkiz - səkkiz) və s.

Çuvaş dilində təqribi saylar da işlənir. Məs: **sərlese** (yüzlərlə), **pinlese** (minlərlə), **sirəmləse** (iyirmiyə qədər) və s.

9) Çuvaş dilində fel, onun zamanları, formaları da maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.¹

1. Вах: Л.С.Левитская. Историческая морфология чувашского языка. "Наука", Москва, 1976, с.53 - 85.

Yakut dili

Yakut dili Yakut Muxtar Respublikasında yaşayan yakutların milli dilidir. Yakut dilində 382 min 255 nəfər adam danışır. Onlar eyni zamanda Krasnoyarsk vilayətinin Taymir və Evenk milli dairələrində, Maqadan, Saxalin və Amur vilayətində yaşayırlar. Yakut dilini doğma ana dili hesab edənlərin sayı 95,3 faiz, rus dilində danışanların sayı isə 55,6 faizdir.

Yakut dilinin formalaşmasında bir yox, bir neçə türk dilləri iştirak etmişdir. Bu dilin formalaşmasında xakas, şor, tuva, Çulım-tatar dilləri ilə yanaşı, monqol, tunqus-mancur, evenk dilləri də mühüm rol oynamışdır. XVIII əsrdən başlayaraq yakut dilinə rus dilindən çoxlu sözlər daxil olubdur. Yakut dilinin lüğət tərkibində əsas rolu türk mənşəli sözlər oynasa da, monqol, tunqus-mancur, evenk və rus mənşəli sözlər də vardır.

Yakut sözünün mənşəyini bəzən evenk mənşəli **yako** sözü ilə bağlayırlar. Bəzi tədqiqatçılar isə yakut sözünü türk mənşəli **yaka** (kənar, qıraq mənasında) sözü ilə əlaqələndirirlər. Yakutlar isə özlərini **saxa** adlandırırlar.

Yakut dili də çuvaş dili kimi türk dillərindən müəyyən qədər fərqlənir.

Yakutlar 1924-cü ildən 1939-cu ilə qədər latın, 1939-cu ildən etibarən rus qrafikası əsasında tərtib olunmuş əlifbadan istifadə etmişlər.

Yakut dilinin öyrənilməsi XIX əsrin ortalarından başlamışdır. 1851-ci ildə O.N.Betlinqkin "yakut dili" (alman dilində), 1900-cü ildə S.V.Yastremskayın "Yakut dilinin qrammatikası",

1908-ci ildə V.V.Radlovun “Yakut dilinin digər türk dillərinə münasibəti” (alman dilində), 1907-ci ildən 1930-cu ilə qədər E.K.Pekarskonun “Yakut dilinin lüğəti” adlı fundamental kitabları çap olunmuşdur. Akademik A.P.Okladnikov Yakutiyanın rus dövlətinə birləşənəqədərki tarixinə dair kitab yazmışdır. (А.П. Окладников. Якутия до присоединения к русскому государству. М.-Л., 1955).

Yakut dilinin daha geniş öyrənilməsi 1935-ci ildə Yakutiya-da dil və ədəbiyyat institutunun açılmasından sonra başlamışdır. Yakut dilinin öyrənilməsində E.İ.Ubryatovun, L.N.Xaritonovun, N.K.Antonovun və digərlərinin böyük xidmətləri olmuşdur. Yakut dilinin sait və samitlər sistemi belədir: **a, b, v, q, ğ, d, дь, e, ё, j, z, i, й, k, l, m, n, nq, нь, o, ö, p, r, s, h, t, u, ü, f, x, ц, ç, ş, ь, ı, э, ю, я.**

Yakut dilində 8 sait səs var: **a, ı, o, u, e, i, ö, ü.** Yazıda bu saitlərin uzanan variantları qoşa işlənir: **aa, ıı, oo, uu, ee, ii, öö, üü.** Bundan başqa, yakut dilində dörd diftonq müşahidə olunur: **ıo, uo, ie, üö.**

Yakut dilində **ı** saiti sözün əvvəlində işlənə bilir: **ıy (ay), ıl (al), ıraax (uzaq)** və s.

Yakut dilində **h** samiti də mövcuddur. Bu samit başqa türk dillərində digər samitlərə uyğun gəlir:

Yakut dilində	Azərbaycan dilində
ahı	acı
kuche	gecə
uhut	eşit
kuhi	kişi
uhat	uzat
uhun	uzun və s.

Yakut dilində ismin halları aşağıdakılardır:

A. -

Y. **-ı, -nı, -ın**

Yiyəlik toplu hal. **-ları**

Xüsusi hal. **-ta**

Yönlük hal. **-ğa**

Çıxışlıq hal. **-tan, -ttan**

Birgəlik hal. **-nan, -inan**

Ümumi hal. **-lup, -nun**

Qeyd: Sibirdə yaşayan türklər içərisində **dolqanların** da adı çəkilir. Dolqan dili yakut dilinin yayılması prosesində yaranmış və evenklər arasında XVIII əsrdə Lena çayının orta axarında yaşamışlar. Sonralar yakutlardan təcrid olunmuş və Taymır (dolqan-nenes) diyarında yaşamışlar. Onların ümumi sayı 5,1 min nəfərdir. Bu dilin yazısı yoxdur. Dolqanların 90 faizi dolqan, 72,9 faizi rus dilində danışır.

Dolqanlar coğrafi baxımdan yakutlardan təcrid olunsalar da, yakut ənənələrini qorumuş, eyni zamanda əhatəsində olduqları xalqların bəzi ənənələrini də yaşatmışlar. Dolqanlar yakut ənənələrini qoruduqlarına görə onları bəzən yakut dilinin bir dialekti hesab edirlər.

Dolqan dili yazısı olmayan dildir. 1967-ci ildə V.A.Avrorinin və A.P.Okladnikovun rəhbərliyi altında sorğu aparılmışdır. Sorğu anketi belə bir sualla bağlı olmuşdur: “Siz hansı dildə öz yaxınlarınıza məktub yazırsınız?” Dolqanlardan 36,6 faizi cavab vermişdir ki, “doğma ana dilində”. Bu, gözlənilməz olmuşdur. Dolqan dilində təhsil XX əsrin 30-cu illərində başlamışdır və belə bir fikir mövcud olmuşdur ki, gənclər artıq dolqan dilində bilmirlər.

1973-cü ildə Krasnoyarsk nəşriyyatında şairə Oqdo Aksenovun dolqan dilində şeirlər kitabı çapdan çıxmışdır. Radio komitəsində işləyən Oqdo Aksenov dolqan dilində ədəbi mətnlər, şeirlər və mahnılar hazırlamış və onları rus dilinə tərcümə etmişdir. Eyni zamanda rus dilindən dolqan dilinə də tərcümələr olunmuşdur. Tomsk Dövlət Pedaqoji İnstitutunun müəllimləri —Z.P.Demyanenko, N.P.Beltyukov və Q.M.Koşeverov dolqanca-rusca, rusca-dolqanca lüğətləri dərslik kimi tərtib etmiş, müəyyən praktik işlər görmüşlər. Onlar əlifba lahiyəsini müzakirəsində iştirak etmişlər. Ancaq bunlar dolqan dilinin yazısının olmasına kömək edə bilməmişdir.

Türk xalqlarının əlifbalari haqqında məlumat

Məlumdur ki, türk xalqları tarix boyu müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişlər.

F.Zeynalov bunlardan run (orxon-yenisey), uyğur, soğdi, tibet, çin, mani, brahmi, ərəb, passepa, latın, yunan, kiril və s. əlifbaların adlarını çəkmiş və onların bəziləri barədə müəyyən qədər məlumat vermişdir¹.

Orxon-yenisey əlifbası elm aləminə məlum olan ən qədim əlifbadır. Bu əlifba sağdan-sola, bəzən də yuxarıdan-aşağıya doğru yazılmışdır. Orxon-Yenisey əlifbasında 35 hərf vardı.

Uyğur əlifbasından VIII-XV əsrlərdə istifadə olunmuşdur. Bu əlifba sağdan-sola, bəzən isə yuxarıdan-aşağıya doğru yazılmışdır. Uyğur əlifbasında 23 hərf olmuşdur.

Mani əlifbasından VIII-XI əsrlərdə uyğurlar istifadə etmişlər.

Brahmi əlifbası 56 hərfdən ibarətdir. VIII-XI əsrlərdə istifadə olunmuşdur. Bu əlifba ilə dini mətnlər yazılmışdır ki, onlar da budda dini ilə bağlıdır.

Soğdi əlifbası da dini yazıların yazılmasında istifadə olunmuşdur. Bu, budda dini ilə bağlı İran mənşəli əlifbadır. 22 hərfdən ibarət olan soğdi əlifbası sağdan-sola doğru yazılmışdır.

Ərəb əlifbası X əsrdən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədər fasiləsiz işlədilmişdir.

Latın əlifbası Azərbaycanda 1921-ci ildə Xalq Komissarları Soveti əlifba komitəsini yaratmışdır. Əlifba ko-

mitəsi 1922-ci ildə yeni əlifbanı elan etmişdir. Latın əlifbası əsasında düzəldilmiş yeni əlifba 1922-ci ildən 1940-cı ilə qədər istifadə edilmişdir.

Latın qrafikalı əlifbaya keçməklə bağlı I Türkoloji qurultay qətnamə qəbul etmişdir. Həmin qətnamə belə olmuşdur.

I. Qurultay ərəb əlifbasının islah edilməsi və yeni türk əlifbasının (latın qrafikalı əlifbanın) ərəb əlifbasından texniki cəhətdən mükəmməl olmasını təsdiq edir, o cümlədən yeni əlifbanın ərəb əlifbası ilə müqayisədə mütərəqqi mahiyyətini və mədəni-tarixi nüfuzunu qəbul edir. Qurultay hesab edir ki, yeni əlifbanın həyata keçirilməsi hər bir türk-tatar respublikasının, vilayətinin və xalqının işidir.

II. Bununla bağlı olaraq qurultay yeni əlifbanın həyata keçirilməsini müsbət hal kimi qiymətləndirir. Latın əlifbası əsasında yaranmış yeni türk əlifbasının qəti olaraq vilayətlərdə və respublikalarda (Azərbaycanda, Yakutiya, Qırğızıstanda, İnquşiyada, Qaraçay-Çərkəzdə, Kabardin-də, Balkarda, Osetiyada, Çeçenistanda, Başqırdıstanda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Adıgey-Çərkəzdə) həyata keçirilməsini geniş bir hərəkət kimi qəbul edir.

III. Qurultay yuxarıda adları göstərilən vilayətlərdə və respublikalarda yeni türk əlifbasının (latın) həyata keçirilməsi ilə bağlı görülmüş müsbət işləri ürəkdən alqışlayır, məsləhət görür ki, bütün türk-tatar və başqa xalqlar yeni islahatlar aparmaq üçün Azərbaycanın, eləcə də digər respublikaların təcrübəsindən, metodundan (üsulundan) istifadə etsinlər.

Ərəb əlifbasının törətdiyi çətinliklər mütəxəssislər, ziyalılar tərəfindən vaxtında geniş tənqiddə məruz qalmışdır. Məlumdur

1. Bax: F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s.343-345.

ki, əlifbamızda ərəbçilik cəhalət yaratmış, dilimizdə, imlamızda müxtəlif çətinlikləri meydana çıxarmışdır. Yeri gəlmişkən bir müqayisəni vermək daha maraqlı olardı. Belə ki, 1926-1927-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında¹ çap olunmuş məqalədə qeyd edilirdi ki, inqilabdan sonra Azərbaycan, türkmən, özbək, tatar, Krım və başqa türk xalqlarının savadlıları olsa-olsa 10-12 faizi təşkil edir. Bunun 4-5 faizi ancaq ali və orta təhsil alanlardır. Belə olduğu təqdirdə cəhalətdən xilas olmağın yollarından biri də yeni əlifbaya keçməkdir. İyirminci əsrin 20-ci illərində bəzi ziyalılar savadsızlıq bəlasından qurtarmanın çıxış yolunu dilimizə, tələffüzümüzə yabancı olan ərəb əlifbasının islah edilməsində görürdülər. Eyni zamanda 1922-ci ildə yaranmış yeni əlifbaçıların ətrafında toplanmağı nicat yolu kimi qəbul edirdilər. Ərəb əlifbasının tərəfdarları türk-tatar xalqının ələhdarları kimi qiymətləndirilirdi. Bəllidir ki, ruhanilər və din xadimləri ərəb əlifbasının tərəfdarları kimi yeni əlifbanın əleyhinə idilər. Ona görə də yeni əlifbanın tərəfdarları açıq şəkildə mübarizə aparırdılar. Bu barədə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında yazılırdı: “Türkoloji qurultaya nümayəndə arkadaşlar artıq bir saniyə vaxt itirməyib kəndi məmləkətlərində bu yeni əlifbanın intizarı üçün çalışmalıdırlar və onu da bilməlidirlər ki, əgər bu gün bizim aramızda əski ərəb əlifbasının tərəfdarları qalmıssa, o da xalqın düşməni və sərvətdarların quyruğu olan muzdur ruhanilər və bir ovuc yeni əlifbaya əleyhdar olan maarif inhisarçılarıdır.

Türk-tatar əməkçisinin tam mənası ilə azad həyat yaratması əski ərəbçilikdən əl götürüb yeniliyə doğru getməkdədir”².

Latın qrafikalı yeni əlifbaya keçən zaman əlifba komitəsi xeyli iş aparmışdır. Əlifba komitəsinin 1927-1930-cu illərdə

1. Bu haqda əlavə məlumat almaq üçün bax: Ç.Məhəmmədzadə.Yeni əlifba və türk xalqları. “Maarif və mədəniyyət” jurnalı.Bakı, 1926-1927, № 2-3.
2. Bax: Yenə orada.

dörd plenumu keçirilmiş və yeni əlifba ilə bağlı bir çox maraqlı suallar müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Birinci plenum öz işinə 1927-ci ilin iyun ayında (3-7 iyun) Bakı şəhərində başlamışdır. Bu plenumda 39 nəfərdən ibarət nümayəndə iştirak etmişdir.

1. Ağamalıoğlu (*Azərbaycan*)
2. Aytakov
3. Asfəndiyarov (*Şərqsünaslıq İnstitutunun rektoru*)
4. Omar Aliyev (*Şimali Qafqaz*)
5. Dimanşteyn
6. Y. Nazirov
7. Feyzulla Xocayev (*Özbəkistan*)
8. B.Kulbeşerov
9. Qarayev (*Azərbaycan*)
10. Teymur Hüseynov (*Azərbaycan*)
11. Axundov (*Azərbaycan*)
12. Bala Əfəndiyev (*Ermənistan*)
13. Cəbiyev (*Azərbaycan*)
14. Mirzədavud Hüseynov (*Tiflis*)
15. Korkmasov (*Dağıstan*)
16. Taxoqodi (*Dağıstan*)
17. Muxamedov (*Tacikistan*)
18. İkramov (*Özbəkistan*)
19. Axund Babayev (*Özbəkistan*)
20. Ramzi (*Özbəkistan*)
21. Raxmanov (*Özbəkistan*)
22. Malsaqov
23. Qatuyev
24. Qimranov (*Tatarıstan*)
25. Seyfi (*Tatarıstan*)
26. Nurmakov (*Qazaxıstan*)
27. Toqjanov (*Qazaxıstan*)
28. Şananov (*Qazaxıstan*)
29. Osman Aliyev (*Qırğızıstan*)
30. Boriyev (*Türkmənistan*)
31. Hafiz Quşayev (*Tacikistan*)

32. Muxamedkulov (*Başqırdıstan*)
33. Mahmud Nadim (*Kırım*)
34. Avezov (*Qaraqalpaq Muxtar Vilayəti*)
35. Tyuryakulov
36. Mansurov
37. Pavloviç
38. Dosov
39. Rıskulov (*RSFSR*)

Əlifba komitəsinin birinci plenumunun rəyasət heyəti aşağıdakı tərkibdə olmuşdur:

1. Ağamalıoğlu
2. Asfəndiyarov
3. Omar Aliyev
4. Osman Aliyev
5. Dimanşteyn
6. Kulbeşerov
7. Korkmasov
8. Y.Nazirov
9. Rıskulov
10. F.Seyfi
11. Tyuryakulov
12. Feyzulla Xocayev

Əlifba komitəsinin birinci plenumunun təftiş komissiyası 3 nəfərdən ibarət tərkibdə seçilmişdir:

1. Hafız Quşayev
2. Maxmud Nadim
3. Oşayev (Çeçenistan)

Bundan başqa, əlifba komitəsinin birinci plenumunun icra bürosu da müəyyən edilmişdir.

1. Asfəndiyarov
2. Kulbeşerov
3. Dimanşteyn
4. Nazirov
5. Rıskulov

Əlifba komitəsinin ikinci plenumu 1928-ci ilin yanvar ayında (7-12 yanvar) Daşkənddə çağırılmışdır. Üçüncü plenum 1928-ci ildə dekabr ayında (18-23 dekabr) Kazan şəhərində olmuşdur. Dördüncü plenum isə 1930-cu ilin may ayında (6-13 may) Alma-Ata şəhərində keçirilmişdir.¹ Plenumlara S.Ağamalıoğlu sədrlik etmişdir. Azərbaycanda 1940-cı ildən 1991-ci ilin 25 dekabrına qədər kiril qrafikalı əlifbadan istifadə edilmişdir. 25 dekabr 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu olmuşdur. Həmin qanunu olduğu kimi dərc edirik.

Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu.

Geniş müzakirə və elmi diskussiyaların nəticəsi olaraq, 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Ümumittifaq türkoloji qurultayın tövsiyyəsi ilə Azərbaycan xalqı türk xalqları ilə birlikdə latın qrafikalı əlifbanı qəbul etmişdi. Azərbaycan dilinin səs quruluşu ilə uzlaşıb orfoqrafiya qaydalarının sadələşməsinə imkan açan, qısa müddətdə kütləvi savadlanmaya səbəb olan və xalqlar arasında elmi, mədəni əlaqələri genişləndirən Azərbaycan əlifbası xalqın iradəsinə zidd olaraq, Mərkəzin təzyiqi ilə 1939-cu ildə kiril əlifbası ilə əvəz olunmuşdu. Bu akt 30-cu il-

1. Əlifba komitəsinin plenumları barədə əlavə məlumat almaq üçün bax: Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 года; Стенографический отчет второго пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в гор. Ташкенте от 7-го по 12-е января 1928 года; Стенографический отчет третьего пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового Тюркского алфавита, заседавшего в г. Казани от 18-го по 23-е декабря 1928 года; Стенографический отчет IV пленума Всесоюзного Центрального Комитета нового алфавита, происходившего в гор. Алма-Ата, 1931 (6-13 мая).

lərin kütləvi repressiyasının məntiqi davamı olub, türk xalqlarının milli özünədərk prosesinin qarşısını almaq, onları tədricən yadlaşdırıb bir-birindən uzaqlaşdırmaq məqsədi güdüdü.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası yol verilmiş tarixi ədalətsizliyi aradan qaldırmaq üçün qərara alır:

1. *Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında 11 iyul 1939-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.*
2. *1940-cı ilə qədər Azərbaycanda isifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə bərpa olunsun.*

25 dekabr 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi qaydası barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarı da maraqlıdır. Həmin qərarı da olduğu kimi dərc edirik.

“Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qüvvəyə minməsi qaydası barədə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarı.

“Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun qəbul edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası qərara alır:

1. 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişikliklərlə aşağıdakı kimi sıralansın:

A a,	F f,	J j,	Ö ö,	Ü ü,
B b,	G g,	K k,	P p,	V v,
C c,	Ğ ğ,	Q q,	R r,	Y y,
Ç ç,	H h,	L l,	S s,	Z z.
D d,	X x,	M m,	Ş ş,	
E e,	I ı,	N n,	T t,	
Ə ə,	İ i,	O o,	U u,	

Qeyd: Ä ä sonradan Ə ə ilə əvəz olunmuşdur.

2. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası aşağıdakı əsas mərhələlərlə həyata keçirilsin:

1992-ci ildə: Sentyabr ayından orta məktəblərin 1-ci sinflərində dərslər yeni əlifba ilə keçirilsin.

Orta məktəblərin yuxarı sinflərində, texniki peşə, orta ixtisas və ali məktəblərdə latın qrafikalı əlifbanı öyrədən fakültativ məşğələlər təşkil edilsin. Bütün təhsil ocaqlarında müəllimlərin və digər işçilərin latın qrafikalı əlifbanı öyrənməsi üçün lektoriyalar yaradılsın. Bütün makinaçıların, korrektorların, mətbəə işçilərinin, qəzet-jurnal, nəşriyyat əməkdaşlarının latın qrafikalı əlifbaya yiyələnməsini təmin edən tədbirlər həyata keçirilsin.

Respublika qəzet və jurnalları rus əlifbası ilə paralel həm də latın qrafikalı əlifbadan istifadə etsinlər.

Poliqrafiya avadanlıqları hazırlayan müəssisələrlə müqavilələr bağlanması, avadanlıqların alınması və quraşdırılması təmin edilsin.

Kitab, qəzet mətbəələrində, habelə nazirliklərin, idarələrin, institutların və sair təşkilatların poliqrafiya sahələrində şrift təsərrüfatı tədricən yenidən qurulsun.

Möhür, ştamp və blank sexlərinin yenidən qurulması və bütün təşkilatların möhürlərinin, blanklarının dəyişdirilməsinə başlansın.

Xəritələr yenidən çap edilsin, şəhər, kənd, qəsəbə, küçə adlarının lövhələri, vəsiqələr, VVAQ, notariat, statistika, uçot-hesabat sənədlərinin yenidən hazırlanmasına başlanılsın.

Respublika televiziyası ilə latın qrafikalı əlifbanı təbliğ edən və öyrədən lektoriyalar təşkil edilsin. Verilişlərin adları, titrlər, elanlar yeni əlifba ilə də verilsin.

Latın qrafikalı əlifbanı öyrənmək istəyənlər üçün ictimai əsaslarla işləyən kurslar açılsın.

Mədəniyyət ocaqlarında latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi hə-

yata keçirilsin.

Elmi-tədqiqat institutları tədrisən latın qrafikalı əlifbaya keçsin.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti hazırlanıb latın qrafikalı əlifbada çap olunsun.

Yaşayış məntəqələrində latın qrafikalı əlifbanın öyrədilməsi və təbliği ilə məşğul olan mərkəzlər yaradılsın.

Küçə adlarının, vitrin və reklamların, idarə və müəssisə adlarının tədrisən latın qrafikalı əlifba ilə yazılması təmin edilsin.

1993-cü ildə: Orta, orta ixtisas və ali məktəb dərslikləri latın qrafikalı əlifba ilə çap edilsin.

Orta məktəblərin ibtidai siniflərində latın qrafikalı əlifbanın öyrənilməsinə başlansın.

Təhsil sisteminin bütün sahələri üzrə latın qrafikalı əlifbanın tətbiqi başa çatdırılsın.

Mətbəələrin işini latın qrafikalı əlifbaya uyğunlaşdırmaq üçün kompleks tədbirlər görülsün; materiallar dəyişdirilsin, fotoyığım və digər bilgisayar (kompyuter) sistemi, sətirtökən maşınlar, kitab və qəzet mətbəələri texniki vasitələrinin yeni əlifbaya uyğunlaşdırılması başa çatdırılsın.

Respublikanın bütün qəzet və jurnallarının, bədii, elmi-texniki, ictimai-siyasi və sair kitabların, topluların latın qrafikalı əlifba ilə çapı təmin edilsin.

3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası üçün lazımı təşkilatı tədbirlər görsün.

Kiril əlifbası. Azərbaycanda kiril əlifbası əsasında yeni əlifba 1939-cu ilin əvvəllərində yaradılmışdır. Bu əlifbanın istifadəsi barədə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında 1940-cı il yanvarın 1-dən qanun qəbul edilmişdir. Bütün yazı işləri 1940-cı ildən kiril əlifbası ilə aparılmışdır. Bu əlifbanın özündə də sonralar müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, 1947-ci ildə и hərfi, 1958-ci ildə я, ю, э hərfləri çıxarılmış və ѣ hərfi ki-

ril əlifbasındakı j hərfi ilə əvəzlənmişdir. Kiril əlifbası 25 dekabr 1991-ci ildən Azərbaycan Respublikasının qanunu və Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarı ilə qüvvədən düşmüşdür. Buna baxmayaraq, 25 dekabr 1991-ci ildən 1 avqust 2001-ci ilə qədər yazı işləri həm kiril, həm də latın əlifbası ilə aparılmışdır. 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı imzalanmışdır. Həmin fərmandə Azərbaycan dilinin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alınmışdır:

- 1) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, komissiya haqqında əsasnaməni bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
- 2) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatına tapşırılsın ki, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” qanun layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
- 3) Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzun müddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər və 2001-ci il avqustun 1-ə qədər ilkin nəticələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.
- 4) Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirilsin və müvafiq təkliflər proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

- 5) Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi Yazıçılar birliyi ilə birlikdə latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
- 6) Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat təqdim etsin.
- 7) Respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçılarına tapşırılsın ki:
 - Yerlərdə istifadə olunun lövhə, reklam tabloları, şuarlar, plakatlar və digər əyani vasitələrin Azərbaycan ədəbi dilinin qaydalarına uyğunlaşdırılması baxımından tədbirlər görsünlər və bu tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə arayış versinlər;
 - Yerlərdə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə nəzarəti gücləndirsinlər və bu işin gedişi barədə 2001-ci il avqustun 1-ə qədər Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə məlumat versinlər.
- 8) Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə, Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinə tapşırılsın ki, əcnəbi ölkələrdə istehsal edilmiş və Azərbaycanda nümayiş etdirilmək üçün alınmış kino və televiziya məlumatının Azərbaycan dilinə dublyaj işinin lazımı səviyyədə qurulması və ölkə ərazisində xarici kino və telefilmlərin Azərbaycan dilində nümayiş etdirilməsi məsələləri barədə təkliflərini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.
- 9) Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki:

- Ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun 1-ə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçməsinə təmin etsin;

- Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq Azərbaycan dilinin inkişafına və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin.

-Mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın latın qrafikası ilə aparılmasını 2001-ci il avqustun 1-ə qədər təmin etsin;

- Bu fərmandan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

Beləliklə, Azərbaycanda latın qrafikalı əlifba yenidən tam şəkildə 1 avqust 2001-ci ildə bütün sahələrdə tətbiq olundu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hələ də türk xalqları arasında latın qrafikalı əlifba tətbiq olunmamışdır. Yazı işləri latın qrafikalı əlifba ilə yalnız Türkiyədə və Azərbaycanda aparılır. Yəni hazırda türk xalqları içərisində latın qrafikalı əlifbanın tətbiqinə Türkiyədə və Azərbaycanda əməl olunur.

I Türkoloji qurultay

I Türkoloji qurultaya hazırlıq

I Türkoloji qurultaya hazırlıq türk xalqları arasında xüsusi müşavirə və konfranslarda geniş müzakirə olunmuşdur. Qurultayın Bakıda çağırılması xəbərini Şimali Qafqazda, Ermənistanda, Krımda və s. yerlərdə yaşayan türk xalqları alqışla qarşılamişdır.

Türkoloq N.Aşmarin qeyd edir ki, Bakıda çağırılacaq I Türkoloji qurultay tək ittifaqda deyil, ümumiyyətlə, bütün dünyada ilk dəfə olaraq çağırılır. Və ilk dəfə olaraq türkologiya ilə məşğul olan alimlərin öz müvəffəqiyyətlərindən bəhs etmək imkanı olacaqdır.

Türk xalqlarının hər biri qurultayda öz nümayəndələrinin iştirakını təmin etmək üçün təşkilat komitəsilə əlaqələrini genişləndirməyə çalışırdı. Türkmənlər, özbəklər, qırğızlar, qaraçaylar, kabardinlər, balkarlar, osetinlər, çeçenlər, noqaylar və başqaları öz nümayəndələrini qurultaya göndərəcəkləri barədə dəfələrlə təşkilat komitəsinə məlumat verirdilər. Məruzəçilər öz məruzələrini və tezislərini göndərirdilər. I Türkoloji qurultaya hazırlıq işində ittifaqın akademiyası, şərqşünaslar cəmiyyətinin nümayəndələri, universitet və institutlar, elmi-pedaqoji təşkilatlar fəal iştirak edirdilər. Bütün bunların hamısı I Türkoloji qurultayın türk xalqlarının həyatında əhəmiyyətli rol oynayacağından və xoş gələcəyindən xəbər verirdi.

Təşkilat komitəsi məruzəçilərin hər biri üçün çıxış zamanı sərbəst imkan da yaratmışdır. Belə ki, məruzəçilərə türk və rus dillərində çıxış etməklə yanaşı, öz doğma ana dillərində, yaxud da beynəlxalq dillərin birində məruzə etmək imkanı verilmişdir.

I Türkoloji qurultaya hazırlıq işinə birbaşa rəhbərlik edən təşkilat komitəsi əlifba, terminologiya, imla, türk dillərinin tədrisi komissiyaları ilə yanaşı, həm də qurultayın daimi işlərini və dəvət məsələlərini idarə edən komissiya yaratmışdır. Bu komissiya C.Məmmədzadə, P.Qasimov, F.Ağzadədən ibarət olmuşdur.

I Türkoloji qurultaya hazırlıq bir ilə qədər davam etmişdir. 1926-cı ilin yanvar ayına qədər təşkilat komitəsi hazırlıq işinə diqqət göstərmişdir. I Türkoloji qurultaya hazırlığın vaxt tələb etməsi bir neçə səbəblə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl, qurultaya nümayəndələr sovetlər ittifaqından və xarici ölkələrdən (məs.: Türkiyə, İran, Macarıstan və s.) çağırılmışdır. Ona görə ki, qurultay bütün türk xalqlarının gələcək taleyi üçün lazımlı idi. Bu lazımlı işin əməli əhəmiyyətini artırmaq üçün ittifaqda və xaricdə yaşayan türkoloqların iştirakına böyük ehtiyac var idi. Bundan başqa, I Türkoloji qurultayda türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçmələri xüsusi olaraq müzakirə olunacaqdı. Latın qrafikalı yeni əlifbaya münasibətdə isə türk xalqlarının mövqeləri müxtəlif idi. Azərbaycan, Krım, Dağıstan, Gürcüstan, Başqırdıstan türkləri yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə razılıq versələr də, Qazaxıstan, Tatarıstan türkləri tərəddüd edərək yeni əlifbanı qəbul etməyəcəklərini bildirmişdilər. Məhz bu cür mövqələrin I Türkoloji qurultaya qədər aydın olması üçün vaxt tələb olunurdu.

I Türkoloji qurultayın çağırılmasında Azərbaycanda yaradılmış xüsusi komissiya xeyli iş görmüşdür. Xüsusi komissiyaya Səməd Ağamalıoğlu rəhbərlik etmişdir. Belə bir komissiyanın Bakıda yaradılması Azərbaycanın nüfuz dairəsindən və ümumiyyətlə, Azərbaycan ziyalılarının vətəndaşlıq mövqeyindən xəbər verirdi. Xüsusi komissiya I Türkoloji qurultayın çağırılması ilə bağlı aşağıdakı hazırlıq işlərinin görülməsini öz öhdəsinə götürdü.

Birinci, qurultaya Azərbaycan nümeyəndələr seçmək üçün ayrı-ayrı qəzalara məsul işçilərin gödərilməsini qərara aldı.

İkinci, xüsusi komissiya əlifba, türk-tatar məktəblərində tədris işlərini, termin və imla məsələlərini müzakirə edərək I Türkoloji qurultayın qarşısında duran vəzifələrin bir qisminin həllinə köməklik göstərdi.

Üçüncü, xüsusi komissiya müvafiq komissiyaların yaradılması məsələsini də müzakirə etdi.

Dördüncü, xüsusi komissiya I Türkoloji qurultayda iştirak edəcək nümeyəndələrin 130 nəfərdən ibarət olmasını müəyyən etdi. Lakin I Türkoloji qurultayın stenoqrammasında 131 nəfər iştirakçının adı göstərilmişdir. Eyni zamanda I Türkoloji qurultaya rəsmən dəvət olunmamış 200 nəfərin çağırılmasını da qərara almışdır.

Beşinci, xüsusi komissiya I Türkoloji qurultayda nümayiş və sərgi işlərini müəyyən plan üzrə təşkil etməyi Xalq Maarif Komissarlığına, Maarif İşçiləri İttifaqına və Bakı Maarif şöbəsinə tapşırılmışdır.

Xüsusi komissiya tərəfindən qurultayda müzakirə olunacaq məsələlər də işlənib hazırlanmışdır.

- I. Türkologiyanın hazırkı vəziyyəti və gələcək inkişaf yolları.
- II. Türk dilləri və şivələrinin təsnifi.
- III. Türk dilləri və şivələrinin mənşəyi, tarixi inkişafı.
- IV. Türk dillərinin və şivələrinin müqayisəli fonetikasını, türkcə yazılar.
- V. Türk dillərində elmi terminlər yaratmaq məsələsi ilə əlaqədar olaraq türk dilləri və şivələrinin müqayisəli morfologiyası.
- VI. Türk dilləri və şivələrinin başqa dillər və şivələr ilə (monqol, fin və digər dillər ilə) və yafəs nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi.
- VII. Türk xalqlarının və tayfalarının ibtidai dini təsvirləri.

VIII. Türk xalq və tayfalarının ibtidai tarixi.

IX. Türk millətlərinin əlifbaları:

- a) ərəb əlifbası;
- b) monqol əlifbası;
- c) kiril əlifbası;
- d) latın əlifbası;
- e) qədim türk əlifbası.

X. Türk dillərinin imlası.

XI. Türk dillərinin tədrisi.

XII. Türk dillərinin terminləri.

XIII. Türk millətləri içərisində inqilabi hərəkatın tarixi.

XIV. Təşkilati məsələlər.

Düzdür, bu məsələlərin hamısını I Türkoloji qurultayda həll etmək mümkün deyildi. Ancaq bunlar gələcəkdə türkologiyanın qarşısında duran əsas istiqamət kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

I Türkoloji qurultayın çağırılması

I Türkoloji qurultayın çağırılması məsələsi hələ 1924-cü ildə Azərbaycanda ali firqə və şura təşkilatlarında irəli sürülmüşdür. Və sonralar bu məsələ Moskva, Leningrad, Bakı və sair şəhərlərdə şuralar ittifaqının məşhur alimlərinin iştirakı ilə çağırılmış hazırlıq müşavirələrində müzakirə edilmişdir.

I Türkoloji qurultayın çağırılması barədə Şuralar İttifaqı Xalq Komissarlar Şurası 1925-ci ilin avqust ayında qərar qəbul etmişdir. Bu qərarla göstərilmişdir ki, I Türkoloji qurultayın

təşkilat komitəsinin sədr müavini Mixail Pavloviçin məruzəsi üzrə qurultay 1926-cı ilin əvvəl aylarında Bakı şəhərində çağırılacaqdır. Deməli, I Türkoloji qurultayın 1926-cı ilin əvvəllərində Bakı şəhərində çağırılması barədə qəti qərar qəbul olunmuşdur.

I Türkoloji qurultay Azərbaycanı (Bakı şəhəri) ən münasib yer kimi seçmiş və öz fəaliyyətini məhz burada 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na kimi həyata keçirmişdir. Türkoloji qurultay 1926-cı il fevralın 26-da Bakı şəhərində Maarif Sarayının böyük salonunda açılmışdır. Maarif Sarayı və salon bayraqlar və şüarlarla bəzədilmişdir. Sarayın dəhlizində Xalq Maarif Komissarlığının, yeni türk əlifbası komitəsinin, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatının, “Kommunist” və “Yeni yol” qəzetlərinin sərgiləri açılmışdır. Mətbuat sərgisinin açılmasında əsas məqsəd 50 il ərzində türk mətbuatının inkişafını göstərməkdən ibarət olmuşdur.

I Türkoloji qurultayın Bakı şəhərində çağırılması bir sıra səbəblərlə bağlı olmuşdur:

Birincisi, Bakı şəhəri türk xalqlarının yaşadığı şəhərlərlə müqayisədə iqtisadi və mədəni cəhətdən daha üstün mövqedə dayanırdı. Hətta Sovetlər İttifaqında və xarici ölkələrdə tanınmış şəhərlərdən biri kimi sayılırdı;

İkincisi, Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət olmaqla digər türk cümhuriyyətləri içərisində xüsusi yer tuturdu;

Üçüncüsü, Azərbaycanın, o cümlədən Bakı şəhərinin elmi fəaliyyəti və uğurları Sovetlər İttifaqındakı digər türk cümhuriyyətləri ilə müqayisədə böyük idi;

Dördüncüsü, Azərbaycan və onun mərkəzi Bakı şəhəri coğrafi mövqeyinə görə istər Sovetlər İttifaqından, istərsə də xarici ölkələrdən gələcək nümayəndələr üçün eyni dərəcədə əlverişli idi;

Beşincisi, Azərbaycan türkləri türkologiyaya, eləcə də Sovetlər İttifaqında və xaricdə yaşayan türk xalqlarına böyük maraq göstərirdi;

Altıncısı, Azərbaycan türklərinin, xüsusən ziyalıların türk xalqlarına və onların maarif-mədəniyyətinə aid bilgiləri daha geniş idi;

Yeddincisi, Türkoloji qurultayın təşkili və çağırılmasına daha çox Azərbaycan nümayəndələri can yandırır. Heç də təsadüfi deyil ki, Türkoloji qurultaya və təşkilat komitəsinə Azərbaycan türkü Səməd Ağamalıoğlu sədrlik edirdi.

I Türkoloji qurultayın əsas məqsədi türk xalqlarının geridə qalmış sahələrini inkişaf etdirmək və bütün maneələri aradan qaldırmaqla türk xalqlarının həyatında, elmində, mədəni inkişafında bir dönüş yaratmaqdan ibarət idi. Bunun üçün əlifba, yazı, termin, imla və tədris üsullarında ciddi dəyişiklik aparmaq lazım gəlirdi. Bu mühüm məsələlərin həlli yalnız Türkoloji qurultay çağırıldıqdan sonra baş tuta bilərdi.

I Türkoloji qurultayın proqramı və gündəlik məsələ

I Türkoloji qurultayın proqramı və müzakirə ediləcək gündəlik məsələlər, əsasən, aşağıdakılar olmuşdur.

1. S.Ağamalıoğlunun, akademik S.F.Oldenburqun və M.P.Pavloviçin nitqləri.
2. Təbriklər.
3. Rəyasət heyətinin seçkisi və rəqlamentin tərtibi.
4. Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti:

- akademik V.V.Bartold, professor İ.N.Borozdin, dosent Q.Qubaydulın.
5. Türk xalqlarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri: professor S.Rudenko, Mey-soroş (Macarıstan), Çursin.
 6. Türk dillərinin öz aralarında və monqol, tunquz, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluq əlaqələri: akademik N.Y.Marr, professor B.Çobanzadə və N.P.Poppe.
 7. Türk dillərinin tədqiqinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri: professor Samoyloviç, professor S.Y.Malov, professor, N.İ.Aşmarin.
 8. Orfoqrafiyanın ümumi əsasları: prof. L.V.Şerba, L.İ.Jirkov. Türk dillərinin orfoqrafiyası: Qalimçan İbrahimov, Novşirovanov, F.Ağzadə.
 9. Dilçilik və texnika nöqtəyi-nəzərindən əlifba yaradılmasının əsasları: professor N.F.Jakovlev, professor L.İ.Jirkov. Türk xalqlarının əlifbası: C.Məmmədzadə, Q.Alfarov, N.Tyuryakulov, B.Berdiyev, Təhsin Ömər, Müştəri.
 10. Elmi terminlər sistemi: professor B.Çobanzadə, A.R.Zifeldt.
- Türk dillərində terminlər: H.Zeynallı, Odabaş, Həsənov, Baytursun, Qeldiyev.
11. Türk xalqlarında ədəbi dilin inkişafı: professor F.Köprülüzadə, Xakimov.
 12. Ana dilinin tədrisində yeni cərəyanlar: L.V.Şerba və Peşkovskiy.
- Türk dillərinin tədrisi üsulları: C.Əfəndizadə, Fitrət.
13. Türk xalqları ədəbiyyatının öyrənilməsi yekunları və gələcəyi: professor Köprülüzadə, professor Mentsel (Almaniya), professor B.A.Qordlevski və A.Saadi.
 14. Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında (keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqında - B.X.) elmi türkoloji müəssisələrin hazırkı vəziyyəti, təşkilat strukturu və yaxın vəzifələri: professor Bəkir Çobanzadə.
 15. Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işləri metodları: aka-

demik S.F.Oldenburq.

16. Türk xalqlarının son zamanlarda mədəni nailiyyətləri: M.P.Pavloviç.
17. Təşkilati məsələlər:
 - a) Türk xalqlarının hərtərəfli öyrənilməsi planı;
 - b) Türk xalqlarının öyrənilməsi üçün fond yaradılması;
 - c) Nəşriyyat məsələləri;
 - ç) Türkoloji qurultaylar (gələcək Türkoloji qurultaylar - B.X.) haqqında.

I Türkoloji qurultayın reqlamenti

Birinci Türkoloji qurultayın reqlamenti aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Səhər iclası 9³⁰-da başlayıb, gündüz saat 2⁰⁰-da qurtarmışdır.
2. Axşam iclası 4³⁰-da başlayıb, axşam 8⁰⁰-da qurtarmışdır.
3. Məruzəçilərə 30 dəqiqə, əlavə məruzəçilərə 20 dəqiqə, son söz üçün 15 dəqiqə vaxt verilmişdir.
4. Nəticələrə birinci dəfə 10 dəqiqə, ikinci dəfə 5 dəqiqə söz verilmişdir.
5. Məruzəçilərə və rəyasət heyətinə verilmiş sual və tələblər yalnız yazılı şəkildə olmuşdur.
6. Hər hansı bir təklif iclasın sonunda edilmişdir.

I Türkoloji qurultayın açılışı ilə bağlı təbriklər

I Türkoloji qurultayın sədri komissiya üzvləri seçildikdən sonra xahiş etmişdir ki, rəyasət heyətinin hər bir üzvü öz yerində əyləşsin. Rəyasət heyətinin üzvləri öz yerlərini tutduqdan sonra I Türkoloji qurultayı təbrik etmək üçün söz Musabəyova verilmişdir.

Musabəyov qeyd etmişdir ki, mənə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Mərkəzi İcraiyə Komitəsi (keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Mərkəzi İcraiyə Komitəsindən- B.X.) və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Komissarları Soveti (keçmiş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Xalq Komissarları Soveti - B.X.) adından tapşırıq verilmişdir ki, I Türkoloji qurultayı hərərətlə salamlayım, işində uğurlar arzulayım. Musabəyov qeyd etmişdir ki, təsadüfi deyildir ki, I Türkoloji qurultay öz işini Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərində planlaşdırmışdır. Bunun səbəbi Azərbaycanın coğrafi mövqeyinin Şərqi bir qapı kimi açılması, eyni zamanda mədəni və iqtisadi nailiyyətlər baxımından nəhəng respublika olmasıdır. Həm də Azərbaycan türkoloq alimlərinin sayına görə də digər respublikalardan irəlidedir.

Musabəyov Türkoloji qurultayın qarşısında duran vəzifələrdən də danışmışdır. Onun fikrincə, həmin vəzifələr, əsasən, bunlardır: Sovet (keçmiş Sovet ərazisində - B.X.) ərazisində elmi, mədəni əlaqələrin qurulması, elmi işlərin inkişafına köməklik göstərilməsi, türk-tatar xalqlarının sosial-siyasi və tarixi nailiyyətlərinin öyrənilməsi. Bundan başqa, Musabəyov Türkoloji

qurultayın qarşısında duran praktik əhəmiyyətli vacib məsələlərə də diqqət yetirmişdir. Qeyd etmişdir ki, türk-tatar dillərində orta və ali məktəblərin açılması, mövcud dərsliklərin türk-tatar dillərinə tərcümə olunması, elmi terminologiya sisteminin yaranması ən vacib əhəmiyyət kəsb edən işlərdəndir. Sonra təbrik üçün söz Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Mərkəzi İcraiyə Komitəsi (keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının Mərkəzi İcraiyə Komitəsi - B.X.) yanında Beynəlxalq Elmi Assosiasiyanın sədri M.Pavloviçə verilmişdir. M.Pavloviç həm də N.Nərimanov adına Moskva Şərqsünaslıq İnstitutu adından öz ürək sözlərini söyləmişdir.

Daha sonra təbrik üçün söz Qafqaz dövlətləri adından M.Hüseynova verilmişdir. M.Hüseynovun təbrik üçün dediyi sözlər gurultulu alqışlarla qarşılanmışdır. O qeyd etmişdir ki, bütün türk xalqları say miqdarı ilə Sovet İttifaqında (keçmiş Sovet İttifaqında - B.X.) birinci yerlər cərgəsində dayanır. Eyni zamanda türk xalqlarının yayıldığı ərazilərin dairəsi həm tarixən, həm də indi çox böyükdür. Türk xalqları Altay dağlarından başlamış Volqa çayına, Türkünstanın qumlu çöllərindən Qafqaz yüksəkliklərinə və Kırma qədər geniş bir ərazidə məskunlaşmışdır. M.Hüseynov daha sonra qeyd etmişdir ki, çar dövləti “türk” sözünün dilə gətirilməsini qadağan etmişdir. İndi isə türk xalqları Sovetlər İttifaqının (keçmiş Sovetlər İttifaqının - B.X.) tərkibində müstəqillik əldə etmişdir. Onlarla türk respublikaları yaranmışdır. Bunlar türk xalqlarının əldə etdiyi nailiyyətlərdən biridir. M.Hüseynovun təbrikindən sonra Rusiya Sovet Respublikasının Xalq Komissarları (keçmiş Rusiya Sovet Respublikasının Xalq Komissarları - B.X.) adından İ.Naqovitsinə, Azərbaycan müəllimləri adından Bayraməlibəyova təbrik üçün söz verilmişdir. Bu təbrikdən başqa, qurultayın rəyasət heyətinə 40-a qədər təbrik daxil olmuşdur. Düzdür, vaxtı almamaq üçün həmin təbriklərin hamısının məzmunu qurultay iştirakçılarının oxunmuşdur. Lakin onların əksəriyyəti qurultayın stenoqrammında öz əksini tapmışdır. Təbrik teleqramlarından biri də Çeçerinin göndərdiyi teleqram olmuşdur. Bu təbrik teleqramı qurultay iştirak-

çılarına oxunmuşdur: “Bakıya-Türkoloji qurultaya. Türkoloji qurultayın açılmasını hərərətlə salamlayıram. İnanıram ki, qurultayın işi türk xalqlarının mədəni həyatı üçün böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Ürəkdən təəssüflənirəm ki, qurultayın işində iştirak etmək üçün şəxsən Bakıya gələ bilmədim. Çiçerin”. Qurultayın adından Çiçerinin bu təbrikinə cavab teleqramı da göndərilmişdir.

I Türkoloji qurultayın iclasları

Qurultay 1926-cı il fevral ayının 26-dan başlayaraq martın 6-sı da daxil olmaqla 17 iclas keçirmişdir. Birinci iclas öz işini fevral ayının 26-da başlamışdır.

Bu iclasda qurultayın rəyasət heyətinin fəxri üzvləri redaksiya və mandat komissiyaları, o cümlədən katiblər seçilmiş, eyni zamanda qurultaya olan təbriklər oxunmuşdur. **Birinci iclas** öz işini fevral ayının 26-da saat doqquzu on beş dəqiqə keçmiş bağlı elan etmişdir. **İkinci iclas** 1926-cı ilin fevral ayının 27-də gündüz saat doqquzu otuz dəqiqə keçmiş fəaliyyətə başlamışdır. Bu iclasda maraqlı məruzələr olmuşdur:

- 1) Akademik V.V.Bartoldun məruzəsi - *“Türk xalqları tarixinin tədqiqi, öyrənilməsi işlərinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri”*.
- 2) İ.N.Borozdinin məruzəsi - *“Tatar mədəniyyəti sahəsində yeni açılış”*.
- 3) Q.Qubaydulinin məruzəsi - *“Türk-tatar xalqları ədəbiyya-*

tının tarixi inkişafı”.

- 4) S.İ.Rudenkonun məruzəsi - *“Türk tayfalarının etnoqrafiyasının öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri”*.
- 5) Y.Messarosun məruzəsi - *“Balkan türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və vəzifələri”*.
- 6) Q.F.Çursinin məruzəsi - *“Qafqaz türklərinin etnoqrafiyasının öyrənilməsinin yaxın vəzifələri”*.
- 7) A.A.Millerin məruzəsi - *“Türk xalqlarında təsviri sənət”*.

Sonra bu məruzələr üzrə müzakirələr başlanmışdır. Müzakirələr sona yetməmiş **ikinci iclas** öz işini bağlı elan etmişdir. Fevral ayının 27-də saat dördü otuz dəqiqə keçmiş üçüncü iclas öz işinə başlamışdır. **Üçüncü iclasda** ikinci iclasdakı məruzələrlə bağlı sona yetməmiş müzakirələr davam etdirilmiş və B.Çobanzadənin “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu” adlı məruzəsi dinlənmişdir. **Dördüncü iclas** fevral ayının 28-də N.N.Poppenin, A.Qenkonun məruzələri və bu məruzələrlə bağlı müzakirələrlə öz işini davam etdirmişdir:

N.Poppenin məruzəsi - *“Türk dillərinin altay dilləri ilə qohumluq əlaqələrinin tarixi və müasir vəziyyəti”*.

A.Qenkonun məruzəsi - *“Türk dillərinin yafəs dilləri ilə əlaqələri”*.

Dördüncü iclas fevralın 28-də saat ikini otuz dəqiqə keçmiş öz işini bağlı elan etmişdir. Həmin gün **beşinci iclas** öz işinə aşağıdakı məruzələrlə başlamışdır.

- 1) A.N.Samoyloviçin məruzəsi — *“Türk dilinin öyrənilməsinin hazırkı vəziyyəti və yaxın vəzifələri”*.
- 2) S.Y.Malovun məruzəsi — *“Qədim türk dillərinin öyrənilməsi”*.
- 3) N.İ.Aşmarinin məruzəsi — *“Türkologiyanın keçmişi və indiki vəziyyəti”*.
- 4) R.Y.Açaryanın məruzəsinin xülasəsi — *“Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri”*.

I Türkoloji qurultayın **altıncı iclası** 1 mart 1926-cı ildə fəaliyyətə başlamışdır. Altıncı iclasda aşağıdakı məruzələr dinlənmişdir.

- 1) L.V.Şerbanın məruzəsi - *“Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların ictimai mahiyyəti”*.
- 2) L.İ.Jirkovun orfoqrafiya ilə bağlı məruzəsi.
- 3) Q.İbraqimovun orfoqrafiya ilə bağlı məruzəsi.
- 4) Ş.Raximinin orfoqrafiya ilə bağlı məruzəsi. Bu məruzə öz-bək dilində söylənilmişdir. Məruzənin rus dilinə tərcüməsi qurultayın stenoqramında öz əksini tapmışdır.
- 5) F.Ağazadənin məruzəsinin xülasəsi.
- 6) A.B.Baytursunun orfoqrafiya ilə bağlı məruzəsi. 1 mart 1926-cı ildə qurultayın **yeddinci iclası** öz işinə başlamışdır. Yeddinci iclasda orfoqrafiya ilə bağlı müzakirələr davam etdirilmişdir. İclas öz işini martın 1-də saat səkkizi otuz dəqiqə keçmiş bağlı elan etmişdir.

Türkoloji qurultayın **səkkizinci iclası** mart ayının 2-də terminologiya ilə bağlı məruzələrin müzakirəsinə həsr edilmişdir. Səkkizinci iclasda terminologiyaya həsr olunmuş məruzələr, əsasən, aşağıdakılardan ibarət olmuşdur.

- 1) A.R.Zifeldtinin məruzəsi — *“Türk dillərində elmi terminologiyanın formalaşmasının prinsipləri”*.
- 2) B.Çobanzadənin məruzəsi — *“Elmi terminologiyanın əsasları”*.
- 3) H.Zeynallının məruzəsi — *“Türk dillərində elmi terminologiyanın nəzəri əsasları”*.
- 4) X.O.Odabaşının məruzəsi — *“Türk dillərində terminologiya”*.
- 5) A.B.Baytursunun məruzəsi — *“Qazax dilinin terminologiyasının prinsipləri”*.

Mart ayının 2-də **doqquzuncu iclas** da keçirilmişdir. Doqquzuncu iclas terminologiya ilə bağlı məruzələrin müzakirəsi ilə başlamış, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının nümayəndəsinin təbriki və N.F.Yakovlevin “Türk millətlərində əlifba məsələsinin ictimai, mədəni şərtləri və yazı probleminin qaydaya salın-

ması” adlı məruzəsi ilə davam etdirilmişdir. Daha sonra martın 3-də onuncu iclas fəaliyyətə başlamışdır. **Onuncu iclas** öz işini əlifbaya həsr etmişdir. Bu iclasda əlifba ilə bağlı aşağıdakı məruzələr dinlənmişdir.

- 1) L.İ.Jirkovun məruzəsi - *“Texniki cəhətdən əlifba düzülüşünün əsasları”*.
- 2) C.Məmmədzadənin məruzəsi - *“Türk xalqlarında əlifba qaydası”*.
- 3) Q.Şarafın məruzəsi - *“Ərəb və latın şriflərinin düzülüşü və onların türk-tatar xalqlarına tətbiq olunması məsələsi”*.

Ümumiyyətlə, **on birinci, on ikinci və on üçüncü** iclaslar da əlifba probleminə və onun müzakirəsinə həsr olunmuşdur. On birinci iclas martın 3-də başlamış və əlifba ilə bağlı aşağıdakı məruzələri əhatə etmişdir.

- 1) N.Tyuryakulovun əlifba barəsində məruzəsi.
- 2) U.Aliyevin hərflərin şəkli qaydası məruzəsi.
- 3) B.Berdiyevin əlifba haqqında məruzəsi.

Mart ayının 4-də qurultayın **on ikinci iclasında** əlifba ilə bağlı müzakirələr davam etdirilmişdir. Bu müzakirələr martın 4-də qurultayın **on üçüncü iclasında** yekunlaşdırılmış və məruzəçilər konkret nəticələrə gəlmişdir. 1926-cı ilin mart ayının 5-də **on dördüncü iclas** öz işinə başlamışdır. On dördüncü iclas M.Köprülüzadənin “Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı” adlı məruzəsinə və bu məruzənin müzakirəsinə həsr olunmuşdur. Məruzənin müzakirəsindən sonra mart ayının 5-də saat üçü qırx beş dəqiqə keçmiş on dördüncü iclas öz işini bağlı elan etmişdir. Mart ayının 5-də **on beşinci iclas** türk dillərinin tədrisi metodikasına həsr olunmuş məruzələrlə işini davam etdirmişdir. Türk dillərinin tədrisi metodikası ilə bağlı L.V.Şerba və İ.Lemanov məruzə söyləmişlər.

- 1) L.V.Şerbanın məruzəsi — *“Ana dilinin tədrisi metodikasında yeni cərəyanlar”*.
- 2) İ.Lemanovun məruzəsi — *“Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”*.

Hər iki məruzə geniş müzakirəyə səbəb olmuşdur. Sonra martın 6-da qurultay on altıncı iclasda öz işini davam etdirmişdir. **On altıncı iclasda** iki böyük məruzə dinlənilmişdir.

- 1) S.F.Oldenburqun məruzəsi - *“Türk xalqları arasında ölkə-sünaslıq işlərinin metodları”*.
- 2) Mentselin məruzəsi - *“Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri”*.

I Türkoloji qurultayın son **on yeddinci iclası** mart ayının 6-da öz işini sona yetirmişdir. Bu son iclasda aşağıdakı məsələlər müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

- 1) M.P.Pavloviçin məruzəsi - *“Türk-tatar xalqlarının Oktyabr İnqilabından sonra mədəni nailiyyətləri”*.
- 2) Mandat komissiyasının məruzəsi.
- 3) Qurultayın qətnaməsinə səs verilmişdir.
- 4) Son söz söylənmişdir.

Beləliklə, I Türkoloji qurultayda türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, təsviri sənəti, dili və onun tədrisi metodikası, orfoqrafiyası, terminologiyası, əlifbası ilə bağlı maraqlı məruzələr dinlənilmiş və geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Sonra müzakirə olunan hər bir məsələ barəsində qətnamə qəbul edilmişdir.

I Türkoloji qurultayda qəbul olunmuş qərarlardan bir çoxu demək olar ki, həyata keçirilmədi. Ona görə ki, qurultaydan az müddət keçdikdən sonra 1930-cu illərin siyasi rejimi cəmiyyətdə baş verən bütün proses və hadisələri öz nüfuz dairəsində saxladı. Beləliklə, I Türkoloji qurultayda qaldırılmış məsələlər siyasi rejimin hüdudları içərisində öz gücünü itirməyə başladı. Qurultayın mövqeyi 1930-cu illərin ideologiyasının tələblərinə cavab verə bilmədi. Bu mənada türkoloqlara və onların arzu, istəklərinə qısqanc münasibəti təsdiq edən bir neçə fakta müraciət edək. Məsələn, I Türkoloji qurultayda iki ildən gec olmayaraq II Türkoloji qurultayın Səmərqənd şəhərində çağırılması qərarı qəbul olunmuşdu. Lakin bu, bir söz olaraq qaldı. Təşkilat komitəsinin bu istiqamətdə işinə və fəaliyyətinə siyasi rejimin çəkdiyi sədd imkan vermədi. Çox güman ki, təşkilat komitəsi-

nin üzvləri 1930-cu illərin repressiyasını qabaqcadan duyduqlarına görə II Türkoloji qurultayın çağırılması niyyətində də olmadılar. Bundan başqa, siyasi rejimi bir çox məsələlərlə yanaşı, latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyası da razı salmadı. Məhz ona görə də Sovetlər İttifaqında yaşayan türk xalqları məcburi olaraq 1940-cı ildən latın qrafikalı əlifba əvəzinə kiril əlifbasından istifadə etməli oldular. Deməli, buradan aydınca görünür ki, I Türkoloji qurultayın latın əlifbasından istifadə barəsində qəbul etdiyi qərar mərkəzi (Moskvanı) razı salmayıbdır. Əgər razı salmış olsaydı, onda mərkəz (Moskva) latın əlifbasının kiril ilə əvəz olunmasının əleyhinə getmiş olardı. Ən azı ona görə ki, əlifbanın yenidən dəyişdirilməsinə xeyli vəsait tələb olunurdu. Görünür ki, mərkəz (Moskva) bu vəsaitin ödənilməsinə razılıq verirdi. Bununla da öz istəyinə nail olaraq türk xalqlarının əlifba birliliyinə maneəçilik törədirdi. Onu da qeyd edək ki, I Türkoloji qurultaydan sonra türk xalqlarının yazılı abidələrinə də qısqançlıq güclənməyə başlamışdır. Bir sözlə, 1930-cu illərdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi, türkologiya elmində də siyasiləşmə prosesi getmişdir. Bu prosesə mərkəzdən olan nəzarət təbii ki, istisna olunmurdu. Mərkəzin Marksizm-Leninizm metodologiyasına əsaslanaraq apardığı siyasi proses türkologiya elmini öz nəzarəti və nüfuz dairəsi altında saxlayırdı. Ona görə də türkologiyada elmilikdən daha çox siyasi maraq dairəsi kök salmağa başlayırdı. Belə olduğuna görə, I Türkoloji qurultayda qaldırılmış bir çox məsələlər sonralar öz həllini tam şəkildə tapa bilmədi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

a) Azərbaycan dilində:

- M. Adcı. Qırçaq çölünün yovşanı. Bakı, 1997.
- S. Ağamalıoğlu. Türkoloji qurultay bizə nə verə bilər? - "Kommunist", №256, 9 noyabr, 1925.
- N.Aşmarin. Çağırılacaq türkoloji qurultay haqqında bir neçə kəlmə. - "Kommunist", № 256, 9 noyabr, 1925.
- Y. Balasaqunlu. Qutadqu bilik - Xoşbəxtliyə aparən elm. Bakı, 1994.
- V.V.Bartold. Türkoloji qurultay münasibətilə. - "Kommunist", №256 (1550), 9 noyabr, 1925.
- N. Cəfərov. Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış. Bakı, 2000.
- N. Cəfərov. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2004.
- Ə.Cövdət. Türkoloji qurultay. - "Maarif və mədəniyyət". № 2 (22), 1925.
- F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 1988.
- A. Cəmilov. "Manas" eposu və türk dastançılıq ənənəsi. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2004, səh 24.
- B.Çobanzadə. Türkoloji qurultay. - "Kommunist", № 256, 9 noyabr, 1925.
- R. Əskərov. Qutadqu bilik. Bakı, "Elm", 2003.
- R. Əskərov. Yusif Balasaqunlunun "Qutadğu bilik" poemasında adlar (Azərbaycan dili ilə müqayisədə). Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2004, 26 səh.
- Əbülqazi Bahadır xan. Şəcəreyi-tərakimə (türkmənlərin soy kitabı). Bakı, 2002.
- Oğuznamə. Bakı, "Yazıçı", 1987.
- Z. Göyalp. Türkçülüyn əsasları. Bakı, 1991.
- B.Xəlilov. Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı, 1999.
- B.Xəlilov. Türkologiyanın intibah dövrü. Bakı, 2001.
- B.Xəlilov. Azərbaycan dili: dünən, bu gün. Bakı, 2004.
- İ.Kazımov. Axısqa türklərinin dili. "Elm", Bakı, 1999.
- İsa. Mehri və Vəfa. Bakı, 2005.
- A.Qurbanov. Türkoloji dilçilik. Bakı, 1993.
- A. Qurbanov. Dünyanın dil ailələri. Bakı, 1994.
- L.Qumilyov. Qədim türklər. (Azərbaycan dilinə tərcüməsi). Bakı, 1993.
- M.Qırçaq. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). Bakı, "Elm", 2000.

- T. Quliyev. İltisəqi dillər və dil qohumluğu məsələsi (Altay dillərinin materialları əsasında). Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2004, 22 səh.
- K. Muxtarov. Tuvalılar.-Elturan. Milli məsələlər. I-II, Bakı, 1994.
- H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası. Bakı, 1962.
- A. Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri və Azərbaycan dili (leksika). Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2004, 24 səh.
- M. Nağısoylu. Quran hekayələri. Bakı, 2001.
- R. Özdək. Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, 1992.
- B. Ögəl. Böyük hun imperiyası. I-II hissə, Bakı, 1992.
- Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, 2003.
- Ə.Ə.Rəcəbov. Qədim türk dilində saylar. - Elmi əsərlər, Azərbaycan Dövlət Universiteti, dil və ədəbiyyat seriyası. 1967, №-1, s. 26-31.
- O. Süleymanov. Az-ya. Bakı, 1993.
- F. Sümər. Oğuzlar. Bakı, "Yazıçı", 1992.
- A.Samoyloviç. Türkoloji qurultay lazımdır. - "Maarif və mədəniyyət", №10, 1923.
- X.Səid. Yeni əlifba yollarında əski xətirə və duyğularım. Bakı, 1929.
- K. Şərifli, A. Şərifli. Mehri və Vəfa (Ədəbiyyatımızın və dilimizin nadir abidəsi). Bakı, 2001.
- Ə.Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1993.
- M. Yusifov. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2001.
- F.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, 1974.
- F.Zeynalov. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (fəllər). Bakı, 1975.
- F.Zeynalov. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.

b) Rus dilində:

- V.И.Абаев. Н.Я. Мapp (1864-1939). К 25 лeтиe со дня смерти. "Вопрос языкознания", 1960, № 1.
- В.М.Алпатов. История одного мифа. М., 1991.
- М.М.Артамонов. История Хазар. Л., 1971.
- Э.Г. Азербaев. О лексике японского и тюркских языков, связанной с терминами родства. - Советская тюркология. 1986, №6, с. 59-67.
- Н.А.Баскаков. Ногайский язык и его диалекты. М.- Л., 1940.
- Н.А. Баскаков. Каракалпакский язык. II, 1952.

- Н.А.Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. Москва, "Высшая школа", 1969.
- Н.А.Баскаков. Алтайский язык и его диалекты (Введение в изучение алтайского языка и его диалектов). М., 1957.
- Н.А.Баскаков. Диалект черневых татар (тубакижи). т. I., Тексты и переводы. М., 1965.
- Н.А.Баскаков. Диалект кумандинцев. Грамматический очерк. Тексты, переводы и словарь. М., 1972.
- Н.А.Баскаков, Т.М.Тошакова. Ойротско-русский словарь. Очерк грамматика ойротского языка. М., 1947.
- Н.А.Баскаков. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979.
- Н.А.Баскаков. К вопросу о классификации тюркских языков. - Известия АН СССР, ОЛЯ. т. XI, вып. 2, М.-Л., 1952.
- Н.А.Баскаков. Алтайский язык. М., 1958.
- Н.А.Баскаков. Тюркские языки. Москва, 1960.
- И.А. Батманов. Грамматика киргизского языка. Фрунзе, 1940.
- В.А.Богородицкий. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953.
- А.К.Боровков. Лексика среднеазиатского тевфира XII-XIII вв. М., 1963.
- В.И.Вербицкий. Алтайские инородцы. М., 1893.
- Вопросы языкознания. 1968, №1, с. 43-49.
- В.Гордлевский. Грамматика турецкого языка. М., 1928.
- Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1975.
- М.М.Гухман. Типологические исследования, в кн: Теоретические проблемы советского языкознания. М., 1968.
- Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
- И.М.Дьяконов. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
- Н.К.Дмитриев. Грамматика кумыкского языка. М. - Л., 1940.
- Н.К.Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М. - Л., 1948.
- Н.К.Дмитриев. Строй тюркских языков. М., 1962.
- Н.П.Дыренкова. Грамматика ойротского языка. М. - Л., 1940.
- Н.П.Дыренкова. Грамматика шорского языка. М. - Л., 1941.
- Н.П.Дыренкова. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1948.
- А. Заянчковский. К вопросу о структура корня в тюркских языках. - В Я., 1961, №2.
- Л.Р. Зиндер. Общая фонетика. М., 1979.
- М.З.Закиев. Современный татарский литературный язык. М., 1971.
- Ф.Исхаков, Е.А. Пальмбах. Грамматика тувинского языка. М., 1961.
- Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I (фонетика), М., 1955; II (морфология), 1956; III (синтаксис), 1961; IV (лексика), 1962.
- Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.
- Дж. Г.Киекбаев. Введение в урало-алтайское языкознание. Уфа, 1972.
- Н.Ф.Катанов. Опыт исследования урянхайского языка. Казань, 1903.
- С.Г.Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники. М. - Л., 1964.
- М.Казем-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846.
- А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. М. - Л., 1960.
- А.Н.Кононов. История изучения тюркских языков в России. Л., 1972.
- А.Н.Кононов. Родословная туркмен, Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского. М.-Л., 1958.
- В.Котвич. Исследование по алтайским языком. М., 1962.
- С.Левитская. Историческая морфология чувашского языка. "Наука", Москва, 1976.
- Маадай - Кара, М., 1973.
- В.А.Миханкова. Николай Яковлевич Марр - Очерк его жизни и научной деятельности, 3 изд., М.-Л., 1949.
- М.К. Мильх. Ногайские тексты. "Языки Северного Кавказа и Дагестана", т., II, М.-Л., 1949.
- С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М. - Л., 1951.
- С.Е.Малов. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. Алмата, 1957.
- К.М.Мусаев. Грамматика караимского языка. М., 1964.
- К.М.Мусаев. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975.
- Население СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1979 г., М., 1980.
- М.Г.Новлянская. Филипп Иоганн Страленберг. М. - Л., 1966.
- Ногайско-русский словарь. М., 1963.
- Д.С.Насыров. Становление каракалпакского общенародного раз-

- говорного языка и его диалектная система. Нукус - Казань, 1976.
- В.М.Насилов. Грамматика уйгурского языка. М., 1940.
- В.М.Насилов. Язык Орхоно-Енисейских памятников. М., 1960.
- Оксфордская иллюстрированная энциклопедия (народы и культуры). Том 7, Москва, 2000.
- Проблема общности Алтайских языков. Л., 1971.
- Л.А.Покровская. Грамматика гагаузского языка. М., 1964.
- В.В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV, СПб., 1893-1911.
- В.В.Решетов. Современный узбекский язык. Ташкент, 1946.
- Г.И.Рамstedт. Введение в Алтайское языкознание. М., 1957.
- М.Рясянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
- Сравнительная грамматика алтайских языков. Часть 1, фонетика, Бисбаден, 1960.
- Б.А.Серебренников. Проблемы классификации тюркских языков. - Вопросы языкознания. 1961, №4.
- Б.А.Серебренников, Н.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Издательство "Маариф", Баку, 1979.
- Структура и история тюркских языков. М., 1971.
- Э.Р. Тенишев. Из наблюдений над саларским языком (о влиянии китайского языка на саларский). - Вопросы языкознания. № 4, М., 1960.
- Э.Р. Тенишев. Саларский язык. М., 1963.
- Э.Р. Тенишев. Строй саларского языка. М., 1976.
- Э.Р. Тенишев. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976.
- В.Н. Тадыкин. Причастия в алтайском языке. Горно-Алтайск, 1971.
- Б.Х.Тодаева. Монгольские языки и диалекты Китая. М., 1960.
- Б.Х. Тодаева. Дунсянский язык. М., 1961.
- Е.И. Убрятова. Актуальные проблемы изучения тюркских языков Сибири. - Алтайский язык на современном этапе его развития (Сборник научных статей). Горно-Алтайск, 1984, с.64-80.
- Е.И.Убрятова. Исследования по синтаксису якутского языка. М. - Л., 1950.
- М.Ч.Чумакаева. Согласные алтайского языка (на основе экспериментального-фонетических исследований). Горно-Алтайск, 1978.

- А.М.Шербак. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л., 1977.
- А.М.Шербак. Очерк по сравнительной морфологии тюркских языков (глаголь). Л., 1981.
- А.М.Шербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. М.-Л., 1970.
- А.М.Шербак. Грамматика староузбекского языка. М. - Л., 1962.
- А.М.Шербак. Содержание Урало - Алтайской гипотезы, ее обоснование и оценка. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1968, №1, s. 62-70.
- М.Н.Яковлевич. Избранные работы. I, II, III, IV, V, т., М. - Л., 1933, 1936, 1934, 1937, 1935.
- Н.А.Кучигашева. Значение и употребление пространственных падежей (дательного, местного, исходного) в алтайском языке. Горно-Алтайск, 1978.
- Языки народов СССР. т. II, Тюркские языки. М.-Л., 1967.
- Н.З. Гаджиева. Основные пути развития синтаксической структуры языков. М., 1973.
- В.И. Цинциус. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков. Л., 1949.

c) *Türk dilində:*

- Anıl Çeçen. Türk devletleri. İstanbul, 1986.
- Divani lügət-it-türk. I, II, III, IV c., Ankara, 1992.
- A.Dilaçar. Kaşğarlı Mahmutun kişiliği. - Dil dergisi, Ankara, 1995, sayı 33.
- Reşat Genç. Kaşğarlı Mahmuda göre XI yüzyılda türklerde ziraat. - Dil dergisi, Ankara, 1995, sayı 33.
- Prof. Dr. Veli Osmanlı. Türk halkları edebiyatlarının ortak başlangıcı (VI-X asırlar). Erzurum, 1996.
- Ahmet Özdemir. Türk dünyasının en büyük kitabı Divanü luğat-it-türk ve Ali Emiri Efendi. - Dil dergisi, Ankara, 1995, sayı 33.

Mündəricat

Giriş..... 5

I fəsil. Dillərin morfoloji təsnifi 9

1) Amorf dillər..... 10

2) Aqlütinativ (iltisəqi) dillər..... 11

3) Flektiv dillər..... 16

4) İncorporlaşan dillər 17

II fəsil. Türk dillərinin digər dil ailələri ilə qohumluğu barədə məlumat 19

Ural-Altay cərəyanı..... 20

Altay cərəyanı..... 28

Skif dillər cərəyanı..... 29

Turan dillər cərəyanı..... 30

III fəsil. Ural-Altay nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi və öyrənilməsi 45**IV fəsil. Ural-Altay nəzəriyyəsi müasir mərhələdə..... 51**

Ural-Altay dillərinə aid yeni işlər..... 53

Ural və hind-avropa dillərinin qohumluğu haqqında ehtimal..... 55

Qohum dillərin müqayisəli-tarixi öyrənilməsində quruluş linqvistikasının dəyişməsi metodu barədə 58

N.N.Poppenin “Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu haqqında məsələnin müasir mövqeyi və tarixi” məruzəsi..... 59

N.N.Poppenin “Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor və samodi dilləri ilə qohumluq əlaqələri” barədə tezləri..... 61

V fəsil. Ural-Altay dil ailəsi və onun təsnifi 63**Ural dilləri: 64**a) *uqro-fin, yaxud fin-uqor dilləri* 64b) *samodi dilləri*..... 66**Altay dilləri: 67**a) *monqol dilləri*..... 67b) *tunqus-mancur dilləri*..... 68c) *türk dilləri*..... 70**VI fəsil. Ural-Altay dillərinin təsnifatının ümumiləşdirilməsi, formalaşması və qiymətləndirilməsi 75**

Ural-Altay dillərinin təsnifatının ümumiləşməsinə təşəbbüs..... 76

Ural-Altay dillərinin formalaşması 77

Ural-Altay dillərinin dil əsas kimi formalaşması və onların ərazi cəhətdən ayrılması haqqında 79

Ural-Altay nəzəriyyəsinin məzmunu, onun əsaslandırılması və qiymətləndirilməsi 83

VII fəsil. Türk dillərinin tarixi 87

Ən qədim türk dövrü..... 91

Qədim türk dövrü..... 97

Orta türk dövrü..... 116

Yeni türk dövrü..... 161

Ən yeni türk dövrü..... 163

Türk xalqlarının tarixində mövcud olan əsas imperatorluqlar, dövlətlər, bəyliklər, atabəyliklər, xanlıqlar, cümhuriyyətlər, respublikalar..... 164

VIII fəsil. Türk dillərinin quruluşu 169

Türk dillərinin fonetik quruluşu..... 171

Türk dillərinin leksik quruluşu..... 175

Türk dillərinin morfoloji quruluşu 186

Türk dillərinin sintaktik quruluşu..... 201

IX fəsil. Türk dillərinin təsnifi və genealoji bölgüsü 205

Türk dillərinin təsnifi barədə mövcud fikirlər 206

Türk dillərinin təsnifi tarixi..... 210

Türk dillərinin genealoji bölgüsü..... 213

X fəsil. Oğuz qrupu türk dilləri 221

Azərbaycan dili..... 230

Türk dili.....	236
Türkmən dili.....	240
Qaqauz dili.....	246
Balkan türklərinin dili.....	250
Axısqa (Mesxeti) türklərinin dili.....	251

XI fəsil. Qıpçaq qrupu türk dilləri 257

Qazax dili.....	260
Qaraqalpaq dili.....	263
Qırğız dili.....	265
Altay dili.....	268
Noqay dili.....	271
Kırım-tatar dili.....	276

XII fəsil. Bulqar qrupu türk dilləri 279

Kazan-tatar dili.....	281
Başqırd dili.....	283
Qaraçay-balkar dili.....	284
Kumuq dili.....	286
Karaim dili.....	288

XIII fəsil. Karluq-uyğur qrupu türk dilləri 291

Özbək dili.....	296
Yeni uyğur dili.....	299
Sarı uyğur dili.....	304
Salar dili.....	316

XIV fəsil. Uyğur-oğuz qrupu türk dilləri 321

Tuva dili.....	323
Tofalar (karakas) dili.....	328
Xakas dili.....	329
Şor dili.....	331
Barabin və Çulım tatarlarının dili.....	332

XV fəsil. Çuvaş və Yakut dilləri 333

Çuvaş dili.....	335
Yakut dili.....	339

XVI fəsil. Türk xalqlarının əlifbaları haqqında məlumat..... 343

XVII fəsil. I Türkoloji qurultay 357

I Türkoloji qurultaya hazırlıq	358
I Türkoloji qurultayın çağırılması.....	361
I Türkoloji qurultayın proqramı və gündəlik məsələ	363
I Türkoloji qurultayın reqlamenti.....	365
I Türkoloji qurultayın açılışı ilə bağlı təbriklər.....	366
I Türkoloji qurultayın iclasları.....	368

İstifadə olunmuş ədəbiyyat..... 374

a) Azərbaycan dilində.....	374
b) Rus dilində.....	375
c) Türk dilində.....	379

Buludxan Xəlilov
(Buludxan Əziz oğlu Xəlilov)
Türkologiyaya giriş
(*dərslik*)

İKİNCİ NƏŞR

Bakı - 2013

Texniki direktoru
və dizayneri:
İbrahim Nizamioğlu

Operator:
Mələk Əliyeva

Çapa imzalanmışdır: 23.I.2013
Formatı 60x90 1/16
Həcmi: 24 ç. v.
Sayı: 500
Sifariş: 07
Qiyməti müqavilə ilə.

*Kitab "Bakı Çap Evi" nəşriyyatının mətbəəsində
hazır diapozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset
üsulu ilə çap olunmuşdur.*